

Het krijgswezen in den tijd van prins Maurits

<https://hdl.handle.net/1874/319937>

A 94 192, 1934

HET KRIJGSWEZEN IN DEN TIJD VAN PRINS MAURITS

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN
DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE
AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT
OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS
Dr. C. W. STAR BUSMANN, HOOGLEERAAR
IN DE FACULTEIT DER RECHTSGELEERD-
HEID, VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAAT
DER UNIVERSITEIT TEGEN DE BEDENKINGEN
VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP

DINSDAG 10 JULI 1934, DES
NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

JAN WILLEM WIJN

KAPITEIN BIJ DE LUCHTVAARTAFDEELING.

GEBOREN TE DEN HELDER.

DRIJCKERIJ HOEIJENBOS & CO N.V. UTRECHT
1934

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

HET KRIJGSWEZEN IN DEN
TIJD VAN PRINS MAURITS

Blas.
Utrecht
1934

AAN DE NAGEDACHTENIS VAN MIJN VADER.
AAN MIJN VROUW.

Bij het voltooiën van mijn proefschrift is het mij een behoefte, aan alle Hooggeleerden, die mij bij de studie, waarvan dit werk de afsluiting vormt, met raad en daad hebben bijgestaan, mijn grooten dank te betuigen.

In de eerste plaats geldt dit U, Hooggeleerde Kernkamp, die als mijn Promotor zooveel hulp en steun hebt verleend bij de bewerking der stof. De vele uren, waarin ik, in Uw studeervertrek, met U mocht samenwerken aan de opbouw dezer dissertatie, zullen mij steeds in dankbare herinnering blijven.

Ook U, Hooggeleerde Oppermann, onder wien ik de eerste, niet gemakkelijke, schreden zette op het pad der bewerking van Middeleeuwsche bronnen, betuig ik hiervoor mijn groote erkentelijkheid.

Gij, Hooggeleerde Bolkestein, die er zoo dikwijls in geslaagd zijt, de Oudheid van uit zijn vage omtrekken te doen herleven en als een helder, schitterend beeld voor Uw hoorders te plaatsen, maakt aanspraak op mijn grooten dank. Altijd opnieuw was het mij een voorrecht, over velerlei onderwerpen met U van gedachten te mogen wisselen.

Niet het minst ben ik dank verschuldigd aan den Directeur van het Nederlandsch Legermuseum, Generaal F. A. Hoeffler, door wiens hulp het rijke, op de „Doorwerth” aanwezige, materiaal mij steeds ten dienste stond, en wiens uitgebreide, met

zooveel hulpvaardigheid te mijner beschikking gestelde aantekeningen mij bij de samenstelling van mijn werk van groot nut geweest zijn.

Ten slotte moge ik mijne erkentelijkheid betuigen aan den Directeur van het Huisarchief van H. M. de Koningin, Dr. N. Japikse, aan den Directeur van het Krijgsgeschiedkundig Archief, Gep. Kolonel C. C. de Gelder, en aan de verdere archivariissen en bibliotheekambtenaren, die mij bij mijn studie behulpzaam geweest zijn, waaronder in het bijzonder te rekenen de Dames en Heeren van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht.

HET KRIJGSWEZEN
IN DEN TIJD VAN PRINS MAURITS.

A 94 192, 1934

HET KRIJGSWEZEN IN DEN TIJD VAN PRINS MAURITS

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN
DOCTOR IN DE LETTEREN EN WIJSBEGEERTE
AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT
OP GEZAG VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS
Dr. C. W. STAR BUSMANN, HOOGLEERAAR
IN DE FACULTEIT DER RECHTSGELEERD-
HEID, VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAAT
DER UNIVERSITEIT TEGEN DE BEDENKINGEN
VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP
DINSDAG 10 JULI 1934, DES
NAMIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

JAN WILLEM WIJN

KAPITEIN BIJ DE LUCHTVAARTAFDEELING.

GEBOREN TE DEN HELDER.

DRUKKERIJ HOEIJENBOS & CO N.V. UTRECHT
1934

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

1157 0029

CORRIGENDA.

- Blz. 2, reg. 7 v.o. staat: '85, lees: 1586.
- Blz. 19, reg. 5 v. b. staat: 1585, lees: 1584.
- Blz. 23, reg. 16 v. b. staat: 1585, lees: 1586.
- Blz. 49, reg. 2 van noot 2, staat: 1662, lees: 1562.
- Blz. 54, reg. 11 v. o. staat: „allen”, lees: „alleen”.
- Blz. 59, reg. 9 v. o. staat: „de overige 1500”, lees: „de overige 2500”.
- Blz. 69, reg. 6 v. o. staat: 1586, lees: 1587.
- Blz. 84, reg. 8 v. o., blz. 86, reg. 13 v. o., blz. 87, reg. 11, 16 en 25 v. b. staat: Van der Spiegel, lees: Van de Spiegel.
- Blz. 114, reg. 1 v. o. staat: 1598, lees: 1588.
- Blz. 142, reg. 2 v. o. moet zijn: (zie pag. 40).
- Blz. 157, reg. 9 v. b. moet zijn: volgens den Venetiaanschen
- Blz. 162, noot 61; blz. 165, noot 72; blz. 167, noten 75 en 78, lees: Daniel.
- Blz. 167, reg. 3 v. b. moet zijn: Venetiaanschen.
- Blz. 174, reg. 5 en 4 v. o. moet zijn: „was het aantal pieken grooter”.
- Blz. 202, reg. 4 v. o. moet zijn: „van welken aard”.
- Blz. 211, op de teekening staat K in plaats van f.
- Blz. 227, de twee nootregels, die vlak onder den tekst staan, behooren onder aan de nootregels van deze blz. De noot wordt voortgezet op blz. 228, waarbij teekening.
- Blz. 233, de eerste noot 99 vervalt.
- Blz. 239, reg. 7 v. b. vervalt.
- Blz. 255, in de teekening ontbreekt letter A.
- Blz. 253, noot 2, blz. 254, nt. 3, blz. 261, nt. 11, moet zijn: Peters.
- Blz. 264, noot 14 vervalt, behalve het tusschen haakjes geplaatste.
- Blz. 266, in de teekening zijn enkele propertie's foutief. Reg. 13 v. b.: 15 op 9 moet zijn: 19 op 9.
- Blz. 268. De laatste 3 regels van noot 23 vervallen, behoudens het tusschen haakjes geplaatste.
- Blz. 271, reg. 20 v. b. vervolgen met: Zoolang. Reg. 1 v. o.: Donay moet zijn: Douay.

- Blz. 272, reg. 3 v. b.: Rijnkerk moet zijn: Rijnberk.
 Blz. 286 staat: 268.
 Blz. 315 reg. 4 v. o. moet zijn: partijen.
 Blz. 318, reg. 17 v. b. moet zijn: volgde.
 Blz. 320, reg. 2 v. b. te doen vervallen: van Adriaan Anthonisz.
 Blz. 339, noot 28 staat: niet, lees: al of niet.
 Blz. 340, reg. 9 v. b., staat: Jan. 1601, lees: Mei 1602.
 Blz. 342, reg. 15 v. b. Na Xanten inlasschen: (1608).
 Blz. 343, reg. 7 v. o. lees: 1602.
 Blz. 345, reg. 19 v. b. lees: gepleegd.
 Blz. 407. In teekening moet letter E zijn C. E behoort in den linkerbovenhoek.
 Blz. 410, reg. 1 v. b. lees: 1610.
 Blz. 414, reg. 2 v. o. te vervolgen met: (p. 407—413).
 Blz. 418, reg. 15 v. b. lees: Nassausche.
 Blz. 433, reg. 2 van noot 18 behoort bij noot 19.
 Blz. 434, reg. 4 van noot 25 lees: het laatste.
 Blz. 435, reg. 9 v. o. lees: 1608.
 Blz. 440, reg. 9 v. o. lees: schokwerking.
 Blz. 453, reg. 11 v. b. na „zij” te lezen: „aan Staatsche zijde”.
 Blz. 464, reg. 2 v. b. 400 moet zijn: 4000.
 Blz. 467, reg. 6 v. o. moet zijn: middelste.
 Blz. 476, reg. 5 v. b. moet zijn: 1610.
 Plaat Slag bij Nieuwpoort (pag. 506) bovenste letter K. moet zijn H.
 Blz. 527, reg. 13 v. b. moet zijn: practica.
 Blz. 529, reg. 3 v. o. moet zijn: 1606.

Bij het citeeren van Bor is soms een fout ingeslopen in het jaartal der uitgave. Daarom zij vermeld, dat de aanhalingen uit Boek I—XXII steeds uit de uitgave van 1621 zijn, die uit Boek XXIII vlg. steeds uit die van 1684.

INHOUD

	Blz.
INLEIDING	1
HOOFDSTUK I. Legervorming en -organisatie	6
§ 1. Legervorming	8
Oorzaken van het stelsel der huurlegers; werving; nadeelen van het werfsysteem.	
§ 2. Het gezag over de krijgsmacht	16
Soorten van militie; quoten- en repartitiestelsel; bevoegdheden van gewestelijke en stedelijke besturen.	
§ 3. Het legerbestuur	22
Staten-Generaal; Raad van State; Financiën; Gedeputeerden te velde; de Kapitein-Generaal.	
§ 4. Indeeeling en bevelvoering	32
Algemeene opmerkingen; de staf; de infanterie: A. het regiment; B. de compagnie; de cavalerie; artillerie en treinen.	
HOOFDSTUK II. Geest en gehalte van het leger	49
§ 1. Soldaten	49
§ 2. Officieren	62
§ 3. Militair onderwijs	73
HOOFDSTUK III. Strafrecht en discipline	81
§ 1. Ontwikkeling van het militair strafrecht	81
§ 2. De militaire rechtspraak	88
§ 3. De strafwetgeving	100
§ 4. Opmerkingen over den Artikelbrief	103
§ 5. De straffen	110
§ 6. De functie's van den Kapitein-Generaal en den Veldmaarschalk in zake de justitie	114
HOOFDSTUK IV. Betaling, huisvesting en gezondheidsdienst	116
§ 1. Betaling	116
§ 2. Huisvesting	125
§ 3. Gezondheidsdienst	127
HOOFDSTUK V. Bewapening	133
§ 1. Piekeniers	134
§ 2. Arkebussiers	140
§ 3. Musketiers	143
§ 4. Handvuurwapenen der infanterie	146
§ 5. Rondassiers	153

	Blz.
§ 6. Hommes d'armes	155
§ 7. Lansiers	157
§ 8. Kurassiers	162
§ 9. Bereden arkebussiers	165
§ 10. Albaneezen, chevaux-légers en dragonders	166
§ 11. Handvuurwapenen der cavalerie	169
§ 12. Verhouding van vuurwapens tot pieken bij de infanterie	173
HOOFDSTUK VI. Artillerie en brugwezen	182
§ 1. Overzicht	182
Gieten van geschut; groot aantal kalibers; kamerstukken; orgelgeschut; affuiten; projectielen; vuurballen; springprojectielen; werpen met één- en met twee vuren; mortieren; buskruit; laden; richten; bedding; vervoer.	
§ 2. De artillerie in de hs. van Jan van Nassau	201
Kanonnen; mortieren; vuurpijlen; licht geschut en vervoerwagen; springprojectielen; kosten; voorwaarden bij het gieten; artillerietrein; streven naar lichter geschut; fabricage van buskruit; bewaring.	
§ 3. Vuurwerken en uitvindingen	218
Vuurwerken; Jan Bouvy; uitvindingen; petarden; verlichtingsmiddelen; gasprojectielen; materiaal voor vuurwerken.	
§ 4. Vooruitgang der artillerie onder Prins Maurits	226
Stijging der artilleriewerkzaamheid; handel in geschut; De Geer en Trip; geboortejaar onzer artillerie; Haagsche geschutgieterij; Hondius; schietproeven; wijzigingen aan de affuitage; ontwikkeling van het mortiervuur en der springprojectielen; instructie's van 1599.	
§ 5. Het brugwezen	243
HOOFDSTUK VII. Vestingbouw en belegeringsoorlog	252
A. Vestingbouw	252
De Italiaansche vestingbouw; ontstaan der Oud-Nederlandsche versterkingswijze; wal; bolwerken; flanken; faussebraye; ravelijnen; bedekte weg; hoorn- en kroonwerken.	
B. Belegeringsoorlog	278
De aanval; overwegingen aangaande een beleg; insluitingswerken; keuze van het aanvalspunt; approches; batterijen; grachtovergang; mineeren; sappeeren; katten; uitkijk- en schietposten; bestorming	
De verdediging. Uitvallen; buitenwerken; geschutstrijd; grachtovergang en mijnoorlog; retranchementen	
HOOFDSTUK VIII. Maurits en Stevin	319
Wisconstige Gedachtenissen; inhoud; zeilstreken; perspectiefwerktuigkunde; toomprang; administratie.	

	Blz.
HOOFDSTUK IX. Oorlogsgebruiken	329
§ 1. Krijgsgevangenen	329
§ 2. Gebruiken bij inneming van steden	344
§ 3. Voorwaarden van overgave	348
§ 4. Eigendommen en rechten der burgerbevolking	352
§ 5. Brandschatting en sauvegarde	355
§ 6. Boerenopstand	360
§ 7. Krijgseer	362
§ 8. Enkele andere gebruiken	365
HOOFDSTUK X. Inlichtings- en verkenningsdienst	371
HOOFDSTUK XI. Verplegings- en treinwezen	376
§ 1. Verpleging	376
§ 2. Treinwezen	386
HOOFDSTUK XII. Marschen	389
Snelheid; uitvoering; treinen; beveiliging; voorschriften van Basta; terugtochtsmarsch; marcheeren in slagorde.	
HOOFDSTUK XIII. Legering	404
Kantonnementen; verschanste legerplaatsen; inrichting; Stevin en Marolais; voorschriften voor orde en veiligheid; Romein- sche invloed; veiligheidsdienst.	
HOOFDSTUK XIV. Tactiek der infanterie	423
Algemeen karakter; formatie der escadrons; het vuurgevecht; nadeelen der diepe formatie's.	
HOOFDSTUK XV. Tactiek der cavalerie	438
Kurassiers; lansiers; arkebussiers.	
HOOFDSTUK XVI. Het gevecht der verbonden wapens	449
HOOFDSTUK XVII. Rivierovergang en -verdediging	456
Algemeen; voorbeelden; de veldtocht van 1606.	
HOOFDSTUK XVIII. Tactische hervormingen van Maurits en Willem Lodewijk	467
Algemeen; de slagorde; de exercitie's.	
HOOFDSTUK XIX. Overzicht der voornaamste gevechten	487
§ 1. Heiligerlee	487
§ 2. Jemmingen	489
§ 3. St. Ghisclain	491
§ 4. Mookerheide	493
§ 5. Gembloux	497
§ 6. Hardenberg	498
§ 7. Noordhorn	500
§ 8. Amerongen	503

	Blz.
§ 9. Turnhout	504
§ 10. Nieuwpoort	506
HOOFDSTUK XX. Strategie	518
Verskil met de tegenwoordige; het veldleger; belegeringen; algemeen beloop der veldtochten.	
HOOFDSTUK XXI. Maurits' veldheerschap	533
Belemmerende omstandigheden; verhouding tot de Staten- Generaal en Oldenbarnevelt; systematische oorlogvoering; voor- en nadeelen hiervan.	
SLOTWOORD	542
Bijlagen	546
Lijst van geraadpleegde Handschriften, enz.	563
Litteratuurlijst	567
Carigendens	

Plaat I	132
" II	144
" III	181
" IV	197
" V	206
" VI	274
" VII	296

INLEIDING.

Elke regeering, die tot afweer van buitenlandsch geweld een gewapende macht onderhoudt, zal de mogelijkheid onder de oogen moeten zien, dat onder invloed van omstandigheden van welken aard dan ook deze gewapende macht zich geheel of gedeeltelijk keert tegen den staat zelf, of wel tegen de veiligheid en de bezittingen der burgers. Voorbeelden hiervan, zoowel uit den alleroudsten als uit den jongsten tijd levert de geschiedenis te over.

Te grooter is dit gevaar, wanneer het leger grootendeels uit vreemde huurotroepen bestaat en de bevelhebber geen nationale figuur is. Bij ons deden deze omstandigheden zich voor in de dagen van Anjou en Leicester.

Het feit, dat beiden hebben getracht, op wederrechtelijke wijze hun gezag te vergrooten, moest de burgerlijke regeeringen dan ook wel op hun hoede doen zijn en had ten gevolge, dat deze, en met name de Staten der provinciën in verschillenden vorm een deel van de zeggingschap over de krijgsmacht voor zich opeischten. Een ander en niet minder krachtig motief hiertoe was het bij de toenmalige gesteldheid der legers voortdurend aanwezige gevaar voor muiterij, verraad en plundering, waartegen de militaire discipline, althans in de eerste tijden van den oorlog, geen voldoende waarborg verschaft. In dezelfde richting werkte ook het feit, dat de Republiek een statenbond vormde, welks deelen elk voor zich waarborgen verlangden voor de behartiging hunner veelszins tegenstrijdige belangen, ook bij de oorlogvoering.

Waarborgen, als waarvan hier sprake is, plegen echter licht in strijd te komen met de eischen eener noodzakelijkerwijs centrale en straffe leiding in den krijg, en zoodoende zien wij, dat het gezag over de krijgsmacht onzer Republiek den vorm draagt van een compromis tusschen de eischen der oorlogvoering eener- en de verzekering der privilegiën en belangen

van gewesten en steden anderzijds. De oplossing hierin is allerm minst gevonden als resultaat van een logisch opgezet plan, doch door den loop der omstandigheden en aanpassing aan de behoeften van het oogenblik.

Tusschen de leger- en de staatsinrichting onzer Republiek bestaat dus een merkwaardige parallel. Beide moeten grootendeels uit historisch oogpunt verklaard worden; in beide spelen traditie en gewoonte een ten minste even groote rol als doelmatigheid.

Wat het leger betreft, komt dit al dadelijk uit in de eigenaardige positie der hoogste bevelhebbers, de Stadhouders.

Oorspronkelijk waren zij, als vertegenwoordigers van den Landsheer, tevens opperbevelhebbers der krijgsmacht in hun gewest, onder den titel van Kapitein-Generaal. Als logisch gevolg van de vrijwording der gewesten zou men verwachten, dat de Staten, thans zelf soevereinen, eenvoudig een bezoldigd bevelhebber hunner troepen zouden aanstellen. In werkelijkheid verkozen zij echter een Gouverneur, die, onder den oneigenlijken naam van „Stadhouder”, wel is waar dienaar der Staten was, doch tevens een aantal soevereine rechten bezat, n.l. die, welke de oorspronkelijke Stadhouders als plaatsvervanger van den Landsheer uitoefenden, b.v. het recht tot benoeming van een deel der magistraten in de steden.

Van groot belang voor een recht begrip onzer legerinrichting is de tijd van Leycester.

Na de verwarde toestanden, die in de opgestane gewesten sedert de Gentsche Pacificatie heerschten, nog verergerd door den dood van den Vader des Vaderlands in 1584, deed de behoefte aan een sterk centraal gezag zich zoozeer gevoelen, dat in '85 de Graaf van Leycester, commandant van het Engelsche hulpleger, tevens tot Gouverneur-Generaal werd benoemd, en daarmee tot opperbevelhebber over alle troepen der Republiek, boven de drie toenmalige Stadhouders, Maurits, Willem Lodewijk en den Graaf van Nieuwenaar. Hij zou hierin bijgestaan worden door een Raad van State, waartoe deze met alleszins voldoende macht in krijgzsaken werd toegerust. Op zich zelf

zeer zeker heilzame maatregelen.

Helaas leidden de onverstandige en eigendunkelijke gedragingen van den Engelschen landvoogd er toe, dat de in zijn handen en in die van den van hem afhankelijken Raad van State gelegde macht een gevaar voor den staat geacht kon worden.

Het verraad van een deel zijner troepen en een reeks van gevaarlijke muiterijen onder een ander deel deden hiertoe het overige. Het gevolg van den strijd tegen Leycester was dan ook, dat de gewesten, hierin voorgegaan door Holland, dat onder aanvoering van Oldenbarnevelt de leiding bij het verzet had, zich haastten, de rechten die zij in goed vertrouwen hadden afgestaan, te hernemen. De provinciale souvereiniteit had hiermee voorgoed gezegevierd, wat meebracht, dat de gewesten ook in krijgskzaken een aantal bevoegdheden verkregen, grooter dan voor een doelmatig gebruik der strijdkrachten wenschelijk was. Zoo op het gebied van den eed, de monstering, garnizoenen, patenten, e.a. Het grootste nadeel was wel, dat thans het zoo noodlottige repartitiestelsel voorgoed inburgerde. De loop der gebeurtenissen leidde er namelijk toe, dat men langzamerhand de toestanden, zooals zij door den strijd tegen Leycesters wanbestuur waren geschapen, als de meest gewenschte ging beschouwen, zelfs als heilzame beginselen, waarmee het welzijn der Republiek stond en viel.

Intusschen waren na des Landvoogds vertrek (eind '87) de strijdkrachten der Unie wederom zonder algemeen hoofd.

Voorloopig werd de strijd gevoerd door drie gelijkgerechtigde Stadhouders, n.l. Maurits, Willem Lodewijk en Nieuwenaar, elk op zijn gebied. Door het verdwijnen van Leycester werd de Raad van State als van zelf het hoogste college in oorlogskzaken. Een nieuwe instructie werd dan ook voor den Raad opgesteld, die hem als zoodanig bevestigde. Hierbij werd echter reeds dadelijk een belangrijk voorbehoud gemaakt. Dit bestond hierin, dat de Staten-Generaal of die der afzonderlijke gewesten zich het recht voorbehielden om onderwerpen, die ter beschikking van den Raad gesteld waren, zoo noodig zelfstandig te

regelen. De omstandigheden leidden er toe, dat vooral de Staten-Generaal van dit recht steeds meer gebruik maakten, zoodat de Raad van State al spoedig op het tweede plan kwam. De oorzaak hiervan is vooral gelegen in het feit, dat in de Staten-Generaal, wegens hun karakter van gedeputeerden der provinciën met bindend mandaat, de belangen der afzonderlijke provinciën zich beter konden doen gelden dan in den Raad van State, welks leden verplicht waren, hun provincie „af te zweren”. Het zittingsrecht van eenige Engelsche leden kan hiertoe mede hebben bijgedragen.

Van de benoeming van een nieuwen algemeenen bevelhebber werd om redenen, die wij hier buiten beschouwing laten, afgezien. A.h.w. langs een omweg werd echter aan Maurits een positie verzekerd, die wel niet met deze functie overeenkwam, maar haar toch benaderde.

Het toeval wilde namelijk dat in October 1589 de Graaf van Nieuwenaar, Stadhouders van Utrecht, Gelderland en Overijsel, door een ongeval om het leven kwam. Het is een der groote verdiensten van Oldenbarnevelt, dat hij, hoewel niet zonder moeite, heeft weten te bewerken, dat Maurits in de opengevallen gewesten tot Stadhouders werd verkozen. Van hoe groot belang zulks was, is gemakkelijk in te zien, wanneer wij bedenken, dat genoemde provinciën een belangrijk deel van het oorlogstooneel vormden, en dat de Prins zonder deze benoemingen het opperbevel niet had kunnen bekleeden bij de belangrijke belegeringen die hier in 1591 en later plaats hadden. Dit toch kwam rechtens toe aan den Stadhouders van het gewest. Daar Maurits in dezen tijd tevens door de Staten-Generaal benoemd werd tot bevelhebber van de troepen in Brabant en Vlaanderen, bekleedde hij dus practisch op alle frontieren het opperbevel, met uitzondering van de Noordelijke gewesten, waar Willem Lodewijk als Stadhouders van Friesland den oorlog min of meer zelfstandig voerde. De geografische ligging dezer gewesten en de particularistische zin der Friezen gaven hiertoe als vanzelf aanleiding, terwijl deze toestand bij de uitstekende onderlinge verstandhouding der beide Stadhouders nimmer tot moeilijkheden van

zoo ernstigen aard geleid heeft, als anders licht het geval had kunnen zijn.

Boven de beide Stadhouders waren het, zooals wij zagen, de Staten-Generaal, die het oppergezag in krijgszaken bezaten, of liever aan zich getrokken hadden. Het behoeft echter wel geen betoog, dat deze, als veelhoofdige vergadering van aan ruggespraak gebonden leden, hiertoe weinig geschikt waren. Daarbij deed zich een andere vraag voor. Hoe zou Holland, dat meer dan de helft van alle oorlogskosten betaalde, doch rechtens niet meer te zeggen had dan elk der andere, zelfs der niet-betalende gewesten, in deze vergadering een invloed kunnen doen gelden, evenredig aan zijn staatkundige en economische macht?

Ook hier deed niet het staatsrecht, maar de practijk, of, zoo men wil, het geluk de oplossing aan de hand.

Dit wilde namelijk, dat de Landsadvocaat van Holland, d.w.z. de met de dagelijksche leiding der Statenvergadering belaste ambtenaar, een man was als Johan van Oldenbarnevelt. Deze, die Holland geregeld in de Staten-Generaal vertegenwoordigde, werd, dank zij zijn groote bekwaamheden, weldra het feitelijk hoofd niet alleen der provincie Holland, maar tevens van de Staten-Generaal en daarmee van de Republiek. In moeilijke tijden wist hij, het volle gewicht zijner krachtige persoonlijkheid in de schaal werpend, en in allen gevalle instaannd voor het rijke Holland, Maurits de middelen voor de oorlogvoering te verschaffen. Zijn groote beteekenis als staatsman is echter oorzaak geweest, dat het groote aandeel dat hij aan de opperste leiding van den oorlog gehad heeft, wel wat uit het oog is verloren.

In het bovenstaande is in groote trekken getracht te verklaren, hoe in onze zoo zonderling ingerichte Republiek, waar alle gezag in hoogste instantie berustte bij een veelheid van besturende college's, onder een staatsinrichting, geheel gevormd door provisioneele instellingen, die door den loop der omstandigheden een permanent karakter kregen, de oorlogsleiding ten slotte berustte bij een drietal eminente persoonlijkheden, n.l. Maurits, Willem Lodewijk, Oldenbarnevelt.

HOOFDSTUK I. LEGERVORMING EN -ORGANISATIE.

Algemeene opmerkingen.

47
Bij een vergelijking van de legers, waarmee de Tachtigjarige Oorlog gevoerd werd met die van den tegenwoordigen tijd is hetgeen wel het allereerst in het oog springt de groote eenvoud der organisatie, vooral wat de hulpdiensten betreft. Lichamen als de geneeskundige, veterinaire- en verbindingsdiensten, die tegenwoordig tot groote, gecompliceerde organisatie's met een uitgebreiden staf van speciaal opgeleid personeel zijn uitgegroeid, waren toen of in 't geheel niet of slechts in allereenvoudigsten vorm aanwezig. Aan welke oorzaken moet dit worden toegeschreven?

Voor een groot deel zeker aan de geringe ontwikkeling der, bij thans vergeleken, nog in de kinderschoenen staande militaire techniek.

2 Een tweede oorzaak is gelegen in de nog weinig gevorderde militair-wetenschappelijke begripsvorming en systematiek. De krijgswetenschap bepaalde zich nog in hoofdzaak tot het zuiver tactische gedeelte; de behandeling van organisatievraagstukken zal men in de militaire werken van dien tijd tevergeefs zoeken. De tegenwoordige hulpdiensten maakten nog geen onderwerp van studie uit, ofschoon het belang van verscheidene reeds algemeen werd ingezien. Zoo wordt — om enkele voorbeelden te noemen — bij meer dan één schrijver gewezen op het belang van goede spionnen, van doelmatige kleeding, van goede zorg voor gewonden, legering en verpleging, op het nadeel van een grooten trein, e.d.; het inzicht echter, dat deze aangelegenheden, evenzeer als de zuiver tactische, het onderwerp van opzettelijke

bestudeering behooren te vormen treffen wij nog niet aan. „Organisatie” en „rendement” als op zich zelf staande begrippen ontbraken toen, en nog veel later, in het militair woordenboek. Dit alles behoeft niet te verwonderen, daar, zooals o.a. Graaf Jan de Middelste van Nassau bij de stichting van zijn Krijgsschool ondervond, ook de theoretische beoefening der krijgskunde in engeren zin nog om haar bestaansrecht moest kampen, hare beoefenaars min of meer als pioniers golden en nog allerlei vooroordeel in de krijgsmanswereld hadden te overwinnen. ¹⁾

Een derde, zeer belangrijke factor, die zich op het gebied der legerinrichting deed gelden was, dat de toenmalige overheid — ook de militaire — zoo weinig mogelijk zelf organiseerde, doch alles, wat hiervoor slechts eenigszins in aanmerking kwam, aan het „particulier initiatief” overliet. Een uiting van dit systeem was o.a. het verpachten van ongeveer alle openbare middelen (belastingen, accijnzen, tollén) en publieke eigendommen. Een toepassing in het groot waren de met souvereiniteitsrechten toegeruste overzeesche Compagnieën; een ver doorgevoerde consequentie op militair gebied was b.v. dat bij belegeringen zelfs batterijen, galerijen voor grachtsovergangen en mijnen bij aanbesteding werden uitgevoerd.

Deze verschijnselen zijn — afgezien van het meer of minder doelmatige der zaak op zich zelf — een gevolg van het feit, dat de overheid organisatorisch niet tegen de betreffende taken was opgewassen, m.a.w. niet in staat was tot het vormen van een uitgebreid korps van betrouwbare, behoorlijk geschoolde en betaalde ambtenaren. Een dergelijk ambtenarenkorps toch is eerst bestaanbaar bij een bepaalde hoogte van cultureele, economische en staatkundige ontwikkeling. Overzien wij nu den toestand der Europeesche landen in dezen tijd en dien van onze Republiek in het bijzonder, dan blijkt dat noch het peil der publieke moraliteit, noch de ontwikkeling van het geldverkeer, noch de bestuurlijke centralisatie van dien aard waren, dat zij als grondslag voor een hoog ontwikkeld bestuursapparaat konden dienen. De ervaringen, opgedaan met het financieel beheer

¹⁾ Mendoza, *Theorica y Pratica de Guerra*: Opdracht aan Philips III.

van land- en zeemacht, om van dat in de koloniën niet te spreken, spreken hieromtrent een taal, die aan duidelijkheid niet te wenschen overlaat.

Deze korte beschouwing is noodzakelijk, daar zij voor een groot deel den sleutel geeft tot het begrip der legerinrichting in ons tijdperk.

§ 1. Legervorming.

De primitieve bestuursinrichting van den 16e eeuwschen staat bepaalde voor een groot deel de wijze van legervorming. Zij was n.l. een der grootste beletselen voor de vorming van een eenigszins bruikbare dienst- en oefenplichtige militie. Een zekere theoretische algemeene verplichting tot verdediging van land of gewest tegen vijandelijke invallen had ook in de Middeleeuwen allerwege bestaan. Een landstorm van militaire waarde had zich hieruit echter, enkele streken daargelaten, nergens ontwikkeld. (Ook de landelijke heervvaart, zooals zij in Holland en Zeeland sedert overoude tijden bestaan had, had het nimmer tot een zelfstandige krijgsmacht kunnen brengen). Toen nu, na het intreden van het verval van den leenplichtigen heerban, overal naar een nieuwe wijze van legervorming werd omgezien, ontstonden omstreeks het begin der 16e eeuw, vooral ook onder invloed der renaissance-ideeën, in verschillende landen plannen tot het organiseeren eener militie naar het voorbeeld der Romeinen. Een niet minder krachtigen prikkel vormde de wensch, aan het werven van huurtroepen te ontkomen, bewust als men zich algemeen was van de groote, dit stelsel aanklevende, nadeelen.

Een opsomming der in deze richting aangewende pogingen, laten wij, als buiten ons bestek liggend, achterwege, om slechts te vermelden dat ook ons land een dergelijk project gekend heeft, n.l. de ontwerp-ordonnantie der Staten van Holland van 1521, tot oprichting van een militie tegen de invallen der Gelderschen.²⁾

Bij al deze weinig geslaagde, veelal gebrekkig, gedeeltelijk of in het geheel niet uitgevoerde plannen schijnen de ontwerpers,

²⁾ Wagenaar IV—430 vlg.; vgl. 488.

wien dikwerf het Romeinsche ideaal voor oogen zweefde, zich er geen voldoende rekenschap van gegeven te hebben, dat de grondslagen voor een krachtig burgerleger, in de Romeinsche republiek aanwezig, in hun tijd ontbraken. Een dier factoren, een krachtig organiseerend vermogen, noemden wij reeds. Immers, reeds de enkele administratie van den dienstplicht is bij het ontbreken van een „Burgerlijken Stand” geen eenvoudige zaak. Dat het artikel der Unie van Utrecht, waarbij het opschrijven der geheele mannelijke bevolking van 18 tot 60 jaar werd gelast, een doode letter is gebleven, behoeft dan ook geen verwondering te wekken: een prestatie als hier werd voorgeschreven was bij de toenmalige in de opgestane gewesten heerschende chaotische toestanden allermintst te onderschatten.

Een tweede, misschien nog belangrijker, hinderpaal was het ontbreken van een nationaliteitsgevoel, sterk genoeg om een vreedzaam volk de zware, in den krijg gevergdde offers te doen dragen. Talrijke voorbeelden uit den vrijheidsoorlog bewijzen dat de Nederlandsche burger blijken van dapperheid kon geven bij den strijd om zijn woonplaats, wanneer alles wat hem waarde deed hechten aan het leven zich achter de bres bevond die hij had te verdedigen. In het open veld echter was de gevechtswaarde van burgers en „huislieden” in het algemeen gering: onvoldoende geoefend en gedisciplineerd, wilden zij in den regel, zooals Jan de Middelste van Nassau ergens zegt, „den fuchs nicht beizen”. Trouwens, het afslaan van bestormingen was evenmin een bezigheid waarnaar de gemiddelde burger haakte. Veelal waren de burgers er tegen, „het uiterste te verwachten”, en moesten zij door de bezetting in toom gehouden worden. Ook het omgekeerde deed zich echter meermalen voor; het is duidelijk, dat in dezen o.a. de staatkundige of godsdienstige gezindheid den doorslag gaf.

Intusschen roemen vele buitenlandsche schrijvers den krijgshaftigen geest der Nederlandsche burgerijen ³⁾; ook had zich in

³⁾ Relazioni Venetiane 46, 84, 121, 174; Villalobos 61/62; 122; Brouwer, „Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den Tachtigjarigen Oorlog”, 101 vlg.

sommige steden een plaatselijke militaire traditie ontwikkeld; van Meteren noemt b.v. als zoodanig Den Bosch, de oude Brabantsche grensvesting tegen Gelderland, welks burgerij gedurende vele geslachten den krijg had gezien en beoefend ⁴⁾. Ook de Hollandsch-Zeeuwsche volksoorlog van 1572 tot '76 had ten duidelijkste aan het licht gebracht, dat het zijn gevaarlijke zijde heeft, op de vredelievendheid van ons volk een al te grooten wissel te trekken. Dat deze laatste niettemin reeds in dien tijd een kenmerkende Nederlandsche eigenschap was getuigt niemand minder dan Oldenbarnevelt in een hoogst belangwekkende, kort voor het Bestand geschreven memorie, waaruit wij het volgende aanhalen ⁵⁾:

„Waartoe dient geconsidereert, dat wij van nature sachtmoedich en vreetsaem sijn, totten oorloge niet geneicht, sulcx dat wij oock gedurende den noot van den oorloge onse kinderen en vrunden al uytten oorloge gehouden en daer afgeraden hebben, soo veel ons mogelijk is geweest; daerom wij ter defendentie vreemde soldaten uyt andere Coninckrijken en landen moesten doen komen, 't welck soo haest nyet kan geschieden als sucke noot soude vereisschen". Voor ons land, meer dan voor eenig ander, was het werfysteem de noodzakelijke oplossing van het vraagstuk der legervorming.

Werving.

Om de beschikking over een legermacht te krijgen kon men twee wegen inslaan: de eerste bestond in het in dienst nemen van reeds bestaande afdeelingen, waartoe een „capitulatie", die de voorwaarden bevatte, gesloten werd met den betrokken vorst of commandant. Ten tweede konden nieuwe compagnieën of regimenten worden „opgericht". Waren de eerste niet in regimentsverband vereenigd, dan sprak men van „vrije compagnieën". Bij het oprichten van een regiment was de gang van zaken ongeveer als volgt.

⁴⁾ v. Meteren 23—441; vgl. 10—173.

⁵⁾ v. Deventer, Gedenkstukken III—141.

De „krijgsheer“, tevens de toekomstige „betaalsheer“, gaf aan een in de soldatenwereld goed aangeschreven staand en bij voorkeur vermogend officier een „Bestallung“ of „commissie“⁶⁾ als „overste“ of „colonel“, welke commissie de sterkte, de grootte der soldijen en de verdere voorwaarden der werving bevatte. De overste stelde zich op zijn beurt in verbinding met een aantal officieren, die opdracht kregen als kapitein voor de aanwerving eener compagnie te zorgen. Tevens werd voor het a.s. regiment een „loopplaats“ of „monsterplaats“ aangewezen, waar de aangeworven manschappen zich op een bepaalden dag moesten laten vinden. De kapiteins zonden nu in de belangrijke bevolkings- en verkeerscentra sergeanten uit, veelal van een tamboer vergezeld, die op markten, in herbergen enz. gegadigden aanwieren⁷⁾. Elke man kreeg een zeker bedrag als „loopgeld“ (bij ruiters „aanritsgeld“), als reisgeld naar de monsterplaats, benevens een voorschot om zich aldaar tot op den dag der monstering te onderhouden, (wellicht is dit het „nachtgeld“ dat wij hier en daar genoemd vinden). Bij beredenen werd tevens voor het medebrengen van wagens „wagengeld“ betaald, misschien hetzelfde als „troggeld“⁸⁾. De naam van den kapitein en den fourier, de monsterplaats en de datum van monstering werden den man op een briefje verstrekt⁹⁾. De sergeant tekenende naam en plaats van herkomst der vrijwilligers op, benevens welke wapenen en uitrustingstukken (haakbus, harnas,

⁶⁾ Voorbeeld van een commissie (aan Hopman Rudolf van Mijnden) Corr. Lod. v. Nassau, uitg. Blok, 74.

⁷⁾ Pressen was, naar het schijnt, vooral in Engeland gebruikelijk: „Het Staatsche Leger“ II—62; Journaal van Duyck III—363; Firth, „Cromwell's Army“ 3. Volgens De Bonours, „Le mémorable siège d'Ostende“, geschiedde het door de Spaansche commissarissen in Vlaanderen.

⁸⁾ Bij Duyck III—321 vlg. vinden wij melding gemaakt van het overigens onbekende „werpgeld“.

⁹⁾ Een uitvoerige beschrijving van dit alles in Hohenspach: „Kurzer Bericht der Feldschreiberey“, Heidelberg 1577, welk uiterst zeldzaam werkje voorkomt in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht. Uiteraard heeft het echter voornamelijk op Duitsche toestanden betrekking.

enz.) elke man meebracht. Aan de hand dezer verzamelde opgaven kocht de overste of kapitein een voorraad wapenen, waaruit op de monsterplaats de bewapening werd aangevuld tegen korting op de soldij.

Op de monsterplaats werd het regiment opgericht. Vooraf hield de monstercommissaris de monstering, d.w.z. dat elk man zich met zijn wapenen en c.q. paard bij hem meldde en naar gelang hiervan en van zijn vroegere dienstjaren e.d. op een zekere soldij werd ingeschreven in het „monsterregister”. Tevens werd de eerste soldij uitbetaald. Op de monsterplaats werden verder de „hooge ambten” (d.i. de staf) aan den troep voorgesteld, de krijgsparkelen voorgelezen, met zeker ceremonieel de vaandels „opgericht” en ten slotte na een toespraak de eed door alle soldaten aan den krijgsheer afgelegd.

Van belang is nog hetgeen Hohenspach meedeelt over het bezetten der „Ampter”. Dit gebeurde n.l. uit en door den troep. Ieder had hierbij het recht, iemand voor te dragen. De namen werden met krijt op een trom geschreven, waarna met handopsteken gestemd werd. Deze „ambten” werden voor een maand bekleed. Welke functionnarissen hier bedoeld worden is uit Hohenspachs beschrijving niet duidelijk. Even te voren toch verhaalt hij, dat de kapitein de „befehlsleute” aan de compagnie voorstelde, en onder deze was in het algemeen ook het lagere kader begrepen. Misschien echter waren het de korporaals of „rotmeesters”; althans ook bij de troepen van het Engelsche „secours” werden de korporaals voor een maand benoemd met consent van de compagnie¹⁰⁾. Een andere mogelijkheid is, dat wij hier met de bijzitters in het krijgsgerecht te doen hebben.

Eindelijk werden de „rotten” geformeerd *); elk rot bevatte volgens Hohenspach 6 „doppelsoldner”, 8—10 schutters of 10 „einfache knechte”, onder commando van een rotmeester. De

¹⁰⁾ „Instructie voor de Officiers van de monsteringe van het krijgsvolk ten laste van Hare Majesteit”, van 1 Febr. 1586 (Gr. Pl. Boek II—241).

*) Het woord „rot” wordt ook gebruikt in de beteekenis van „rij”, d.w.z. de in de formatie achter elkaar staande manschappen, waarbij de „rotmeester” aan het hoofd van de rij staat.

rotten werden door den schrijver opgeteekend in een „Rott-register”, dat, onder berusting van den schrijver, den grondslag voor de administratie der compagnie uitmaakte.

Aan het tijdelijk in dienst nemen van troepen waren vele nadeelen verbonden. Waren de regimenten eenmaal opgericht en vereenigd, dan was het zaak, zoo spoedig mogelijk den „optocht” naar het oorlogstoooneel te doen beginnen. Elke dag immers, dien het regiment op de monsterplaats doorbracht, kostte den betaalsheer een belangrijke som gelds, terwijl, wanneer hetgeen dikwijls voorkwam, de betaling stokte, de krijgslieden genoodzaakt waren zich door plundering te onderhouden. Aan dit laatste euvel werd tegemoetgekomen door, indien het eenigszins mogelijk was, de loopplaats op neutraal grondgebied te kiezen. Een klachtenregen van de zijde der naburige regeeringen liet dan ook in den regel niet lang op zich wachten, waarna aan 's lands regeering de taak bleef, deze zoo veel mogelijk met goede woorden te sussen.

Een groot voordeel was het, indien het mocht gelukken, een loopplaats te overvallen, de verzamelde troepen uiteen te jagen en de wapens buit te maken. Niet alleen had dit het verloop der troepen en mislukking of in elk geval langdurige vertraging der werving ten gevolge, maar het beteekende voor de tegenpartij een belangrijke financiëele schadepost. Een dergelijke overval toch kon maar al te licht aan de geworven manschap tot voorwendsel strekken om zich met het ontvangen geld uit de voeten te maken, en voor den overste om het mislukken der werving te bemantelen en zijn voorgeschoten penningen op te eischen.

Een der nadeelen van het werfsysteem was immers het groote bedrag dat werd uitgegeven, voor de troep nog een vijand gezien had. Loopgeld en voorschotten, reis- en verblijfkosten van het met de werving belaste personeel, aankoop van wapens en vervoer van deze naar de monsterplaats, het verblijf op de monsterplaats (Walhausen weet regimenten die zes weken en langer op de loopplaats vertoefden), dit alles verslond schatten gelds. afgezien nog van den roof en moedwil, op de bevolking gepleegd

bij de onmogelijkheid, een troep van eenige sterkte, vergezeld door een grooten nasleep van vrouwen en jongens, gedurende langen tijd uit de streek te voeden¹¹). (Walhausen rekent, hoewel misschien met eenige overdrijving, op een Duitsch regiment van 3000 man minstens 4000 „hoeren, jongens en nachttrossen“). Een groot deel der onkosten moest meestal worden voorgeschoten door den overste, die dan ook liefst een kapitaalkrachtig persoon moest zijn. Prins Willem, zoowel als de Staten-Generaal stonden nog na lange jaren voor groote sommen in het krijt wegens op deze wijze voorgeschoten bedragen¹²).

Was dus het oprichten van een regiment dikwijls een twijfelachtige geldbelegging, ook het afdanken van troepen ging vaak niet zonder bezwaar. Alsdan moest de achterstallige soldij uitbetaald worden, benevens, al naar gelang van de dienstvoorwaarden, een som voor „aftocht“. Niet zelden gebeurde het dan ook, dat men na afloop van een veldtocht wel genoodzaakt was, de dure gasten in dienst te houden. In 1592 geschiedde dit b.v. met een tiental tijdelijk in dienst genomen compagnieën van den Graaf van Stolberg¹³). Het zelfde deed zich voor met de overmatig sterke ruitermassa van Johan Casimir (1578), die de Staten noch konden betalen, noch afdanken. Het einde was, dat zij ten slotte, plunderend en onder het zingen van schimpliederen op de Staten, naar hun land terugkeerden¹⁴).

Boven tijdelijke aanneming verdiende dan ook het in vasten dienst houden van troepen uit een financieel oogpunt verre de

¹¹) Een opsomming van de nadeelen van het stelsel van huurtroepen bevat het „Kriegsbuch I“ van Jan van Nassau (Staatsarchief Wiesbaden K 923, fol. 923, fol. 5 vlg.). Over de bij de cavalerie gebruikelijke betalingen zie o.a. de „Ruiter-bestelling“ van Maximiliaan II (1570), opgenomen in het „Corpus Juris Militaris“, Utrecht 1663.

¹²) St. Leger II—202 (aant. 15).

¹³) St. Leger II—201.

¹⁴) Als een der oorzaken wordt genoemd het niet betalen van het „nachtgeld“; zie de Remonstrantie van Johan Casimir bij Bor. 13—76 vlg. (uitg. 1621).

voorkeur. In het Staatsche leger werd dit na het vertrek van Leicester meer en meer regel, zoodat dit, evenals het Spaansche, geen eigenlijk huurleger meer was, maar een staand vrijwilligersleger. Toch werden ook nadien in den regel gedurende de zomermaanden voor den vermoedelijken duur van den veldtocht (3—6 maanden) een of meer Duitsche regimenten ruiters of voetvolk in dienst genomen ¹⁵).

Een nadeel van het stelsel was ook, dat het steeds vrij lang duurde, eer de vereischte macht bijeen was ¹⁶). De onderhandelingen over het werven van troepen, die des zomers ter beschikking moesten zijn, begonnen dikwijls reeds in het voorafgaand najaar of eerder. Werd de commissie te laat uitgereikt, dan waren de troepen dikwijls eerst op de been wanneer de behoefte eraan voorbij was. Het verloop der wervingen toch was van allerlei wisselvallige factoren afhankelijk (kans op oorlog tusschen naburige staten, economische toestand, e.d.), zoodat de tijdsduur niet te voorspellen was.

Meermalen mislukte een werving geheel. Dit was met name het geval, wanneer op het vereischte oogenblik geen geld aanwezig was om de monstering te verrichten. Alle reeds uitgegeven gelden waren dan verloren, terwijl bovendien het gevaar bestond, dat de vijand de reeds bijeen gebrachte troepen op weinig kostbare wijze in zijn dienst nam.

In 1587 ontving de Graaf van Nieuwenaar opdracht om in Noordduitschland 3000 landsknechten, 2000 ruiters en 1000 pioniers te werven. Nadat reeds in den zomer van '86 plannen omtrent de werving gaande waren, werd in Februari '87 het contract geteekend. In September d.a.v. blijkt uit een brief van Leicester aan Burghley dat de Duitschers niet kwamen opdagen. De oorzaak der mislukking is naar het schijnt nooit geheel op-

¹⁵) O.a. in 1592, 1594, 1602, 1606; (St. Leger II—65; 82, 200, 203).

¹⁶) Om op den gewenschten tijd de troepen met zekerheid ter beschikking te kunnen hebben werden zij dikwijls geruimen tijd van te voren in „wachtgeld” of „wartgeld” genomen, d.w.z. dat zij zich tegen een geringe soldij ter beschikking hielden. Hetzelfde geschiedde met de stedelijke of provinciale „waardgelders”.

gehelderd. v. Meteren schrijft haar toe aan geheime tegenwerking van Engelsche zijde. De ware oorzaak zal wel geweest zijn het niet tijdig overmaken der vereischte geldsommen en tegenwerking van den Bisschop van Munster en de Spanjaarden. De schadepost, door de Staten bij deze gelegenheid geboekt, bedroeg volgens van Meteren's niet ongeloofwaardige opgave ongeveer een ton¹⁷⁾.

Ook aan Spaansche zijde deed men op dit gebied af en toe treurige ervaringen op. In 1591 verliep een regiment, dat door Maurits van Saksen in het gebied van Lingen gelicht was, zonder de monstering te passeeren, en zonder dat Verdugo, te wiens behoeve de lichterplaats vond en die het regiment bitter noodig had, de oorzaak wist te raden. In 1594 raakte een regiment, in de zelfde streek gelicht door Frans van Saksen, een broer van den voorgaande, op de zelfde wijze zoek door het achterblijven van de monstering. In beide gevallen ging, behalve de troepen, een flinke som gelds voor de toch reeds berooide Spaansche schatkist verloren¹⁸⁾.

§ 2. Het gezag over de krijgsmacht¹⁹⁾.

De Republiek kende drie soorten van „militie”, n.l.:

1. Stedelijke troepen, in geen enkel verband staande tot de „Generaliteit”.
2. Ongerepartieerde militie, uitsluitend onder het gezag der Generaliteit staande,
3. Gerepartieerde militie.

¹⁷⁾ Over deze werving: v. Met. 13—234; v. Reyd 5—151, 214; Corr. Leicester II—453, III—120 vlg., 174; Abel Eppens tho Equart II—342 vlg., 374.

¹⁸⁾ Verdugo, Comm. 131, 168.

¹⁹⁾ Deze paragraaf is grotendeels ontleend aan van Slingelandt, Staatkundige Geschriften IV: „Het gezag over de militie van den staat”; hoewel meer van staatsrechtelijken dan van historischen aard is dit werk voor een juist inzicht in de organisatie onzer weermacht onmisbaar. Zie ook Fruin „Tien Jaren”, Hoofdstuk V.

Tot de eerste categorie behoorden in de eerste plaats de stedelijke schutterijen, gevormd door de dienst- of liever „schut-terplichtige” gezeten burgerij. Verder de z.g. stadssoldaten, die sommige steden, met name Amsterdam, in bezoldigden dienst hadden. Eveneens bezoldigd waren de „waardgelders”, die de steden bij bepaalde gelegenheden tegen een geringe soldij in tijdelijken dienst namen ^{19 a)}.

Schutterijen zoowel als waardgelders werden ook indirect ten nutte van het veldleger aangewend, n.l. tot tijdelijke bezetting van frontiersteden, welker garnizoenen bij het veldleger waren aangetrokken. Dikwijls worden zij kortweg als „burgers” aangeduid, zonder dat blijkt of schutters dan wel waardgelders bedoeld worden.

De tweede categorie stond alleen in zooverre tot een bepaalde provincie in betrekking als voortvloeide uit het zich bevindende op provinciaal grondgebied.

De derde soort, die de groote meerderheid vormde, stond in dienst der Generaliteit, doch werd „gerepartieerd op” — d.w.z. betaald door — de verschillende provinciën.

Bij het stelsel der repartitie, dat niet alleen voor de landsverdediging, maar voor de geheele staatkundige geschiedenis der Republiek van zoo verstrekkende gevolgen is geweest, moeten wij iets langer stilstaan.

De betaling was voor de instandhouding der toenmalige legers meer dan tegenwoordig een levensvoorwaarde. Terwijl in onzen tijd de soldij niet veel meer is dan zakgeld voor het zich aanschaffen van kleine geriefelijkheden, betaalde de soldaat toentertijd zijn voedsel, kleederen, wapens en buskruit, benevens eventueel het onderhoud van zijn vrouw, kinderen, paard en

^{19 a)} Zie b.v. v. Wijn, Bijv. en Aanm. op Wag. VIII—13. Hier blijkt, dat, terwijl de schutters voor dienst buiten hun woonplaats vrij logies en 10 stuivers per dag vergoeding ontvingen, de soldij der waardgelders ongeveer twee gulden per maand bedroeg, zoolang zij niet in werkelijken dienst werden opgeroepen. Daar de schutters aan hun bedrijf onttrokken werden, de waardgelders d.e.t. vrijwilligers waren, dienden zij tot verlichting van den door den schutterplicht veroorzaakten druk op de burgerij.

oppasser. Troepen zonder soldij laten beteekende hetzelfde als thans zonder verpleging laten. In zooverre waren de gevolgen zelfs nog erger, als met de betaling de gehoorzaamheidsplicht ophield. Alleen moest de soldaat bij tijdelijke storting zich met redelijke „leeninghe”, d.i. gedeeltelijke betaling laten vergenoegen, wat dan ook steeds in de artikelbrieven werd vastgelegd. Bleef de betaling te lang achterwege, dan waren voor stad en gewest de gevolgen niet te overzien, zooals tallooze voorbeelden uit dezen tijd kunnen getuigen. Wij behoeven dus de Staten der gewesten nog niet van „bekrompen provincialisme” te beschuldigen, wanneer zij waarborgen verlangden, dat van de door hen opgebrachte penningen in de eerste plaats de in hun eigen gewest gelegerde en tot bescherming daarvan dienende troepen betaald werden. Hieruit is dan ook het repartitiestelsel voortgesproten.

Volgens art. 5 der Unie van Utrecht zouden in het geheele gebied der geünieerde provinciën „gemeene middelen” op eenparigen voet worden geheven, uitsluitend tot betaling der oorlogskosten bestemd. Dit artikel is, als zoovele der Unie, nimmer tot uitvoering gekomen, doch van den aanvang af werd van de totale kosten een begrooting gemaakt en deze over de provinciën omgeslagen, zoodat elk dezer laatste hare „quote” (aandeel) zou bijdragen (het quotenstelsel), en in de kas van den Thesaurier-generaal storten. Ook hieraan werd niet de hand gehouden, doch al zeer spoedig was de practijk, dat elke provincie zelf de op haar gebied gelegerde troepen betaalde, waarna een eventueel overschot in de generale kas gestort werd. Reeds in 1580 werd aldus door het College der Nadere Unie besloten. Het hiermee geboren Repartitiestelsel bleef tot het einde der Republiek in zwang, ook al waren de oorspronkelijke oorzaken van zijn ontstaan reeds lang verdwenen. Deze waren geweest het algeheel gemis van vertrouwen in de bestendigheid der centrale regeering en in de leiding der krijgskzaken, en ook het feit, dat de steden, tenzij voor onmiddellijke betaling gezorgd werd, eenvoudig zouden weigeren garnizoen in te nemen.

Het is zonder meer duidelijk, dat aan het stelsel het gevaar verbonden was dat de centrale regeering het feitelijk gezag over de troepen verloor. Pogingen, om aan het repartitiestelsel te ontkomen, werden dan ook reeds aangewend in 1583. In de Instructie voor den Raad van State (art. 7) van 1584 werd vervolgens bepaald, dat uit de door de provinciën ingewilligde gelden Prins Maurits en de Raad van State het krijgsvolk „eenparig” zouden betalen. Volgens dit artikel is inderdaad gehandeld tijdens het bestuur van Leycester. De onverstandige politiek van den Engelschen landvoogd, die een bovenmatig groot aantal troepen in dienst hield zonder voor geregelde betaling te zorgen, wat, behalve formeele strooptochten van Engelsche troepen op Hollandsch grondgebied, een geheele reeks van gevaarlijke muiterijen ten gevolge had, deed de provinciën op eigen veiligheid bedacht zijn ²⁰). Zoodoende liet men na Leicester's vertrek het op zich zelf zoo juiste beginsel van art. 7 weer in den steek, en bleef het repartitiestelsel met al zijn nadeelen van kracht totdat het in 1795 met de overige verouderde instellingen der Republiek ten grave daalde.

Dat de staatkundige botsing der Staten van Holland, onder aanvoering van Oldenbarnevelt, met Leycester de eersten er toe noopte, hun gezag over de in Holland gelegerde troepen uitdrukkelijk vast te leggen, bleek ook uit den nieuwen, in Febr. 1587 den troepen afgenomen, eed.

De consolidatie van het provinciaal medezeggingschap na 's landvoogds vertrek vond eveneens hare uitdrukking in den 1 Juni 1588 door de Staten-Generaal vastgestelden eed voor het krijgsvolk. De eed was viervoudig; de troepen moesten voortaan trouw zweren aan de Staten-Generaal, aan de Staten der provincie tot welker repartitie de troep stond (de „betaalsheeren”), aan de Staten der provincie waar zij gelegerd waren of optraden, en ten slotte aan de regeering der stad, waar zij in garnizoen lagen ²¹).

²⁰) Bijzonderheden over de betaling der Engelsche troepen in Neale, „Elizabeth and the Netherlands”, Engl. Hist. Review, Dl. XLV.

²¹) St. Leger II—144.

Ook op de aanstelling der officieren kregen de betaalsheeren weldra grooten invloed. Tot 1588 geschiedde deze door den Raad van State. Sedert dat jaar echter werd het gewoonte, vooraf advies in te winnen bij den Stadhouder en bij de Staten der betalende provincie. Deze adviezen of „recommandatiën” veranderden langzamerhand in „acten van denominatie” die voor de benoeming beslissend werden. Het woord nominatie kreeg aldus de beteekenis van „benoeming” in den tegenwoordigen zin. Officieel geschiedde de benoeming nog steeds door den Raad van State die de commissie opstelde en den eed afnam.

Een noodzakelijk complement op het repartitiestelsel was de bevoegdheid, die de betaalsheeren bezaten, om de tot hun betaling staande troepen te doen monstereen, ten einde zekerheid te hebben, dat de door hen betaalde troepen ook werkelijk aanwezig waren. In de na 1588 uitgevaardigde plakkaaten op de monstering werd dit recht vastgelegd. Evenzoo beslisten zij in uit de betaling voortvloeiende geschillen.

Niet alleen de betaalsheeren, maar ook de Staten van het gewest, waar een legerafdeeling zich bevond of gebruikt werd, stonden tot deze in gezagsverhouding. In de eerste plaats openbaarde zich dit op het gebied der patenten, waarover in lateren tijd zooveel te doen geweest is. Patenten, d.i. marschorders, waren n.l. alleen geldig, wanneer zij waren uitgevaardigd met voorkennis van de Staten van het gewest op welks grondgebied de marsch plaats had. De patenten werden opgemaakt door den Raad van State, en gezonden naar den betrokken Stadhouder, die ze in zijn functie van Kapitein-Generaal van het gewest bekrachtigde en aan den troep doorzond. Aan het recht der provincie was aldus formeel voldaan. In den tijd van Maurits' bewind blijkt niet, dat omtrent dit punt ooit zwaarigheden van beteekenis zijn gerezen. Gemakkelijk valt echter in te zien, dat een provincie, die zich door troepenbewegingen op haar gebied bedreigd of benadeeld achtte, in bovengenoemd recht steeds een middel bezat om deze te verhinderen, althans te dwarsboomen. Van groot belang was dan ook de beantwoording der

veelbesproken vraag of de provinciën 't recht hadden, troepen-verplaatsingen op te houden tegen de patenten van den Raad van State in. Door Van Slingelandt wordt deze aldus beantwoord, dat de Stadhouders en provinciale Staten „steeds het recht gehad hebben” bezwaren tegen de patenten van den Raad van State in te brengen, en hierop een nadere beslissing af te wachten ²²⁾).

Ook de gewestelijke Staten hadden het recht, op eigen patenten troepen binnen hun gewest te verplaatsen, mits hiervan kennis gevende aan de Staten-Generaal en den Raad van State, een recht dat bij onverwacht opkomend gevaar de algemeene zaak niet anders dan ten goede kon komen. Onder dezelfde voorwaarde konden zij ook troepen zenden naar bedreigde plaatsen buiten het gewest. Zoo vinden wij, dat in 1622 de Staten van Zeeland patenten gaven tot het brengen van troepen in het door Spinola ingesloten Bergen op Zoom ²³⁾).

Volgens art. 32 van de Instructie voor den Raad van State van 12 April 1588 mochten de Staten ook zelf „orde stellen op de militaire discipline” in hun gewest; wederom een bepaling, die als erfenis van Leycester's wanbestuur kan gelden.

Ten slotte bezaten zij het recht, in binnen het gewest gelegen steden en sterkten Gouverneurs en Wachtmeesters of Sergeant-majours aan te stellen. De beide laatste functionarissen, voorloopers der latere Plaatsmajours, waren met den veiligheidsdienst belast ²⁴⁾).

Ook de stedelijke overheden bezaten tegenover den militairen Gouverneur zekere rechten, die echter alleen de bewaking der stad betroffen, n.l. het bewaren der stadssleutels en het uitgeven van het wachtwoord. In lateren tijd werd in dit opzicht verschil gemaakt tusschen de steden „stem in staat hebbende” en andere,

²²⁾ v. Sling. Staatk. Geschr. IV—182. Bij Van Slingelandts werk houde men in het oog, dat de geheele strekking ervan is, het gezag der Generaliteit tegenover dat der Provinciën hoog te houden.

²³⁾ „Bergen op den Zoom, belegert ende ontlegert enz.” Middelburg 1623

²⁴⁾ St. Leger II—4, noot 1.

waarvan alleen de eerste de zoo juist genoemde rechten bezaten ²⁵⁾.

Wat de bekostiging der vestingwerken betrof, bepaalde art. 4 der Unie van Utrecht, dat zij zou geschieden door de „Landschappen” en steden, waartoe de Generaliteit de helft zou bijdragen. Nieuwe vestingwerken of het veranderen van bestaande zouden geheel ten laste van de Generaliteit komen. Ook dit artikel is niet op de voorgeschreven wijze in practijk gebracht. In werkelijkheid betaalde de Generaliteit de vestingwerken der z.g. „frontiersteden” en schansen in de niet-contribuabele d.i. onvermogene provinciën (als zoodanig golden Gelderland, Overijsel en Stad-en-Lande tot aan hunne bevrijding in de jaren 1591—'97) en in de Generaliteitslanden. De contribuabele gewesten bekostigden de werken hunner eigen frontiersteden en schansen, benevens eenige in de Generaliteitslanden, waarbij zij in 't bijzonder belang hadden ²⁶⁾.

Een deel van de kosten der stadsbevestigingen, alsmede gewoonlijk het onderhoud, werd door de stad zelf gedragen, waarbij naar omstandigheden hetzij de Generaliteit, hetzij de provincie subsidie verschaftte.

Aanleg, onderhoud en bekostiging van alle onder de Generaliteit staande vestingwerken geschiedde door de zorg van den Raad van State. Tot diens werkkring behoorde ook het aanstellen van ingenieurs en de zorg voor de onder de Generaliteit ressorteerende magazijnen.

§ 3. Het Legerbestuur.

De Staten-Generaal.

Het oppergezag in alle den krijg en het leger betreffende zaken werd uitgeoefend door de Staten-Generaal. Deze bekleedden ongeveer de functie van het latere ministerie van

²⁵⁾ v. Sling. Staatk. Geschr. IV—59.

²⁶⁾ Een opsomming, welke steden tot de „frontiersteden” werden gerekend, en dus deel uitmaakten van het eigenlijke vestingstelsel der Republiek, bevat het Plakkaat op de Monstering van 4 Febr. 1599 (Bor. 36—544, uitg. 1684).

oorlog, doch waren tevens de eigenlijke opperbevelhebbers over de krijgsmacht, zoodat te velde nagenoeg geen belangrijke beslissing zonder hunne voorkennis werd genomen. Om een indruk te krijgen van de zaken, waarover dit college zijn bemoeienis uitstrekke, raadplege men de Resolutiën der Staten-Generaal over ons tijdperk ²⁷⁾, en de tusschen Maurits en de St. Gl. gewisselde brieven bij Van der Kemp ²⁸⁾. De bevoegdheid der Staten-Generaal was nergens omschreven; een reden temeer om allerlei bevoegdheden naar zich toe te trekken, van welke gewoonte vooral de Raad van State het slachtoffer werd. Zij vergaderden sedert 1593 dagelijks; de gewestelijke invloed werd verzekerd doordat voor alle belangrijke zaken eenstemmigheid vereischt werd, en evenzoo, doordat de leden, eigenlijk slechts de gedeputeerden der gewestelijke Staten, voor aangelegenheden van eenig belang gebonden waren aan de lastgeving dezer laatsten. Sedert omstreeks 1586 kon Oldenbarnevelt, Hollands machtige Landsadvokaat, beschouwd worden als de ziel der Staten van Holland niet alleen, maar ook der Staten-Generaal en daarmee van de geheele landsregering. Hieruit volgt wel de groote invloed, dien Oldenbarnevelt heeft uitgeoefend niet alleen in vele zaken, het legerbestuur betreffende, maar dikwijls ook op de leiding der operatiën. Niet alleen lieten de Staten-Generaal zich door gedeputeerden in het leger vertegenwoordigen, maar ook begaf Oldenbarnevelt zich, indien hiertoe aanleiding bestond, persoonlijk naar het leger, — niet zelden vier of vijf maal in den loop van een veldtocht — waar zijn stem in enkele gevallen beslissend, in ieder geval van grooten invloed was ²⁹⁾.

De Raad van State.

Onder het oppergezag der Staten-Generaal was de Raad van State het belangrijkste college in militaire zaken. Zijn taak in

²⁷⁾ Resolutiën der Staten-Generaal, 1576—1609, uitg. Japikse R. G. P. (verschenen tot en met 1599).

²⁸⁾ C. M. van der Kemp, „Maurits van Nassau”, 4 dln., Rotterdam 1843.

²⁹⁾ „Leven en Sterven van Johan van Oldenbarnevelt” door „een liefhebber der waerheit”, 1648; 21—51. Zie b.v. Duyck I—46, 47.

dezen was vervat in de Instructie van 12 April 1588 ³⁰).

Het feit, dat blijkens den aanhef, de geheele taak van den Raad gold „bij provisie, en tot anders bij den Staten-Generaal sal wesen gheordonneert” zou verwondering kunnen baren, indien niet het geheele bestuur der Republiek vol was van bewijzen, in welk een lang leven „provisioneerle” instellingen zich kunnen verheugen.

Volgens genoemde instructie moest de Raad beschikken in de krijgssaken en over het krijgsvolk, waartoe de gouverneur van het Engelsche secours, de Gouverneurs (stadhouders) der provinciën en de overige bevelhebbers zijn bevelen uitvoerden (art. 6). Hij was belast met het financieren van den oorlog, en had speciaal te zorgen voor monsterring, betaling en discipline van het krijgsvolk (art. 11). Vlg. art. 16 moest hij om de drie maanden een staat van de oorlogslasten en der hiertoe dienende middelen bij de Staten-Generaal en die der provinciën indienen. Verder droeg hij zorg voor de vestingwerken, voor het afnemen van den eed en het uitreiken der commissie's.

De residentie van den Raad zou daar zijn, waar 's Lands belang en dat der oorlogvoering dit zou vereischen (art. 25). In tegenstelling tot de Staten-Generaal moesten de leden hun eigen provincie afzweren om „voor de Generaliteit te zijn”.

Eenstemmigheid werd niet vereischt. Door deze beide bepalingen werden particularistische invloeden in den Raad tegengegaan, overeenkomstig de bedoeling van den Raad als centraal boven gewestelijke invloeden staand, uitvoerend lichaam. Zijn positie als zoodanig werd echter ernstig benadeeld door het belangrijke artikel 32, waarbij zoowel de Staten-Generaal als die der afzonderlijke provinciën het recht behielden om op alle ter competentie van den Raad gestelde aangelegenheden zoo noodig zelf orde te stellen. Blijkbaar vond men het, na de onder Leycester opgedane ervaringen noodig, dit artikel, dat in de oorspronkelijke instructie van 1584 niet voorkwam, in te laschen als veiligheidsklep tegen een te sterk centraal gezag.

³⁰) Bor. 24—66 vlg. (uitg. 1621).

Financiën.

Een zeer belangrijke taak vervulde de Raad van State in het beheer der geldmiddelen. Terwijl de oorlog ter zee in gewone tijden bekostigd werd uit de inkomsten der Admiraliteiten, n.l. de convooiën en licenten, geschiedde het financieren van den landoorlog door den Raad van State, en wel uit de volgende bronnen van inkomsten:

1. de consenten der provinciën,
2. de inkomsten der Generaliteitslanden (verpondingen, gemeene middelen, beden, domeinen en geestelijke goederen),
3. brandschattingen en contributie's (sauvegardes) in onder den vijand staande of grensgewesten,
4. confiscatie's, subsidie's van vreemde mogendheden, enz.

De oorlogslasten werden verdeeld in „ordinaris”- en „extraordinaris” lasten. De eerste omvatten de soldijen van het in vasten dienst zijnde krijgsvolk, onderhoud van vestingen, magazijnen, enz. Van 1585 tot 1598 bedroegen zij onveranderlijk de som van f 2.400.000, waarna zij van 1599 tot 1607 stegen van bijna 5 tot ruim 7 millioen gld. (sedert ong. 1598 droegen ook Groningen, Overijssel en Gelderland bij). De extraordinaris lasten besloegen de kosten voor het veldleger (wagen- en sloopshuren, trek- en wagenpaarden, voerlieden, vivres, tijdelijk personeel der artillerie, e.d.) tijdelijk in dienst te nemen troepen, extra onkosten voor belegeringen, enz. Een afzonderlijke post voor het veldleger komt het eerst voor in 1594; van dat jaar tot 1607 steeg hij van 30.000 tot 60.000 gld.; die voor fortificatiën van 1596 tot 1607 van 100.000 tot 500.000 gld. (In de voorafgaande jaren schijnen deze posten uit de extraordinaris-lasten bestreden te zijn).

De totale oorlogskosten vertoonen van 1585 tot 1607 een vrij regelmatige stijging van 2.800.000 tot 8.420.000 gld. Vooral in en na 1597 treedt als gevolg van de Engelsche en Fransche secoursen, fortificatiën en legeruitbreiding, een sterke stijging in. Vandaar ook de buitengewoon zware belastingen in dezen tijd.

Omtrent deze laatste merken wij alleen op, dat de voornaamste belastingen van tegenwoordig, n.l. inkomsten- en vermogensbelasting ontbraken. Voor verreweg het grootste deel kwamen de geldmiddelen uit indirecte belastingen op verbruiksartikelen en stedelijke en gewestelijke accijnzen. Daarnaast bestonden belastingen op de huurwaarde van huizen en landerijen, b.v. in Holland de „verponding” en verder haard- en schoorsteen-gelden. Het belastingstelsel was in iedere provincie verschillend. Een ander kenmerkend beginsel was, dat alle belastingen (tot op den tijd van Willem IV) verpacht werden, met alle voor- en nadeelen aan het stelsel verbonden.

Wij zagen reeds, dat de geheele op te brengen som over de provinciën werd omgeslagen. De verdeeling der z.g. quoten werd na veel moeilijkheden ten slotte in 1612 zoodanig geregeld, dat van elke 100.000 gld. zou betaald worden door Holland 57.000, Zeeland 11.000, Utrecht 5.700, Friesland 11.400, Overijsel 3.500, Gelderland 5.500, Groningen en Ommelanden 5.700, welke verdeeling in hoofdzaak gedurende de geheele 17e eeuw in stand bleef.

Tegen het einde van elk jaar maakte de Raad de Generale Petitie ³¹⁾ op, die de plaats innam der tegenwoordige oorlogsbegroting. Zij bevatte een beschouwing over den algemeenen en den oorlogstoestand en een opgaaf der in het volgend jaar noodig geachte gelden. Zij werd gezonden aan de Staten der provinciën, die artikelsgewijs beraadslaagden en op elk artikel hun consent en eventueele consideratiën verzonden aan hunne afgevaardigden in de Staten-Generaal.

De Generale Petitie was vergezeld van een „Staat van Oorlog” die een opsomming van de sterkte der troepen en (sedert 1588) hare repartitie over de respectieve gewesten bevatte ³²⁾.

³¹⁾ Naar den vorm was zij dus een „bede”, die alle vroeger in zwang zijnde afzonderlijke beden verving.

³²⁾ In verloop van tijd begon men den Staat van Oorlog als de eigenlijke petitie en de Generale Petitie als een considerans op den Staat van Oorlog te beschouwen. (v. Sling. Staatk. Geschr. III—95).

De Staten van oorlog werden, voor zoover daarvan in onze veelhoofdige Republiek sprake kon zijn, geheim gehouden ³³⁾.

Waren er provinciën, die bezwaar maakten tegen het verleenen van consent op een of meer artikelen, dan werd eerst getracht, de zaak in der minne te schikken door onderhandelingen tusschen den Raad van State en de afgevaardigden der betrokken provincie in de Staten-Generaal. Kon op deze wijze geen overeenstemming worden verkregen, dan was het eenige nog beschikbare middel het doen van „bezendingen” naar het gewest, hetzij van wege den Raad van State, hetzij gezamenlijk met afgevaardigden der Staten-Generaal. Leidde ook dit niet tot het doel, dan werden de gevraagde gelden niet opgebracht, het voldoen aan een „bede” toch geschiedde ten slotte vrijwillig.

Werden de consenten ingewilligd, dan maakte de Raad van State voor de vereischte bedragen quitantie's op, die hij deed toekomen aan den Ontvanger-Generaal der Unie, die met de inning der geldsommen en met de latere verantwoording belast was.

Waren een of meer der gewesten, wat allerminst tot de uitzonderingen behoorde, nalatig in het opbrengen der eenmaal ingewilligde consenten, dan werd wederom de weg der onderhandeling ingeslagen, eerst met de betrokken afgevaardigden in de Staten-Generaal, daarna d.m.v. brieven en bezendingen met de provinciale Staten zelf. Ten slotte konden dwangmiddelen worden toegepast, waartoe men echter eerst in het alleruiterste geval overging. Op deze wijze immers kon men een provincie hoogstens tijdelijk tot toegeven nopen, maar haar niet beletten bij een latere gelegenheid wraak te nemen in den vorm van dwarsdrijverij, een tactiek, waarin alle besturende college's in onze Republiek een groote mate van vaardigheid hadden bereikt.

De bewuste middelen van executie bestonden voornamelijk in inlegering van troepen en het doen gijzelen van onderdanen der provincie; in 1599 en 1600 werd een dergelijke executie

³³⁾ ib. 97.

toegepast tegenover Stad en Lande, in 1613 tegen twee kwartieren van Friesland³⁴). Het ontbreken van deugdelijke middelen om de provinciën, anders dan in der minne, te bewegen tot het inwilligen en opbrengen der consenten, een gevolg van de geringe uitvoerende macht van den Raad van State, is een der zwakste punten in de staatsinrichting der Vereenigde Nederlanden.

Gedeputeerden te velde.

De Raad van State was, zooals wij zagen, verplicht, residentie te houden waar 's Lands dienst vereischte. Veelal vestigde hij zich hiertoe in een plaats, waar het houden van contact met den veldheer niet te veel bezwaar opleverde, b.v. tijdens de belegeringen van Steenwijk en Koevorden te Zwolle. Ook de Staten-Generaal trokken somtijds in hun geheel mee te velde, zoo in 1600 toen zij zich tijdens den slag bij Nieuwpoort te Ostende bevonden en gezamenlijk met den Raad van State beraadslaagden. Evenzoo in de veldtochten van 1602 en 1604, toen in beide gevallen belangrijke beslissingen genomen moesten worden.

In de meeste gevallen echter waren zoowel de Raad van State als de Staten-Generaal vertegenwoordigd door een zeker aantal gedeputeerden. Voor de Staten-Generaal meestal één lid uit elke provincie, waaraan de Raad eenige (2—4) leden toevoegde. Rechtstreeks belanghebbende provinciën zonden dikwijls nog extra-afgevaardigden³⁵). Ook aan afzonderlijk optredende legerafdeelingen werden somtijds gedeputeerden toegevoegd. In 1597 zien wij daarentegen, dat door de Staten-Generaal in 't geheel geen gedeputeerden worden gezonden.

³⁴) v. Sling. Staatk. Geschr. III—117 vlg.; over die tegen Groningen: St. Leger II—205.

³⁵) De Staten van Holland maakten in 1590 een ordonnantie op de „Ge-committeerde Raden nevens Zijne Excellentie”. (Bor. 27—506 vlg.; uitg. 1684). Zie verder voor het bovenstaande o.a. Duyck I—24, 39, 44, 47, 663.

als gevolg van oneenigheid tusschen de provinciën ³⁶). Een vast college waren de gedeputeerden dus allerminst.

De taak der gedeputeerden te velde was, in de eerste plaats het hoogste staatsgezag te vertegenwoordigen, waartoe zij deelnamen aan alle beraadslagingen van eenig belang. Verder te waken voor de belangen, rechten en privilegiën der bij de oorlogvoering betrokken gewesten, steden en ingezetenen. Ten slotte verleenden zij namens het gezag dat zij vertegenwoordigden machtiging en bemiddeling tot het nemen van allerlei spoedeisende maatregelen, vooral indien hiermee kosten gemoeid waren. Wel verre van „Dwarskijkers” te zijn was hun aanwezigheid in het leger in de toenmalige verhoudingen veelszins onontbeerlijk. Maurits drong in zijn brieven aan de Staten-Generaal dan ook dikwijls aan op spoedige overkomst der gedeputeerden; van eenige oppositie tegen de instelling als zoodanig hooren wij nimmer.

De Kapitein-Generaal.

Ten aanzien van dit ambt moet onderscheid gemaakt worden tusschen de betrekking van Kapitein-Generaal over de militie van den Staat, en de provinciale Kapiteins-Generaal, d.w.z. de stadhouders der respectieve provinciën. De eerstgenoemde functie heeft na Leycester's aftreden eerst Frederik Hendrik bezeten. Maurits werd in 1588 aangesteld als „Admiraal-Generaal der vereenigde Nederlanden” en „Kapitein-Generaal over het volk van oorlog in Brabant en Vlaanderen”, voor zoover deze gewesten toen nog onder protectie of contributie van de Generaliteit stonden ³⁷). Hoewel hij in verschillende openbare stukken door de Staten-Generaal betiteld wordt als „Generaal van haar Legers”, was hij in werkelijkheid slechts gouverneur van vijf afzonderlijke provinciën, n.l. Holland en Zeeland (sedert 1585), Overijssel (1590), Utrecht (1590), en Gelderland (1591). In 1620, na het overlijden van Willem Lodewijk, kwa-

³⁶) Zie „De Veldtocht van Prins Maurits van 1597”, Diss. J. J. v. d. Hoek, Den Haag 1914, 51 vlg.; vgl. v. Reyd 14—539.

³⁷) v. Sling, Staatk. Geschr. IV—116.

men hier nog bij Stad en Lande en Drente. De waardigheden van Stadhouders en van Kapitein-Generaal eener provincie waren steeds in één persoon vereenigd. De eerste functie was echter van staatkundigen aard en had alleen betrekking op de provincie; de tweede stond, volgens de Unie van Utrecht, in betrekking tot de Generaliteit. In overeenstemming hiermede trokken dan ook de stadhouders een tweeledig tractement, een als gouverneur, dat door de provincie, en een als Kapitein-Generaal, dat door de Generaliteit betaald werd.

De Stadhouders werden (tot 1620) meestal benoemd door de Staten-Generaal op verzoek of nominatie van de betrokken provincie. Het was toch niet meer dan natuurlijk, dat de Stadhouders, oorspronkelijk door den Landsheer aangesteld als diens vertegenwoordigers, thans, nu de souvereiniteit op de Staten-Generaal was overgegaan, van deze hun aanstelling ontvingen. Hoe weinig consequent eertijds echter met dergelijke staatsrechtelijke theorieën werd omgesprongen, toont weer de wijze, waarop Maurits in de verschillende gewesten zijn stadhouder-schap ontving, bij welke aangelegenheid wij niet verder stilstaan³⁸⁾.

Om een indruk te krijgen van de macht van een provincialen Kapitein-Generaal in het militaire, dienen wij echter een blik te werpen op de Instructie, door Utrecht, en de Commissie, door Gelderland aan Maurits verleend. In Holland en Zeeland was men n.l. de in het vaststellen eener instructie gelegen voetangels en klemmen ontlopen door zulks achterwege te laten. De Geldersche en Utrechtsche Instructie's bevatten alweer eenige belangrijke beperkingen der stadhouderlijke macht.

In de Utrechtsche³⁹⁾ vinden wij als zoodanig (art. 11): het beleid van den oorlog zal door den stadhouder gevoerd worden (voor zoover binnen de provincie) met advies van de Staten-Generaal, den Raad van State en der Staten der provincie; het

³⁸⁾ Zie hierover v. d. Kemp I, aant. 65.

³⁹⁾ De instructie bij Bor 26—512 (uitg. 1684). Zij is vrijwel gelijklopend met de in 1585 aan Nieuwenaar verleende (Bor 20—58, uitg. 1624).

brengen van garnizoen in een stad mag alleen geschieden door patent van den stadhouder en met consent van de Staten; is de stadhouder niet binnen het gewest aanwezig, dan zal hij het patent aan de Staten of dier gedeputeerden verzenden om door dezen te worden ten uitvoer gelegd; de „overste” van het krijgsvolk zal geen kennis nemen van politieke of judicieele zaken binnen of buiten de steden; de stadssleutels blijven in handen van den magistraat; en ten slotte mogen geen steden versterkt of schansen aangelegd worden dan met „consent en believen” van de Staten.

In de Geldersche commissie ⁴⁰⁾ vinden wij allereerst bepalingen betreffende de gevreesde „doortochten, inlegeringen en loopplaatsen”, waartoe de stadhouder geen patent mag geven dan na voorafgaande deliberatie met de gewestelijke Staten. Voor garnizoen is „voorweten en consent” van den stedelijken magistraat noodig; voor nieuwe werken voorweten van Kanselier en Raden. De Stadhouder mag geen luitenant of ondergouverneurs aanstellen. Dijken mag hij alleen doen doorsteken „in den uitersten nood”.

In zijn taak om, oorlog voerende, al deze klippen te omzeilen werd de stadhouder bijgestaan, zooals wij zagen, door gedeputeerden uit het gewest. De verdere bevoegdheden van den Stadhouder laten wij, als van staatkundigen aard, buiten beschouwing. Uit het bovenstaande moge blijken, dat de bevelhebber der krijgsmacht niet alleen in zijn gezag beperkt was door de velerlei bevoegdheden, die de afzonderlijke gewesten bezaten, hetzij als betaalsheer, dan wel wegens hun territoriaal gezag, maar bovendien nog door de talloze gewestelijke en stedelijke privilegiën, hoewel dient te worden opgemerkt dat sommige hiervan door de bepalingen der Unie van Utrecht, b.v. betreffende het versterken van steden en het verplichte innemen van garnizoen, feitelijk waren opgeheven.

De ondergeschiktheid der Stadhouders aan de Staten-Generaal, den Raad van State en de Staten der provinciën

⁴⁰⁾ Bor 27—515 (uitg. 1684).

was uitgedrukt in hun eed, waartoe het formulier 1 Juni 1588 door de Staten-Generaal werd vastgesteld en waarin zij aan de drie college's trouw en gehoorzaamheid moesten zweren. In de Republiek gold echter het „Geen regel zonder uitzondering”, en zodoende heeft, merkwaardigerwijze, Maurits als Stadhouder van Holland en Zeeland dien eed nimmer afgelegd ⁴¹⁾.

§ 4. Indeeling en bevelvoering.

Algemeene Opmerkingen. — De Staf.

De vredesindeeling van het Staatsche leger, zoolang dit niet te velde was, was al heel eenvoudig: de eenige organieke eenheden waren de compagnieën, zonder dat deze tot grootere afdeelingen waren samengevoegd. Wel bezat het leger een aantal kolonels, doch hun commando aanvaardden zij eerst bij het te velde gaan; immers eerst dan werden regimenten geformeerd, waartoe vendels die hetzij onder repartitie van een bepaalde provincie stonden, hetzij tot eenzelfde natie behoorden, werden samengevoegd. Aldus ontstonden de „Hollandsche”, „Zeeuwsche” enz. regimenten. Alleen de vreemde regimenten bezaten een vasten staf. In het wintertijdperk deden de kolonels, wanneer zij niet in Den Haag e.d. vertoefden, dienst als commandanten der belangrijkste frontiersteden. Bij de cavalerie was te dezen opzichte de toestand dezelfde als bij de infanterie. Aan Spaansche zijde was de toestand anders: hier bestonden bij de infanterie vaste regimenten onder bevel van een „Maestro de Campo”, elk met zijn eigen, dikwijls oude en roemrijke traditie, en waarin een sterk samenhoorigheidsgevoel heerschte.

De reden waarom aan onze zijde het ongetwijfeld betere Spaansche stelsel niet gevolgd werd was bezuiniging op het aantal kolonelsplaatsen en op de staven: een oude Nederlandsche practijk dus.

Strategische eenheden bestonden noch te velde, noch anderszins; de hoogere officiersplaatsen waren dan ook niet verbonden aan het bevel over bepaalde onderdeelen, maar aan een wapen in zijn geheel of aan een bepaalde functie.

⁴¹⁾ v. d. Kemp I--72.

In vele gevallen waren de bevelhebbers personen van vorstelijken staat, die tevens een functie van staatkundigen aard hadden te vervullen. Veelal ook was de rang niet veel meer dan een titel en het tractement een middel om op den vereischten voet te kunnen leven. In dergelijke gevallen werd het eigenlijk commando door een lager geplaatst officier gevoerd. Zoo voerde Hohenlohe langen tijd het bevel over de Hollandsch-Zeeuwsche troepen als Luitenant-generaal van den Prins, later van Maurits. Onder den nog jongen Frederik Hendrik, sedert 1603 Generaal der Cavalerie, stonden ervaren ruiteraanvoerders, als Dubois en de beroemde Marcelis Bax, als Commissaris-generaal.

Aan Spaansche zijde had men op deze wijze naast den Veldheer of „Generaal” den „Maestro de Campo general”; naast den Generaal der cavalerie den Commissaris-generaal. Bij veel regimenten en compagnieën werd het dagelijksch bevel gevoerd door den Sergeant-majoor of den Luitenant, terwijl de Kolonel of Kapitein zich eerst bij het gevecht of andere belangrijke gelegenheden aan het hoofd van zijn troep plaatste.

Een met de tegenwoordige begrippen van organisatie ten eenenmale strijdige eigenaardigheid was, dat elk der hoogere bevelhebbers tevens een eigen compagnie bezat. Deze werd door den Luitenant gecommandeerd, doch de „eigenaar” genoot als kapitein tractement en verdere emolumenten. Deze compagnieën golden eenigszins als garde, en genoten een bevoorrechte positie: die van Prins Maurits b.v. was op marsch steeds bij de voorhoede. Daarnaast hadden de hoogstgeplaatsten naar gelang van hun stand tevens een lijfwacht van hellebaardiers.

Als voorbeeld van de wijze, waarop de staf van het Staatsche leger was samengesteld, volgt hieronder een lijst van „Principale Crijchs-officieren”, ontleend aan het hs. „Ruich ontwerp van Krijchssaken”, dat uit den tijd van het Bestand dagteekent ⁴²⁾.

⁴²⁾ Aanwezig in het Krijgsgeschiedkundig Archief van den Gen. Staf. Een opsomming der hoogere bevelhebbers en verdere gegevens hieromtrent zijn te vinden in „Het Staatsche Leger”.

Prins Maurits „Generaal van 't gantsche leger”.

Graaf Willem Lodewijk, „Luitenant-generaal”.

Graaf Ernst Casimir, Veldmaarschalk.

Graaf Frederik Hendrik, Generaal der cavalerie.

Stakenbroek, Commissaris-generaal der cavalerie.

Sedlnitzky, Sergeant-majoor van 't leger.

v. Kessel, Generaal der artillerie, met zijn Luitenant.

Tot de lagere officieren van den staf behooren: de Kwartiermeester-generaal van het „gantsche leger”, die van het „vliegende leger” en die van de cavalerie.

Provoost-generaal.

Ingenieur-generaal.

Tresorier-gl.

Advokaat-fiscaal.

President van den Krijgsraad.

Commissarissen van de monsteringe.

Ontvanger-generaal van de vivres.

Commissaris-generaal van de schepen.

Wagenmeester-generaal.

Predikanten.

Doctors medicinae.

Apothekers en chirurgijns.

Ter aanvulling en toelichting op enkele punten diene het volgende:

De Veldmaarschalk volgde in rang op den Generaal der Cavalerie. Waarin zijn taak eigenlijk bestond, is nergens omschreven. De naam is feitelijk een titel; iets dergelijks als in Frankrijk de „Connétable” (de hoogste in rang na den Koning).

Generaals der infanterie vinden wij aan Staatsche zijde niet; behalve Jean de Ligne, graaf van Aremborg (1576) en Philips van Lalaing (1577), die beiden het ambt slechts korten tijd bekleed hebben.

De Sergeant-majoor-generaal wordt ook wel „Wachtmeester-generaal” genoemd, ofschoon de functie's elkaar eigenlijk niet geheel dekken ⁴³⁾. Met de titulatuur nam men het in dezen tijd

⁴³⁾ Staatsche Leger, II—262, noot 9 en 263, noot 1.

dan ook niet al te nauw ⁴⁴). De functie is een zeer belangrijke; zij is eenigszins met die van den Chef van den Staf in een modern leger te vergelijken. Hij was den veldheer behulpzaam bij het regelen van den wacht-, veiligheids- en verkenningsdienst, van de marschen en bij de opstelling voor het gevecht. De Kwartiermeesters-generaal waren, zooals de naam aanduidt, voornamelijk met de zorg voor de legering belast; het uitmeten der kwartieren bij het betrekken van een legerplaats was, als van meer technischen aard, het werk van den ingenieur, hoewel deze, b.v. Stevin, ook onder den titel „kwartiermeester” voorkomt ⁴⁵).

Een belangrijke functie, die in de lijst niet genoemd wordt, is die van den Generaal van de Vivres. In het Staatsche leger vinden wij als zoodanig o.a. Jacques de Grise, Heer van Water-vliet, die het ambt van 1586 tot 1606 schijnt bekleed te hebben. Tot zijn taak behoorde, volgens de hem in 1591 opnieuw verleende commissie: „de noodige vivres te besorgen, te hebben autoriteit op de commiesen en andere officieren van de vivres, ook op de vivandiers, zoetelaars ende den ander, den Leger toevoer van vivres doende, opdat in den prijs orde gehouden worde” ⁴⁶). Op zijn taak inzake de verpleging komen wij elders terug.

De betrekkingen van Generaal der infanterie en der cavalerie moeten meer als een onderscheiding dan als een onmisbare schakel in de bevelvoering worden beschouwd. Het eerste ambt bleef dan ook, zooals wij zagen, na den dood van Lalaing on-
 vervuld, terwijl een Generaal der cavalerie na den dood van

⁴⁴) Een „Capitaine-” of „Chef du Guet”, ook wel „wachtmeester” of „sergeant-majoor” genoemd, komt voor in St. Leger I—89; 238, noot 1; II—263.

⁴⁵) Twee kapiteins der infanterie komen voor als kwartiermeester-generaal der cavalerie in St. Leger II—267, 268.

⁴⁶) St. Leger II—266. Over Arend van Dorp als Superintendent-generaal van de vivres zie Werken H. G., N. S. 44, Dl. I (1887) en II (1888): „Brieven en onuitgegeven stukken betreffende Arend van Dorp”.

Nieuwenaar, die in sommige stukken als zoodanig genoemd staat, eerst in 1599 weer werd aangesteld ⁴⁷⁾).

Het behoeft ten slotte nauwelijks betoog, dat de verschillende taken en bevoegdheden in den staf allerminst scherp waren afgebakend, en dat van een „stafdienst” in den tegenwoordigen zin geen sprake was.

De Infanterie.

A. Het regiment.

De oorspronkelijke beteekenis van het woord is die van „organisatie” of „bestuur”, welke beteekenis nog lang bewaard bleef. In de 16e eeuw werd, naar het schijnt het eerst in Frankrijk ⁴⁸⁾, de naam gebruikt voor een vereeniging van een zeker aantal compagnieën. Het werd aangeworven door een krijgsman van naam en meestal tevens van fortuin, die den titel „Overste” voerde. Daarnaast kwam onder Franschen invloed de naam „Kolonel” op, zoodat beide titels langen tijd door elkaar gebruikt werden ⁴⁹⁾. Het Spaansche leger kende reeds sedert het begin der 16e eeuw „Tercio's”, onder bevel van een „Maestro de Campo” of „Coronel”.

Het aantal compagnieën was zeer verschillend, het varieerde van omstreeks vijf tot twintig.

Zooals wij boven zagen, waren alleen de vreemde troepen in vaste regimenten vereenigd; bij de inheemsche bestond geen vast regimentsverband, hoewel reeds sedert het begin van den opstand provinciesgewijs compagnieën tot „Kolonelschappen” werden samengevoegd ⁵⁰⁾).

⁴⁷⁾ In 1606 wordt Daniël de Hartaing, Heer van Marquette, onder Frederik Hendrik aangesteld als Luitenant-Generaal der cavalerie (St. Leger II—264).

⁴⁸⁾ Friedrichsdorf, „Albrecht Alcibiades als Reiterführer”, Diss. Berlijn 1919, p. 50.

⁴⁹⁾ Voor verdere bijzonderheden zie St. Leger I—27 vlg.

⁵⁰⁾ In de eerste commissie's (St. Leger I—142, aant. 11) wordt dan ook de naam „regiment” niet gebruikt. Zie ook „Kurze Erzählung aller der Vestungen enz”, St. Leger II, Bijl. XVI.

Tot den staf⁵¹⁾ van het regiment behoorden, behalve den Overste, de Overste-luitenant (Luitenant-kolonel), de sergeant-majoor of wachtmeester, de kwartiermeester, de provoost en meestal een predikant. Te velde waren nog noodig een proviandmeester, een wagenmeester en, in de Duitsche regimenten, een „Hurenweibel“⁵²⁾. De laatste had het toezicht op de in het regiment aanwezige vrouwen en op de eventueel door deze te verrichten werkzaamheden.

Hier en daar wordt ook melding gemaakt van een „rumoermeester“⁵³⁾. Zijn taak schijnt geweest te zijn het houden van toezicht op den legertros tijdens den marsch en het waken tegen „uitloopen“, waartoe hij eenige bereden manschappen onder zijn bevel had.

Opgemerkt zij nog, dat de staf van een regiment in beginsel niet van dien van het leger verschilde. De voornaamste betrekkingen, n.l. die van wachtmeester, kwartiermeester, sergeant-majoor en provoost, zijn bij beide geheel identiek, behoudens de toevoeging „generaal“ bij die van het leger. Een regiment huurtroepen was dan ook in beginsel eigenlijk niet anders dan een uit één wapen samengesteld legertje.

B. De compagnie.

De compagnie is de oudste der militaire eenheden en heeft zich als zoodanig in alle legers tot op den tegenwoordigen tijd gehandhaafd. Oorspronkelijk was zij niet anders dan een „gezelschap“ van op soldij en avontuur dienende vrijwilligers, onder een veelal zelf gekozen aanvoerder. De naam geldt zoowel voor bereden als voor onbereden troepen. Bij de eerste wordt tevens gesproken van „cornet“, bij de laatste van „vendel“, merkwaar-

⁵¹⁾ Het woord „staf“ komt zeer zelden voor; b.m.w. het eerst bij Walhausen „Krijchskonst te voet“ („die des Oversten staf heeten ofte totten staf gerekent worden“); vaak wordt gesproken van de „Hooge Ambten“ of „Hohe Ampter“.

⁵²⁾ Een afbeelding met bijbehorend gedicht in rederijkersstijl bij Fronsperger; evenzoo van de „Huren und Buben“ in het leger.

⁵³⁾ St. Leger I—16, 156.

digerwijze in beide gevallen de naam van het symbool der militaire eenheid, wat als een teeken mag worden beschouwd van de groote waarde, die hieraan reeds in oude tijden werd toegekend ⁵⁴).

De aanvoerder is de Kapitein of „hopman", terwijl bij de beredenen tevens de naam „ritmeester" reeds in de middel-eeuwen voorkomt ⁵⁵).

Of er eenig zakelijk verschil tusschen beide bestaan heeft is bij de weinig consequente terminologie dier tijden moeilijk vast te stellen. In allen gevalle is het niet groot geweest, daar de namen steeds door elkaar gebruikt worden.

De sterkte der compagnieën is in den loop der tijden gedaald van omstreeks 400 tot 100—150 man.

De oudste organisatie van een compagnie voetvolk in ons land is vervat in de ordonnantie der Staten van Holland van 1521, te vinden bij Wagenaar ⁵⁶). De sterkte der hier genoemde vijf „vaentgens" was te zamen 2000, elk waren zij dus 400 man. Ook in den Artikelbrief van Maximiliaan II (1570) is de sterkte der vendels 400 man. Hiervan 200 met vuurwapenen (w.o. 10 dubbelhaken), 150 met spiessen, 50 met hellebaarden en slagzwaarden.

Bij het begin van den Tachtigjarigen Oorlog wordt de gemiddelde sterkte der Duitsche vendels opgegeven als 300 man, die der Waalsche op 200, der Spaansche op 100 man. Natuurlijk was de effectieve sterkte dikwijls veel geringer; vaak treffen wij vendels van omstreeks 50 man aan.

De staf was onder Maurits in den regel samengesteld als volgt: 1 kapitein, 1 luitenant, 1 vaandrig, 2 sergeanten, 3 rotmeesters, 2 trommelslagers, 1 fourier of schrijver, 1 barbier en 1 provoost (elders ontbreekt de provoost, waartegenover 4 korporaals worden genoemd). Hij was dus 13 man sterk. Hierbij

⁵⁴) Regimentsvaandels dateeren eerst uit veel later tijd.

⁵⁵) Althans in het begin der 15e eeuw (1426). Zie Rekeningen van het Bisdom Utrecht, uitg. Heeringa, Dl. I, eerste stuk, 278 vlg.

⁵⁶) IV—430 vlg.

kwamen veelal 100 soldaten, vandaar het veelvuldig voorkomen van de sterkte van 113 man voor een compagnie.

Reeds in 1577, toen door de Gentsche Pacificatie het onmiddellijk gevaar voor Holland en Zeeland geweken was, ergo belangrijke bezuinigingen werden ingevoerd, werden de onder Holland staande vendels gereduceerd van ongeveer 150 tot 113 man⁵⁷⁾. De Hollandsche Staten pasten hier het juiste beginsel toe van vermindering van het aantal soldaten bij behoud van het kader. Besparing op de encadreering beteekende, naar de vijf oorlogsjaren blijkbaar geleerd hadden, bezuiniging op de discipline, hetgeen zij terecht tot elken prijs wilden vermijden, zoowel in het belang der oorlogvoering als in dat der bevolking. Indien de nood zulks vereischte, konden de vendels in betrekkelijk korten tijd weer op sterkte worden gebracht. Weldra was dit het geval: reeds in 1580 blijkt, dat de compagnieën van den kolonel Jhr. Arend van Duivenvoorde van 113 op 150 man werden gebracht (w.o. ten minste 36 spiessen)⁵⁸⁾.

Voorloopig bleef het meerendeel der Staatsche compagnieën organiek 150 of 200 man sterk. Volgens den Staat van Oorlog van 1585 b.v. bedroeg het aantal vendels voetvolk 130, waarvan 3 van 300, 59 van 200, 67 van 150 en 1 van 100 man⁵⁹⁾.

Onder Leycester had een belangrijke uitbreiding van het leger plaats: in 1587 bedroeg het aantal compagnieën 151, waarvan 74 van 200 en 71 van 150 man. Daar het leger onder Leycester's bewind, nominaal althans, veel grooter was dan met de financiële draagkracht des Lands overeenkwam, hetgeen tot voor de veiligheid van den staat hoogst gevaarlijke muiterijen leidde, werd aanstonds na het vertrek van den Engelschen landvoogd de strijdmacht weer aanmerkelijk ingekrompen.

De veranderingen in de sterkte zijn af te lezen uit de Staten

⁵⁷⁾ St. Leger I, aant. 121 en 125. Over het geheel der bezuinigingen zie ib. p. 122, 123.

⁵⁸⁾ St. Leger I, aant. 127.

⁵⁹⁾ ib. I—82. De volledige samenstelling en betaling van compagnieën in 1579 en '85 aldaar p. 115.

van Oorlog ⁶⁰⁾. Reeds in 1588 was het aantal compagnieën met ruim 20 verminderd, n.l. 129, terwijl ook de gemiddelde sterkte kleiner was: tegenover 31 compagnieën van 180 tot 160 man waren er 64 van 150 tot 130. De totale sterkte aan infanterie bedroeg dit jaar ruim 19.000 man, tegenover ruim 28.000 in het vorige. De schitterende resultaten die de jaren 1591 tot '94 te zien gaven, werden met een betrekkelijk klein leger behaald. Sedert dien neemt de legersterkte echter weer geregeld toe, zoowel ten gevolge van de uitbreiding van het grondgebied der Republiek als door de hoogere eischen die de oorlogvoering in de volgende jaren stelde, o.a. door de Fransche „secoursen”.

In 1596 stelden de beide Stadhouders voor, de Engelsche en Schotsche vendels op 150 hoofden te brengen (St. Leger II—41). Toen in 1597 de Staten-Generaal de sterkte wenschten te verminderen van 200 op 160 en van 150 op 120 man, verzette Maurits zich hiertegen, hoewel tevergeefs (ib. 46).

MONSTERROL van een vendel voetvolk à 135 man (1599).

1 Kapitein	f 150.—
1 Luitenant	„ 45.—
1 Vaandrig	„ 40.—
2 Sergeanten	„ 48.—
3 Rotmeesters	„ 48.—
2 Tromslagers	„ 24.—
1 Schrijver	„ 12.—
1 Barbier	„ 12.—
1 Provoost (stokknecht)	„ 12.—
45 Piekeniers, n.l.:	
1 à 18, 1 à 16, 1 à 15, 2 à 14, 5 à 13, 15 à 12,	
20 à 11 gulden	„ 552.—
30 Musketiërs, n.l.:	
5 à 13, 13 à 12, 12 à 11 gld. 10 st.	„ 359.—
44 Schutters, n.l.:	
12 à 10, 32 à 9 gld. 10 st.	„ 424.—
3 Jongens	„ 24.—
Totaal 135 man	
	f 1750.—

⁶⁰⁾ Die van 1588 en van 1595 tot het Bestand in St. Leger Dl. II.

Door hevigen geldnood gedwongen, brachten de Staten-Generaal in 1599 een groot aantal compagnieën (158 van de 264) terug tot 113 man, waarbij de Stadhouders, die een sterkte van 150 man de meest gewenschte achtten, zich slechts noode neerlegden.

De grootste sterkte vóór het Bestand bereikte het Staatsche leger in 1607, n.l. 43 vanen ruitery met totaal 4717 man en 353 compagnieën voetvolk met 55341 man. Onder de laatste waren: 10 van 300, 34 van 200, 125 van 150, 29 van 135 en 116 van 113 man.

Een vaste onderverdeeling van de compagnie bestond naar het schijnt niet. Af en toe vinden wij „korporaalschappen” genoemd ⁶¹⁾, in het Journaal van Splinter Helmich ook als „esquadres” aangeduid, blijkbaar de voorloopers der latere „esquade's”.

Van de zelfde beteekenis is het woord „rot”, dat echter ook voor „rij” (achter elkaar staande manschappen) gebruikt wordt, in tegenstelling tot „gelid”.

Enkele rangen behoeven nog eenige toelichting.

De „capitaine des armes” was geen kapitein, maar een sergeant, die zorg droeg voor de wapenen en munitie in de compagnie ⁶²⁾.

De „landspassaat” (Fr. lanspessade) stond tusschen korporaal en soldaat in ⁶³⁾. Het woord is afgeleid van het Italiaansche „lancia spezzata”, d.i. gebroken (korte) lans, oorspronkelijk het wapen aanduidende. Oude, bevoorrechte soldaten worden ook „geappointeerden” genoemd.

Adelborsten ⁶⁴⁾ waren vrijwilligers, veelal van goeden huize, die als adspirant-officier dienst namen. Ook ouderen dienden als adelborst; somtijds — als belooning voor bewezen diensten — op kasteelen, terwijl ook officieren en onderofficieren van b.v. gecasseerde compagnieën bij een of andere compagnie als

⁶¹⁾ Vervou, 31; St. Leger I—105, 126.

⁶²⁾ Walhausen, „Krijchskonst te voet”, 24.

⁶³⁾ ib.; St. Leger I—116, noot 2; 117.

⁶⁴⁾ St. Leger I—116; 126; aant. 113.

adelborst geplaatst werden. Zoo werden in 1605 eenige kapitains van het garnizoen van Lingen als „wandebvoirsten” gecasseerd en als adelborst bij een andere compagnie ingedeeld.

Cavalerie.

De sterkte aan cavalerie bij de veldlegers kan in ons tijdperk gesteld worden op $\frac{1}{3}$ tot $\frac{1}{5}$ van het totaal.

De legers, waarmede Prins Willem in 1568 en 1572 in de Zuidelijke Nederlanden binnenviel, bedroegen beide omstreeks 7.000 ruiters en 16.000 man voetvolk⁶⁵). Dat van Johan Casimir in 1578 kan worden begroot op 7000 ruiters en 8000 voetknechten⁶⁶). Het leger, waarmee Anjou, volgens het in 1578 met de Staten gesloten verdrag, ons zou bijstaan, bedroeg 2000 ruiters en 10.000 man infanterie, terwijl, mocht de oorlog in drie maanden nog niet geëindigd zijn(!), de Hertog verder bijstand zou verleen met resp. 500 en 5000 man.

Kamerijk werd in 1581 door Anjou ontzet met 4000 ruiters en 10.000 man voetvolk⁶⁷). De in dezen tijd heerschende opvatting omtrent de gewenschte samenstelling van een veldleger leeren wij kennen uit een advies van den Prins aan de Staten-Generaal van 12 Dec. 1579, waaruit blijkt, dat de Prins voor een veldleger noodig achtte: 4000 ruiters, 8000 arkebussiers, 4000 corseletten en 1200 pionniers, benevens 8—10 stukken geschut⁶⁸). In een dergelijke memorie van 15 Juli 1580 verlangde de Prins voor het ontzet van Bouchain: 3000 ruiters, 10.000 man voetvolk, w.o. 3000 corseletten, 1000 pionniers en 10 kanonnen, w.o. 4 halve kartouwen, 2 slangen, en 4 veldstukken⁶⁹). In 1600 bedroeg het Staatsche leger op den tocht naar Vlaanderen 25 vanen ruiters en 128 compagnieën voetvolk⁷⁰); in 1602 op den tocht langs de Maas naar Thienen 51 vanen cavalerie (5300

⁶⁵) v. Met. 3—55; 4—71. Bor 4—183; 6—290. (uitg. 1621).

⁶⁶) Bor 12—23 (uitg. 1621); vgl. v. Met. 8—37.

⁶⁷) v. Met. 10—185; vlg. Strada resp. 5000 en 12.000. (Dec. II—4—187; Rome 1648).

⁶⁸) Bor 14—175 (uitg. 1621).

⁶⁹) ib. 15—22i.

⁷⁰) Duyck II—639 vlg.

„vechtende peerden“) en 142 vendels infanterie (ruim 18.000 man) ⁷¹⁾.

Jan van Nassau geeft in een hoofdstuk „Von der Werbung“ de gemiddelde verhouding op als $\frac{1}{4}$ ruiters tegen $\frac{3}{4}$ voetvolk ⁷²⁾.

In de eerste jaren van den oorlog heerschte onder de cavalerie veel verscheidenheid. Van inlandschen oorsprong waren alleen de Benden van Ordonnantie, die slechts in de Zuidelijke Nederlanden worden aangetroffen en dus, de korte periode van 1577 tot '79 uitgezonderd, doorlopend aan Spaansche zijde optraden. De Benden, 300—400 man sterk, bestonden uit een aantal Hommes d'armes en een ongeveer gelijk aantal „archers“, waarschijnlijk bereden arkebussiers ⁷³⁾.

Op ongeveer dezelfde wijze waren de Fransche ruitercorpsen, die Lodewijk van Nassau in 1572 aanvoerde, samengesteld, n.l. 20—40 gendarmes en ongeveer evenveel archers, die tot hun gevolg of „suite“ behoorden ⁷⁴⁾.

De Duitsche ruiters, die het leeuwendeel van Prins Willem's cavalerie in 1568 en '72 uitmaakten, waren in het algemeen in regimenten georganiseerd, die uit een verschillend aantal vanen, elk van 300—500 ruiters, bestonden ⁷⁵⁾.

In het leger, dat door de Staten-Generaal in 1576 werd opgericht, en dat den oorsprong vormde van het eigenlijke Staatse leger, waren al deze ruitersoorten vereenigd tot een tamelijk bont geheel ⁷⁶⁾. Meermalen zijn zelfs twee of drie wapensoorten (kurassiers, arkebussiers en lansiers) in één vaan gecombineerd. Meermalen vinden wij dat een kapitein commissie ontvangt voor het in dienst nemen van een aantal ruiters te gelijk met voetknechten. Deze verscheidenheid werd mede veroorzaakt, door-

⁷¹⁾ Duyck 3—390.

⁷²⁾ K. 924, fol. 54.

⁷³⁾ St. Leger I—35; vgl. Guillaume, „Histoire des Bandes d'Ordonnance“. Brussel 1873.

⁷⁴⁾ St. Leger I—135; Corr. Lod. v. Nassau, uitg. Blok, Nr. 47.

⁷⁵⁾ Jan v. Nassau, Kr. II, K. 923 fol. 95. Vlg. Friedrichsdorf gemiddeld 250—300 ruiters.

⁷⁶⁾ St. Leger I—33.

dat in dezen tijd drie lichamen als gezaghebbers over de krijgsmacht, ieder voor een gedeelte, optraden en dus commissie's verleenden, n.l. de Staten-Generaal, de „Landraad beoosten Maze” en de Staten van Holland en Zeeland ⁷⁷⁾). Aan deze verwoording kwam eerst een einde door de bestuurshervorming van 1585 en de oprichting bij deze gelegenheid van den Raad van State, van wien voortaan alle commissie's uitgingen. In het Leycestersche tijdvak zien wij dan ook de gemengde vanen verdwijnen, terwijl meer gelijkvormigheid in de sterkte ontstaat ⁷⁸⁾).

Bij de groote legerinkrimping na Leicester's vertrek werd ook de ruitery belangrijk verminderd: op de Staten van Oorlog van 1586, '87 en '88 bedraagt het aantal vanen resp. 25, 19 en 13. Onder deze laatste 7 van lansiers, 3 van Duitsche ruiters (kurassiers) en 3 waarschijnlijk van arkebussiers.

De verdere lotgevallen onzer cavalerie tot aan het Bestand zijn uitvoerig beschreven in het „Staatsche Leger”, Dl. II ⁷⁹⁾). Wat de sterkte betrof, maakte de steeds hooger eischen stellende krijg een groote uitbreiding noodig: tegen 13 vanen in 1588 telde de cavalerie er 40 in 1609.

Behalve deze troepen, die tot het staande leger behoorden, werden, evenals bij het voetvolk, in den regel voor een bepaalden veldtocht nog buitenlandsche strijdkrachten aangeworven; meestal voor den tijd van drie maanden. Doorgaans waren dit een of meer regimenten Duitsche ruiters.

Evenmin als bij het voetvolk bestond bij de Nederlandsche cavalerie een blijvend regimentsverband, hoewel eenige officieren onder den titel van Kolonel of Overste-luitenant der cavalerie voorkomen. Te velde werden de vanen bij drie of vier tot „regementen ofte trouppen” vereenigd onder bevel van een der oudste kapiteins, zonder dat deze hiervoor extra bezoldiging ontvingen ⁸⁰⁾).

⁷⁷⁾ St. Leger I—103 vlg.

⁷⁸⁾ Zie de in dezen tijd verleende commissie's, St. Leger I—108 vlg.

⁷⁹⁾ „Genealogie der vanen”.

⁸⁰⁾ Jan v. Nassau, Kr. III, K. 924 fol. 54.

Als voorbeeld van de samenstelling eener compagnie volgt hieronder de monsterrol van een vaan kurassiers, van 1599 ⁸¹⁾.

Rang	Aantal paarden	Tractement (glds. p. md.)
1 Ritmeester	6	400
1 Luitenant	4	170
1 Cornet	3	135
1 Kwartiermeester	2	50
2 Trompetters, elk à f 40.— ...	2	80
1 Schrijver of fourier	1	30
1 Hoefsmid	1	30
25 Kurassiers elk met een bidet en knecht à f 40.—, w.o. 3 korporaals met f 4.— extra soldij	25	1012
10 Kurassiers à f 27.—	10	270
23 id. à f 26.—	23	598
23 id. à f 25.—	23	575
89	100	3350

Bij de hier genoemde aantallen paarden van den ritmeester, luitenant en cornet is het eigen- of „monsterpaard” niet inbegrepen. De eigenlijke soldij bedroeg resp. 250, 70 en 60 gld.; voor de extra paarden werd f 25.— per paard vergoed.

Bij den tros behoorden dus nog 39 oppassers, die elk met een kort roer waren gewapend, waarvan 25 op de bidets.

De belangrijkste verandering die in Maurits' tijd bij de cavalerie voorviel is de afschaffing van de lans in 1597, en de hiermee gelijktijdige invoering van bidets of fourage-paarden. Van de eerste hervorming worden de oorzaken elders besproken. Opgemerkt zij alleen dat van een langzaam in onbruik geraken van de lans geen sprake is, evenmin van b.v. toenemende moeilijkheden bij de aanvulling, ofschoon dit steeds

⁸¹⁾ St. Leger II—330.

als een der oorzaken wordt opgegeven. Integendeel werden nog in 1592 drie vanen lansiers opgericht, terwijl een vierde, oorspronkelijk van arkebussiers, in 1593 eveneens met de lans werd bewapend ⁸²). Opmerkelijk is ook, dat de herbewapening niet voorzichtigheidshalve bij gedeelten, maar radicaal bij de geheele ruitery tegelijk wordt tot stand gebracht. In Aug. 1596 wordt het voorstel gedaan, in het begin van 1597 is de lans geheel en voorgoed afgeschaft.

Gelijktijdig hiermee had de invoering van bidets plaats. Daar van aanvoer van haver uit magazijnen geen sprake was, moesten alle paarden onderhouden worden door weiden of door het fourageeren van haver, hooi en stroo op dikwijls grooten afstand van het kwartier. Deze afstand nam toe naarmate het leger langer ter plaatse bleef, terwijl het fourageeren onder bedekking van een deel der cavalerie moest plaats hebben.

Vooraf deden zich deze bezwaren gevoelen tijdens het verblijf van het leger in het kamp bij Bislich (18 Aug.—26 Oct. 1595). Het fourageeren moest ten slotte op 4—5 uur afstand van de legerplaats geschieden, onder bedekking van somtijds 6 tot 8 vanen ruitery. Het gevolg was, „dat oick alle de ruyterie wegsmolte ende verging ende heur peerden mettet verre haelen vande fouragie druckten ende bedurven ende het daeromme niet wel mogelijk was tleger langer te velde te houden”. Ten slotte werd besloten, aangezien al het land tusschen Wezel en Emmerik kaal gegeten was en men het leger uit consideratie voor Gelderland niet in de Lijmers wilde brengen, een brug over den Rijn te slaan, die hier 1360 voet breed was, welke brug weer door een gebastioneerde schans beschermd moest worden. Verdere bijzonderheden over deze zaak vinden wij bij Duyck ⁸³).

Reeds in 1595 stelde de Prins dan ook voor, elk lansier de beschikking te geven over een bidet met jongen. Om redenen

⁸²) Zelfs drong de Prins nog bij de behandeling van den Staat van Oorlog van 1595 aan op het hervormen van eenige vanen Duitsche ruiters en „carabins” tot lansiers (St. Leger II—102). Wel klaagde hij meermalen over de slechte bewapening der lansiers (ib. 101, 102).

⁸³) I—650 vlg.

van bezuiniging werd echter in '96 bepaald, dat in elke vaan kurassiers 25 ruiters zwaarder dan de anderen gewapend zouden moeten zijn en dat deze elk een bidet en jongen zouden krijgen, en dienovereenkomstig hooger bezoldigd zouden worden ⁸⁴). De eerste bidets komen voor op den Staat van Oorlog van 1597. Ongetwijfeld kwam de instelling de waarde der ruitery ten zeerste ten goede. In 1602 werd dan ook het aantal bidets per vaan tot 30 verhoogd ⁸⁵).

Een andere belangrijke gebeurtenis was de oprichting van — voorloopig twee — compagnieën dragonders, die hiermede voor het eerst in het Staatsche leger hun intrede doen (1606) ⁸⁶). Beide compagnieën waren 150 man sterk.

Opgemerkt zij nog, dat in de compagnie van den Prins, op den Staat van Oorlog van 1587 twee marechaussee's genoemd worden, een benaming die wij elders nergens aantreffen ⁸⁷).

Evenmin als bij de compagnieën voetvolk waren bij die der cavalerie voertuigen organiek ingedeeld. Van de bij het begin van den veldtocht gehuurde wagens werd echter een zeker aantal ter beschikking van de onderdeelen gesteld, zooals blijkt uit de bij Hondius en Stevin opgenomen lijsten. Bij de infanterie kreeg elke kapitein de beschikking over een wagen, bij de cavalerie, naar het schijnt, elke regimentscommandant.

Artillerie en treinen.

De artillerie gold in dezen tijd nog niet als een „wapen”; de artilleristen waren eigenlijk geen militairen, waarom wij de gewone militaire rangen dan ook niet bij hen aantreffen. De

⁸⁴) St. Leger II—103.

⁸⁵) Tijdens het Bestand werden zij, als onnoodig, opgeheven. Utrecht betaalde reeds in 1607 geen bidets meer, onder voorgeven van onvermogen St. Leger II—108.

⁸⁶) St. Leger II—107.

⁸⁷) St. Leger I, aant. 112.

oudste organisatie's op artilleristisch gebied waren stedelijke gilden, met als schutspatroon St. Barbara.

Een der belangrijkste functie's in het leger was die van Generaal der artillerie. Een groote mate van technische kennis, grondige bekendheid met den vestingoorlog en organisatorisch talent werden hiervoor in de eerste plaats vereischt. Van het personeel der artillerie was slechts een klein deel in vasten dienst, de meesten werden eerst bij het begin van den veldtocht aangenomen, tegelijk met het huren van alle trek- en wagenpaarden, wagens, geleiders, enz.

Onder den Generaal der artillerie stonden ook de pionniers. Oudtijds werden de pionniers over de dorpen omgeslagen, evenals paarden en wagens⁸⁸⁾; eerst in later tijd werden zij meer op militaire wijze georganiseerd⁸⁹⁾. Reeds in 1578 vinden wij twee compagnieën pionniers, elk 300 man sterk, onder een kolonel. In 1592 werden 4 compagnieën pionniers, elk 50 man sterk, opgericht. Ten tijde van Hondius (1624) was er een compagnie van 50 man in vasten dienst; bij het te velde gaan werden nog twee compagnieën „extraordinaris pionniers”, benevens een aantal gravers aangenomen.

Ook de mineurs en het brugwezen, dus alle hulpdiensten van eenigszins technischen aard, ressorteerden onder den Generaal der Artillerie, die dus ook een grooten trein onder zijn bevelen had. Behalve den artillerietrein onderscheidde men dien der vivres, die onder den commissaris-generaal of superintendant van de vivres ressorteerde.

Voor verdere bijzonderheden omtrent artillerie- en treinpersoneel zij verwezen naar Hondius, naar de Inleiding van het jaarnaal van Duyck, naar de betreffende Ordonnantie's in het Groot-Plakkaatboek alsmede naar ons hoofdstuk „Artillerie”.

⁸⁸⁾ St. Leger I, aant. 42.

⁸⁹⁾ ib. aant. 78.

HOOFDSTUK II. GEEST EN GEHALTE VAN HET LEGER.

§ 1. Soldaten.

Een steeds tegen het werfysteem aangevoerd bezwaar is, dat het een soldatenmateriaal opleverde van slecht gehalte. Hierbij moet onderscheid gemaakt worden tusschen het maatschappelijk en het militair gehalte. Dat het eerste over het algemeen niet hoog was, is voor geen tegenspraak vatbaar. Tot de redenen, waarom de militaire loopbaan gekozen werd, behoorden, behalve zucht tot avontuur en aangeboren neiging tot het krijgsmansberoep, bij velen afkeer van regelmatig en geregeld arbeid of de wensch om uit handen der justitie te blijven. De krijgsdienst oefende, evenals de zeevaart, van ouds aantrekkingskracht uit op onmaatschappelijke elementen. Een treffenden blik op de criminaliteit verschaft de lezing van het *Recueil van Van Dalen*¹⁾, waaruit men de opzienbarende misdaden kan leeren kennen die dikwijls om onbeduidend geldelijk gewin of andere nietige oorzaken gepleegd werden. Slechts een strenge, volgens tegenwoordigen maatstaf barbaarsche rechtspleging kon hieraan tot op zekere hoogte paal en perk stellen. Behalve de herkomst werkten ook alle andere omstandigheden de ontwikkeling van een zedelijk verantwoordelijkheidsgevoel tegen. Hiertoe zijn te rekenen: de voortdurende oorlogstoestand²⁾, de regelmatige omgang met lieden van on-

¹⁾ „Recueil van de notabelste besognes ende resolutien van den Hoogen Krijgsraad der Vereenigde Nederlanden”, verzameld door den Griffier Anthoine van Dalen; uitg. 1666, 1675, 1724.

²⁾ Op treffende wijze vindt men dit o.a. geïllustreerd voor het leger der Hugenoten in den veldtocht van 1662, in de memoires van De la Noue („Collection des Mémoires relatifs à l'Histoire de France”, éd. Petitot, Tome 34, Parijs 1823, p. 149—150).

gunstig slag, de betrekkelijke ledigheid van het garnizoensleven. Onnoodig te zeggen, dat aan opvoeding en ontwikkeling van den soldaat niets gedaan werd; voor ontspanning dienden dobbelspel en 's Duivels prentenboek; tot opvulling van den vrijen tijd in het garnizoen werkzaamheden bij boeren en beunhazen. In het kampeven werd afwisseling gebracht door vecht- en dronkemanspartijen en strooptochten. Dat van het vrouwelijk element in deze zonderlinge soldatenwereld een invloed ten goede zou uitgaan, zou verkeerd zijn te onderstellen; ook de periodieke in de legerplaatsen gehouden godsdienstoefeningen verschaften blijkbaar geen voldoende tegenwicht tegen de macht der omstandigheden. Als ruw correctief op alles waarin soldaat en overheid te kort schoten diende de bij iedere legerplaats op een hoogte prijkende galg; het symbool der militaire justitie.

In weerwil van dit alles zou het verkeerd zijn, zich de huurlegers zonder meer als een hoop geboefte voor te stellen. Veelvuldig komt bij onze schrijvers de uitdrukking voor: „eerlijke krijghsluiden”. Bij allerlei gelegenheden wordt, als de nood aan den man komt, een beroep op hen gedaan om als „eerlijke soldaten hun eed te betrachten”. Het beroep van beul en stokknecht gold bij soldaten als minderwaardig: de laatste moest in het monsterregister achteraan gezet worden, en niet tusschen de „eerlijke knechten” 3). Als argument tegen toepassing der pijniging bij het verhoor van soldaten wordt aangevoerd dat een soldaat, eens onder beulshanden geweest zijnde, zijn „reputatie” verloren heeft. Ontving de soldaat geregeld zijn betaling, dan was er blijkbaar nog wel met hem te praten. In 1610 althans verhaalt de Italiaansche gezant Contarini, in een merkwaardig verslag, dat de inwoners ten onzent gaarne soldaten inkwartieren wegens het logies- en servitiegeld en dat de steden alle moeite plegen te doen om garnizoen te krijgen, met het oog op de nering 4). Dat de soldatenstand echter bij ons volk nimmer populair geweest is, kan gevoegelijk worden aangenomen. Roger Williams, over het binnenlaten van Prinselijke troepen in Rotterdam sprekende, zegt

3) Hohenspach, „Feldschreiberei”.

4) Rel. Ven., 48.

b.v. „In die tijden waeren de naemen selfs van soldaten verhaetelick onder 't volk. Niettemin vreesden sij de Spanjaerden sooseer, dat liever als sij hun souden daermee voegen, sij de duyvels souden hebben aangenomen" ⁵⁾).

Van weinig waardeering getuigen ook de regels van Coster in een van zijn kluchten:

„het graauw loopt leech omdatter niet en is te varen, en de krijgh is ghedaen, soodat het gheboeft meest loopt leech", een oordeel, zoo hard als de tooneelplanken waarvan het afkomstig is. Had Coster onze soldaten op de wallen van Oostende, of onze zeelieden op hun tochten naar het hooge Noorden vergezeld, zijn nu zoo goedkoop oordeel zou wellicht anders geluid hebben ⁶⁾. Het is voor ons niet gemakkelijk, in de psyche van den soldaat in oorlogstijd, en a fortiori van den 16e eeuwschen, door te dringen. Wie zal b.v. peilen, wat er in de soldatenhoofden en -harten omging, wanneer de bonte massa voor den slag, van aangezicht tot aangezicht tegenover den vijand, knielde voor het gebed? Tot zoolang schorte men zijn vonnis op over degenen, die voor onze voorouders de nationale en geestelijke vrijheid hebben bevochten.

Wat zijn specifiek militaire eigenschappen betreft, heeft de huursoldaat evenmin een „goede pers". Algemeen vinden wij muit- en roofzucht vermeld als voorkomende op zijn zondenregister. Wat de eerste betreft moeten wij, om billijk te zijn, vaststellen dat in de overgroote meerderheid der gevallen de mouterij plaats had niet wegens te lage, maar wegens het niet uitbetalen der soldij. Zeker is, dat de „muitzieke" huurtroepen over het algemeen heel wat meer verontschuldiging voor hun gedrag konden aanvoeren dan de bedrijvers der mouterijen, waarvan sommige Europeesche landen in den jongsten tijd getuige zijn

⁵⁾ Memoriën 95.

⁶⁾ In het algemeen laten oordeelvellingen over de huursoldaten aan billijkheid te wenschen over. Allerwege is men — en terecht — van meening, dat oorlog voeren om geld weinig eervol is. De consequentie hiervan, n.l. dat anderen om geld voor zich te laten vechten (het beginsel der plaatsvervang!) nóg minder eervol is, vinden wij zelden uitgesproken.

geweest. Evenzoo was hun roofzucht zoo niet in de meeste, dan toch in zeer vele gevallen een eenvoudige noodzaak wegens onvoldoende verpleging. De Duitschers stonden in dezen nog al eens bekend om hun veeleischendheid. Overigens was er echter in de wijze waarop soldatenmagen van verschillende nationaliteit reageerden weinig onderscheid.

Bij behoorlijke betaling en verpleging en redelijke discipline (van „goede” kan in dien tijd eigenlijk in geen enkel leger gesproken worden) deed de huursoldaat in het algemeen naar behooren zijn plicht en was hij, naar zeer vele voorbeelden uit den vrijheidsoorlog getuigen, tot uitstekende daden in staat.

Niet minder zeker is echter, dat ook ongeoeffende en slechte elementen in vrij grooten getale aanwezig waren; min of meer systematische „Drückeberger” waren geen zeldzaamheid.⁷⁾ De la Noue b.v. noemt als oorzaak, dat een chargeerende troep lansiers nooit in zijn geheel tot den schok komt, het feit, dat de minder moedigen onder allerlei voorwendsels (een gebroken stijgbeugelriem, een bloedende neus) hun paarden terughouden. Achter een aanvallend escadron rijdt volgens Tavannes de „maréchal des logis”, „frappant les poltrons”⁸⁾. Om de zelfde reden reed, althans bij de Spaansche cavalerie, de kapitein vóór, de luitenant achter de compagnie. In het gevecht bij Bisselich (1595) wordt het aanvallen door een nauwen doorgang van de ruiters van Philips van Nassau afgekeurd omdat aldaar „de verveerde pretexte hebben om terugge te blijven”. (Ook overigens liet in dit gevecht het moreel der Staatsche ruiters te wenschen over: een troep van Conteler weigerde aan te vallen, en een ander bewijs hiervan was, dat het gevechtsterrein vol ongebroken lansen lag⁹⁾).

Karakteristiek is, dat men voor allerlei ondernemingen gebruik maakte van in letterlijken zin „uitgezochte” d.i. uit verschillende compagnieën gekozen soldaten; hieraan werd het voordeel van saamenhoorigheid — waaraan, zooals ook in andere opzichten

⁷⁾ Vasquez I, 364 vlg.

⁸⁾ Mémoires I, 368.

⁹⁾ Duyck I, 658 vlg.

blijkt, veel minder waarde gehecht werd dan tegenwoordig — opgeofferd. Volgens den Spaanschen kapitein Alonzo Vasquez bestaat bij „gewone” soldaten te veel kans, dat zij, in plaats van te vechten, achter den buit aanloopen, een verschijnsel, waarvan het aantal voorbeelden inderdaad legio is.¹⁰⁾

Ook verdient opmerking, dat destijds, in tegenstelling met tegenwoordig, aan oude soldaten algemeen meer waarde gehecht werd dan aan jonge; als gevolg van het feit, dat het soldatenhandwerk aldoende geleerd werd, terwijl bovendien het gebruik, vooral der vuurwapenen, door de omslachtige behandeling meer oefening eischte dan tegenwoordig.

„Oud” was dus synoniem met „ervaren en geoefend.” Daarboven ontleenden jonge troepen hun moed voor een deel aan onbekendheid met-, de oude aan vertrouwdheid met het gevaar; de laatste waren dus koelbloediger en minder vatbaar voor paniek.

Een kenmerkend onderscheid met de tegenwoordige legers is, dat van wisselwerking tusschen volk en leger zoo goed als geen sprake was. Gebeurtenissen van staatkundigen aard spelen in het leger niet de minste rol. Feiten als b.v. het verraad van Rennenberg, de moord op Prins Willem, de komst van Leycester waren ongetwijfeld op de volksstemming van grooten invloed, maar van weerklank in het leger bemerkten wij geen spoor.

Overwinningen of nederlagen, tegenwoordig zeer belangrijke factoren voor het moreel (zij toch leeren den burger-soldaat of de gebrachte offers al of niet vergeefsch zijn) waren dit toenmaals in veel mindere mate. Bekend is b.v. dat de Spanjaarden dikwijls — men zou bijna zeggen bij voorkeur — onmiddellijk na het behalen van belangrijke successen aan het muiten sloegen (Haarlem, Zierikzee, Mook, Rijnberk 1606); en naar uit Duycks mededeelingen valt op te maken, deed de schitterende overwinning bij Nieuwpoort alles behalve den strijd lust der Staatsche troepen aanwakkeren: zelfs voor de oude soldaten bleef de slag een schrikbeeld, dat hen hoe eer hoe liever den Vlaamschen bodem deed verlaten¹¹⁾.

¹⁰⁾ Vasquez I, 482 vlg., 516 vlg.

¹¹⁾ Duyck II, 692, 712.

Daarentegen waren geest en moreel zeer afhankelijk van goede aanvoering. Had de soldaat hierin geen vertrouwen, dan kwam hij al spoedig tot openlijk of lijdelijk verzet. In het tegenwoordig gevecht toch is de commandant, die over de noodige gegevens, kaarten en verbindingsmiddelen beschikt, vaak de eenige, die den toestand kan overzien en beoordeelen. Voorheen kon de soldaat veelal even goed als de aanvoerder nagaan of b.v. een stelling gunstig, een vesting houdbaar, een aanslag of uitval uitvoerbaar was. Steeds waren veel oude soldaten aanwezig, die in tactische kennis evenmin als in oorlogservaring voor hunne bevelhebbers onderdeden. Dikwijls gebeurde het dan ook, dat een bezetting, vrezende „op de vleeschbank” gebracht te worden, den commandant tot overgave dwong.

Het grootste gebrek, dat den huurlegers aankleefde was wel de afwezigheid van toewijding tot de zaak, waarvoor zij stredden en daarmee van een der machtigste prikkels tot plichtsbetrachting. Gevolg hiervan zijn de vele vestingen die verraden of verkocht werden, somtijds met uitlevering van den commandant. Evenzoo de steeds zeer talrijke overloopers, zoowel individueel (meestal door slechte verpleging, b.v. uit vestingen) als met heele afdeelingen tegelijk, o.a. bij gevangenneming, om aan het „rantsoen” te ontkomen. Dat hun bij gevangenneming en herkenning onverbiddelijk de galg wachtte, was hiertegen geen voldoende beletsel.

Van ideëele motieven was, wat onze tegenstanders betreft, allen sprake bij de Spanjaarden, voor wie de — voor Koning en Kerk gevoerde — strijd niet minder was dan een heilige oorlog. In het leger der opstandelingen uit den aard der zaak bij die Nederlanders, die, oorspronkelijk tot de geuzen of uitgewekenen behoord hebbende, van den aanvang af de zaak der vrijheid met goed en bloed hadden gediend. Hierbij doet zich echter het verschil voor, dat aan onze zijde de Nederlandsche regimenten nimmer geweest zijn wat in het koninklijke leger de Spaansche tercio's waren: een kerntroep, in militaire waarde boven de andere uitstekende, en die aan het geheel ruggegraat gaf, als de Zweden in het leger van Gustaaf Adolf, de Garde in dat

van Napoleon. De Nederlandsche troepen waren niet slechter, maar ook niet beter dan de Duitsche, Engelsche of Schotsche.

Wat hierboven omtrent het nationaliteitsbeginsel als bezielenden factor gezegd werd, geldt ook van het godsdienstige element. Ongetwijfeld vormde het calvinistisch geloof de groote kracht van den opstand, tevens ook het eenige blijvende beletsel tegen wederzijdsche toenadering; de dragers hiervan echter, in hoofdzaak de handeldrijvende en nijvere kleine burgerijen der steden, onttrokken zich, zoodra in 1576 de allerergste nood geweken was, aan daadwerkelijke deelneming aan den krijg voor zoover het niet de rechtstreeksche verdediging hunner stad betrof.

De onverzoenlijke, van weerszijden tot bitteren godsdiensthaat aangroeiende tegenstelling vond dan ook in de beiderzijdsche legers geen dienovereenkomstigen weerklank. Hoewel zeer in het algemeen genomen, de Staatsche legers uit overwegend protestantsche landen gerecruteerd werden, de koninklijke uit katholieke, kwamen aanhangers van beide godsdiensten in beide legers voor. Reeds in Alva's leger dienden een groot aantal Duitsche Lutheranen, met name de Nederduitsche troepen van Erik van Brunswijk. Een der flinkste Spaansche officieren, Jan Baptist de Tassis, zoon van een postmeester uit Straatsburg, wordt genoemd als Luthersch. Wanneer voor Steenwijk (1580) de beiderzijdsche soldaten elkaar een uitgezochte reeks investieven naar het hoofd slingeren, komen hieronder, aan het adres der Duitschers van Rennenberg, ook voor: „bevechters uwer eigen religie”, en „papenknechten”.¹²⁾ In het Staatsche leger waren zeker de Ieren van Leycester, de z.g. gemutineerde Walen en een groot deel der Fransche hulpstroepen katholiek; zeker is ook, dat de steeds talrijke overloopers niet tegelijkertijd van geloof verwisselden.

Overigens werden godsdienstige symbolen nog al eens misbruikt om de tegenpartij te hoonen. Bij Oudewater (1576) en bij Steenwijk (1580) gebruikten, naar beweerd wordt, de opstandelingen hiertoe uit de kerken geroofde heiligenbeelden. Te

¹²⁾ Memorien van Rienk Fresenga, 9.

Oostende plantten de belegeraars een kruis op de pas veroverde buitenwallen „pour faire dépit aux Hérétiques" ¹³⁾. Bij hetzelfde beleg vinden wij ook met lof gewaagd van den moed, door Roomsche geestelijken aan den dag gelegd bij het bijstaan der gewonden en stervenden in de loopgraven; een enkele maal namen zij zelfs actief deel aan den strijd, als bij Rijnberk (1598) ¹⁴⁾ en het volgende jaar bij den aanval op Heerewaarden ¹⁵⁾.

Van de Engelschen wordt vermeld, dat, sedert na den vrede van 1603 ook Spanje verlof kreeg, Engelsche troepen te werven, de katholieken voornamelijk aan Spaansche, de protestanten aan Nederlandsche zijde dienst namen.

Wanneer de wederzijdsche verbittering niet door bepaalde oorzaken werd opgewekt en gaande gehouden, was de bij wijze van ambacht dienende soldaat van felheid en gestrengheid in den oorlog afkeerig. Ordonnantie's als die van Mansfelt in 1593, waarbij het geven van kwartier verboden werd, beschouwde hij als ongewenschte experimenten, waarvan de gevolgen op zijn hoofd neerkwamen ¹⁶⁾.

Niet altijd was ook de verhouding beider partijen zoo onwelwillend als wij zoo even bij Steenwijk opmerkten. Voor Groningen ontstond, te midden van een overigens hardnekkigen strijd in een ravelijn, een kleine wapenstilstand met ruilhandel, waarbij de objecten, het behoeft nauwelijks gezegd, op versterking van den inwendigen mensch betrekking hadden: „Omtrent 8 vuyren riepen die van 't ravelijn om nieuwe pekeltaerlinck ende omdat se van schieten ophielen werden heur 4 haeringen gegeven, darop sij terstond weder een kanne biers en een wittebrood aen een koorde lieten sincken. De kanne werde daernaer met Bremerbier weder gevult ende heml. toegedroncken ende in de hant gegeven ende daermede was tbestant vuyt" ¹⁷⁾.

¹³⁾ De Bonours, „Le mémorable siège d'Ostende", 566.

¹⁴⁾ Coloma XI, 515.

¹⁵⁾ Grotius, Hist. VIII, 368.

¹⁶⁾ v. Met. 17, 306.

¹⁷⁾ Duyck I, 452.

Iets dergelijks ontstond tusschen Spanjaarden en Franschen tijdens een (officieelen) wapenstilstand voor Amiens (1597). Met de Engelschen weigerden de Spanjaarden te handelen, overgehaald door hunne officieren, die hun beduidden dat een zoo vertrouwelijke omgang met de „enemigos de la iglesia” niet te pas kwam ¹⁸⁾.

Beschouwen wij de verschillende natie's onderling, dan staken boven alle de Spanjaarden uit in geoeffendheid, dapperheid en discipline ¹⁹⁾. Voor hen was de oorlog met recht een nationale- en godsdienstkrijg. Nationale trots, ridderlijkheid en eergevoel waren bij uitstek de kenmerken der Spaansche soldateska. Daarbij kwam een sterke militaire traditie, in de oude regimenten reeds sedert den tijd der Italiaansche oorlogen ontwikkeld, en een groote mate van kameraadschap, die nog verstevigd werd door het feit, dat de Spanjaarden een groot deel van hun leven ver van hun vaderland doorbrachten en bij de hen omringende natie's meestal weinig bemind, zoo niet gehaat waren. Het spreekt van zelf, dat bij een natie, waar alleen de geestelijken en de krijgsmansloopbaan als eervol golden een groot aantal edelen, — „hidalgo's” — in het leger diende, en, in tegenstelling tot andere volken, voornamelijk bij de infanterie. Niet voor niets gold de Spaansche infanterie dus als de beste van Europa. Een groot aantal „entretenedos” en „reformados” (op non-activiteit gestelden of gepensionneerden) kwam in tijd van nood de gelederen versterken, welke categorie, uit ervaren krijgslieden bestaande, uitstekende diensten bewees. Merkwaardig zijn ook de bijnamen, waardoor de regimenten of „tercio's” van elkaar werden onderscheiden; b.v. dat der „colmeneros” (iemkers), waarschijnlijk wegens betoonde handigheid in het ledigen van ander-mans bijenkorven.

¹⁸⁾ Villalobos 372.

¹⁹⁾ Voor de kennis van het Spaansche leger is van belang het onlangs verschenen werk „Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den Tachtigjarigen Oorlog”, van Dr. Joh. Brouwer, een o.i. zeer geslaagde bloemlezing uit de Spaansche militaire werken.

Bij de Franschen was het de ruitery, grootendeels uit edelen bestaande, die den naam had van de beste van Europa te zijn. Juist de min of meer feodale samenstelling maakte haar echter, ondanks onstuimige dapperheid op het gevechtveld, tot een weinig betrouwbaar oorlogsinstrument. In groote scharen toestroomende bij kans op een veldslag, was zij daarna moeilijk bijeen te houden en weinig geschikt voor een slependen oorlog of weinig eer belovende diensten. De Fransche infanterie bestond grootendeels uit weinig gedisciplineerde arkebussiers; zij stond algemeen slecht aangeschreven, was ook in Frankrijk zelf weinig in tel en heeft, mede als gevolg daarvan, in ons tijdvak zelden veel gepresteerd.

Verder streden aan Spaansche zijde Italianen, Walen en Bourgondiërs; aan onzen kant Engelschen en Schotten²⁰⁾, en aan beide zijden veel Duitschers. Deze allen konden, mits bij goede aanvoering en tucht, als goede soldaten beschouwd worden. Helaas ontbrak echter aan de laatste dikwijls het een en ander; het meest was dit, naar het schijnt, het geval bij onze Oosterburen. Vooral Roger Williams laat zich zeer ongunstig over hen uit²¹⁾. Hij is van meening, dat vele staten Duitschers in dienst nemen, alleen om ze den vijand te onthouden. Deze ietwat zonderlinge redeneering vinden wij ook elders ten voordeele der hulptroepen aangevoerd, n.l. door Du Bellay²²⁾. De zaak was, dat men de Duitschers nu eenmaal niet missen kon: Duitschland was en bleef het groote soldatenreservoir van Europa.

De klachten over verregaande losbandigheid en veeleischendheid der Duitschers zonder hieraan geëvenredigde militaire verdiensten zijn, vooral in het begin van den oorlog, vrijwel algemeen. Ook Walhausen en Jan van Nassau bejammeren voortdurend hun geringe geoefendheid in dezen tijd. De Duitschers dienden als „Landsknechten” (voetvolk) en „Reiter” (Fr. „reîtres”) die vrijwel steeds als pistoolruiters voorkomen. Het veel-

²⁰⁾ In mindere mate ook Zwitsers en Denen.

²¹⁾ Mem. 36, 48.

²²⁾ Daniels, „Histoire de la Milice française”, T II, 184 vlg.

besproken verval der landsknechten dateert volgens sommigen uit het midden der 16e eeuw, toen, bij de opkomst der „reiter“, de adel de landsknechten verliet om bij voorkeur bij de eersten dienst te nemen. Ook het gehalte der ruiters ging er echter niet op vooruit sedert een groot aantal knechten en oppasers met den adel in eenzelfde troep vochten, waartoe de tactiek der pistoolruiters, n.l. het optreden in compacte massa's, en de geringe eischen, hierbij aan bewapening, geoefendheid en paardenmateriaal gesteld, aanleiding gaven.

Beschouwen wij de eigenlijk Nederlandsche troepen, dan dient in het oog gehouden te worden, dat ook de inheemsche regimenten voor een deel uit vreemdelingen bestonden. Hoe groot het percentage Nederlanders geweest is, is niet gemakkelijk te ontdekken. Vooral in lateren tijd (vermoedelijk na den vrede van Vervins (1598) ²³⁾ schijnen Franschen sterk vertegenwoordigd geweest te zijn, met name in het Hollandsche en het Friesche regiment, terwijl zij in het Waalsche, de z.g. gemutineerden weldra de groote meerderheid vormden. Aldus wordt bericht in een Venetiaansch rapport van 1607 of 1608 ²⁴⁾. De hier aan het woord zijnde schrijver berekent het totale aantal Franschen in de Staatsche infanterie op 8000, w.v. 4000 in de beide Fransche regimenten, 1500 in het Waalsche, de overige 2500 v.n. in het Hollandsche en Friesche. Bij de cavalerie werd het aantal Franschen geschat op ong. 800, terwijl de garde-compagnieën van Maurits en Frederik Hendrik geheel uit Franschen bestonden.

Volgens den zelfden schrijver zijn de Hollanders en Zeeuwen te land weinig waard, en betoonen zij hun dapperheid voornamelijk op zee ²⁵⁾. Ook Fruin noemt eenige vreemde schrijvers die de zelfde meening toegedaan zijn ²⁶⁾. Bij de Nederlandsche schrijvers treffen wij dit oordeel niet aan, en, wat meer zegt,

²³⁾ Coloma, 4.

²⁴⁾ Rel. Ven. 8, 9.

²⁵⁾ ib. p. 9.

²⁶⁾ „Tien Jaren“, 78, noot 1. Evenzoo Alvisè Contarini in zijn verslag van 1626 (Rel. Ven. 175). Hier ook een opmerkelijke vergelijkende beschouwing over de verschillende „natie's“.

evenmin bij de Spaansche. Deze toch zijn meer dan Badoero, Bentivoglio en De Guiche in de gelegenheid geweest, met de militaire eigenschappen der Hollanders en Zeeuwen kennis te maken en minstens even bevoegde beoordeelaars op dit gebied. De meening der bovenbedoelde buitenlandsche schrijvers is waarschijnlijk beïnvloed geworden door de overigens juiste waarneming, dat de bevolking onzer zeeprovinciën weinig neiging tot den krijgsdienst te land en het soldatenleven bezit.

Roger Williams b.v. getuigt, dat, bij den aanvang van den oorlog, de Nederlanders meer waren „in geruste prosperiteyt, dan opgebracht in eenige krijchoeffeningen”²⁷⁾. Van Rotterdam heet het (bij de overrompeling door Bossu): „In dese stadt was geen garnisoen, slechts burgers, ellendige oorlogslieden, ghelijck gij wel moogt opmaken uit hun comportementen”²⁸⁾, van de burgers van Vlissingen: „Want alsdan (God weet het) en waren de burgers de geensints de wapens gewent, nochte en wisten geen order van defentie”²⁹⁾. De oorlog bracht hierin echter weldra een radicalen ommekeer, en de zelfde Italiaansche verslaggevers, waarvan boven sprake was, roepen herhaaldelijk over den krijgshaftigen geest der Nederlandsche burgerijen. Nijvere en welvarende gewesten als onze zeeprovinciën, waar voor ieder werk was en de scheepvaart de ondernemende elementen tot zich trok, zijn echter niet de aangewezen streken voor het werven van huurtroepen; en zodoende blijft het aannemelijk dat het gehalte der alhier gerecrueteerde beroepssoldaten bij dat der uit andere streken afkomstige achter stond. Overigens blijkt dit uit geen der talrijke beschrijvingen van gevechten in dezen tijd.

Zwitsers treden in de Nederlanden niet in grooten getale op; het meest in de Fransche legers als dat van Anjou. Bij Nieuwpoort streden vijf Zwitsersche compagnieën aan onze zijde. Coloma is weinig met hen ingenomen wegens het feit dat zij

²⁷⁾ Mem. 38.

²⁸⁾ ib. 94.

²⁹⁾ ib. 151.

allerlei diensten (graafwerk, bestorming, verkenning) weigerden te verrichten, dus feitelijk alleen voor den slag geschikt waren, „alsof deze actie in onze wijze van oorlogvoeren niet de minst gebruikelijke was”. Hij wil er de oude Spaansche relatie's met de Duitschers, op wie hij veel meer prijs blijkt te stellen, niet voor prijs geven ³⁰).

Een Deensche compagnie telde ons leger sedert 1602. Een eigenaardige plaats nemen de Ieren in, wier aanwezigheid onder de verdedigers der Nederlandsche zaak een diepen, doch weinig aangename indruk heeft achtergelaten. Arend van Buchell beschrijft ze in zijn dagboek als halfnaakt gaande, somtijds in lange ruigharige mantels gehuld, gewapend met pijl en boog, een lederen schild en zwaard ³¹).

Niet minder belangwekkend is de schildering van v. Reyd aangaande het garnizoen van Deventer, dat 1200 dezer volgelingen van Leycester binnen zijn muren kreeg: „Sij ginghen half nakent, sonder hare schamelheyt anders dan met een kort linnen schortien te bedekken, alsoo dat se ter aerden buckende haest niets verborgen hielden, met onreynicheit in eten ende drincken waren sij meer beesten als menschen ghelijck, aten dikwils rauw vleesch oft ijdel vleesch sonder broot: Discretie, beleeftheydt, ende menschelijck medelijden waren soo verre van hun luyden alsof se niet in de Christenheydt maer in Brasiliën opgevoet waren. Men konde gheene ghemeenschap van tale oft redenen met hun plegen” ³²).

Zij worden dan ook steeds met het adjectief „wilde” of „nakende” aangeduid. Na het verraad van Deventer gingen zij in Spaanschen dienst over. Zij waren een der weinige natie's die in den pas stond bij de Spanjaarden ³³), die wij overigens met deze zonderlinge vrienden weinig kunnen gelukwenschen.

De eindindruk, dien de bestudeering der huurlegers oplevert, is

³⁰) Coloma 281.

³¹) Diarium, 137.

³²) v. Reyd, 5—152.

³³) Coloma 128.

ten slotte, dat de groote euvels van muiterij, roofzucht, overloopen en desertie niet inhaerent zijn aan het stelsel als zoodanig, maar voor een groot deel verklaard moeten worden uit de ontoereikendheid der toenmalige bestuurs- en legerorganisatie om in een goed functionneerend verplegings- en betalingsstelsel te voorzien.

§ 2. De Officiëren.

Een Duitsch schrijver noemt Maurits den stichter van den modernen officiersstand ³⁴). Ten einde deze uitspraak aan de werkelijkheid te toetsen, dienen wij ons rekenschap te geven van den aard van het moderne officierskorps in vergelijking met het 16e eeuwse. Hierbij springen aanstonds belangrijke verschillen in het oog. Het moderne officierskorps is nationaal, d.w.z. bestaat uit ingeborenen des lands, wier loopbaan aan den dienst van een, n.l. hun eigen, land is gewijd. De officiersrang is scherp afgescheiden van dien der onderofficiëren, zoodat de mogelijkheid, van soldaat of onderofficier tot officier op te klimmen, in normale tijden slechts bij uitzondering bestaat. De opleiding geschiedt algemeen in centrale onderwijsinstellingen, waarbij, behalve het bijbrengen van vakkennis, ook het aankweeken en ontwikkelen van militaire eigenschappen in sterke mate op den voorgrond treedt. Ten slotte, evenals in de meeste ambtenaarsberoepen, een geregelde opklimming in rang, met predomineeren van het ancienniteitsbeginsel.

Bezien wij thans den toestand in Maurits' tijd, dan blijkt allereerst een sterke internationale inslag, waarin het officierskorps trouwens niet verschildte van het geheele leger. In het algemeen bezat elk regiment officieren van den landaard, waaruit het was samengesteld. In de Nederlandsche regimenten waren de meeste officieren afkomstig uit de provincie, tot welker repartitie het regiment stond, voor zoover wij althans uit de namen kunnen nagaan. Het sterkst spreekt dit bij het Friesche

³⁴) G. Roloff, „Moritz von Oranien und die Begründung des modernen Heeres“. (Pr. Jahrb. 1903, Bd. 111).

regiment van Willem Lodewijk. Gezien het feit, dat de Staten der gewesten bij het openvallen van kapiteins- en luitenantsplaatsen het recht, althans het gebruik, van voordracht aan den stadhouder uitoefenden ³⁵⁾, is dit begrijpelijk. Ook bij de Nederlandsche regimenten bevonden zich echter een aantal vreemde officieren; bij de Zeeuwsche regimenten van Piron en Van der Noot dragen bijna alle kapiteins Fransche namen ³⁶⁾. Talenkennis was dan ook voor een veldheer een eerste vereischte; bezat hij deze niet in voldoende mate, dan was, b.v. bij het houden van krijgsraad, het gebruik van een tolk noodzakelijk.

De afscheiding tusschen officieren en minderen was minder scherp dan in onzen tijd. Een groot aantal officieren, zoowel aan Spaansche als aan Nederlandsche zijde, waren van soldaat af tot den officiersrang opgeklommen. Als zoodanig vinden wij o.a. vermeld Hans Spirata, in 1585 hopman te Reide, die voorheen het vreedzame beroep van pasteibakker had uitgeoefend ³⁷⁾. William Brogg, van het Schotsche regiment, was „aus einem armen soldaten Obrister geworden" ³⁸⁾. Enkelen waren hun loopbaan begonnen in het turfschip van Breda (1590), als Lambert Charles, in 1608 Gouverneur van Nijmegen ³⁹⁾, en de dappere Matthijs Helt, van wiens edel gedrag ook door Coloma gewaagd wordt ⁴⁰⁾, die in 1597 als hopman voor Venlo sneuvelde. Aan spaansche zijde worden o.a. Verdugo en de Basta's genoemd als zijnde van soldaat opgeklommen. Dat dit nog niet op een lage afkomst behoeft te wijzen, is echter duidelijk, sinds wij weten dat ook onder de soldaten een groot aantal adellijke vrijwilligers diende. Met name in de spaansche infanterie en in de cavalerie in het algemeen was dit het geval.

Een andere wijze om officier te worden was het dienst nemen

³⁵⁾ Zie b.v. Duyck III—323.

³⁶⁾ Duyck II—639; vgl. III—391.

³⁷⁾ Abel Eppens tho Equart, II—126.

³⁸⁾ „Kurze Erzählung", St. Leger II—410.

³⁹⁾ ib. II—392.

⁴⁰⁾ p. 65. Den naam vermeldt C. niet.

als adelborst in een compagnie (Splinter Helmich), een vorm van aspirant-officierschap, dien wij alleen aan Staatsche zijde vermeld vinden. Behalve deze uit den troep voortgekomen officieren vond men ook een aantal jonge edelen, die van den aanvang af in het gevolg van een veldheer werden opgenomen en zich zoodoende in de practijk voor een officierscommando voorbereidden.

Het officierskorps — voor zoover men van een korps kan spreken — was dus zeer heterogeen wat oorsprong en eigenschappen betrof. Verscheidene Spaansche overloopers, door werkelijke of vermeende achteruitzetting of andere redenen hiertoe bewogen, streden in de Staatsche gelederen en waren niet de minst bruikbaren onder hun nieuwe collega's⁴¹⁾. Ook het omgekeerde kwam vrij veel voor (Roger Williams, Schenk, Stanley e.a.)

Ontegenzeggelijk stonden de Spaansche officieren in het algemeen op een hooger peil, wat kennis en beschaving aangaat, dan hun beroepsgenooten in het Nederlandsche kamp. Uit hunne geschriften blijkt bijna zonder uitzondering een zekere belesenheid in de klassieke schrijvers, met name in Caesar, Vegetius, Livius en Plutarchus. Wat aan onze zijde aan militaire litteratuur aanwezig is, is, wat opbouw, stijl en behandeling der stof betreft, met de Spaansch-Italiaansche werken niet te vergelijken. Aan Staatsche zijde waagden zich bovendien maar weinig krijgslieden aan het te boek stellen hunner wederwaardigheden. Wetenschappelijk ontwikkelde officieren werden zeer zeker ook aan Staatsche zijde aangetroffen, doch vormden hier blijkbaar een kleine minderheid. Behalve Maurits en Willem Lodewijk is Van den Corput, de dappere en bekwame verdediger van Steenwijk (1580), een der weinigen, die als zoodanig vermeld worden⁴²⁾. Onder de Engelsche hulptroepen verdient de ook als dichter beroemde sir Philip Sidney met eere genoemd te wor-

⁴¹⁾ Bijzonderheden bij Vasquez I—245 vlg.

⁴²⁾ v. Reyd 10—348 beschrijft hem als: „gheleert, dat onder krijgshlyden vreemt is”.

den. Pieter Damart, een der bevelhebbers in Sluis (1587) was volgens Bor „van goet ende oprecht leven”⁴³⁾. Kapitein Medekercken was, naar v. Reyd getuigt, „in veel sprake geoefent”⁴⁴⁾. Ernst van Solms heet bij Vervou „een fijn aankomend jonckheer”⁴⁵⁾.

Zonder te durven beweren, dat de gunstige getuigenissen die wij ontmoeten, hiermee uitgeput zouden zijn, worden toch echter in het algemeen over onze toenmalige krijgshoofden geheel andere noten gekraakt.

Een veel vertegenwoordigd type was Maurits' zwager, Philips van Hohenlohe. Bij de mededeeling van zijn overlijden krijgt deze van Vervou⁴⁶⁾ de beschrijving mee: „Dese voorsz. Graeff is van der jeuget aen in dienst van de Staten geweest, ende een beminner van stercke dranck, ongeluckigh in sijne aenslagen, een wild, wreed, woest ende ongetemdt mensch; maer siende, dat hij niet langer kunde leven, heeft hij hem eyntlicken tot Godt die Here begeven”. Weinig vleierend klinkt het ook wanneer wij den braven Vervou hooren klagen, dat ons krijgsvolk zijn tijd gemeenlijk doorbrengt met „vloecken, sweren, spelen met caert ende stenen, droncken drincken ende hoereren, hetwelck soowel onder die principale hoofden als onder die slechte soldaten gevonden wert”⁴⁷⁾. Uit deze en andere uitlatingen zouden wij, indien wij het nog niet van elders wisten, kunnen leeren, dat, wie voor de heiligste rechten van een volk strijdt, daarom zelf nog geen heilige is.

Een punt, waarop de Spaansche officieren zeer zeker het onderspit moesten delven, was het gebruik van alcoholica. Hun collega's in de Germaansche landen golden niet voor niets bij hen als spreekwoordelijke drinkebroers, die kans zagen, op elk

⁴³⁾ Bor. 23—7 (uitg. 1620).

⁴⁴⁾ v. Reyd 9—298.

⁴⁵⁾ p. 66.

⁴⁶⁾ p. 208.

⁴⁷⁾ p. 174. Vgl. over de Staatsche officieren in Friesland: Abel Eppens tho Equart I—318; over Entes en Eeuwsum ib. I—434.

Agrippa D'Aubigné over de officieren van Maurits: St. Leger I, aant. 7.

uur van den dag in „kennelijken staat” te verkeerem. Talrijk zijn de gevallen van officieren, die, zich in dronkenschap te veel bloot gevende, het leven verloren. Barthold Entes is in dit opzigt niet de eenige ⁴⁸⁾. Wanneer v. Reyd onder de deugden van sommige veldheeren, als Willem Lodewijk, hun „nuchterheid” opnoemt, bedoelt hij dit dan ook in letterlijken zin. Dat onder de lager geplaatsten het drankgebruik niet minder in eere was, behoeft geen betoog. Toen voor Geertruidenberg Hohenlohe's kwartier met een aanval van Mansfelt bedreigd werd, liet de graaf een ban omslaan en aanplakken, dat de eerste 24 uur niemand dronken mocht worden op verbeurte van lijf en goed, mede voor de zoetelaars. Voor Hohenlohe inderdaad een besluit, waarvoor zekere durf noodig was! ⁴⁹⁾

De vorming van een goed officierskorps werd niet het minst belemmerd door drie oorzaken, n.l. het ontbreken van eischen van bekwaamheid, van een vaste hiërarchische rangverhouding en de over het algemeen weinig gunstige bevorderingskansen. Wat het eerste betreft, moest oorlogservaring gebrek aan opleiding en oefening vergoeden. Over het algemeen kan men zeggen, dat de voortdurende oorlogstoestand en de hieruit vanzelf voortvloeiende selectie een waarborg waren tegen een te groot aantal onbekwamen. Toestanden, zooals wij kennen uit de jaren 1672, 1747 of 1794, het toevertrouwen van belangrijke vestingen aan geheel onervaren jongelieden of stokoude grijsaards, zijn in dezen tijd nog uitzondering. Familieregeering en nepotisme stonden nog in de kinderschoenen. Dat de sporen ervan reeds aanwezig waren, zien wij in het Friesche regiment, waar de kapiteins in hunne familieleden in de Staten een tegenwicht vonden tegen den stadhouder, die hier met de hem tegenwerkende partij van Roorda te kampen had en dus een minder

⁴⁸⁾ Over zijn dood v. Meteren 10—168. Soortgelijke voorvallen, doch met minder ernstigen afloop, verhaalt Duyck aangaande Philips van Nassau bij Geertruidenberg (I—18; I—180) en bij Groningen (I—448). Over Graaf Frederik van den Berg te Koevorden ib. I—127.

Andere voorbeelden: Duyck I—61; v. Buchell, Diar. 326.

⁴⁹⁾ Duyck I—233.

groot overwicht bezat dan Maurits in zijn gewesten. Hoewel bij uitzondering, komt het ook in dezen tijd reeds voor dat functie's alleen nominaal bekleed worden. In 1602 lezen wij b.v. dat een kapitein in zijn functie door zijn vader wordt opgevolgd; in het algemeen niet de juiste volgorde ⁵⁰).

In 1600 werd de compagnie van den heer van Cloetingen gegeven aan diens zoon Walraven, destijds 3 of 4 jaar oud, „mits de moeder quytschold haeres mans afreeckeninge” ⁵¹), een bezuinigingsmaatregel dus, w.s. uitgaande van de Provinciale Staten, die immers de nominatie voor de officiersplaatsen bezaten ⁵²). Het commando werd in dergelijke gevallen natuurlijk door den luitenant waargenomen.

In het Spaansche leger, waar van een repartitiestelsel, dus van gewestelijken invloed geen sprake was, kwam nepotisme desondanks misschien meer voor dan bij ons. Basta althans noemt als een der oorzaken van het verval der ruitery in zijn tijd het feit, dat, als gevolg van relatie's aan het Madrilleensche of Brusselsche hof, officiersplaatsen aan onervaren edelen werden gegeven met voorbijgaan van de aangewezen opvolgers of van oude soldaten ⁵³). Ontevredenheid, tuchtondermijnende of anderszins ongewenschte verhoudingen waren hiervan het gevolg. Ook bestrijdt Basta de bestaande gewoonte om infanterie-officieren eenvoudig bij de ruitery over te plaatsen.

Het ontbreken van een vaste ancienniteitsverhouding was in beide legers dikwijls oorzaak van gevoeligheden, die de veldheer terdege had te ontzien en die meermalen aanleiding gaven tot hooglopende twisten. De, hoewel spoedig bijgelegde, oneenigheid tusschen Sonoy en Norrits bij het ontzet van Steenwijk (1581) ⁵⁴), de uitdaging van Norrits aan het adres van Hohen-

⁵⁰) Duyck 3—323.

⁵¹) Duyck II—527.

⁵²) Over de aanstelling van officieren zie *Inl. Journael Duyck*, 88 vlg.; *St. Leger II—4*, nt. 1.

⁵³) „Il governo della cavalleria leggiera” 22, 23, 30 vlg. Van belang is vooral ook *Cap. VI (30—36)*: „Oorsprong van het bederf der cavalerie”.

⁵⁴) 1581, *Bor. 16—4* vlg. (uitg. 1620).

lohe ⁵⁵), het merkwaardige proces tusschen Hopman Hogelken en den overste Sedlnitzky ⁵⁶), de voortdurende geschillen tusschen Maurits en Hohenlohe, om van de eigengerechtigheden van mannen als Entes en Schenk niet te spreken, vormen een reeks voorbeelden, die gemakkelijk met andere zou zijn aan te vullen.

Dat het in het Spaansche leger in dit opzicht niet beter gesteld was, dat ook hier tweedracht, afgunst en intrigue een maar al te groote rol speelden, zou door tal van voorbeelden uit de Spaansche schrijvers aangetoond kunnen worden. Hier was het vooral de verhouding tusschen Spanjaarden en ingezetenen, die aanleiding gaf tot groote moeilijkheden. De eersten, bij uitstek de steunpilaren van het koninklijk gezag, hoogst lichtgeraakt op het punt van persoonlijke en nationale eer, beroepssoldaten, die hun militaire meerderheid gevoelden en deden gevoelen, zagen zich meermalen ten achter gesteld bij den Zuidnederlandschen adel, die om zijn grooten staatkundigen invloed te vriend gehouden moest worden. Ook schikten zij zich in het algemeen moeilijk onder aanvoorders van een andere nationaliteit dan de hunne. Hetgeen omtrent hun optreden tegen Aremberg bij Heiligerlee verhaald wordt is hiervan een eerste symptoom. Ook een zoo geacht krijgsman als Parma slaagde er als Italiaan niet altijd in, de Spaansche gevoeligheid te ontzien ⁵⁷). Noodlottige gevolgen had de twist tusschen Graaf Karel van Mansfelt en den commandant van het „tercio viejo”, Don Sancho de Leyva, ter gelegenheid van den inval in den Bommelerwaard in 1589. De twist en de kort daarna volgende muiterij, die met de ontbinding van het „oude Tercio”, het oudste en beroemdste der Spaansche regimenten, eindigde ⁵⁸),

⁵⁵) 1587, v. Meteren 14—247.

⁵⁶) Vervou, 40 vlg. (1589).

⁵⁷) Verdugo, Com. 77. Ook volgens Coloma (p. 67) begunstigde Parma de Italianen te veel.

⁵⁸) Deze muiterij was de eerste groote na die van 1576. Een nieuwe periode van muiterijen (na die van 1572—'76) werd hiermee ingeluid, welke tot het bestand zou voortduren.

zijn uitvoerig behandeld door Vasques en Coloma⁵⁹⁾, die ook door Strada⁶⁰⁾ zijn gebruikt. Het verhaal is een van de belangwekkendste, die wij onder de vele interessante beschrijvingen dezer auteurs aantreffen.

Dat onder deze omstandigheden van veldheeren van niet-Spaanschen bloede als Parma en Spinola een groote mate van tact vereischt werd, ligt voor de hand. Tijdens den Franschen veldtocht van 1590 werd eenmaal een Italiaansch kapitein met het bevel over de voorhoede belast. Een Spaansch kapitein vond hierin aanleiding, zich op zoo indisciplinaire wijze bij Parma te beklagen, dat deze in drift de hand aan zijn degen sloeg. De kapitein werd met verlies van zijne compagnie gestraft⁶¹⁾. Op den veldtocht van 1592, eveneens in Frankrijk, benoemde Parma, wegens ziekte van Giorgio Basta, den commissaris-generaal der ruitery, als opvolgers een Spanjaard, een Italiaan en een Albanees, die elkaar dagelijks bij toerbeurt zouden opvolgen, om aldus den onderlingen naijver der drie natie's, waaruit de cavalerie bestond, te ontgaan. Volgens Coloma een nog nooit vertoond schouwspel⁶²⁾. Het was dezelfde vrees voor naijver, die somtijds deed nalaten, bij belangrijke ondernemingen een commandant over het geheel aan te wijzen. O.a. was dit het geval bij den voorgenomen overtocht over de Waal tusschen Nijmegen en Tiel in 1599. De aanvoerders waren hier Zapena, Barlotte en Stanley, resp. een Spanjaard, een Waal en een Ier. (In den laatste zal de lezer zich een ouden bekende herinneren, n.l. den verrader van Deventer in 1580). Hierbij was geen commandant aangewezen, doch werd vertrouwd op de onderlinge „goede correspondentie”, een experiment, dat, als gewoonlijk, falikant uitliep. De oneenigheid tusschen Zapena, aan wiens zijde Stanley zich schaarde, en Barlotte was een der oorzaken van het mislukken der expeditie. Volgens Coloma was de

⁵⁹⁾ 43 vlg.

⁶⁰⁾ Dec. II, Lib. 10, 612 vlg.

⁶¹⁾ Coloma, 98.

⁶²⁾ ib. 166.

regeling, of liever het gemis ervan, ook een onbillijkheid, daar volgens gewoonterecht het opperbevel den Spanjaard toekwam ⁶³). Ook volgens Villalobos was het „onheugelijke gewoonte” in den Nederlandschen oorlog, dat onder de kapiteins steeds een Spanjaard het opperbevel voerde, terwijl de regimentscommandanten (maeses de campo) zich niet onder een commandant van anderen landaard behoeften te stellen (behoudens dan onder den veldheer of „Mastro de campo general”) ⁶⁴).

Over het algemeen waren de Spanjaarden bij vrijwel alle andere natie's gehaat. Hun hooggestemd eergevoel, de resultante van beroeps-, familie- en nationalen trots, dat hen volgens Londen „de eer meer deed liefhebben dan het leven, en den dood minder vreezen dan de schande”, een gevoel, dat allermint een legende was, en dat op het oorlogsveld tot waarlijk schitterende daden in staat stelde, uitte zich tegenover andere natie's maar al te vaak als afstootende laatdunkendheid. Dit heeft voor de Spanjaarden dikwijls zeer onaangename gevolgen gehad. Merkwaardig is, dat zij het, naar het schijnt, alleen met de Ieren goed hebben kunnen vinden.

Ongetwijfeld moesten toestanden als de bovengenoemde belemmerend werken op den gang van zaken. In het algemeen was men in dezen tijd huiverig, hogere officieren onder elkaars bevel te plaatsen. Het valt althans op, dat aan Spaansche zijde meer dan eens zelfstandige troepenmachten worden uitgezonden onder twee commandanten zonder dat blijkt, wie eigenlijk de leiding heeft. Zoo b.v. bij Dalem (d'Avila, Londono en Eberstein) ⁶⁵), de voorhoede van Alva bij Jemmingen (Romero en Londono) ⁶⁶) en bij het gevecht aan de Geete ⁶⁷).

Een belangrijke factor voor den geest in een beroepsleger is

⁶³) p. 540 vlg.

⁶⁴) Com. 169.

⁶⁵) Londono, Com. 17.

⁶⁶) ib. 47.

⁶⁷) ib. 77.

ten allen tijde het vooruitzicht op bevordering. Wat de hoogere rangen betreft, kan men zeggen dat het hiermee weinig rooskleurig gesteld was. De regimenten telden een groot aantal compagnieën, terwijl de kans voor een kapitein, het tot regimentscommandant te brengen, gering was. Per regiment was slechts één Overste-luitenant aanwezig, benevens een Sergeant-majoor, wat echter meer een functie dan een rang was. In het Staatsche leger waren zelfs, zooals wij zagen, geen vaste inlandsche regimenten aanwezig, terwijl de kolonelsrang met het hieraan verbonden hooge tractement bijna uitsluitend aan edelen van hoogen rang verleend werd (Willem Lodewijk, Francis Vere, Ernst Casimir, Solms, e.a.). De meeste kapiteins eindigden hun loopbaan als gouverneur of wachtmeester in een fort of vesting; soms ook als commissaris der monstering; het tractement werd voor ieder geval op zich zelf bepaald. De ongunstige bevorderingskans voor kapiteins moest weer op die der lager geplaatsten terugwerken, ofschoon het feit, dat er slechts één luitenant per compagnie was, alsmede de oorlogstoestand, de zaak voor dezen gunstiger doet schijnen.

Dat in het Spaansche leger de bevordering er niet veel gunstiger voorstond, bewijst het groot aantal „reformados”, gepensioneerde officieren, die bij gelegenheid weder actieven dienst deden. Zoo verklaarde Zapena, bij Nieuwpoort gevangen, dat aldaar alleen onder zijn regiment 700 man waren, die als kapitein, vaandrig of „bevelhebber” gediend hadden en op „vordelgelt” gezet waren. Ook worden door de Spaansche schrijvers vele oud-kapiteins als gouverneur of kastelein vermeld.

Merkwaardig is, wat omtrent den mislukten aanslag op Maastricht (1594) bij Duyck staat opgeteekend ⁶⁸⁾. Wanneer Maurits zich over de slappe uitvoering der onderneming beklagt, wordt hem aangeraden, voor dergelijke aanslagen liever luitenants dan kapiteins te bezigen. Deze toch hebben nog vooruitzicht op promotie, dus een prikkel om zich te onder-

⁶⁸⁾ I—357 vlg.

scheiden. Ook het gedrag van een aantal kapiteins in het belegerde Hulst (1596) was niet boven allen lof verheven⁶⁹⁾, evenmin als dat hunner collega's, die zich in, of liever buiten Oostende door langdurige ongeoorloofde afwezigheid onderscheidden. Ook in het Spaansche leger, hoe goed overigens van moreel, vond men er ook onder de officieren, die zich min of meer stelselmatig aan strijd en gevaar onttrokken, naar Vasquez uitdrukkelijk bericht. Wij zagen reeds, dat de legers in dezen tijd, mits bij goede aanvoering en geregelde betaling, tot uitstekende verrichtingen in staat waren. Wat aan de huurlegers ontbrak, was voornamelijk het begrip van zelfopoffering. Hier toe toch was een hooger gezag noodig dan dat van betaalsheer; een verhouding van anderen aard dan die van werkgever tot werknemer.

Eerst in 1618 werd door de stadhouders en den Raad van State, volgens resolutie der Staten-Generaal, een vaste regeling gemaakt op de aanstelling van officieren⁷⁰⁾. Uitdrukkelijk werd hierbij bepaald dat voornamelijk op vroeger bewezen diensten en „cloecke daden” gelet moest worden. Voor ritmeester of kapitein moest men het land minstens 4, voor luitenant, cornet of vaandrig minstens 3 jaar gediend hebben. (Een vereischte diensttijd in den voorafgaanden rang wordt niet genoemd.) Verder zouden bij overigens gelijke omstandigheden de ingeborenen des lands de voorkeur genieten: een eerste stap tot nationaliseering van het leger. O.a. werd bepaald, dat geen „vercoopingen of oversettingen” van officiersplaatsen mochten geschieden dan met „goede kennisse van saken”.

De wijze van aanstelling werd verder vastgelegd zooals zij tot dien tijd in hoofdzaak volgens gewoonterecht bestaan had, n.l.:

kapiteins, luitenants en vaandrighs werden door den Stadhouder benoemd uit een nominatie van 3—5 personen, opge maakt door de Staten der betrokken provincie. Bij vreemde

⁶⁹⁾ ib. II—112, 114, 117 vlg.

⁷⁰⁾ Res. St. G. 6 Dec. 1618, in hoofdzaak bij Duyck, Inl. 88 vlg.

compagnieën geschiedde de benoeming van luitenants en vaandrigs door den kolonel, met voorkennis van den stadhouder. Bij de cavalerie werden de ritmeesters der Nederlandsche regimenten benoemd als de kapiteins; die der vreemde regimenten, met advies van den Generaal der ruitery (Frederik Hendrik), door de Stadhouders; Luitenants en cornets door den generaal der cavalerie; bij de vreemde regimenten door den kolonel. Lagere rangen dan die van vaandrig werden door den kapitein of ritmeester vergeven.

Dat door de „Ordre” van 1618 en in het algemeen door de geheele werkzaamheid der stadhouders veel is bijgedragen tot het op een hoog militair peil brengen van het officierskorps, is zeer waarschijnlijk. Evenzeer, dat aangezien het leger zich langzamerhand van een huurleger in eigenlijken zin tot een staand leger vervormde, het Nederlandsche element in beteekenis toenam. Voor den door Roloff aan Maurits toegekenden titel van „grondlegger van het moderne officierskorps” zien wij echter geen reden aanwezig. Dit zou eerst het geval zijn, wanneer kon worden aangetoond, dat in het officierskorps onder Maurits belangrijke of fundamenteele wijzigingen hadden plaats gegrepen, wat o.i. niet het geval is. Men vergete niet dat een zeer belangrijk orgaan om de hoedanigheid van het officierskorps in een bepaalde richting te beïnvloeden, in dezen tijd ontbrak, n.l. een gecentraliseerde militaire opleiding. Hoe het met deze opleiding gesteld was, zullen wij in de volgende paragraaf in het kort nagaan.

§ 3. Militair Onderwijs.

Dat in de Middeleeuwen, een periode waarin lezen en schrijven nagenoeg uitsluitend door geestelijken werden beoefend, van militair onderwijs nauwelijks sprake kon zijn, is duidelijk. Toenmaals en nog lang daarna was het gewoonte, jongelieden van adel aan een naburig hof uit te besteden, waar zij als page en schildknaap den wapenhandel, paardrijden, jagen, muziek en andere voor het ridderlijk leven noodige kundigheden door de

praktijk leerden. Daarnaast komen al vroeg, vooral in Italië, ridderscholen op, in den vorm van internaten, waar tegen betaling onderricht gegeven wordt in de zelfde vakken als bovenbedoeld, doch wellicht iets meer systematisch, en waarbij ook letteroefeningen een plaats op het programma gaan innemen.

Een aardigen kijk op den gang van zaken aan een dergelijke ridderschool, n.l. die te Kassel, geeft een brief van Jan Ernst van Nassau aan zijn grootvader Jan den Ouden, van ong. 1595, waarin hij de dagverdeeling beschrijft ⁷¹⁾:

„Il faut se lever le matin apres quatre heure pour estre prest a cinq heures, alors on commence les lecons et estudions jusques a huit; apres, ayant desjeuné, nous allons a cheval jusques a dix, ayant disné nous estudions jusques a trois, de trois jusques a quatre nous apprenons a tirer les armes ⁷²⁾, de quatre jusques a cinq la musique. Apres souper nous estudions aussi quelques heures. Nous allons trois fois la semaine au preche, le mercredi, le vendredi et le samedi. On presche aussi deux fois le dimanche. On a toutes les semaines des disputes ou le Prince se trouve tousjours.”

Waarin de studies, waaraan een zoo rijkelijk aantal uren besteed werd, bestaan hebben, wordt niet vermeld; dat hiertoe ook het lezen van krijgskundige werken behoord heeft is echter niet onwaarschijnlijk. Hoewel sedert het begin der 16e eeuw vele en belangrijke werken over militaire onderwerpen verschenen zijn, was echter het begrip, dat de krijgskunde theoretisch kon en moest worden onderwezen, nog schaarsch aanwezig.

De eerste zuiver krijgskundige onderwijsinstelling had op een bij uitstek technisch onderdeel van het krijgswezen betrekking, n.l. de artillerie. Reeds Karel de Stoute en Maximiliaan hadden voor dit toenmaals nog in een burgerlijken en voor den rechtgeaarden krijgsman weinig sympathieken reuk staande wapen ⁷³⁾ de grootste belangstelling getoond.

⁷¹⁾ Groen, Archives, II Série T. I, No. CXLII.

⁷²⁾ D.i. schermen; nog bewaard in „trekken”, en in het Fransche „tirer”.

⁷³⁾ In een soortgelijken reuk als tegenwoordig de „gifgassen”.

Karel de Vijfde, in dezen het voetspoor van zijn grootvader volgend, richtte te Burgos de eerste en langen tijd de eenige artillerieschool op ⁷⁴). De voornaamste moeilijkheid voor een systematische beoefening der artillerieswetenschap was langen tijd de geheimzinnigheid, waarmede de meesters, hierin de traditie van het gildewezen volgend, hun kunst omringden. Op eigenbelang bedacht, waren zij niet begeerig, door het opleiden van leerlingen, hun eigen concurrenten te kweeken. Iets dergelijks was het geval in de versterkingskunst. Ook hier heerschte — de werken van Speckle en Stevin getuigen ervan — de opvatting dat twee deskundigen op een zelfde gebied elkaars natuurlijke vijanden zijn. Stevin b.v. verhaalt dat vele vestingbouwkundigen zooveel als eenigszins mogelijk is, vermijden, een zelfde meening te verkondigen als een hunner collega's, althans voor zoover die nog in leven zijn, waaraan hij ietwat ondeugend toevoegt: „met overleden als Vitruvius, Archimedes, Euclides en heeft het geen noot”. In het algemeen straalt in Stevins werk — het zij terloops gezegd — een sympathieke geest door. Hij dringt zijn meening niet op, erkent in vele gevallen, dat meer dan één weg naar het doel kan leiden, en zegt b.v. dat, gelijk er geen twee menschen zijn, die op dezelfde wijze schilderen of graveeren, er geen twee zijn die op de zelfde wijze een stad versterken. In tegenstelling van de langzamerhand veldwinnende opvatting van den vestingbouw als toegepaste wiskunde laat hij dus aan de persoonlijkheid een zeker recht wedervaren.

Aan den systematisch-wetenschappelijken geest van Prins Maurits was het te danken, dat in 1600 de eerste grondslag werd gelegd voor een geregelde opleiding tot vestingbouwkundige, of liever tot militair ingenieur ⁷⁵). Aan de Leidsche Hooge-

⁷⁴) Het belang van een krachtige artillerie voor de inwendige centralisatie des rijks werd terdege ingezien door Kardinaal Ximenes; getuige de hieromtrent van hem verhaalde anecdote.

⁷⁵) Nadere bijzonderheden in „Mededeelingen omtrent het onderwijs in de versterkingskunst aan onze Hoogere en Illustre Scholen”, door F. A. Hofer, waaraan het hieronder volgende is ontleend (Bijdr. Vad. Gesch. en Oudh. Reeks 6, Dl. 7, afl. 3 en 4). O.a. is hier gebruik gemaakt van de „Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit”, uitg. Molhuysen.

school werd in dit jaar een cursus verbonden, waarvoor Simon Stevin de instructie vervaardigde. Het onderwijs omvatte: rekenkunde, landmeten, het uitzetten op papier en daarna op het terrein van plattegronden van vestingwerken, en het berekenen van den inhoud van aardwerken. (Dit laatste diende voor het maken van kostenberekeningen van bij aanbesteding uit te voeren werken).

Voorts werd onderricht gegeven in den eigenlijken vestingbouw aan de hand van houten of aarden modellen van vestingen en schansen ⁷⁶). Gelegenheid om het geleerde aan de practijk te toetsen was er te over. Des zomers vergezelden de leerlingen het leger of waren zij getuige van het bouwen van schansen of van belegeringen, waarbij zij eventueel daadwerkelijk hulp verleenden. Voor meergevorderden bestond gelegenheid tot het voortzetten van hun studie in een volgenden cursus. Het onderwijs zou gegeven worden in de Nederlandsche taal door twee lectoren. Aan het einde der opleiding werd een examen afgenomen en aan de geslaagden een diploma uitgereikt als meester in de „Duitsche mathematique”. Recht op een vaste aanstelling als ingenieur was aan het diploma niet verbonden, uit den aard der zaak echter wel een zeker voorkeursrecht op een vaste of tijdelijke aanstelling als zoodanig.

Wat in dit alles het meest opvalt is, behalve de nauwe verbinding van wiskunde, versterkingskunst en landmeetkunde, het geheel burgerlijk karakter. Noch lectoren, noch examinatoren, noch leerlingen waren militairen. Wat dit laatste betreft vinden wij een verzoekschrift, tusschen 1600 en 1611 dateerende, dat leert, wie alzoo aan onze eerste ingenieursopleiding deelnamen. Onder 32 leerlingen waren 4 steenhouwers, 1 schoolmeester, 6 timmergezellen, 5 gezworen landmeters, 2 studenten, 1 metseelaar, terwijl van 13 alleen de naam is opgegeven.

Ook aan de Hoogeschool te Franeker werd soortgelijk onderwijs gegeven, n.l. door den beroemden Metius, die hier in 1600

⁷⁶) Marcantonio Correr, die in 1611 de Leidsche Hoogeschool bezichtigde, maakt van deze modellen melding. (Rel. Ven. 88).

tot gewoon hoogleeraar benoemd werd. Of dit door Metius reeds vóór 1600, en misschien ook door zijn voorganger Roggius geschied is, is niet bekend; zoo ja, dan zou de conclusie voor de hand liggen dat ook in dit opzicht het initiatief van Willem Lodewijk is uitgegaan.

Tot een verder stadium dan deze ingenieurs- en landmeterscursus kwam het militair onderwijs in ons land voorloopig niet.

De eerste militaire academie werd niet in de Nederlanden, hoewel toenmaals toongevend op militair-technisch gebied, gesticht, doch in Duitschland, waar Jan de middelste van Nassau in 1617 te Siegen zijn krijgsschool stichtte.

Gegevens over de Siegensche krijgsschool zijn te vinden o.a. in Jan van Nassau's *Kriegsbuch*, Tomus III ⁷⁷⁾. Het vangt aan met een lang propagandagedicht, bevattende een samenspraak tusschen een krijgsman uit de oude school en eenige leerlingen. De reden van bestaan wordt hierin tegen oude vooroordeelen verdedigd en de leerstof in het kort uiteengezet. Het Nederlandsche krijgswezen gold overal als voorbeeld, zooals uit het vervolg kan blijken.

Beoefend werden:

1. Het gebruik der wapens te voet en te paard, bij aanval en verdediging:

„Und solches zwar auff eben die weisz
welch heut vor andern hat den preisz,
daz sie die best und nützlichst sey,
wie man die erfahrung hat hirbey,
und auch Prinz Moritz hoch gebohren
Ihm diese weisz hat ausverkohren”.

De wapenen werden geleend uit het grafelijk tuighuis, waar ook alle verder benoodigde uitrustingstukken aanwezig waren.

2. Exerceeren:

„Darnach wird man geübt alhir
in trillen auf Niederländisch manier”.

⁷⁷⁾ K 924, fol. 2—21.

3. Het formeeren van marsch- en slagorde:

„Zum dritten lernt man auch darbey
was ein zug und was schlachtordnung sey“.

4. Legering:

„vors viert so wirdt man auch gelehrt
was zum quartir dient und gehört“.

Ook dit op het voorbeeld van Maurits:

„Nachdem ein solches hat wohlgefallen
Prinz Moritzen zu ortinirn
Auch sich wohl schickt und thut gebührn“.

5. Vestingbouw:

„Vor fünf kan man hir lernen wol
wie ein Vestung gethan sein sol“.

6. Belegering: ⁷⁸⁾

„Vor sechst man auch hir lernen kann
wie ein vestung zu greiffen ahn“.

Voor deze leerstof werd zes maanden gerekend. Zooveel mogelijk zou het onderwijs aanschouwelijk zijn, met behulp van kaarten, modellen, enz. De „Director“, de geleerde Walhausen, kreeg het door Jan van Nassau samengestelde „Memoriaal“ ter beschikking ⁷⁹⁾. Tot ontspanning dienden oefeningen in schermen, rijden en „pickenspiel“ Aan de standsopleiding, het leeren van hoofdsche vormen en manieren zou niets ontbreken; ook het

⁷⁸⁾ Opgemerkt zij dat artillerie niet genoemd wordt.

⁷⁹⁾ Onder dit „Memoriaal“ heeft men te verstaan:

1. De „Observationes“ (K 971); 2. Een reeks van opstellen over allerlei militaire onderwerpen, die verspreid in de drie „Kriegsbücher“ en in de „Collectanea“ voorkomen (K 923—925). De bedoeling schijnt geweest te zijn, dit alles in één werk te vereenigen.

leeren van de Fransche taal stond hiertoe op het programma.

Na deze opsomming behoeft het wel geen betoog, dat onze „veteranus”, hoewel aanvankelijk uitvarende tegen al dit „trillen und brillen”, de „possen” en het „gauckelspiel” eindigde met van de dwalingen zijns weegs te bekeeren, en, als klap op den vuurpijl, verzocht, in de krijgsschool te worden opgenomen.

De statuten voor de krijgsschool bevinden zich in het zelfde manuscript ⁸⁰⁾, in 36 artikelen, waaruit wij alleen aanstippen, dat de inrichting blijkbaar niet „intern” was, daar de leerlingen o.a. hun kwartier moesten opgeven. Nog andere stukken over de krijgsschool komen in hetzelfde hs. voor, o.a. kennisgevingen van de oprichting aan verschillende vorsten, door Graaf Jan van Nassau ondertekend. Zij gaan vergezeld van langdurige doch krachtige pleidooien voor de noodzakelijkheid van theoretische beoefening der krijgskunde, een noodzakelijkheid, waarvan men in dien tijd blijkbaar allermint overtuigd was. De vooroordeelen, die wij hier ontmoeten zijn de zelfde als die, waartegen ook de militaire schrijvers hadden te kampen, de sleur van soldaten uit de oude school, het zich van de zaak afmaken met dooddoeners als: „Op de markt leert men den koop”, of „de oorlog is niet uit boeken te leeren.”

Voor ons is de krijgsschool voornamelijk van belang, omdat hetgeen wij omtrent de leerstof vermeld vonden, een bewijs is van den grooten invloed, door het Nederlandsche krijgswezen ook in den vreemde uitgeoefend.

Oppervlakkig beschouwd, schijnt het zonderling, dat de eerste krijgsschool niet in de Nederlanden, doch in Duitschland werd opgericht. De verklaring hiervan is o.i. de overvloedige gelegenheid, die in ons vaderland bestond om den krijg in de practijk te leeren, een gelegenheid die Duitschland destijds zoo gelukkig was, te ontberen. In Duitschland voldeed zij daarom tot op

⁸⁰⁾ K 923, fol. 145—153. „Lobliche Kriegsschule zu Siegen. Articulsbrief oder Besatze, darauff ein jeder welcher sich allhie in der Kriegsschule mit einzustellen begehrt, bey seiner hochsten ehren ahn eydes statt ahngeloben soll”. Zie ook Vervou 195; 248.

zekere hoogte aan een behoefte, terwijl ten onzent het gemis ervan blijkbaar niet gevoeld werd. Het verdient ook opmerking, dat ondanks den grooten bloei van het geschutwezen, hier te lande geen artillerieschool werd opgericht, waartoe die van Karel V tot voorbeeld had kunnen strekken. Voorloopig bleef het militair onderwijs zich beperken tot het wiskundige gedeelte, het eenige waarvoor een „universitaire opleiding” bepaald noodzakelijk geacht werd.

HOOFDSTUK III.

STRAFRECHT EN DISCIPLINE.

§ 1. Ontwikkeling van het militair strafrecht.¹⁾

De middeleeuwen kenden geen militair strafrecht in eigenlijken zin. De verplichtingen van den ridder toch waren, evenals de op het niet nakomen ervan staande straffen, vervat in het leenrecht. Echter werden sedert de twaalfde eeuw eenige kriegsrechten uitgevaardigd, die op latere ontwikkeling van het militair recht van grooten invloed geweest zijn. Als zoodanig noemen wij slechts de ordonnantie's, die Keizer Frederik Barbarossa in 1158 te Brescia uitvaardigde²⁾, en voor de Zwitsers de „Sempacher Brief" van 1393. Het merkwaardige dezer kriegsrechten is, dat zij reeds vele bepalingen bevatten die wij ook in de latere artikelbrieven tegenkomen.

De grondslag voor de Deutsche 16e eeuwse kriegsrechten is de Artikelbrief van Maximiliaan I van 1508, als welks samensteller de bekende George van Frundsberg genoemd wordt.

Uitvoeriger zijn de kriegsrechten, die Maximiliaan II in 1570 op den Rijksdag te Spiers uitvaardigde³⁾. Zij bestaan uit drie deelen, waarvan de beide eerste het z.g. Ruitterrecht vormen,

¹⁾ Algemeene litteratuur:

Mr. S. Pols: „Kort overzicht over het strafrecht voor het krijgsvolk te land" (Themis, N.R. X—528, XI—41).

Dr. Dangelmaier, „Geschichte des Militär-Strafrechts" (Sonderabdruck Bd. 79 „Jahrbücher für die Deutsche Armee und Marine", Berlijn 1891).

²⁾ De volledige tekst in Mon. Germ. XX, door Willmans.

³⁾ Het geheel vertaald in het „Corpus Juris Militaris" van van Akersdijk, Utrecht 1663. In uittreksel, evenals bovengenoemde kriegsrechten, bij Jahns I, 560 vlg.

terwijl het derde, de „artikelbrief voor de Duitsche knechten“ op het voetvolk betrekking heeft. Zij vormen a.h.w. een grondwet, die voor alle Duitsche soldaten geldig was, en waarop de door vorsten en veldoversten uit te geven particuliere artikelbrieven gebaseerd moesten zijn.

Intusschen zijn de „krijgsartikelen“ in den loop der tijden geheel van karakter veranderd. Oorspronkelijk droegen zij, in overeenstemming met het wezen van een huurleger, het karakter van een wederzijds vrijwillig aangegaan arbeidscontract, dat de beiderzijdsche rechten en verplichtingen vastlegde. Duidelijk komt dit uit in de artikelbrieven, die van Karel van Gelder, uit de eerste helft der zestiende eeuw dus, bewaard zijn gebleven ⁴⁾. In den artikelbrief van Maximiliaan II vinden wij van dit karakter nog slechts enkele sporen, b.v. in art. 19, dat bepaalt dat de soldijmaand eindigt na een veldslag of het innemen van een „statelijcke hoofvesting“. Meer vinden wij er van in de „Ruyterbestellinghe“ van den zelfden vorst, die tevens een reglement op de monstering is. Alle latere krijgsrechten toonen niet alleen een beter gevestigd disciplinair gezag, maar missen ook vrijwel geheel het karakter van wederkeerigheid, het zijn eenvoudig strafwetten.

De genoemde krijgsrechten van 1570 zijn voor het Nederlandsche krijgswezen in meer dan één opzicht van belang. In de eerste plaats vormden zij de strafwetgeving voor de tijdelijk aangeworven Duitsche troepen, aangezien zij ook voor de in den vreemde dienende Duitschers golden. Bovendien echter is het zoo goed als zeker, dat Pappus von Tratzberg, de vermoedelijke samensteller van den Artikelbrief van 1590, die tot aan de Fransche overheersching toe ons militair strafwetboek uitmaakte, ze in ruime mate gebruikt heeft, getuige de commentaren bij een groot aantal artikelen. Ook zijn zij van belang voor de kennis van de „rechten en costumen van den oorlog“, volgens welke alle niet in genoemden Artikelbrief gespecificeerde delicten gestraft worden ⁵⁾.

⁴⁾ Van Hasselt, Geld. Oudheden, XXV.

⁵⁾ Toelichting bij art. 81 v. d. Artikelbrief.

Onder deze „rechten en costumen” moeten volgens Pappus mede verstaan worden de „Keizerlijke Rechten”, en inzonderheid de „Pijnlijke Hals-gerichtsordonnantie” van Karel V, in 1532 vastgesteld op den Rijksdag te Regensburg ⁶⁾. Door deze voor de ontwikkeling van het strafrecht hoogst belangrijke wet werden voor het eerst in het geheele Duitsche Rijk het strafrecht en de strafvordering in zake zwaardere misdrijven op eenparigen voet geregeld. Ook voor het militair strafrecht was zij van de grootste beteekenis. De wijze van procederen toch der „Carolina” („Caroli criminalis constitutio”), die reeds aanstonds als richtsnoer diende voor de processen bij den Raad van State en het Hof van Holland, werd later overgenomen door den op het eind der eeuw tot stand gekomen „Hoogen Krijgsraad der Vereenigde Nederlanden”, en nog in de sommiere Instructie voor dien krijgsraad van 27 Oct. 1700 werd zij verbindend verklaard „voor zoover zij nog in gebruik mocht wezen”.

Van de ordonnantiën, die in de Nederlanden op het militair strafrecht betrekking hadden, vinden wij een vrijwel volledige verzameling in Van der Kemps „Magazijn van Stukken betreffende de militaire jurisdictie” (1783—1785).

Als eerste blijk van militaire rechtspraak in ons land wordt aangehaald de ontwerp-ordonnantie van de Staten van Holland van 27 Jan. 1521, die de bedoeling had, een gewestelijke militia uit de ingezetenen te organiseeren tegen de invallen der Gelderschen ⁷⁾. Op juridisch gebied bevat dit uit krijgshistorisch oogpunt zeer belangwekkende stuk slechts weinig. Het belangrijkste is pt. 13: „Item wat geschillen gebeuren onder den soudeniers, terwijl sij onder heur vaentgen uyt sijn, die sullen berecht worden door den capiteyn en sijn ambtslyuden ⁸⁾ naer crijsch Recht”.

In dit verband dienen wij ook melding te maken van de ver-

⁶⁾ De voor het kriegsrecht van belang zijnde artikelen, o.a. in het „Corpus Juris Militaris” van v. Akersdijk.

⁷⁾ Wagenaar 16—430; v. d. Kemp. Mag. 1—4.

⁸⁾ d.i. onderbevelhebbers.

schillende plakكاتen op de Benden van Ordonnantie, waar- onder dat van 12 Oct. 1547 ⁹⁾ in de dagen van fellen partij- strijd, die aan den val der Republiek vooraf gingen, een onder- werp van veel discussie uitmaakte ¹⁰⁾. In deze ordonnantie was n.l. bepaald, dat de militaire overheid strafbevoegdheid zou bezitten ook in gemeene delicten, mits niet het leven rakende, terwijl voordien, volgens de Ordonnantie van Karel den Stoute van 1473 alle, althans in de garnizoenen gepleegde misdrijven door de stedelijke overheden berecht zouden worden. Over de interpretatie nu der desbetreffende artikelen werd later hevig getwist.

Het gold namelijk den strijd om de bevoegdheid — later ook om het bestaansrecht — van den Hoogen Krijgsraad, een der brandende geschilpunten tusschen Prinsgezinden en Patriotten, die met de afschaffing van genoemd college in 1783 eindigde. Aan den verwoeden pennestrijd over het onderwerp namen een groot aantal schrijvers, o.a. Rendorp en Van der Spiegel, de latere Raadpensionaris, deel, zoodat wij, behalve Van der Kemps „Magazijn” verschillende belangrijke militair-juridische werken aan dit conflict te danken hebben ¹¹⁾.

Evenals met zoovele staatsinstellingen onder de Republiek het geval was, werd de wederzijdsche bevoegdheid van het burgerlijk en militair gezag nimmer behoorlijk omschreven. Het gevolg hiervan was, dat de competentie van den militairen

⁹⁾ Bij v. d. Kemp, Mag. I—12.

¹⁰⁾ Zie v. Wijn, Bijv. en aanm. op Wagenaar V—73.

¹¹⁾ L. P. van der Spiegel: „Pro Memorie over de Militaire Jurisdictie”, in v. d. Kemp, Mag. VIII—332.

P. Rendorp: „Over de Militaire Jurisdictie”, Amsterdam 1780.

J. G. v. Oldenbarnevelt genaamd Tullingh: „Onderzoek of de Bestaltbrief van den laatsten Februari 1579 kracht van wet gehad hebbe”, Utrecht 1783.

Verder de verzameling van Van der Kemp.

De doelmatigheid der instelling op zich zelf blijft in al deze juridische polemieken nagenoeg buiten beschouwing. Mr. Pols noemt als een der oor- zaken van den naijver het geldelijk voordeel dat de uitoefening der recht- spraak opleverde, vooral bij vermogende delinquenten (Zie v. d. Kemp. Mag. IV—36).

rechter zich uitbreidde en inkromp met het feitelijk gezag van den Stadhouder. Ofschoon slechts een onder de vele zwakke plekken in ons staatsbestuur, was dit toch een allerminst gewenschte toestand, die tot eindeloos gekibbel aanleiding moest geven en dan ook heeft gegeven. Deze strijd is echter in het door ons te beschouwen tijdvak grootendeels latent gebleven; hoewel zich veelvuldig meeningsverschillen voordeden, zijn deze nimmer uitgegroeid tot een strijd van scherp principieel karakter of van politieke strekking. De jonge, om haar bestaan vechtende, af en toe tot in haar voegen krakende republiek had andere en belangrijker vraagstukken op te lossen, terwijl later, onder het groote tweemanschap Maurits—Oldenbarnevelt de goede samenwerking tusschen het door hen belichaamde militaire en burgerlijke gezag geen ruimte liet tot het op de spits drijven van juridische geschillen. Maurits' afkeer van het zich verdiepen in dergelijke kwesties droeg er verder toe bij, dat zij meestal in der minne werden beslist, of wel bleven „in state”, althans zonder onaangename gevolgen ¹²⁾).

In het algemeen beriepen de steden zich op hare privilegiën. die inhielden dat alle binnen haar rechtsgebied gepleegde delicten door de stedelijke rechters zouden worden behandeld, terwijl de Prins, die dit „buiten alle Krijgsorde en gewoonte” vond, krachtig voor de militaire rechtspraak opkwam. Geschillen van dezen aard deden zich voor o.a. met Zierikzee ¹³⁾ en Delft ¹⁴⁾. Een andere questie deed zich voor ten aanzien van de soldatenvrouwen, oppassers, zoetelaars, in het algemeen met het aan de weermacht verbonden burgerpersoneel. Ook deze stonden, blijkens een brief van den Prins aan de regeering van Den Briel onder de militaire jurisdictie, „twelcke oock bij nyemant in dispute getrocken wort” ¹⁵⁾. In de practijk echter werd in deze en dergelijke zaken geen vaste lijn getrokken, zoodat, al was

¹²⁾ v. d. Kemp, Mag. I—135.

¹³⁾ ib. 171, 173, 178.

¹⁴⁾ ib. 159.

¹⁵⁾ Brieven van Prins Maurits, medegedeeld door H. de Jager, Kroniek H.G. 31 jrg. 1875, p. 519.

berechting door den krijgsraad regel, men allerlei voorbeelden van het tegendeel kan aanhalen ¹⁶⁾). De plaatselijke verhoudingen, de sterkte van het garnizoen o.a., zullen hierin den doorslag hebben gegeven. Het onderscheid tusschen commune en militaire delicten toch stond evenmin vast. Vergrijpen als „diefstal en roof”, ordeverstoring, enz. waren wel militaire delicten, doch de veiligheid van stad en land was hierbij ten nauwste betrokken, evenals b.v. bij muitelij. Vooral in de eerste, uiterst verwarde tijden van den opstand was het burgerlijk gezag dan ook meermalen tot ingrijpen genoodzaakt, zonder dat wij vinden dat hiertegen eenig bezwaar gemaakt is.

De omstandigheden leidden er echter toe, dat de bevoegdheid van den militairen rechter zich steeds meer ging uitstrekken, niet alleen over commune en militaire delicten, maar ook over civiele zaken. Het leger toch vormde — om de woorden van Van der Spiegel te gebruiken — een „nova universitas”, een maatschappij op zich zelf, een ideeën- en belangengemeenschap, geheel verschillend van die der burgerlijke samenleving ¹⁷⁾). De militair was door geen of geringe banden meer verbonden aan zijn stad of streek van herkomst. Bij de bijkans oneindige variatie van stad- en landrechten en de vele garnizoenswisselingen was het veelal ondoenlijk, vast te stellen volgens welk recht hij gevonnist zou worden. Voegen wij hierbij dat een groot deel der militairen als buitenlanders van de plaatselijke rechters nauwelijks de taal verstonden, en dat de militaire rechtspraak als voortvarender en minder omslachtig bekend stond dan de burgerlijke, dan wordt het duidelijk, dat hare bevoegdheid zich ten koste van de laatste

¹⁶⁾ Zie o.a.: de Missieve van Middelburg aan Willem IV bij v. d. Kemp, Mag. IV—235, en: „Crimineele vonnissen over Militairen te Zierikzee”, ib. 242.

¹⁷⁾ Een opvatting, welke culmineert in de woorden van Stadhouder Willem IV in een missieve aan het Hof van Gelderland van 25 Maart 1749: „dat de Militie hier te Lande moet worden aangezien als een bijzondere huishouding, niets gemeen hebbende met de burgerlijke” (v. d. Spiegel, „Pro Memoria”, 382).

steeds meer moest uitbreiden. Dit alles was mede oorzaak, dat in deze materie op het voetspoor van rechtsgeleerden als Voetius, Groenewegen en anderen het Romeinsche recht gevolgd werd, dat, hoewel niet onaangevochten, ten voordeele van den militairen rechter besliste ¹⁸⁾.

Zoodoende zien wij den krijgsraad te Utrecht in 1639 zelfs een echtscheiding uitspreken, hoewel dan met advies van kerkeraad en rechtsgeleerden ¹⁹⁾.

Een gevolg van de opvatting van den soldatenstand als geheel afzonderlijke klasse was, dat langzamerhand de militairen, volgens Van der Spiegel „niet minder dan andere menschen genegen, om hunnen stand luisterrijker te maken” en „daartoe aangezet door een verkeerde applicatie van het Romeinsche Recht” de afzonderlijke rechtspraak als een persoonlijk privilege gingen beschouwen, in strijd met de oorspronkelijke bedoeling der wetgevers van 1547, 1570 e.a. Ook Van der Spiegel, die de zaken met een in zijn tijd zeldzame objectiviteit beschouwt, is echter van oordeel, dat het feit, dat de militaire rechtspraak in civiele zaken een zoo grooten omvang kon verkrijgen, gedurende zoo langen tijd en met toelating van den Souverein, niet aan bloote usurpatie kan worden toegeschreven. Hij verklaart het als een gevolg, niet van een privilege, maar van de voordeelen, die zij, als concurreerende justitie met de burgerlijke, in vele gevallen boven deze laatste bezit ²⁰⁾.

Van der Spiegel hecht aan het ook in zijn tijd reeds tegen de militaire rechtspraak aangevoerde bezwaar van het niet juridisch geschoold zijn der militaire rechters niet veel waarde. De krijgsraden toch konden zich door rechtsgeleerden laten bijstaan, waarvan inderdaad eenige voorbeelden worden aangetroffen.

¹⁸⁾ Zie v. Slingelandt IV—242 vlg.

¹⁹⁾ v. Dalen, „Besoignes” 261.

²⁰⁾ „Pro Memorie” bij v. d. Kemp VIII—374. Van het „Beneficium militare” vinden wij gewag gemaakt in de ordonnantie op de inkwartiering van 1595 (Bor 32—152, uitg. 1684).

§ 2. De militaire rechtspraak.

Wij zagen reeds, dat het plakkaat van 12 Oct. 1547 den militairen rechter grootere bevoegdheden dan voorheen toe-kende²¹). Nog verder ging in deze richting de bekende „Ordonnantie op 't stuk van de Crimineele justitie" van Philips II, of liever van Alva, van 5 en 9 Juli 1570²²).

Volgens de artt. 68 tot en met 71 dezer ordonnantie werden tot de competentie van den militairen rechter gerekend alle zoowel militaire als commune door militairen bedreven delicten, behoudens alleen de beide volgende uitzonderingen: 1. gemeene, capitale delicten, buiten het garnizoen gepleegd, en 2. vóór het in dienst treden gepleegde delicten. Ook deze ordonnantie bracht echter niet de gewenschte eenheid, zoowel wegens den strijd over de rechtsgeldigheid harer schorsing, die bij art. 5 van de Pacificatie van Gent plaats had, als wegens geschillen over den uitleg zelf²³).

Voor Holland gold de Ordonnantie op de Crimineele Justitie, door de Staten uitgevaardigd 18 Sept. 1576, waarbij de „Judicature Militaire" weer aanzienlijk beperkt werd, namelijk tot de beide gevallen dat het delict „sua natura geheel militair is, of bij den eenen soldaat op den anderen geschied is". Bovendien bepaalde de ordonnantie dat mouterij, verraderij en dergelijke delicten niet als „simpele militaire delicten" zouden gelden, doch ter berechting zouden komen te staan van den Prins en de hem toegevoegde raden en gedeputeerden²⁴).

Ten slotte werd in de definitieve Instructie voor den Raad van State, van 12 April 1588, artikel 11, aan dezen de hoogste

²¹) v. d. Kemp, Mag. I—12 vlg.

²²) Van Hasselt, „Tractatus de Jurisdictione Militari", Arnhem 1763, 76 vlg.

²³) In bovengenoemde Missieve van Middelburg aan Willem IV wordt zij b.v. in diametraal tegenovergesteld en zin geïnterpreteerd als door van Hasselt. (v. d. Kemp, Mag. IV—223).

²⁴) v. d. Kemp, Mag. I—33 vlg. Verg. v. d. Spiegel. „Pro Memoria" 388. Een voorbeeld uit iets later tijd is de zaak van Pescarengis en De Maulde (Bor. 23—95 vlg. uitg. 1684).

militaire rechtspraak opgedragen. Ook hier echter gold het voorbehoud, dat de Staten-Generaal en de Staten der provinciën, ieder voor zooveel hen aanging, het recht behielden om zoo noodig zelf orde op de militaire zaken te stellen. Dat de Staten-Generaal van dit recht zoo noodig gebruik maakten om als opperrechter op te treden, bewijst het vonnis over Pieter Harinkman en Dirk van Sypesteyn, die wegens landverraad door hen ter dood werden veroordeeld (10 Oct. 1597), hoewel de laatste als commies over de schepen en dienende in het leger, ongetwijfeld onder den Raad van State ressorteerde ²⁵).

Overigens bezat de Raad van State de hoogste militaire rechtspraak. Gevallen, die den Staten-Generaal ter oore kwamen, werden naar den Raad verwezen. De Raad van State vaardigde op verzoek der Staten-Generaal plakkaten uit, en benoemde ook de lagere rechterlijke ambtenaren, als de advokaten-fiscaal, de auditeurs-militair en de geweldige provoosten in de frontiersteden.

Van de lagere krijgswraden bestond appèl op den Raad van State, ofschoon dit recht ten opzichte van den Hoogen Krijgsraad later meermalen betwist werd. De Raad had ook het recht, in eersten aanleg kennis te nemen van ter competentie van de krijgswraden staande zaken.

In 1596, na de overgave van Hulst, gelastte de Raad den Advokaat-fiscaal der Generaliteit, „enqueste te doen en informatie te nemen” van alle bij de overgave betrokken officieren ²⁶).

In de Resolutiën der Staten-Generaal van 29 Aug. 1605 verzoeken deze met het oog op een bepaald geval (excessen van het krijgsvolk) aan den Raad, de judicature zelf bij de hand te willen nemen, „zonder die te stellen aan den krijgswraad” ²⁷).

Voorbeelden van de rechterlijke werkzaamheid van den Raad

²⁵) De sententien bij Bor 34—378 (uitg. 1686).

²⁶) Duyck 2—141, 144.

²⁷) v. d. Kemp, „Maurits van Nassau”, II, aant. 352.

zijn te vinden in de z.g. partijboeken, berustende op het Rijksarchief²⁸⁾.

Op den Raad van State volgt in rang de „Krijgsraad nevens Zijne Excellentie“, meestal kortweg „Krijgsraad“ genoemd, die later tot „Hooge Krijgsraad“ promoveerde. Oorspronkelijk was hij niet anders dan een krijgsraad te velde. Dit blijkt hieruit dat de president genoemd wordt „hoofd van de justitie over het krijgsvolk in den Leeger“, en tevens uit het feit dat tijdens het Bestand de functie van president onbezet bleef²⁹⁾. Hij heeft zich echter in het laatste decennium der 16e eeuw ontwikkeld tot een permanent gerechtshof, dat, wanneer het leger niet te velde was, in Den Haag zetelde. Dezen gang van zaken zullen wij wel hierdoor moeten verklaren, dat zaken, die bij het „scheiden“ van het leger nog onafgedaan waren, verder in den Haag werden behandeld. Van de vonnissen der krijgsgaden in de garnizoens- en frontiersteden bestond appèl zoowel op den Krijgsraad als op den Raad van State.

Wanneer de Krijgsraad dit permanent karakter gekregen heeft, is niet zeker; men mag aannemen tusschen 1590 en 1597. Met laatstgenoemd jaar toch begint de opsomming van vonnissen in het werk van den lateren griffier Van Dalen³⁰⁾. In dat jaar werd de Kolonel Van den Tempel president op een tractement van f 300.— per maand³¹⁾. Vóór hem had echter de Heer van Barchon, die in Aug. 1596 gestorven was, het ambt bekleed. In 1590 is blijkbaar reeds beraadslaagd over het oprichten van een vasten Krijgsraad, blijkens de Notulen der Staten van Zee-land van 12 Sept. 1590, luidende: „Op 't point van de erectie van eenen Krijgsraad neffens sijn Excellentie is geresolveert on-

²⁸⁾ Zie ook de verschillende Resolutien v. d. Raad v. St. aangehaald bij v. Slingelandt IV.

²⁹⁾ v. Slingelandt IV—234, aan wien ook het bovenstaande omtrent den Raad van State ontleend is.

³⁰⁾ „Recueil van de notabelste besoignes ende resolutien van den Krijgsraad der Vereenigde Nederlanden“, Den Haag, Scheltus 1724.

³¹⁾ Duyck 2—305.

nodig hierop te resolveren, also de voorschreve Krijchs-Raed is oppgerecht geweest ad certum actum" ³²).

Zijn samenstelling geheel uit officieren en het feit dat hij steeds in het leger aanwezig was brachten teweeg, dat hij den Raad van State langzamerhand als militair-rechtelijk college verdrong, zoodat de laatste nog slechts in bijzondere gevallen zelf rechtsprak ³³). Grooten tegenstand schijnt de Raad niet geboden te hebben; alleen verzette hij zich tegen den titel van „Krijgsraad der Vereenigde Nederlanden". Zijn positie als Hof van appèl wist hij tegenover den Krijgsraad te handhaven ³⁴).

Omtrent de samenstelling van den Krijgsraad schijnen geen bindende bepalingen te hebben bestaan; de leden waren officieren met den rang van Kapitein of hooger, te Den Haag in garnizoen liggende, benevens de Advokaat-fiscaal en de Griffier ³⁵). Het aantal leden wisselde van omstreeks tien tot twintig; zij ontvingen hun oproeping van den Sergeant-Majoor van het garnizoen, en waren op boete verplicht op tijd te verschijnen wanneer recht gesproken moest worden ³⁶). In 1605 werd bepaald dat voortaan van elk regiment een officier in den krijgsraad zou hebben te compareeren ³⁷).

Het voorloopig onderzoek werd geleid door den Advokaat-fiscaal der Generaliteit; deze maakte de stukken gereed en bracht de zaak „in staat van wijzen". Op zijn verzoek riep daarna de President den Krijgsraad bijeen; de uitspraak geschiedde bij meerderheid van stemmen ³⁸). De wijze van pro-

³²) v. d. Kemp, Mag. I—118.

³³) v. Slingelandt IV—234.

³⁴) ib. 237 vlg.

³⁵) Zie twee sententiën in v. d. Kemp, Mag. I, van 22 Jan. 1608 en 1 Mei 1632.

³⁶) v. Dalen „Besoignes" 72.

³⁷) Eenige verdere bijzonderheden in het artikel van Lod. Mulder in „Het Vaandel" 1861—'62: „Eene bijdrage tot de kennis der militaire rechtspleging in het laatst der 16e eeuw".

³⁸) Instructie voor den Advocaat-Fiscaal van 15 Nov. 1602 (G. Pl. B. II—1190).

cederen is overigens nergens voorgeschreven. Aangenomen mag echter worden, dat als richtsnoer dienden o.a. de Instructiën van Karel V van 1531, die zoowel voor den Raad van State als voor het Hof van Holland in gebruik waren, en de Crimineele Ordonnantiën van Philips II van 9 Juli 1570. Althans in de „Sommiere Instructie“, die 27 Oct. 1700 door Koning-Stadhouder Willem III voor den Krijgsraad werd vastgesteld, werd naar deze ordonnantiën verwezen ³⁹⁾.

Op het verdere veelbewogen bestaan van den Hoogen Krijgsraad tot zijn opheffing in 1783 gaan wij, zooals van zelf spreekt, niet in.

De laagste militair-rechtelijke college's waren de gewone krijgsraden. Samenstelling en procedure stonden nergens voorgeschreven; voor zoover wij kunnen nagaan gaven plaatselijke omstandigheden den doorslag. Niet onwaarschijnlijk is, dat het Duitsche krijgsrecht, dat wij uitvoerig beschreven vinden in het „Kriegsbuch“ van Leonhardt Fronsperger, in dezen van invloed geweest is.

In Duitschland onderscheidde men een afzonderlijk recht voor ruiters en voor landsknechten; bij ons te lande bemerken wij van een afzonderlijk ruitrecht geen spoor. Bij de landsknechten kon op twee wijzen recht worden gesproken: door den schout („Schultheisz“) van het regiment met een zeker aantal — meestal 12 — bijzitters of assessoren, of wel door het z.g. „Recht der langen Spiesze“, dat een soort onderlinge rechtspraak der manschappen was, en waarbij de uitvoering van een eventueel doodvonnis onmiddellijk op de uitspraak volgde in den vorm van „Gassen laufen“. Deze democratische justitie was in ons tijdperk waarschijnlijk echter reeds lang in onbruik. Pappus noch Feltman maken er in hun uitvoerige commentaren op den artikelbrief melding van.

De rechtspraak met schout en assessoren vertoonde, naar de beschrijvingen, die wij ervan bezitten, veel overeenkomst met het oud-Germaansche schepengerecht.

³⁹⁾ De Sommiere Instructie bij Van Haselt, „Onderricht in het houden van Krijgsraad“, Bijlage H.

Behalve schout en bijzitters speelde ook de „ommestand” (Umstand) of auditorium van aanwezige krijgslieden een zekere rol. De rechtspraak was openbaar en geschiedde onder den blooten hemel. Het proces is accusatorisch, d.w.z. aanklager en aangeklaagde staan in beginsel als gelijkgerechtigde partijen tegenover elkaar; zij voeren echter niet zelf het woord doch laten dit over aan een „Fürsprecher” of Voorspraak, en worden bovendien elk bijgestaan door twee raden uit de omstaande krijgslieden. De assessoren worden evenals de schout bij het oprichten van het regiment aangesteld en beëdigd; het zijn „ervaren krijgslieden” uit alle rangen. De gerechtszitting wordt geopend met een plechtige vermaning van den schout tot de rechters.

Vervolgens stelt hij zeven geijkte vragen om vast te stellen of de zitting naar tijd, plaats en bezetting aan de formeele eischen voldoet. Na toestemmend antwoord wordt het recht door den schout plechtig „verbannen”, hetgeen hierin bestond dat niemand mocht opstaan, gaan zitten of het woord voeren zonder toestemming van den voorzitter⁴⁰⁾. Dit alles in navolging van de oud-Germaansche rechtsgebruiken. Nadat wederzijds de voorspraken en raden gekozen zijn, vraagt de voorspraak van den Provoost, die als aanklager optreedt, het woord, doet zijn aanklacht en vraagt voorlezing der betreffende krijgsartikelen, wat door den schrijver geschiedt, waarna de genoemde voorspraak toepassing dier artikelen verlangt.

De voorspraak van den beklaagde vraagt hierop het woord, houdt, na overleg met beklaagde en raden een pleidooi, en vraagt b.v. het hooren van getuigen of verdaging der zitting.

Over dit laatste beslist de „ommestand”. Nadat zoo noodig een tweede of meer zittingen hebben plaats gehad, wordt bij geheime stemming het „vonnis” geveld en het „oordeel” uitgesproken, d.w.z. in het openbaar voorgelezen door den schout en, na goedkeuring door den veldoverste, eventueel door den

⁴⁰⁾ Een herinnering aan dit „verbannen” is nog het openen en sluiten van den ban bij het voorlezen van Koninklijke besluiten en proclamatie's.

scherprechter voltrokken ⁴¹⁾).

Veel overeenkomst met de hier beschreven rechtsgebruiken vertoonen het ruitterrecht van Maximiliaan II (zie boven en de „Formaliteiten van het Zwidsers Kriegs-recht“ (Bijlage V bij van Hasselt).

Dat het accusatorische proces als bovengenoemd ook in de Nederlanden in gebruik geweest is, mag afgeleid worden uit een beschrijving van een op 2 en 4 Dec. 1573 te Alkmaar gehouden „Malefizrecht“ bij Bor, waarvan de toedracht met de bovenstaande in groote trekken overeenkomt ⁴²⁾. Daar Bor's bedoeling blijkbaar niet geweest is, zijn lezers omtrent den procesvorm in te lichten, blijven wij echter omtrent verscheidene zaken in het onzekere. Een beschrijving van den gang van zaken bij het Friesche regiment, die eveneens met de bovengenoemde veel overeenkomst vertoont, bevat een artikel van Lod. Mulder in „Het Vaandel“, alwaar ook eenige andere bijzonderheden, ontleend aan een verzameling van sententiën van het Friesche regiment ⁴³⁾.

In verloop van tijd hebben echter in de militaire rechtspraak aanzienlijke wijzigingen plaats gegrepen. De nieuwere begrippen omtrent de discipline brachten mede dat in lateren tijd de krijgsraad niet meer gevormd werd door schout en assessoren, maar eenvoudig door eenige officieren van het regiment, onder voorzitterschap van den kolonel of een ander hooggeplaatst officier. Volgens den artikelbrief van 1590 staat aan het hoofd de „Generaal of degene die int quartier commandeert“. De leden zijn de „presente Capiteynen, Luytenanten ende Vendri-chen“ ⁴⁴⁾. Merkwaardig is echter, dat, in 't bijzonder in kleine garnizoenen, bij gebrek aan een voldoende aantal officieren ook wel „mindere officiers“, dus onderofficieren, en zelfs gewone soldaten werden benoemd, „doch sulke die goet verstand ende

⁴¹⁾ De hier gegeven beknopte beschrijving is ontleend aan Dangelmaier: „Gesch. des Mil. Strafr.“

⁴²⁾ Bor 6—338 vlg. (uitg. 1621).

⁴³⁾ Zie hiervóór, noot 37.

⁴⁴⁾ Art. 65.

mede de experientie hebben". Aldus verklaart Pappus, die in dezen gerust als gezaghebbend kan worden aangemerkt.

Feltman schrijft ook de aantallen voor, n.l. van sergeanten, korporaals, adelborsten en soldaten ieder twee ⁴⁵⁾. Ook in buitenlandsche krijgsrechten, als het Zweedsche van Gustaaf Adolf, worden minderen als assessoren genoemd.

Een Instructie bezat alleen de krijgswaad van het Friesche regiment; zij was opgemaakt door de Gedeputeerde Staten van Friesland 23 Dec. 1608 ⁴⁶⁾. Hij bestond uit een Gerecht-scholtes, twee assessoren en een secretaris, als vast personeel. Verder in crimineele zaken uit den Oversten Luitenant, Hoplieden, Luitenants en vaandrighs, „ende andere Bevelhebberen in de naaste plaatse zijnde", die met de assessoren, doch zonder den schout, stemrecht hebben. Hooger beroep stond van dezen krijgswaad open op de Gedeputeerde Staten van Friesland (dus niet op den Raad van State, en evenmin op den Grooten Krijgswaad).

Het ligt voor de hand, dat met het voortschrijden der nieuwere begrippen, die bovendien een scherpere scheiding tusschen officieren en lager geplaatsten inhielden, het optreden van deze laatsten in de krijgswaden in onbruik geraakte; zoo beweert Van Hasselt in zijn „onderricht in het houden van krijgswaad" van 1762, dat het in de Republiek „nooit gepractiseerd" is. Blijkbaar was de gewoonte in zijn tijd reeds geheel in het vergeetboek geraakt ⁴⁷⁾.

Parallel met de veranderde samenstelling voltrok zich een andere belangrijke verandering, namelijk dat het accusatorische proces plaats maakte voor het z.g. inquisitorische: de aangeklaagde kwam in een positie van ondergeschiktheid tegenover de rechters te staan, terwijl er „inquisitie" of „informatie" mocht plaats hebben ook al was er geen aanklager. Feltman bewijst dit laatste met een aantal bewijsplaatsen uit het Romeinsche recht; inderdaad is de verdringing van het accusatorische door

⁴⁵⁾ G. Feltman, „Aanmerkingen over den Articulbrief", Den Haag 1690. (1e druk 1676).

⁴⁶⁾ Bij v. d. Kemp, Mag. I—185 vlg.

⁴⁷⁾ „Onderricht enz." Arnhem 1762, p. 24.

het inquisitorische proces een overwinning van het Romeinsche op het Germaansche recht. Zij was noodzakelijk, daar het Romeinsche recht voor de moderne staats- maar ook voor de moderne legerinrichting en nieuwere disciplinaire begrippen ongetwijfeld beter geschikt was. In een soldatenrepubliekje als de oorspronkelijke huurtroepen waren, was een rechtspraak met oud-Germaanschen inslag bruikbaar; in een „staand leger” met strenge hiërarchische verhoudingen was een op Romeinsche rechtsbeginselen berustende justitie de eenig mogelijke.

Artikel 65 van den artikelbrief van 1590 schrijft „informatie” voor. Zij wordt verricht door den auditeur of secretaris van den krijgsraad.

Hierbij deed zich de vraag voor, of een soldaat „ter torture gestelt” mocht worden. Zij werd vrij algemeen in bevestigenden zin beantwoord, hoewel Pappus hierbij eenige beperking verlangt. Hij is namelijk wel degelijk overtuigd van de bedenkelijke zijden van deze wijze van onderzoek. Hij acht de pijniging — in navolging reeds van Ulpianus — een „onbestendich, periculcus ende bedriegelijk ding”, wat hij zelf in zijn ambtspractijk heeft vastgesteld. Deze wees namelijk uit, dat er velen zijn, die den dood boven de pijniging verkiezen, maar ook velen, die de foltering langer kunnen doorstaan dan de rechters haar kunnen aanzien, zoodat zij veelal zonder uitwerking blijft, terwijl anderzijds de bekentenis onbetrouwbaar is. (Het kwam zelfs voor, dat beroepsmisdadigers elkaar pijnigden om de „tortuur” zoo noodig te kunnen overwinnen). Ook was de soldaat, eenmaal onder beulshanden geweest zijnde, zijn reputatie kwijt, terwijl „de luyden meestentijds bedorven en in haer gesonde lidmaten gekrenckt worden”. Ten slotte is ook Pappus van oordeel dat, conform de oud-Christelijke schrijvers, de tortuur „eens tyrannen inventie” is, en bij Christenen als onwaardig afgeschaft behoorde te worden. Dat dit niet eerder geschied is, moet worden toegeschreven aan het feit, dat men meende haar niet te kunnen ontberren, b.v. om medeplichtigen op het spoor te komen, anderdeels aan het tot in het midden der 18e eeuw heerschende begrip, dat voor een veroordeeling, ook bij overi-

gens voldoende bewijzen, een bekentenis noodig was. Tot deze gevallen wil Pappus haar gebruik dan ook beperken.

Waren de aanwijzingen niet voldoende om tot de tortuur over te gaan, dan nam men somtijds zijn toevlucht tot de „territie”, d.w.z. men nam den schijn aan van de pijniging te zullen toepassen, wat vaak dezelfde uitwerking had als de pijn zelf. Bij de „territio verbalis” werd de beul geroepen en maakte hij zijn instrumentarium gereed; bij de „territio realis” werd de verdachte ontkleed en op de pijnbank gebonden. Waarschijnlijk raakte eerst na invoering van het Appèl-reglement, dat Willem IV in 1750 uitvaardigde, de pijnbank in het leger in onbruik. Afschaft werd zij eerst in 1798 ⁴⁸⁾.

Onder de militair-rechtelijke ambtenaren was de hoogste in rang de Advokaat-fiscaal der Generaliteit, die bij den Raad van State en bij den Krijgsraad de betrekking van openbaar aanklager waarnam. De bekendste dezer functionarissen is wel de latere Raadpensionaris Anthonie Duyck, die, daar hij volgens zijn instructie het leger moest vergezellen, alle veldtochten van 1590 tot 1602 heeft bijgewoond, en wiens Journael zonder eenigen twijfel de belangrijkste bron is voor de krijgsgeschiedenis dezer jaren, hoewel helaas het gedeelte, dat over de jaren 1598 en '99 loopt, ontbreekt ⁴⁹⁾.

Bij de krijgswaarden was deze taak opgedragen aan de „Auditeurs-militair in de frontiersteden”, wier werkzaamheid beschreven wordt in de Instructie van 16 Juni 1600 ⁵⁰⁾.

Zij bestond in het algemeen uit de zorg voor de discipline, het naleven der plakkatens, enz. Van overtredingen geven zij

⁴⁸⁾ W. R. H. Wakker, „De toepassing van de pijnbank in onze militaire rechtspleging”, *Mil. Spectator* 1888.

Zie ook de aantekeningen van Pappus en Feltman bij art. 65 v. d. Artikel-brief, en „Practijcke in Criminele Saecken” van Joost de Damhouder van Brugge, Rotterdam 1642.

⁴⁹⁾ Zie hierover „Het journaal van Duyck”, Fruin, *Verspr. Geschr.* VII, waarbij het artikel van Kapitein Mulder in de *Gids*, 1862, dl. II.

⁵⁰⁾ Bijlage G bij v. Hasselt, „Onderricht Krijgsraad”.

zoo noodig kennis aan den Raad van State, of wel zij „bevoor-
 deren” dat een krijgsraad gehouden wordt, waartoe zij informatie
 nemen en de aanklacht opmaken. Zij dienen den krijgsraad van
 advies, maken de stukken op, en houden van alles „boek en
 register”. Zij dragen zorg dat aangevoerde buit ten minste 3—4
 dagen onverkocht blijft, tot met zekerheid bekend is of men met
 „goeden” of met „kwaden buit” te doen heeft; hierin beslissen
 zij met hooger beroep op den Raad van State. Zij controleeren
 zorgvuldig de passen van de op „hasard” uittrekkende soldaten,
 evenals de thuiskomst ⁵¹).

Van een en ander houden zij aantekening, met het oog op
 „ongeregeltheden, moetwil ende foullen (afpersingen)”.

Leerzaam zijn vooral de artt. XI tot en met XVI, volgens
 welke zij toezicht houden op gevangenen. Deze moeten terstond
 bij den Provoost gebracht worden, mogen zonder diens toe-
 stemming niet in particuliere logementen of herbergen bewaard
 worden, en niet in kelders of gaten worden opgesloten om hun te
 meer rantsoen af te persen.

Een zeer belangrijke rol was die van den Provoost, dikwijls
 „Geweldige provoost” of alleen „Geweldige” genoemd. Hij was
 wat men zou kunnen noemen het hoofd der militaire politie,
 en genoot als zoodanig bij de soldaten een geringe mate van
 populariteit. Bij oproer moest hij het niet zelden het eerst ont-
 gelden: verscheidene provoosten zijn bij mouterij vermoord; an-
 dere ontsnapten dit lot ternauwernood ⁵²). Hierbij kwam, dat
 de provoost dikwijls niet voldoende door de kapiteins en andere
 officieren werd gesteund, en dus zijn plicht onder soortgelijke
 omstandigheden moest vervullen als de commissaris der mon-
 stering. Beider taak was even belangrijk en even ondankbaar.
 In alle krijgsrechten wordt gehoorzaamheid aan den provoost
 dan ook nog eens extra ingescherpt — evenals jegens den

⁵¹) Zie Plakkaat op de monsteringe 4 Febr. 1599; Bor 36—544, uitg. 1684.

⁵²) Zie b.v. De Witt Huberts, „Dagverhaal van Haarlems beleg”, Bijdr.
 en Med. H.G. 1926, p. 11. In 1577 werd de „capitaine de justice” Florischamp
 van het regiment van Barthold Entes met 25 zijner manschappen vermoord bij
 een oproer; (St. Leger I, aant. 18).

monstercommissaris — en zware straf gesteld op „verhinderings” van den provoost; blijkbaar een veel voorkomend euvel ⁵³).

Verschillende van zijn verplichtingen komen elders in dit werk ter sprake. In het kort samengevat zijn zij de volgende: zorg voor uitvaardiging (in de verschillende talen) en, wat meer zegt, naleving van alle plakkatens, ordonnantiën en bekendmakingen; toezicht op de orde, zindelijkheid en veiligheid in het kamp, en speciaal in het kwartier der zoetelaars ⁵⁴); toezicht op maten, gewichten en levensmiddelen, op spionnen en op het vrouwelijk element (voor zoover dit laatste niet aan een afzonderlijken „Hurenweibel” was opgedragen); in hechtenisneming, bewaking en eventueel terechtstelling van overtreders ⁵⁵), zorg voor krijgsgevangenen, voor gidsen, voor veiligen aanvoer naar het kamp; toezicht op den buit; en op marsch de zorg voor den trein. Gelukkig was dit alles niet de taak van één persoon, maar was er, behalve den Provoost-Generaal, ook bij elk regiment een provoost. Als personeel beschikte hij over eenige soldaten, en verder over een aantal „trawanten, rakkers, of clauditen”.

Behalve zijn tractement genoot de provoost, volgens het voor dien tijd zoo karakteristieke stelsel, een aantal emolumenten, b.v. een zeker bedrag van de zoetelaars, van den buit, van het geslachte vee, en van de gevangenen „sluitgeld”.

Dat het met deze gevangenen niet altijd even zuiver toeging, bewijst de „Instructie voor de Geweldige Provoosten in de frontiersteden”, van 20 Mei 1590 ⁵⁶). Uit verschillende artikelen in deze Instructie toch blijkt ten duidelijkste, dat sommige provoosten zich aan afpersing schuldig maakten niet alleen, maar ook aan andere officieren aandeel gaven in de gemaakte winsten, m.a.w. dat deze heeren gezamenlijk het bedrijf van roover-

⁵³) Art. 78 artikelbrief 1590; Ordonnantie v. Leycester 1586, pt. 30; Bestaltbrief 1579 pt. 38, e.a.

⁵⁴) Zie artt. 79 en 80 Artikelbrief 1590.

⁵⁵) Merkwaardig is, dat het woord „provoost” de beteekenis van een arrestantenlokaal heeft gekregen. De Provoost-Geweldige bekleedt thans nog slechts een ondergeschikte plaats bij den kriegsraad.

⁵⁶) Bijlage O bij van Hasselt: „Onderricht kriegsraad”.

hoofdman uitoefenden, ten nadeele der bewoners van het omliggende platteland.

Wij behoeven er dan ook niet aan te twifelen, dat in de verwarde jaren tot omstreeks 1590 toe, de grensvestingen aan weerskanten als ware roofnesten te beschouwen zijn. De klachten over het eigenmachtig aanhouden en tolheffen van schepen en goederen zijn aan de orde van den dag. Voor nadere bijzonderheden zie men de vele plakكاتen tegen ongeregelheden en „foules” van het krijgsvolk, o.a., dat van 4 April 1586 en van 10 Juni 1587.

Opmerking verdient, dat in de instructie van 1590 de Provoost nog de taak van openbaar aanklager verricht, welke taak 10 jaar later, blijkens bovengenoemde instructie van 1600, is overgegaan op den auditeur-militair. Ook dit meenen wij als een symptoom van het doordringen van een nieuwe wijze van rechtspraak te mogen beschouwen. Bij het Friesche regiment bleef zij aan den provoost opgedragen, blijkens de instructie van 23 Dec. 1608. Hier schijnt men in het algemeen langer aan het oude te hebben vastgehouden.

Hetgeen wij in het bovenstaande omtrent de samenstelling en werkwijze der krijgswaden mededeelden kan niet op volledigheid aanspraak maken. Omtrent den tijd waarin en de wijze waarop de overgang tot een nieuwen vorm van militaire rechtspraak in verschillende deelen van het land plaats had, alsmede over de wederkeerige betrekkingen tusschen burgerlijke- en militaire rechtspraak zou een nader en meer gedetailleerd onderzoek licht kunnen verschaffen, aan welk onderzoek wij in het kader dezer studie geen plaats kunnen inruimen.

§ 3. De strafwetgeving.

De strafbepalingen waren vervat eenerzijds in de artikelbrieven, anderzijds in plakكاتen en ordonnantiën. De artikelbrieven werden door de soldaten bezworen en golden voor den duur van hun dienstverband. Zij waren, zooals Delbrück zegt, een „Vereinigung von Treueid und Feldordnung”⁵⁷⁾. De naam

⁵⁷⁾ Dl. IV, 67.

leeft, zooals ieder weet, nog voort in de tegenwoordige krijgs- „artikelen”.

De eerste voor het Noord-Nederlandsche krijgsvolk algemeen geldende artikelen zijn vervat in den „Bestaltbrief” van den „laatsten Februari” 1579⁵⁸). In art. 7 der juist gesloten Unie van Utrecht was n.l. bepaald, dat de geunieerde provinciën troepen in dienst zouden nemen, dat deze den eed zouden moeten doen aan de provinciën en steden waar zij in garnizoen lagen, en dat dit in hun artikelbrief vermeld zou worden⁵⁹). Uityvloeiſel van dit artikel was de „Bestaltbrief” van Februari. Dat de pas opgerichte „Nadere Unie” de organisatie van het krijgswezen met kracht wenschte aan te vatten, blijkt wel uit het feit, dat tegelijk met den „Bestaltbrief” werden vastgesteld een „Ordonnantie van der Oirloge” en een „Instructie van den commissarissen van de Monsterringe”^{*}). Tegenover Van der Kemp, die den Bestaltbrief voor een concept van den artikelbrief van 1590 verklaard had, toont Van Oldenbarnevelt op m.i. goede gronden aan, dat zij wel degelijk kracht van wet gehad heeft en dat de in en na 1579 geworven troepen althans gedeeltelijk op den „Bestaltbrief” beëdigd zijn⁶⁰).

Een tweede, doch zeer beknopte artikelbrief werd gemaakt door Hohenlohe als Luitenant-generaal van den Prins in Holland en Zeeland, 21 Nov. 1581⁶¹).

Van meer belang zijn de „Krijchs-ordonnantien” van Leycester van 14 Febr. 1586⁶²). Deze oordeelkundig opgestelde ordonnantie, bewijst, evenals Leycesters plakkaat op de „ongeregeltheden” van het krijgsvolk van 4 April 1586 en dat op de monstering van 10 Jan. 1587, dat het Leycester althans niet aan

⁵⁸) Zie hiervóór, noot 11.

⁵⁹) Art. 48 „Bestaltbrief”.

^{*}) ib. Bijlagen II en III.

⁶⁰) Het behoeft geen betoog, dat wij ook hier te doen hebben met een episode uit den strijd om den Hoogen Krijgsraad. De artt. 4 en 5 beslisten namelijk ten gunste van den militairen rechter.

⁶¹) „Bestaltbrief” bijlage XXXII.

⁶²) v. d. Kemp, Mag. I—57.

goeden wil ontbroken heeft om het hoogst gebrekkige krijgswezen der Republiek op beteren voet te brengen.

De reeds meer vermelde „Articulbrief ofte Ordonnantie op de Discipline Militaire”, op 13 Aug. 1590 in het leger te Arnhem uitgevaardigd, meestal kortweg de „Artikelbrief” genoemd, bleef voor den ganschen duur der Republiek de grondslag van het militair strafrecht (Voor het eerst werd zij gewijzigd of liever „geamplieerd” 9 Mei 1705)*). Algemeen wordt de rechtsgeleerde en auditeur Pappus von Tratzberg als de eigenlijke maker gehouden, ofschoon zij blijkens de slotlinea werd vastgesteld „na verscheyden communicatiën” met de hoogere bevelhebbers. Eenigszins zonderling klinkt het, wanneer in den considerans gezegd wordt, dat vóór 1590 „op sulcke ofte diergelijcke pointen geen vaste ordonnantie ofte articulbrief gearresteerd ende gepubliceert en is”. Ook is merkwaardig, dat Pappus in zijn uitgebreide geleerde commentaren wel bijna alle buitenlandsche krijgsvrechten aanhaalt, ook de ontwerp-artikelen van Londono van 1568, alsmede een respectabel aantal oud-vaderlandsche, middeleeuwsche, Romeinsche en Bijbelsche rechtsbronnen, doch van de door hem zeer zeker gebruikte artikelen van Leycester geen melding maakt, evenmin als van den Bestaltbrief van 1579.

Over het algemeen vertoonen de krijgsvrechten van verschillende landen veel overeenkomst. Zij zijn alle op gelijksoortige toestanden berekend. Meermalen treft een bijna woordelijke gelijkenis. Blijkbaar werden zij veelal van in een naburig land geldende krijgsvrechten eenvoudig overgenomen of vertaald, althans gedeeltelijk. De overheerschende indruk is dan ook die van het sterk internationaal karakter van het krijgswezen, dat ook hieruit blijkt, dat wij bijna alle specifiek militaire termen in min of meer

---

*) Op last van de Staten-Generaal werd 19 Maart 1597 het belangrijkste uit den Artikelbrief in een zevental artikelen samengevat. Deze moesten op elke monstering worden voorgelezen. Dit gebruik, het „voorlezen der krijgsvrechten” is tot in den tegenwoordigen tijd blijven bestaan.

De artikelen bij Duyck 2, bijl. IV.

verbasterden vorm in de meeste talen terugvinden ⁶³).

Een bijzondere plaats nemen de ontwerp-artikelen van Sancho de Londono in. Zij wijken in zooverre van de overige af, dat zij meer dan de andere in de bijzonderheden van het troepenleven, den „inwendigen dienst” doordringen. Juist daarom zijn zij een bij uitstek belangrijke bron voor de toestanden in het Spaansche leger. Zij dragen geheel den stempel van niet door juristen, maar door een grondig kenner van troependienst en soldatenleven te zijn ontworpen.

Eveneens belangrijk is de krijgsordonnantie van Aartshertog Albertus van 1596, die, meer dan onze Artikelbrief, die meer het karakter van strafwet draagt, bepalingen van regelenden en administratieven aard bevat (zie b.v. de artt. over het „paardenvolk”, over de vrouwen, en den dienst der fouriers).

Den Artikelbrief vindt men in Bijlage I; eenige opmerkingen, waartoe hij aanleiding geeft, mogen hier echter een plaats vinden.

§ 4. Opmerkingen over den Artikelbrief van 1590.

De artikelbrief is door twee rechtsgeleerden gecommentarieerd, n.l. door den auditeur Pappus v. Tratzberg, wiens aantekeningen in 1603 gedrukt werden ⁶⁴), en door den hoogleeraar Gerhard Feltman (1676) ⁶⁵). Beide werken zijn ten hoogste belangwekkend: Feltman vooral door de vele voorbeelden van in de practijk opgelegde straffen, Pappus, doordat hij aangeeft hoe tal van artikelen al of niet werden nageleefd. Wij leeren er uit, dat ook onder Maurits' bewind de tucht, naar moderneren maatstaf, nog zeer veel te wenschen overliet ^{65a}).

⁶³) Wij vinden b.v. luitenant — leutenampt; lanspessade — lantspassaat; pedrinaal (soort vuurwapen) — petronel; stroppa da corda (martelwerktuig) — stroppeledekoorde; bijwaak — bivouac; curizano — chirurgijn. Van den zelfden aard zijn „lansquet” en „reitre”.

⁶⁴) Bijzonderheden over de militair-juridische schrijvers bij Pols (zie hiervóór, noot 1).

⁶⁵) Zie hiervóór, noot 45.

^{65a}) Men leze hiervoor o.a. v. Reyd 9—300, 11—425, 12—449, 454 en 471. Duyck 1—361; 681 vgl. Vervou 155, 156, 174, 195, 232, 248.

Het aantreffen van „klachten” bij allerlei schrijvers geeft op zich zelf nog geen maatstaf voor den werkelijken omvang van het misbruik: over degenen toch, die zich door onbesproken gedrag onderscheiden, wordt — juist daarom — niet gesproken. Wanneer Pappus, een bij uitstek ingewijde in legertoestanden, echter bij art. 76, dat fraude bij de uitbetaling strafbaar stelt, zegt: „Maer waer vindt men nu ter tijd een capiteyn, die dat niet doet? Rara avis is in terris, negroque simillima cygno”, dan blijkt wel, dat hier het abnormale normaal was geworden.

Het spreekt wel van zelf, dat de artikelbrief, uit modern oogpunt bezien, veel onvolkomenheden en leemten bevat. Ingedeeld in hoofdstukken is hij niet; van een systematische volgorde valt niet veel te bespeuren.

In dit opzicht vertoont het latere Zweedsche kriegsrecht van Gustaaf Adolf onmiskenbaren vooruitgang. De omstandigheden, waaronder een feit gepleegd wordt (al of niet tegenover den vijand, al of niet ter zake van den dienst) worden in het algemeen weinig in aanmerking genomen, b.v. bij de artt. 50 en 77.

In de meeste gevallen ontbreekt nadere aanduiding van de straf, en wordt volstaan met strafbedreiging „aan den lijve”, „aan het leven”, e.d.; hierin komt de artikelbrief trouwens met de meeste kriegsrechten overeen.

X) Alle kriegsrechten zonder onderscheid beginnen met bepalingen tegen het vloeken, waarna meestal volgt het verplicht bijwonen van de predicatie; nog tegenwoordig vangt het Reglement van Krijgstucht aan met een eeresalut aan den godsdienst, alvorens tot de orde van den dag over te gaan. Dat de op blasphemie gestelde straf ook werd toegepast zien wij in Van Dalens „Besoignes” (blz. 65) ⁶⁶). Pappus noemt zelfs een geval, waarin een soldaat de tong werd afgesneden, n.l. op last van den magistraat van Straatsburg in 1569. Latere kriegsrechten, als dat van Gustaaf Adolf, van Christiaan IV en van de stad Zürich *) zijn in dezen meer practisch en maken onderscheid tusschen op-

⁶⁶) „Twee Blasphemeurs zijn met gloeiende priemen door de tonge gesteecken, den 11 September 1635”.

*) Alle in het „Corpus Juris Militaris” van v. Akersdijk.

zettelijke („boosaerdige”) en lichtvaardige godslastering. In het laatste geval werd eerst bij herhaling een strengere straf opgelegd. Zoodoende werd voorkomen, dat het artikel door zijn groote gestrengheid een doode letter bleef, wat ten onzent zeker het geval geweest is.

De artt. 5, 12, 29 en 46 handelden over verraad en spionnage, zaken waarvan de krijgsgeschiedenis van dezen tijd van a tot z vol is. Hoe ernstig met dit euvel gerekend moest worden, blijkt ook uit allerlei tactische voorschriften. Wij noemen b.v. het verbod om uit de loopgraven naar den vijand te roepen, of woordenwisseling met hem te houden, uit vrees dat in bedekte termen verraad gepleegd zou worden⁶⁷⁾; de voorzorgsmaatregelen bij wacht- en bewakingsdienst, en bij het bewaren der stadssleutels.

Hiertoe behoort ook het verbod van gemeenschap met tromslagers (als parlementairen) van art. 13, en dat van schieten bij nacht, art. 31. Het doen mislukken van aanslagen door het opzettelijk maken van gerucht, vertoonen van de lont of doen afgaan van het roer is een der zaken, waartegen de leider eener zoodanige onderneming in de eerste plaats had te waken.

Over het gevreesde en bij gebrekkige betaling steeds loerende spook der muiterij handelen de strenge artikelen 7—11 en 35. Het verbod van „ghemeyn halten” komt reeds in de oudste artikelbrieven voor, b.v. in die van Karel van Egmond. Wellicht is het daarom uit gewoonte nog eens in art. 35 opgenomen. Een afzonderlijk artikel is gericht tegen het om geld roepen voor het gevecht; hoe gevaarlijk deze oproerkreet was, is maar al te bekend uit de verhalen van Jemmingen en Mook. Een bepaling van de strekking van art. 37 ontbreekt dan ook in geen enkel kriegsrecht.

Het art. 21, waartegen volgens Pappus om zijn overdreven gestrengheid nogal oppositie bestond, is om dezelfde reden waarschijnlijk nooit in practijk gebracht. Het zelfde gold, wat erger is, van art. 22; het „uitloopen” toch leidde maar al te gemakkelijk tot overloopen*), desertie en verraad. Artt. 27 en 28 zijn ten

⁶⁷⁾ Vasquez I—366, 383.

*) Soms werd dit door premie's in de hand gewerkt, v. Reyd 14—524.

allen tijde van kracht geweest. Opmerking verdient dat destijds de tijd van op wacht staan ten hoogste 3 uur (tegenwoordig 2 uur) was.

Art. 30 is wederom een der slecht onderhouden artikelen. Het zelfde geldt van art. 38. Vooral tijdens het beleg van Oostende nam het hier beschreven kwaad een grooten omvang aan.

Bij art. 52, dat het verlaten van een bres of schans behandelt, is weer de aanteekening van Pappus van belang, daar zij een algemeen krijgsgebruik a.h.w. sanctionneert⁶⁸). Ook bij art. 53 verklaart hij zich voor de beperking, dat een vesting mag worden overgegeven, wanneer zij den vijand niet langer kan weerstaan en geen ontzet te wachten is.

Ook een bepaling als in art. 25 vervat, komt in alle of bijna alle artikelbrieven voor. De bagagewagens van den tros schijnen op marsch groote aantrekkingskracht uitgeoefend te hebben en werkten simulatie van ziekte in de hand; vandaar de clausule „buiten merckelijke sieckte, sijnen Hopman of Bevel-hebberen wel bekend”.

Bepalingen omtrent dronkenschap, spelen, vechten, diefstal en roof, afpersing, mishandeling van burgers, verkrachting en brandstichting maakten een vast bestanddeel uit van elk krijgsrecht.

Dergelijke „buitensporigheden” toch waren het gewone spoor, waarin de toenmalige soldatesca zich bewoog. Dronkenschap op zich zelf was niet strafbaar; men huldigde echter het oude beginsel: „Wat iemand dronken doet, moet hij nuchter bezuren”, en wel, volgens art. 67 „des te harder”.

Het spelen nam in het leven van den soldaat een voorname plaats in; het moest alles vervangen wat tegenwoordig samengevat wordt onder „ontwikkeling en ontspanning”. Tevens was

⁶⁸) „Doch moet men ook toesien, dat men niet te veel opiniastreert. Want als men de plaetsen nae krijgsregelen niet houden kan, ende gelijkwel opiniastreeren wil, kan men lichtelijk niet alleen sijn leven, maer ook alle dergenen, die men bij sich heeft, den vijant in de hand geven. Andersins soude men wel een geheel armé door een duyvehuis ophouden kunnen, als men altijd versekert waer dat de vijant pardonneren soude”.

het echter een bron van allerlei ongerechtigheden, als vechterij, veeten, diefstal, bedrog, het verspelen van wapens en uitrustingsstukken (zie art. 73). Dikwijls werd daarom het spelen anders dan om contant geld verboden; ook werd wel een maximum bedrag bepaald, b.v. een maand soldij⁶⁹). Soms werd ook het spelen met andere „natie's" verboden; in de krijgsordonnantie's van Leycester waren „teerlingen ofte caertspel" zelfs geheel in den ban (art. 3). Het verdient opmerking dat een verbod van het spelen van meerderen met minderen nergens voorkomt.

Het tweegevecht werd, daar verbieden blijkbaar niet aanging, aan beperkingen onderworpen (art. 32 en 42). In enkele artikelbrieven, als die van Maximiliaan II, wordt bij een tweegevecht „moorddadig geweer" (w.o. ook vuurwapenen) verboden, doch het vechten met zijdgeweer uitdrukkelijk toegestaan⁷⁰).

Het te hulp roepen van zijn „natie" bij vechterij, waardoor soms geheele regimenten met elkaar aan den slag raakten⁷¹), diende ten strengste te worden te keer gegaan; vandaar art. 39, waarin hiertegen de doodstraf bedreigd wordt.

Van zeer groot belang zijn ook de bepalingen aangaande den buit. Het op buit gaan en de twisten over de verdeeling behoorden mede tot de groote kankerplekken in de toenmalige krijgstucht. De artt. 63 en 64 voorzien hierin eenigermate. Een vaste verordening nopens de aandeelen in den „goeden" buit (deze werd in de legerplaats na een zekeren termijn bij trosselslag aan den meestbiedende verkocht) werd vastgesteld in het leger te Bislich in October 1606⁷²). In van Dalens voor de kennis van het kriegsrecht zoo belangrijk werkje worden (bl. 40—49) eenige interessante beslissingen van den kriegsraad omtrent deze materie vermeld.

Op het doen van „overlast" aan vrouwen heeft art. 4 betrekking, waarvan de tweede zinsnede dient tot wering van on-

⁶⁹) zie de artt. van Karel van Södermannland, Staatsarchief Wiesbaden. K 924, fol. 194, artt. 35 en 36; en den artikelbrief van Maximiliaan II (70).

⁷⁰) art. 30. Het duelleeren van soldaten werd „balgen" genoemd.

⁷¹) Zie b.v. van Reyd 11—411; Vervou 150.

⁷²) De verordening bij Feltman, 275; cf. v. Dalen, „Besoignes" 44.

tuchtige vrouwspersonen uit het leger. Pappus haalt hierbij een dichter aan uit den tijd van Frederik Barbarossa, volgens wien degene, die een vrouw in het leger bracht, tot op zijn hemd „gedevaliseert” werd, terwijl de vrouw met het verlies van haar neus gestraft werd. Pappus vervolgt dan: „God woude dat dese wet nog wiert onderhouden, hoeveel Vrouwspersoonen soude men nu sonder neus vinden: al worde de straffe maer geëxecuteert aan de oneerlijken ende lichte Hoeren”. Willem Lodewijk had, om dit artikel „eeniger maten in train te brengen”, bepaald (1 Mei 1601), dat de kapiteins alle niet wettig gehuwde soldatenvrouwen moesten „afschaffen” en wegzenden.

„Veel capiteynen lieten zich duncken dattet hun eer ende reputatie veel te nae soude gaen”, een dergelijk bevel op te volgen. „Waerom?” vraagt Pappus dan geërgerd; „Ik weet geen ander oorsaek te vinden als dat se misschien daer mede willen te verstaen geven dat se liever dicht bij de hoeren als verre daer van sijn. Doch de vromen, die over dit stuck ende alle andere delicten na behoren ijveren, en sijn hier mede niet gemeent”.

De „Ruyterbestelling” (art. 43) en de „artikelen” (art. 68) van Maximiliaan verbieden eveneens het houden van „ontuchtige wijven”. Behalve deze was er echter ook steeds een aantal wettig gehuwde vrouwen en concubines⁷³⁾. Deze laatste categorie wordt vlg. het zelfde art. 43 uitdrukkelijk toegelaten, mits met voorweten der bevelhebbers.

Londono wil eveneens het herbergen van verdachte vrouwen verbieden. Elders stelt hij echter voor, een zeker aantal toe te laten — hij noemt acht per compagnie — en deze onder geneeskundig toezicht te stellen⁷⁴⁾. Dit laatste vinden wij inderdaad voorgeschreven in de ordonnantie's van Albertus (art. 30), waar het aantal „gemeyne” vrouwen tot 3 beperkt wordt, te velde tot twee⁷⁵⁾. Te velde mochten ook geen gehuwde vrouwen hun man volgen.

⁷³⁾ „Echte vrouwen” of andere vrouwen, „die buyten suspicie sijn, en gebruyckt worden tot dienst der krancke Persoonen, tot wasschen of andere behoorlijke dingen, sonder eenige schande of ontucht”.

⁷⁴⁾ „Discurso”, 19.

⁷⁵⁾ De ordonnantie bij Bor 33—197 (uitg. 1686); zie art. XXX.

Een zeker aantal vrouwen was destijds in het leger onmisbaar, wegens hare geschiktheid voor allerlei noodzakelijke bezigheden, als koken, wasschen en herstellen van kleeren, verpleging van zieken en gewonden, schoonhouden van het logies. Zoo noodig verrichtten zij ook andere bezigheden, als het naaien van kardoeszakken, dragen van rijshout of licht pionnierwerk. In 1582 b.v. vervaardigden, toen de nood aan den man kwam, alle vrouwen van Verdugo's regiment kogels, waartoe, bij gebrek aan lood, de gewichten van de zoetelaars en tinnen etensborden gebruikt werden; een bewijs, dat ook Verdugo op zijn tijd van de nuttige eigenschappen van het vrouwelijk geslacht een gepast gebruik wist te maken ⁷⁶).

De talrijke plakkatens en ordonnantie's op de monstering hebben de hierbij heerschende bedriegerijen nimmer geheel kunnen doen verdwijnen. Het bedenkelijkste was, dat de „onregelmatigheden” niet alleen door soldaten, maar ook door de kapiteins werden gepleegd, of met medeplichtigheid der soldaten, of ten nadeele van dezen. Het gevolg was, dat de betrokken officier bezwaarlijk moreel overwicht kon bezitten, en dat allerlei vergrijpen geschiedden met oogluiking der commandanten, terwijl anderzijds natuurlijk ontevredenheid en miltzucht ontstond. Een ander groot nadeel was, dat het leger steeds minder sterk was dan waarvoor het te boek stond. Een enkel, hoewel nogal sterk voorbeeld uit vele willen wij hiervan verhalen ⁷⁷).

In 1582 werd het regiment van Nijenoort door twee „ordinaris commisarissen” en twee burgemeesters van Zwolle gemonsterd op zes vendels, van totaal 699 man. Reeds bij de monstering verwekte de overste (!), de Vrijheer van Donau, een oproer, waardoor de vier officieele dwarskijkers er het leven bij zouden hebben ingeschoten, indien de overste het tumult ook weer niet in tijds gestild had. Toen het regiment kort daarna, op marsch van Zwolle naar Deventer, door Willem Lodewijk werd „oversien”,

⁷⁶) Verdugo, Comm. 37.

⁷⁷) Zie de hoogst merkwaardige „Deductie, overgegeven aan de Staten-Generaal 21 Sept. 1584”, opgesteld door Carel Roorda en D. Verdoes, leden van den voormaligen Landraad, bij v. d. Kemp, Mag. I—37 vlg.

bleek het geen 300 man sterk te zijn; de meeste vendels waren geen 40 man. Bij informatie door den Landraad bleek, dat de ontbrekende manschappen met paspoort waren gezonden, natuurlijk met incasseering der soldij. Geen wonder, dat het grondgebied eener Republiek, die aan zulke verdedigers was toevertrouwd, met den dag inkromp, totdat onder Maurits een keer ten goede intrad!

Bij de monstering was het zaak, de compagnieën streng gescheiden te houden, om te voorkomen dat manschappen, volgens een bekenden soldatentruc, zich in meer dan één compagnie achterenvolgens lieten monstereen. Ook tegen het passeeren onder een valschen naam, of met geleende paarden of wapenen diende gewaakt te worden. Gestrengheid, scherp toezien en onomkoopbaarheid waren de eigenschappen die een monstercommissaris in de eerste plaats diende te bezitten ⁷⁸⁾.

§ 5. De straffen.

De zwaarte en de aard van straffen diende zich ten allen tijde te regelen naar de soort van personen, voor wie zij zijn bestemd. Geen wonder dus, dat in de dagen van den Artikelbrief de straffen over het algemeen ruw en zwaar waren. Voorts ligt het voor de hand, dat vooral te velde het preventieve element in sterke mate op den voorgrond stond. Dientengevolge werden, om een voorbeeld te stellen, dikwijls lichte vergrijpen zeer streng gestraft, terwijl anderzijds de toestand der discipline meebracht, dat vele zware misdrijven ongestraft konden geschieden.

Maurits, hoewel steeds van overdreven gestrengheid afkeerig, was af en toe wel tot krachtig ingrijpen genoodzaakt; bij Delfzijl (1591) werden b.v. twee soldaten, die tegen het accoord, van uittrekkende manschappen der bezetting zich een hoed en een ponjaard hadden toegeëigend, van de dwalingen huns weegs te-

⁷⁸⁾ De instructie's en plakaten in zake de monstering, het uitloopen enz. zijn te vinden in het Groot Plakkaatboek, Dl. II. Sommige ook bij Bor, o.a. het belangrijke Plakkaat van 4 Febr. 1599 (Bor 36—544, uitg. 1686).

ruggebracht op een wijze die elke herhaling uitsloot ⁷⁹⁾).

Een opsomming van de geoorloofde straffen zullen wij in den artikelbrief tevergeefs zoeken. Onderscheid tusschen straf- en tuchtrecht bestond niet. Van het opleggen van eigenlijke straffen door de compagniescommandanten wordt nergens gesproken. Wel blijkt, dat de bevelhebbers de tucht handhaafden door het op heeterdaad toebrengen van slagen met sabel, stok of partisane, waarbij geen verwondingen mochten worden toegebracht, en welke slagen bij den soldaat niet als onteerend golden *).

Eerst in veel lateren tijd vinden wij over hetgeen tegenwoordig disciplinaire straffen genoemd worden iets voorgeschreven, n.l. in het Reglement van Prins Willem III van 24 Febr. 1687 „over de proceduren in zaken van geringe importantie” ⁸⁰⁾. Hierin worden o.a. genoemd het „spitsroeden loopen” ⁸¹⁾ en de straf van het „houten paard” ⁸²⁾. Hoewel het niet onmogelijk is, dat zij reeds veel eerder bestonden, integendeel zelfs zeer waarschijnlijk, vonden wij er in en vóór Maurits' tijd nergens melding van gemaakt.

Een derde straf was het sluiten aan een paal, waarbij den delinquent zware voorwerpen, als een musket e.d. aan den hals werden gehangen.

Fleming, auditeur tijdens het beleg van Oostende, noemt meermalen gevallen, waarin wegens diefstal van palissaden of kruiwagens, deze voorwerpen als verzwaring werden gebezigd.

De straffen van water en brood en arrest komen reeds voor in den artikelbrief (art. 1).

De in den artikelbrief genoemde straffen zijn overigens de volgende:

⁷⁹⁾ v. Reyd 9—302; dergelijke gevallen bij Bor 28—574; v. Buchell 302, 362; Vervou 156; binnen Oostende werden enkele manschappen opgehangen wegens het ontvreemden van palissaden voor brandhout. Voor de aldaar toegepaste straffen, zie het journaal van den Auditeur Fleming.

*) Feltman bij art. 34, c.

⁸⁰⁾ v. Hasselt, „Onderricht krijgsraad” bijl. C.

⁸¹⁾ Feltman bij art. 33, p. 145.

⁸²⁾ ib. 336.

de doodstraf; voor officieren e.d. „metten swaerde”, voor soldaten door harquebuseeren of, als meer onteerende straf, door ophangen. Vierendeelen wordt, meestal na ophanging, op verraders toegepast; radbraken speciaal bij zware misdaden. Het „passer par les picques”, waarbij de veroordeelde tusschen een dubbele haag van pieken doorgejaagd en door zijn kameraden neergestoken werd, vinden wij aan Staatsche zijde niet — daarentegen wel bij de Spanjaarden vermeld, b.v. wegens lafhartigheid voor den vijand, wat als misdrijf niet alleen tegen de tucht maar ook tegen de kameraadschap gold ⁸³).

Als lichaamsstraffen bestonden geeseling, brandmerken ⁸⁴), (gepaard met weggagen als „eerlooze schelm”) en estrapaden. (Sp. „stroppa da corda”; Ned. „stroppeledekoorde”).

Bij de laatste, zware straf, die naar gelang van het vonnis een of meermalen werd herhaald, werden den man de handen op den rug gebonden, en hieraan een touw bevestigd, dat over een katrol liep. Aldus werd de veroordeelde tot zekere hoogte opgeheschen, waarna men hem liet vallen, zoodanig dat hij met een schok aan de armen bleef hangen. In Oostende werd deze straf, blijkens Flemings journaal, vrij veel toegepast ⁸⁵).

Het verlies van de hand vinden wij in art. 33; het doorboren van de tong wegens godslastering in art. 1. Gevangenisstraf komt, evenmin als tuchthuis, in het militair strafrecht voor; wel daarentegen vrijheidsstraffen van korteren duur, als arrest „bij den provoost” en op water en brood.

In Van Dalens „Besoignes” treffen wij verschillende malen galeistraaf aan (hoewel in den Artikelbrief niet genoemd) van een of meer jaren.

Degradatie viel o.a. ten deel aan eenige kapiteins, die zich bij de verdediging van Lingen (1605) slecht gekweten hadden, en wel tot adelborst ⁸⁶).

⁸³) Mendoza, Comm. I—73, II—247.

⁸⁴) 29 Mei 1605 besloot de Krijgsraad het verloopen uit de compagnie met brandmerken te straffen (v. Dalen, Besoignes 51 vlg.) Verg. Feltman 298.

⁸⁵) Ook door Robles in Groningen (Arend Dl. 2; 6 st. 30).

⁸⁶) v. Dalen, Besoignes 322 vlg.

In den artikelbrief wordt veel bedreigd „verbanning uit de compagnie”, veelal gepaard gaande met „devalisatie”, soms met de bijvoeging „tot op zijn hembde” (art. 1). Ook vinden wij cassatie ⁸⁷⁾ en „tot schelm maken”, b.v. van deserteurs. Ook geldboete komt enkele malen voor, en ten slotte nog de straf van „amende honorable”, b.v. bij persoonlijke belediging; ook in art. 1, waar zij bestaat in „Godt ende de Justitie op zijn bloote knieën om vergiffenis bidden”.

Een groot aantal belangwekkende bijzonderheden uit de practijk der rechtspraak bevatten de werkjes van Feltman en vooral ook van Van Dalen, waarop wij verder echter niet kunnen ingaan.

Opmerking verdient nog, dat, bij een groot aantal schuldigen, veelvuldig gebruik gemaakt werd van loting. Behalve de hoofdschuldigen werd dan uit de overigen een zeker aantal bij loting aangewezen, dat de straf had te ondergaan.

Op deze wijze geschiedde b.v. de bestraffing van de muitery op het kasteel Well, waardoor hopman Splinter Helmich tot overgave werd gedwongen ⁸⁸⁾. Het loten geschiedde bij dergelijke gelegenheden door middel van briefjes in een pot of urn. Een eervolle vermelding verdient een soldaat, die, na reeds te zijn vrijgeloot, ter wille van een jongeren kameraad nogmaals den gevaarlijken greep in de urn deed.

Een oud gebruik vinden wij somtijds nog vermeld, n.l. dat een ter dood veroordeelde als gunst wel eens werd vrijgelaten, indien hij door een „jonge dochter” ten huwelijk gevraagd werd. Zie b.v. het verhaal van den in 1587 te Leiden ter dood veroordeelden De Maulde, waar echter het verzoek, dat den veroordeelde maar matig welkom geweest schijnt te zijn, door de overheid werd afgewezen ⁸⁹⁾.

⁸⁷⁾ Cassatie geschiedde zoowel door den kapitein der compagnie als door den krijgsraad. Gevallen van beroep op den Grooten Krijgsraad bij v. Dalen, 66 vlg.

⁸⁸⁾ Bor 21—714 (uitg. 1621). Andere voorbeelden bij v. Dalen, 187 vlg.

⁸⁹⁾ Bor 23—97 (uitg. 1686).

§ 6. De functie's van Kapitein-Generaal en Veldmaarschalk inzake de Justitie.

De Stadhouders was reeds in den Bourgondischen tijd het hoofd der militaire justitie in zijn gewest, althans verantwoordelijk voor de tucht onder het krijgsvolk. Daadwerkelijk nam hij echter geen deel aan de rechtspraak. In Maurits' tijd werd het recht van gratie uitgeoefend door de Staten-Generaal, als Souvereinen, en ook door den Raad van State. Op de uitspraken van den Krijgsraad had de Prins echter veel invloed. Blijkens Van Dalen n.l. werd bij vele vonnissen, indien verzachtende omstandigheden aanwezig waren, de zaak „aan Zijne Excellentie gerefereerd”. Menig veroordeelde had aldus aan den Prins zijn leven te danken. Ook overigens moesten de vonnissen door den Prins als Veldoverste worden geapprobeerde, wat dan ook in vele, hoewel niet alle vonnissen bij Van Dalen is uitgedrukt. In alle kriegsrechten waren namelijk de zware vonnissen aan de approbatie van den Veldheer onderworpen.

Het spreekt echter wel bijna van zelf, dat te velde de rechtsregelen niet altijd in allen deele werden nageleefd, en dat niet zelden een terechtstelling „zonder vorm van proces”, alleen op last van den Veldheer, plaats had.

Met het ambt van Veldmaarschalk is het in de Republiek in lateren tijd eenigszins zonderling geloopt.

In het Duitsche krijgswezen komt de rang van Veldmaarschalk voor, zoowel in de beteekenis van hoofd der justitie in het leger, als van aanvoerder van een „Geschwader” ruitery⁹⁰⁾.

In de kriegsrechten van Maximiliaan II is hij in elk geval hoofd der justitie en is het zwaard als zoodanig zijn attriboot.

Ook in het Nederlandsche leger was hij het hoofd der justitie, doch bekleedde hij tevens functie's van tactischen aard.

Aldus blijkt uit de kriegsordonnantien van Leycester, alsmede uit hetgeen wij weten omtrent de werkzaamheid van Joost de Zoete, Heer van Villiers, als Veldmaarschalk (1598).

⁹⁰⁾ Friedrichsdorf, „Albrecht Alcibiades als Reiterführer”.

In rang gold hij voor de tweede persoon in het leger, later voor de derde, n.l. na den Kapitein-Generaal en den Generaal der cavalerie.

In lateren tijd behield de veldmaarschalk wel is waar nog steeds het praerogatief van hoofd der justitie in het leger, doch in werkelijkheid heeft hij naast den President van den Krijgsraad en den Advokaat-fiscaal zijn taak als zoodanig nimmer uitgeoefend. Waarschijnlijk is het aan deze waardigheid te danken dat wij Johan Maurits van Nassau, als Veldmaarschalk, met een ontbloot zwaard zien afgebeeld. Zijn andere taak, naar het schijnt ongeveer die van hoofd der politie en van den veiligheidsdienst, werd overgenomen door den Provoost- en Wachtmeester generaal. Sedert dien kan men zeggen, om de woorden van v. Slingelandt te gebruiken ⁹¹⁾, „dat het ampt van Veldmaarschalk van natuur verandert is, invoegen, dat het difficiël soude vallen te zeggen, waarin het eigenlijk bestaat: en dat een Veltmaarschalk niet anders kan aangesien worden als voor een der eerste personagiën in het generaal commandement van het leger”.

---

⁹¹⁾ Het bovenstaande is in hoofdzaak ontleend aan v. Slingelandt IV, cap. VII: „Van het Ampt van Veldmaarschalk”, alwaar eenige verdere bijzonderheden.

HOOFDSTUK IV.

BETALING, HUISVESTING EN GEZONDHEIDSDIENST.

§ 1. Betaling.

Zooals wij in het eerste hoofdstuk zagen, onderscheidde men in het Staatsche leger gerepartieerde en ongerepartieerde troepen; de eerste werden door de provinciën betaald, de laatste door den Raad van State uit bijzondere inkomsten (contributie, brandschatting, subsidie's). Waren zij tijdelijk in dienst genomen, dan uit „extraordinaris consenten”¹⁾.

De aan het repartitiestelsel verbonden nadeelen deden zich op allerlei wijze gevoelen. De eene provincie betaalde veel geregelder dan de andere, waarom het den soldaat dan ook niet onverschillig was op welke provincie hij gerepartieerd was.

De provinciën hadden er omgekeerd belang bij dat bepaalde garnizoenen te hunner repartitie stonden. Zoo had Holland, wegens zijn groote belangen bij de veiligheid der Zuiderzee, langen tijd garnizoen in Harlingen²⁾; Friesland in Delfzijl, Zoutkamp en Reide, als breidel tegen Groningen; daarentegen waren Bourtange en Bellingwolderzijl tusschen Friesche en Groningsche troepen gelijkelijk verdeeld³⁾. Meermalen ontstonden dan ook twisten over de garnizoenen, b.v. over Koevorden en Hasselt⁴⁾.

¹⁾ St. Leger II—7.

²⁾ v. Reyd 5—159.

³⁾ Kurze Erzählung (St. Leger II)—390—392.

⁴⁾ v. Reyd 9—336; 10—349.

Door gemis aan eenheid werden niet zelden belangrijke verbeteringen tegengehouden. Toen in 1598 voorgesteld werd, paal en perk aan de telkens opduikende fraudes te stellen door de betrokken kapiteins met cassatie te straffen, werd dit door tegenstand van Friesland en Groningen verijdeld ⁵⁾. In 1607 weigerden Utrecht en de kwartieren van de Veluwe en Zutfen bepaalde troepen op hun repartitie te nemen ⁶⁾. Utrecht schafte in dat jaar eigendunkelijk zijn bidets af, onder voorgeven van onvermogen tot betaling ⁷⁾. In hetzelfde jaar bleven de ruiters onder Gelderland onbetaald, en werden deze nauwelijks weerhouden van muiterij ⁸⁾.

Hoewel aan Nederlandsche zijde nimmer, als in 1576 bij de Spanjaarden, door wanbetaling een totale ineenstorting van de weermacht is veroorzaakt, was toch ook aan onze zijde van een geregelde, prompte betaling eigenlijk nimmer sprake, ondanks de groote verbetering die sedert het begin van Maurits' bewind intrad ⁹⁾.

Zoo was in 1593 de in de Oostelijke provinciën gelegerde ruitery genoodzaakt, tijdens den winter in haar onderhoud te voorzien door strooptochten op neutraal, Duitsch gebied ¹⁰⁾. Het zelfde had o.a. plaats in 1595 in Westfalen en de Rijnstreek ¹¹⁾. In 1599 stonden de Staten in de Duitsche soldatenwereld in een slechten reuk als betalers: bij de ontbinding van het door de Duitsche vorsten bijeengebrachte leger was niemand genegen, in Staatschen dienst over te gaan ¹²⁾. Naarmate, in

⁵⁾ St. Leger II—215 (Res. St. Gl. 9 Oct. 1598).

⁶⁾ ib. aant. 60.

⁷⁾ ib. II—108.

⁸⁾ ib. II—91.

⁹⁾ De Venetiaansche gezanten zijn vol lof over de stipte betaling onzer troepen. Hun berichten dateeren echter deels uit den tijd van het Bestand. Over den toestand aan Spaansche zijde zie men v. Meteren 10—183; 10—367; v. Reyd 9—333 vlg.

¹⁰⁾ Duyck I—308. (St. Leger II—29).

¹¹⁾ Duyck I—703.

¹²⁾ St. Leger II—319, noot 1.

de laatste jaren vóór het Bestand, het leger zich uitbreidde en de oorlogslasten toenamen, werd de toestand kritieker. Op de Staten van Oorlog in deze jaren prijkt achter verschillende compagnieën de laconieke, maar bedenkelijke aanteekening: „Worden niet betaald”.

De cavalerie was van ouds voor een groot deel, omstreeks 1585 zelfs geheel, aangewezen op contributie, bij het innen waarvan onze ruiters geen gemakkelijke penningmeesters waren. Wij lezen b.v., dat op een met dit doel ondernomen tocht van Lodewijk Gunther van Nassau in het Luxemburgsche (1602), een honderdtal dorpen een prooi der vlammen werden ¹³⁾.

Het hoofdgebrek van het betalingssysteem was, dat de betaling niet rechtstreeks aan de manschappen, doch aan de Kapiteins geschiedde, waartoe een ambtenaar der betrokken provincie maandelijks een buidel met contanten kwam bezorgen. De eenige contrôle op de werkelijke aanwezigheid der manschappen waren de voorgeschreven maandelijksche monsteringen.

De talrijke plakaten en ordonnantiën op de monstering leveren het bewijs van het groote aantal misbruiken dat op dit gebied heerschte. In de garnizoenen toch was steeds een groot aantal manschappen afwezig wegens verlof, loondienst bij particulieren, ziekte, enz., hetgeen geschiedde met oogluiking der kapiteins, die de soldij der afwezigen als aanvulling van hun tractement beschouwden. Eerst bij het te velde gaan der troepen waren de vendels weer grootendeels present. Het op sterkte brengen der compagnieën werd dan ook eenigen tijd voor het begin van den veldtocht door de Staten-Generaal gelast. Hoe ernstige gevolgen deze gewoonte na zich kon slepen bleek o.a. in 1595, toen de monstercommissarissen op een groote monstering te Zelhem in een vlaag van gestrengheid meer dan 1000

¹³⁾ Op een dergelijken tocht was het, dat Barchon, overste der cavalerie, er getuige van was dat, te Fleurus, een vrouw in wanhoop, met haar kind in de armen, van een brandenden kerktoren sprong, van welk tooneel Barchon den indruk niet meer te boven is gekomen. Het achtervolgde hem tot zijn dood, die het zelfde jaar plaats had (1596).

nakomers hadden buitengesloten. Het gevolg was dat het leger ongeveer 10 % aan sterkte inboette, welk verlies mede oorzaak geweest is dat het kort hierop gevolgde beleg van Grol moest worden opgebroken ¹⁴).

Op de monstering werd de plaats der afwezigen ingenomen door van andere compagnieën geleende manschappen of wel door schijnsoldaten: burgers, jongens, of anderen, die tijdelijk in militair gewaad werden gestoken, onder den naam van „passe-volanten”. Duyck berekent de jaarlijks voor „gestolen namen” betaalde penningen op 800.000 gulden ¹⁵); een hard gelag voor een regeering vooral, waarin het kooplieden-element den boventoon voerde, en die ten allen tijde gemakkelijker van hare soldaten dan van haar geld kon afstappen.

In één adem met de passe-volanten noemt men veelal de „mortepayen”. Deze waren een vorm van pensioen. De naam wordt zowel voor het bedrag als voor den persoon gebruikt. Zoo vinden wij dat een te Yperen blind geschoten soldaat door de Staten-Generaal levenslang een mortepaye van f 10 per maand wordt toegestaan in een compagnie te Den Briel. Dat dergelijke personen, die zeker van alle diensten vrij waren, desniettemin bij een compagnie in betaling werden gesteld, geschiedde blijkbaar alleen om administratieve redenen, n.l. om een afzonderlijke boekhouding en het overmaken van geld naar allerlei plaatsen te vermijden. Elders worden mortepayen vermeld als manschappen, die tot de bezetting van kasteelen behooren, doch geen of lichten dienst doen ¹⁶). Volgens Lod. Mulder bestonden de mortepayen alleen op papier en vormde het aantal mortepayen, dat de kapitein boven de aanwezige manschappen in rekening mocht brengen eenvoudig een toeslag op zijn tractement ¹⁷). Dit was blijkbaar bij de Engelschen het

¹⁴) Duyck I—611, 619, 636.

¹⁵) ib. II—148.

¹⁶) Mendoza Comm. II—405, 454, 457. De vertaler, Loumier, althans gebruikt hier het woord „mortepayen”.

¹⁷) Duyck, Inl. 97.

Zie verder St. Leger I, aant. 112 (blz. 201) en II—216.

geval, bij wie de oorspronkelijke bedoeling van de instelling in het vergeetboek geraakt schijnt te zijn. Een eigenlijk misbruik waren de mortepayen dus niet, doch zij konden hierin gemakkelijk ontaarden, wanneer na het overlijden van den gepensioneerde, waarop de contrôle niet altijd even effectief was, de betaling bleef voortbestaan.

Vermelden wij nog dat in het Plakkaat op de monstering van 1599 verboden wordt, mortepayen als wachtmeesters te passeeren. Naar dit voor de kennis van de monstering en van de bij de compagnieën heerschende misbruiken hoogst belangrijke plakkaat zij voor het overige verwezen, evenals naar hetgeen Lodewijk Mulder in de inleiding tot het journaal van Duyck hieromtrent meedeelt.

Een belangrijke verbetering zou zijn geweest de betaling „hoofd voor hoofd”, dus aan den man zelf. Herhaaldelijk zijn hiertoe pogingen aangewend. Reeds in 1588 werd zij in de Instructie van den Raad van State „voor sooveel doenlijck sal wesen” voorgeschreven (art. 11). In 1596 stelden de Staten van Holland hoofdelijke betaling voor met als compensatie voor de Kapiteins een tractementsvermeerdering van 15 stuivers per man en per maand, die tevens bedoeld was als prikkel om de compagnieën voltallig te houden¹⁸⁾. In 1598 werden opnieuw pogingen in den zelfden geest aangewend¹⁹⁾, en in het plakkaat van 1599 de betaling hoofd voor hoofd werkelijk voorgeschreven. Zij is echter nimmer in practijk gebracht. Alle pogingen zijn afgestuit op het hardnekkig verzet der belanghebbenden; misschien ook wel op practische bezwaren. In elk geval verdient het opmerking, dat mannen als Maurits en Willem Lodewijk, die, zoo iemand, van het heilzame der zaak overtuigd moeten zijn geweest en moreel gezag bezaten om haar bij de krijgsmacht ingang te doen vinden, blijkbaar geen kans hebben gezien om deze hervorming door te zetten.

¹⁸⁾ St. Leger II—aant. 23.

¹⁹⁾ ib. aant. 32.

Wat vreemde legers, als het Spaansche en Fransche betreft willen wij volstaan met vast te stellen dat de toestand hier zoo niet erger, zeker niet beter was dan ten onzent ²⁰). Op Duitsche toestanden slaat het zeldzame, doch uiterst merkwaardige werkje van Hohenspach: „Feldschreiberei”, een handleiding voor den compagniesschrijver, dat de vaak geraffineerde knepen ter oplichting van den monstercommissaris en diens schrijver opsomt.

De soldij werd berekend en betaald per maand. Tractementswijzigingen werden eenvoudigheidshalve aangebracht door de maanden „in strijd met alle astronomie”, zooals Coloma ergens opmerkt, te verlengen of te verkorten. Oudtijds was de maand 32 dagen; sedert 1576 werd zij voor de Hollandsche troepen op 42, omstreeks 1588 zelfs op 48 dagen gebracht (de lange- of „heerenmaand”),

De Zeeuwsche troepen werden echter om de 45 dagen betaald, als vergoeding voor den minder gunstigen gezondheidstoestand en den zwaren wachtdienst op de dijken. De „hooge ambten” en vele anderen bleven in het genot van de „korte maand” van 32 dagen. In 1597 had een algemeene tractementsverhooging plaats doordat de lange maand op 42 (voor Zeeuwsche troepen op 39) dagen kwam, welke duur tot het einde der Republiek in stand bleef ²¹).

Dikwijls had tusschentijdsche, gedeeltelijke betaling plaats onder den naam van „leeninghe”; meestal naar het schijnt wekelijks ²²).

²⁰) Vasquez II—456.

²¹) Duyck Inl. 108 vlg.

²²) Volgens Contarini (1607) werd het voetvolk wekelijks betaald onder den naam „leeninge” („sotto nome di prestanza”), en had deze instelling betere contrôle op het voltallig zijn der compagnieën ten doel. Aan het eind van elke drie maanden volgde totale afrekening. (Rel. Ven. 47). Volgens Trevisano (1620) geschiedde de betaling om de tien dagen (ib. 143).

Contarini geeft ook de soldijen voor de verschillende rangen op; deze komen ongeveer overeen met de hiervóór, in Hoofdstuk I, blz. 45, genoemde.

Onder „commies” verstond men goederen die den soldaat uit den legervoorraad tegen korting of betaling werden uitgereikt²³). De administratie werd namelijk sterk vereenvoudigd doordat de soldaat zijn levensmiddelen, kleeding, wapens, kruit en lood zelf betaalde. Deze laatste zaken kocht hij — zoo noodig — van den kapitein, die ze tegen vast tarief uit het magazijn der artillerie ontving. Voor aanschaffing van kruit en lood vinden wij, althans bij de Duitsche troepen, van een extra toelage, den „Hakengulden” gewag gemaakt. Dikwijls geschiedde de betaling in laken, dat de soldaat voor zijn kleeding gebruiken of wel, als zijnde een courant handelsartikel, verkoopen kon. Natuurlijk was echter de betaling op deze wijze steeds een noodmaatregel. Bij het uitmeten van het laken geeft Hohenspach alweer handigheidjes aan, ditmaal dienende om den soldaten „in den nek te zien”. Dat de krijgslieden met deze wijze van betaling niet altijd ingenomen waren, blijkt wel hieruit dat zij een der oorzaken was van de muiterij van St. Andries²⁴).

Ook de paarden werden door de ruiters zelf aangeschaft. Om paarden, die in het gevecht of op andere wijze verloren gingen, te kunnen vervangen, bestond in het Spaansche leger een compagnieskas, „la platta” genoemd, door de manschappen zelf uit een vaste bijdrage bijeengebracht, bij wijze van onderlinge paardenverzekering. De paarden werden getaxeerd en wekelijks gekeurd door een door de ruiters gekozen commissie van 4 man benevens den hoefsmid. Bij buitengewone verliezen kon de kas door gelden van het regiment gesteund worden. Een alleszins logische en practisch opgezette instelling, die wij

²³) Zie Hohenspach 25: „So man auf die Rotten leihet oder commisz auf die Rotten auszigt.....”; ib. 28: „wann man Commisz, Proviant, Kraut und Lot auff die Rotten auszigt.....”.

J. A. G. C. Trosée: „Naar aanleiding van een zestiende-eeuwsche Rekrutenschool”, in „Historische Studiën”, bij W. P. v. Stockum, 1924. Het woord meenen wij terug te vinden in „kommiesbrood”.

²⁴) Duyck II—519. Voorbeelden van betaling in laken: St. Leger I—42, 44, 119.

echter, hetgeen opmerkelijk is, aan Staatsche zijde nergens tegenkomen ²⁵⁾).

Een bevoorrechte positie bekleedden de „geappointeerden”. Volgens Tomaso Contarini (1610) werden per compagnie van 100 man 20 van de beste en oudste soldaten geappointeerden genoemd. Hun soldij was f 15, n.l. drie gulden meer dan die der overigen; zij waren vrij van wacht, doch deden wel rondes en andere diensten, waarvoor bijzondere geschiktheid vereischt werd. Een hunner had de zorg voor de wapens der compagnie ²⁶⁾. Voorts werden wegens ouderdom voor den velddienst minder geschikten gebezigd voor den dienst op schansen of kasteelen.

Het behoeft nauwelijks betoog dat een vaste pensioenregeling niet bestond. Door de Staten-Generaal of die der provinciën werd voor ieder geval afzonderlijk een zeker bedrag toegekend, somtijds voor eens, soms voor het leven ²⁷⁾. In de „Ordre” van 1618 op het aanstellen van bevelhebbers wordt ook een bepaling op het pensionneeren van krijgslieden vastgesteld, echter „voor dese reyse”, en „sonder naemaels getrocken te mogen worden in consequentie”. De regeling heeft alleen op ruitèrij betrekking. De hierin genoemde pensioenen — iets minder dan de overeenkomstige soldijen bij het voetvolk — schijnen, den tijd in aanmerking genomen, redelijk ²⁸⁾.

Ter beoordeeling van de grootte der soldijen zij verwezen naar de in Hoofdstuk I voorkomende monsterrollen van een compagnie kurassiers en voetvolk. Behalve op de hierin genoemde soldijen had elkeen recht op inkwartiering zonder voeding, doch met gebruik van keukengerei of — wenschte hij voor eigen huisvesting te zorgen — logies- en servitiegeld. De mon-

²⁵⁾ Melzo, „Regole militari” Lib. V, cap. VII.

²⁶⁾ Rel. Ven. 47; vgl. het verslag van Alvise Contarini (1626) ib. 176.

²⁷⁾ St. Leger II—150, 288.

²⁸⁾ Zie Duyck Inl. 88.

sterrollen zijn van 1599, en gelden dus voor maanden van 42 dagen ²⁹⁾).

Gezien de onrechtmatige verrijkingen waaraan zoo vele Kapiteins zich schuldig maakten, zou men de vraag kunnen stellen of deze soms het gevolg waren van een te karige bezoldiging. Een blik op de genoemde lijsten doet zien, dat de beantwoording dier vraag niet in het voordeel onzer vroegere compagniescommandanten uitvalt. De kapiteinstractementen zijn belangrijk hooger dan de tegenwoordige, het verschil in geldswaarde in aanmerking genomen. Ook het groote verschil met de luitenantstractementen springt in het oog. Hierbij komt, dat een kapitein nog allerlei min of meer geoorloofde bijverdiensten genoot, waarvan Jan van Nassau de volgende opsomt:

Ten eerste de „blinde namen" of mortepayen. Verder behield bij sterven of desertie van een soldaat de kapitein diens wapenrusting. Werd een soldaat gepasporteerd, dan verbeurde hij de hem nog verschuldigde soldij grootendeels. Van den buit kwam den kapitein de vijfde of zesde penning toe, terwijl hij ten slotte aan de kleeding der soldaten het een en ander verdiende ³⁰⁾).

Wat verder in de lijsten opvalt is het groote aantal eigen paarden der bereden officieren. Behalve het „monsterpaard" werd bij een kapitein, luitenant en cornet nog respectievelijk op 6, 4 en 3 paarden, en even zooveel knechten, gerekend. De tractementen bij de der arkebussiers zijn iets lager dan die der kurasiers. Evenzoo is bij het voetvolk de soldij der piekeniers gemiddeld het hoogst, terwijl die der musketiers wederom hooger is dan die der schutters. Overigens is de soldij der manschappen verschillend naar gelang van dienstjaren en bewezen diensten.

²⁹⁾ Voor de tractementen in andere jaren, alsmede voor die der hoogere officieren en voor de logiesgelden zij verwezen naar de in „Het Staatse Leger" voorkomende opgaven hieromtrent. Ook over prijzen van wapens e.d. worden hierin eenige gegevens verschaft (II—aant. 71).

Vele soldaten oefenden in het garnizoen een of ander handwerk uit (Rel. Ven. 176).

³⁰⁾ Jan van Nassau, Kriegsbuch III (K 924) fol. 203.

§ 2. Huisvesting.

Kazernes kende men in dezen tijd niet. De legering in de garnizoenen geschiedde dus door inkwartiering. Deze had zonder voeding plaats; zij omvatte alleen huisvesting, benevens vuur en licht en verdere accomodatie. Hiervoor werd van stadswege aan de burgers logies- en servitiegeld uitbetaald, wat door de stadsregeering weer met den ontvanger der Generaliteit verrekend werd. Voorzag de soldaat zelf in logies voor zich en eventueel voor zijn gezin, dan betaalde de burger hem het logies- en servitiegeld uit en was deze hiermee van verdere verplichtingen ontslagen. Voorzag, bij gebrek aan kwartieren, de overheid in logies, dan werd geen logies-, doch alleen servitiegeld betaald. Aldus waren de bepalingen van het eerste reglement op de inkwartiering, het Krijgsreglement van 1580³¹⁾. Een latere regeling is vervat in de „Orde, bij den Raedt van State gestelt op de logeringe van het krijgsvolck, ende betalinge van de logijsgelden in de Frontiersteden” van 19 Nov. 1595³²⁾. De hier genoemde vergoedingen zijn, althans voor de lagere rangen, aanmerkelijk lager dan die van 1580. Een tweede punt van verschil is, dat alleen nog van logies- doch niet meer van servitiegeld gesproken wordt. Uitdrukkelijk wordt ook vastgesteld dat de soldaat geen recht heeft op vuur, licht, keukengerei en middelen tot het bereiden van spijzen als olie, azijn, zout, e.d. Dit waren dus waarschijnlijk de zaken waarvoor oorspronkelijk het servitiegeld betaald werd. Ook werd thans bepaald dat het logiesgeld voortaan niet meer aan de soldaten, doch aan de kwartiergevers zou worden betaald; alleen hiertoe speciaal „geautoriseerde” soldaten ontvingen het zelf en zochten op eigen kosten een kwartier. Van stadswege aangestelde „kwartiermeesters” waren met de contrôle op de kwartieren en betalingen belast.

³¹⁾ L. M. A. von Schmid, „Het oudste reglement betreffende den Nederlandschen krijgsvolck”; Mil. Gids 1899, 321.

³²⁾ G. Pl. B. II—447. Ook bij Bor 32—152 (uitg. 1684). Zie ook Duyck Inl. 110 vlg.

Het logies omvatte voor een ritmeester of kapitein een kamer en keuken en twee bedden; voor de lagere gegradueerden een kamer met een bed, voor de soldaten per twee man een bed, en vier of zes man een kamer. Deze laatste gewoonte is in het leger zeer lang in zwang gebleven; zij leeft nog voort in de uitdrukking „mijn slaapje”.

De verdere bepalingen van 1595 hebben alle betrekking op het voorkomen van bedrog en de verrekening der gelden.

Die van 1580 strekken zich ook uit over fourage en stalling. De fourage werd door de omliggende dorpen geleverd, die den prijs van hunne contributie mochten aftrekken, indien de ruiters althans niet contant betaalden. In het eerste geval werd de schuld der ruiters op een kerfstok aangeteekend en van hun eerstvolgende betaling of „leeninghe” afgetrokken³³).

Volgens verschillende berichtgevers waren de burgers gaarne genegen, inkwartiering te verschaffen. De Venetiaansche gezanten, die als goede opmerkers en betrouwbare verslaggevers steeds een goeden naam genoten, als Contarini (1610), Correr (1611) en Trevisano (1620), zijn in dit opzicht eenstemmig in hun getuigenis³⁴). Een burger, die over een kamer met twee bedden beschikte, kon, daar als regel een derde der manschappen op wacht was en de soldaten, als zooeven gezegd, twee aan twee slieden, aan zes man logies verschaffen, wat velen een aardig inkomen opleverde, te meer daar hetgeen de man ten huize van zijn waard verteerde aan bier of extra spijzen, eveneens betaald werd. De strenge discipline, waarover deze zegslieden eveneens vol lof zijn, maakte dat van overlast aan de huisgenooten geen sprake was.

Daar de stedelijke inkomsten grootendeels uit accijnzen op consumptieartikelen bestonden, bracht de vertering der soldaten op zich zelf reeds een versterking der stadsmiddelen. Geen wonder dan ook, dat, althans in latere, rustiger tijden, de steden

³³) Een volledig rantsoen fourage kwam gemiddeld op drie stuivers per dag. Leeninge komt hier dus ook bij ruiters voor, (vgl. het in noot 23 genoemde art. Trosée).

³⁴) Rel. Ven. 48, 78, 143.

alle moeite deden, zich een sterk garnizoen te zien toegewezen. Wat voor kleinere steden een garnizoen beteekende, wordt duidelijk als wij ons voor oogen stellen, dat b.v. Breda in 1611, 24 compagnieën voetvolk en 6 vanen ruitery in garnizoen had; een stadje als Geertruidenberg 15 vendels voetvolk en een vaan cavalerie ³⁵). Wat Breda betreft, was dan ook volgens Correr Maurits' wensch om de stad van zijn broeder Filips Willem te bevoordeelen niet vreemd aan de sterkte van het garnizoen. De materiele positie van den soldaat was, volgens onze Venetiaansche berichtgevers, niet ongunstig. Door de lage prijzen der voornaamste levensbehoefden hier te lande (brood, bier, haring, stokvisch, kaas) kon hij zich gemakkelijk het noodige verschaffen, althans in den tijd van het Bestand, waaruit boven aangehaalde berichten dagteekenen.

§ 3. Gezondheidsdienst ³⁶).

Wij vertrouwen, dat de lezer zich door het opschrift niet in den waan zal laten brengen, dat er iets bestond dat met den tegenwoordigen geneeskundigen dienst te vergelijken was. Van ouds was bij elke compagnie voetvolk een barbier, tevens chirurgijn (Aan Spaansche zijde vinden wij ook bij de cavalerie een „barbiero” of „curizano”, welke betrekking somtijds door een soldaat werd waargenomen) ³⁷). Zijn zorg omvatte volgens Londono niet alleen het uiterlijk voorkomen, maar ook „het aderlaten der zieken en zoo noodig het verbinden der gewonden”. Voor zoover het gewicht van zijn betrekking uit zijn tractement valt af te leiden, was het niet groot: in soldij stond hij tusschen soldaat en korporaal. Medicus in eigenlijken zin waren eerst de Meester-chirurgijns, die wij in Maurits' tijd aantreffen. Deze genoten het voor dien tijd aanzienlijke tracte-

³⁵) Reisverhaal van Correr, Rel. Ven. 78 vlg. De comp. voetvolk waren in dezen tijd ongeveer 70—100 man sterk, althans die te Bergen op Zoom (ib. 72).

³⁶) Zie Duyck Inl. 79 vlg.

³⁷) Melzo, Regole militari 41.

ment van f 800.— 's jaars, benevens „defroiemēt” van wagens en scheepsvracht en te velde vrije tafel bij de Edellieden van 't Hof. Zij waren verplicht, medicamenten mede te nemen voor drie verbanden, „buyten coste van gequeste”. Deze chirurgijns, later drie in getal, hadden naar het schijnt tevens toezicht te houden op de practijken der barbiers.

Het hoogst in rang was de „Doctor in de medicijne”, die „ordinaris bij Zijne Excellentie is”, dus lijfarts van den Prins.

Er was voorts een Apothecaris, „met een winckel gestoffeert”, volgens een lijst, door den Raad van State opgemaakt; hij had geen tractement, doch alleen defroiemēt van wagens enz. en bezat het monopolie van den verkoop van „specerijen” in het kwartier van Zijn Excie ³⁸⁾

In belegerde steden vinden wij wel van „pestmeesters” melding gemaakt, b.v. te Oostende.

Over de wijze waarop de behandeling van zieken en gewonden geschiedde treffen wij slechts schaarsche gegevens aan; Tavannes, die in het geheel niet met den geneeskundigen dienst was ingenomen, spreekt van het maken van groote insnijdingen, „pour donner voye à la postume avant qu'elle apparust, mal sur mal pire que les coups”, en van het aanwenden van heete zalf „pour provoquer le pus, qui ne peust estre sans extreme douleur, attrition et accidants, dont s'ensuit la gangrene et la mort...” ³⁹⁾

Zeker is in elk geval, dat het aantal wonden met doodelijken afloop veel grooter was dan tegenwoordig.

Hospitalen kende men niet; zoo noodig werden kloosters of andere gebouwen tijdelijk als zoodanig in gebruik genomen. Overigens werden de gewonden en zieken geëvacueerd naar de steden, waar zij in de gasthuizen tegen een kleine vergoeding door de stadschirurgijns verpleegd werden.

In de chirurgie speelde het afzetten van ledematen een groote rol: de chirurgijns te Oostende verklaarden reeds in October 1601, dat zij meer dan 500 armen en beenen hadden geampu-

³⁸⁾ Zie omtrent een en ander de opgaven bij Hondius.

³⁹⁾ Tavannes, Mémoires I—303.

teerd. (Het aantal gevallen met doodelijken afloop wordt hierbij niet vermeld) ⁴⁰).

Erger gevolgen nog dan de gebrekkige geneeskunde had de onvoldoende hygiëne. Van keuring van vleesch, drinkwater en andere levensmiddelen was geen sprake; het wasschen en verwisselen van ondergoed was aan den man zelf (of de zorg van diens huisvrouw) overgelaten. Toen b.v. bij een aanslag op Brugge in 1593 de troepen een ganschen nacht door het water hadden gemarcheerd, moesten de natte kleederen aan het lichaam drogen totdat de troep goed en wel in Zeeland was teruggekeerd ⁴¹). Geen wonder, dat allerlei besmettelijke ziekten, meestal onder den naam „pest” samengevat, een groot aantal slachtoffers eischten. In belegerde steden trad geregeld scheurbuik, z.g. roode loop e.d. op ⁴²).

Bekend is de epidemie in het leger van Don Juan bij Namen, waaraan ook de veldheer zelf ten offer viel.

In 1581 getuigt van Meteren (bij Groningen): „In beide legers heerschte de pestilentie zeer”. Voor Steenwijk stierven in 1592 veel zieken aan „bloetganck” ⁴³). Ook voor Koevorden was de gezondheidstoestand slecht, o.a. doordat er wegens de duurte van het bier veel water gedronken werd, wat steeds aan gevaar onderhevig was ⁴⁴). In ons leger voor Sluis (1604) stierven veel soldaten van „armoedt ende ongemack”. Ten slotte was het „vermits die groote stanck ende swaere krankheiden” niet mo-

⁴⁰) Volgens Fleming werden de betrokkenen „wat ruyttelijck door de chirurgijne ghehandelt, dat te beclaghen was”.

⁴¹) Duyck I—305.

⁴²) Eenige belangwekkende berichten over de behandeling dezer ziekten, evenals over de ernstige gevolgen van het onbegraven laten van gesneuvelden bij Haarlem vindt men in „Over eenige ziekten van Prins Willem I” (uit de aantekeningen van zijn lijfarts Pieter van Foreest), Fruin, Verspr. Geschr. III—40 vlg.

⁴³) Duyck I—138.

⁴⁴) ib. I—140. Als middel tot het frisch houden van drinkwater wordt, ook te velde, meermalen azijn aanbevolen.

gelijk langer in het veld te blijven, zoodat het leger 17 October werd opgebroken ⁴⁵⁾).

Dit zijn slechts enkele voorbeelden uit vele.

Merkwaardig is ook wat van Buchell in zijn „Diarium” verhaalt, namelijk dat in 1586 velen stierven aan een nog niet onderzochte ziekte, vulgo „Engelsche ziekte” genaamd, omdat zij hier door de Engelsche soldaten gebracht was ⁴⁶⁾. In het algemeen hadden de Engelschen den naam, zich moeilijk aan de voor hen uitheemsche levenswijze en voeding te kunnen wenen ⁴⁷⁾.

De begrippen omtrent gezondheidsleer vinden wij het uitvoerigst beschreven in het derde boek van De Billon, dat de maatregelen bevat „pour empecher les maladies” ⁴⁸⁾. Veel nieuws zal men er echter niet in aantreffen, hoewel er eenige inderdaad nuttige wenken in voorkomen. Als middel tot het ontsmetten van kwartieren noemt Billon het aanleggen van vuren, zoo mogelijk van jeneverhout; of anders het plaatsn van in het vuur gloeiend gemaakte baksteen in de hoeken der kamers, waarna zij met azijn worden begoten.

Van tactisch belang zijn nog de aanwijzingen die Billon geeft betreffende marschen. De hoofdzaak is: vroeg op marsch gaan en vroeg in het kwartier aankomen. Ook door anderen wordt het laat in kwartier komen, en vooral wanneer dit na het invallen der duisternis geschiedt, sterk afgeraden, zoowel wegens allerlei moeilijkheden, o.a. bij het uitzetten der wachten en posten, als wegens brandgevaar, indien de manschappen met brandende stroowisschen hunne kwartieren opzochten. Een tweede punt waar Billon grooten nadruk op legt, is: het marcheeren bij regen te vermijden: „car trois lieues faites en temps de pluie peuvent ruiner une armee plus qu'une bataille”. Is zulks toch geschied, dan minstens een dag rusten om te drogen. Ten

⁴⁵⁾ Vervou 184.

⁴⁶⁾ Diar. 130 (Febr. 1586).

⁴⁷⁾ Rel. Ven. 174; vgl. v. Meteren 11—207.

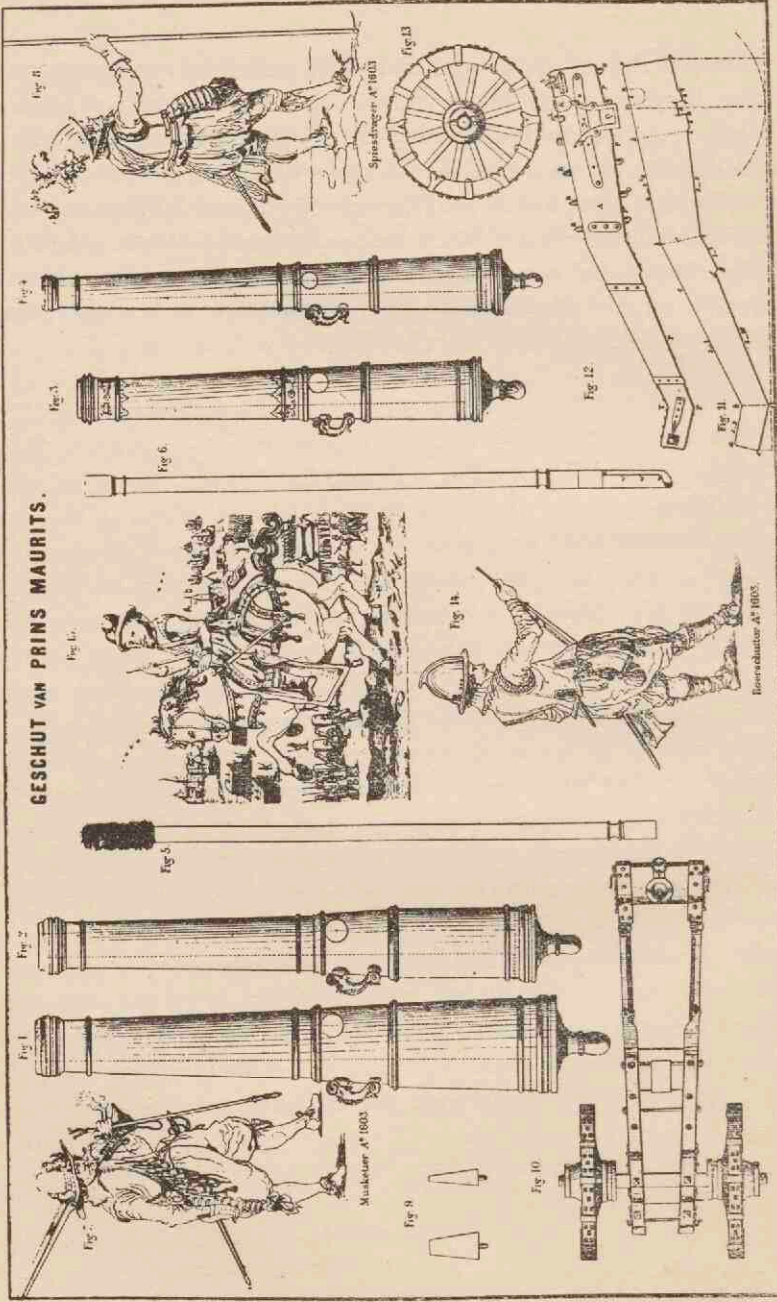
⁴⁸⁾ „Instructions militaires” 339.

slotte wil Billon alle groote marschen vermijden, en ten minste twee, liever nog drie dagen van de acht rusten. Ofschoon hij den belemmerenden invloed van deze overgroote voorzichtigheid wel degelijk inziet, verklaart hij uitdrukkelijk, in deze van twee kwaden het beste te kiezen. Hoewel wij ons niet kunnen onttrekken aan den indruk dat Billon de bezorgdheid wel wat ver drijft, houde men in het oog, dat de kleeding en uitrusting der soldaten destijds op het marcheeren onder ongunstige weersomstandigheden geenszins waren berekend.

PLAAT I.

GESCHUT VAN PRINS MAURITS.

1. Heele kartouw. 2. Halve kartouw. 3. Veldstuk. 4. Falconet. 5. Aanzetter met wijscher. 6. Aanzetter met laadlepel. 9. Stelwigen. 10. Affuit. 12. Zijwangen met en zonder beslag. 13. Rad met beslag. Deze figuren van Hondius; fig. 7, 8 en 14 van De Gheyn. 15. Prins Maurits te paard.

HOOFDSTUK V.

BEWAPENING.

De Middeleeuwen kenden, in algemeenen zin gesproken, slechts één wapen, dat der zware ruitery, gevormd door de leenplichtige ridderschap. De lichtgewapenden, die in grooten getale in het gevolg der ridders meetrokken, werden slechts voor allerlei nevendiensten gebruikt.

Tegen het einde der middeleeuwen zien wij echter langzamerhand een taakverdeeling tusschen verschillende wapens ontstaan. Zoo onderscheiden wij reeds in het midden der 16e eeuw in Frankrijk onder de beredenen: „hommes d'armes”, cavalerie légère” en „arquebusiers à cheval”; in Duitschland: „Kürisser”, „Spieszer” en „Schützen”.

Het voetvolk wordt naar de bewapening onderscheiden in piekeniers en arkebussiers of schutters, waarbij omtrent het midden der eeuw nog de musketiers zich komen voegen. Nog tot diep in de 16e eeuw houden zich de amborst- en in Engeland tot in de 17e de boogschutters staande. Onder de Engelsche hulptroepen van Leycester b.v. kwamen in elk geval boogschutters voor.

Het ontstaan van korpsen met afzonderlijke bewapening en tactische functie gaat reeds tot vrij diep in de Middeleeuwen terug, doch ligt, evenals het zoo veelzijdige probleem van de opkomst der huurlegers, buiten ons bestek.

Alvorens tot een afzonderlijke behandeling der verschillende categorieën over te gaan, ga een enkele opmerking vooraf. Men houde n.l. in het oog, dat van eenheid en gelijkvormigheid in de bewapening in dezen tijd slechts in beperkte mate sprake kon zijn. Elk soldaat schafte zich zijne wapenen zelf aan; de

eenige contrôle hierop was het passeeren der monstering, waarbij naar gelang van het aanbod meer of minder streng te werk gegaan werd. Eenige regelmaat werd in de hand gewerkt doordat ontbrekende wapens tegen korting op de soldij verschaft werden door den kapitein, die ze' weer tegen vasten prijs uit het magazijn van den veld- of betaalsheer ontving of elders inkocht. Ook de getalsverhouding tusschen de verschillende wapens hing voor een deel van het resultaat der werving af. Het kon ook niet anders of bij de zeer verscheiden herkomst van vuur- en blanke wapens en harnassen enz. heerschte, wat afmetingen en gewichten betreft de grootste verscheidenheid; het is dan ook ondoenlijk, hiervoor getallen op te geven anders dan om de gedachten te bepalen. Voor afbeeldingen zie Pl. I, II en III.

§ 1. Piekeniers.

De korte, $2\frac{1}{2}$ à 3 M. lange spies heeft ten allen tijde een eerste plaats in de bewapening ingenomen. Sedert de opkomst der Zwitsers als eerste Europeesche infanterie maakte zij, naast hellebaarden, tweehandsche slagzwaarden en allerlei andere slag- en steekwapenen, waaraan de Middeleeuwen bijzonder rijk waren, de hoofdbewapening van het voetvolk uit. Dekkingswapenen werden aanvankelijk door de Zwitsers en hun mededingers op de Europeesche slagvelden, de Landsknechten, weinig gedragen; wie hiermee het best voorzien waren, streden in de voorste gelederen.

In den loop der 16e eeuw treden dan eenige belangrijke veranderingen op. In de eerste plaats wordt de spies voortdurend langer, totdat zij een lengte van niet minder dan 18 voet bereikt. Over de vraag, of deze verlenging het gevolg is van den strijd van ruiter tegen ruiter dan wel tusschen voetvolk onderling zijn de meeningen verdeeld; in elk geval heeft blijkbaar een zekere bewapeningswedstrijd plaats gevonden. Deze moest o.i. noodzakelijk optreden sedert voor de spiesdragenden de strijd in groote en gesloten massa's (later „hoopen", bataljons of escadrons genaamd), meer regel werd. In dit geval toch bezat de met de langste piek gewapende partij groote voordeelen: be-

halve dat men den vijand eerder bereikte, staken meer pieken voor de slagorde uit en kwamen dus meer manschappen bij den schok tot hun recht; en ten slotte konden een grooter aantal terugwijkende schutters tusschen en onder de pieken een schuilplaats vinden. De piekenier-hoopen toch dienden als ruggegraat der slagorde.

Gelijktijdig met het langer worden der pieken verdwijnen langzamerhand de kortere wapenen: deze leenden zich meer tot het individueele, meer verspreide gevecht en kwamen tusschen een drom lange spiessen minder tot hun recht.

Ten slotte wordt aan de bescherming meer aandacht geschonken: meestal zijn in lateren tijd de piekeniers behalve van borst- en rugharnas, ook van een stormhoed en van dijsstukken (tassetten) voorzien; dikwijls ook van schouder- en armstukken (brassaten).

De 5—6 M. lange esschenhouten piek is, zooals gemakkelijk is in te zien, een zeer eenzijdig bruikbaar wapen. In het individueele gevecht is zij geheel waardeloos; het toebrengen van een gericht stoot is, vooral door het trillen, vrijwel onmogelijk. Alleen in een gesloten drom is zij op haar plaats. Noodzakelijk was zij echter tot het verleenen van ruggesteun aan de schutters en vooral tegen cavalerie ¹⁾.

Bij elke compagnie vond men tot op het einde der eeuw nog een zeker aantal hellebaardiers. Zij dienden, evenals de slagzwaarden, voornamelijk tot het verdedigen van het vaandel; de rondassiers tot persoonlijke bescherming van de officieren. In 1587 behoorden bij een Engelsche compagnie van 200 man 18 hellebaardiers, 6 slagzwaarden en 3 rondassiers; bij een van 150 man resp. 12, 4 en 3 ²⁾. Volgens de betalingslijsten, gepubliceerd in het „Staatsche leger” ³⁾, bedroeg het aantal hellebaardiers, in een compagnie van 200 tot 100 man, 14 tot 4. Eerst in 1599 worden geen hellebaardiers meer genoemd; wel nog 3 rondassiers en 3 jongens of pages. „Halve” pieken, hellebaarden

¹⁾ Duyck 1, 355 vlg. (Aanslag op Maastricht).

²⁾ G.P.I.B. 2—250.

³⁾ St. L. 2—333.

en andere korte wapenen kwamen echter in grooten getale voor in de rustkamers van vestingen, waar zij bij uitvallen, bresverdediging, convooyen enz. goede diensten bewezen. Bovendien werden hier, zooals haast vanzelf spreekt, allerlei voor den normalen krijg reeds lang in onbruik geraakte weermiddelen als morgensterren e.d. bewaard voor het geval de nood aan den man kwam.

Bij de Spanjaarden vinden wij, dat hellebaarden alleen gedragen worden door de „corseletten” der compagnieën arkebussiers. Overigens droegen hier de kapiteins een „gineta” (een soort korte spies of partisane), vaandrags en sergeanten een hellebaard, tevens als onderscheidingsteeken⁴⁾. Ook werden deze wapens als tuchtigingsmiddel gebruikt bij het opstellen van den troep enz., hetgeen geoorloofd was mits geen verwondingen werden toegebracht, wat intusschen in de practijk niet tot de uitzonderingen behoorde⁵⁾. Ook in het Staatsche leger droegen de bevelhebbers tot en met den rang van kapitein een partisane of hellebaard. Voorts bestonden de lijfwachten van vorsten en veldheeren uit hellebaardiers.

Steeds zijn het vooral de Landsknechten en Zwitsers geweest, die in de lange spies hun kracht zochten. Bij de Spanjaarden, Italianen en Franschen was zij minder in trek en bereikte zij een geringere lengte; naar het schijnt ongeveer 14 voet⁶⁾.

Met name de Fransche infanterie was in het gebruik van de spies niet tegen de Duitschers en Zwitsers opgewassen, zooals o.a. blijkt uit de berichten van Monluc over den slag bij Cerisola (1544)⁷⁾. De zwaardere lichaamsbouw der laatsten was hierop wellicht van eenigen invloed. In Frankrijk zijn tijdens de godsdienstoorlogen, die dit land in de tweede helft der 16e eeuw teisterden, de piekeniers nagenoeg verdwenen. Zoo-

⁴⁾ Mendoza, Comm. 1—166.

⁵⁾ Londoño, Discurso 8; Valdez, „Espejo” 33.

⁶⁾ Delbrück 4—62; vgl. Rüstow, Gesch. der Inf.

⁷⁾ Comm. 1—265. Een botsing van twee piekeniermassa's vindt men aanschouwelijk afgebeeld o.a. op het grafmonument van Frans I te St. Denis (Marignano) en dat van Maximiliaan te Innsbruck (Guinegate).

wel de algemeene tuchteloosheid als de aard dezer oorlogen, die een opleving van het vrijbuitewezen ten gevolge had, brachten dit mede. De Fransche troepen bestonden dan ook bijna geheel uit slecht gedisciplineerde schutters. Het gevolg was, dat de noodzakelijke kern der infanterie ontbrak en dat de kracht van het Fransche leger, alleen om deze reden reeds, bestond in de cavalerie, n.l. de hommes d'armes.

Ook bij de Spanjaarden was in de 16e eeuw het aantal piekeniers kleiner dan bij de beide eerstgenoemde naties. Valdez heeft bijgewoond, dat bij een leger van 9000 man nauwelijks 1500 pieken waren ⁸⁾).

Ook Londoño pleit voor meer en langere pieken. In plaats van de gewone van ongeveer $4\frac{1}{2}$ M. wil hij er een van 6 M. zien ingevoerd ⁹⁾).

Ten onzent werd de lengte van 18 voet eerst voorgeschreven bij de Ordonnantie van 4 Febr. 1599, het jaar, dat, door de vele door Maurits uitgevaardigde ordonnantiën, voor de organisatie van ons krijgswezen van zoo groote beteekenis is. ¹⁰⁾.

Deze ordonnantie's zijn daarom van belang, dat zij eenerzijds het eindpunt zijn van een langdurige ontwikkeling, anderzijds den toestand aangeven zooals die bijna een eeuw lang zou blijven bestaan.

Volgens de genoemde ordonnantie nu zijn voor alle piekeniers verplicht: stormhoed, gorgerijn of ringkraag, borst- en rugstuk benevens piek en zwaard of rapier. Een gedeelte moet bovendien voorzien zijn van gardebrassen (armstukken) tot aan den elleboog en tassetten.

Uit den aard der zaak werden de laatsten hooger bezoldigd, ofschoon ook het aantal dienstjaren en vroegere verdienste hierin meespraken. Onder „Doppelsoldner” verstond men oorspronkelijk degenen, die dubbele, althans hoogere soldij ontvingen wegens het dragen van een complete rusting; vervolgens ging deze naam op alle piekeniers over.

⁸⁾ Espeio, 18.

⁹⁾ Discurso.

¹⁰⁾ De Ordonnantie bij v. Meteren, 21—399.

De stormhoeden waren zeer verschillend naar de nationaliteit. Jan van Nassau noemt: de Duitsche, de Spaansche (de zoo karakteristieke Morion), de Fransche, Waalsche en de Lotharingsche ¹¹⁾.

Het behoeft geen betoog, dat de wapenrusting een belemmering was bij snelle verplaatsing en dat in het algemeen de marschvaardigheid er door benadeeld werd; niet zoozeer door het gewicht als wel door belemmerde ventilatie, schuren, e.d.

In het Spaansche leger was daarom een gedeelte der piekeniers, behoudens de stormhoed, ongeharnast („piqueiros desar-mados”) om de arkebussiers vlugger overal te kunnen vergezellen. Arm- en dijstukken hebben om de zelfde reden ook nimmer algemeene toepassing gevonden.

Het zou, ook zonder dat het uitdrukkelijk bericht werd, aannemelijk zijn dat de troepenofficieren een voortdurenden strijd hadden te voeren tegen het ontijdig afleggen van verschillende uitrustingsstukken. De ervaring, ook toenmaals reeds opgedaan, leert n.l. dat de soldaat zich liever aan een tijdelijk gevaar dan aan een voortdurend ongemak blootstelt. Valdez, aan wiens wenken men steeds den man der practijk herkent, waarschuwt o.a. tegen de gewoonte om bij het op wacht komen onmiddellijk de harnassen een plaatsje aan den wand te geven. Zelfs te velde en in 's vijands nabijheid werd aan deze laakbare gemakzucht toegegeven ¹²⁾.

Ook Londoño en andere schrijvers waarschuwen tegen hetzelfde euvel, dat zich bij de bereden troepen evenzeer voordeed.

Daar de spiesdragers de kern der infanterie vormden, stonden zij van oudsher in een zeker aanzien boven de schutters. Van hen toch werd meer dan van deze laatsten, lichaamskracht en discipline vereischt.

Van het grootste belang was, dat het vellen, oprichten en

¹¹⁾ Observaciones f. 99.

¹²⁾ Espeio, 36. Volgens J. Boxel, „Vertoogh van de krijghs-oeffeninge”, Den Haag, J. Scheltens 1673, bedroeg het gewicht van het harnas met stormhoed $18\frac{1}{2}$ pond: de geheele uitrusting van een piekenier ongeveer 27 pond; van een musketier $23\frac{3}{4}$ pond.

dragen der spiessen door allen gelijktijdig en in de zelfde richting geschiedde. Kruisten zij elkaar of raakten zij in elkaar verward, dan was dit in 's vijands nabijheid een hoogst gevaarlijk oogeblik, en een onfeilbaar teeken van verwarring of demoralisatie ¹³). Coloma, waar hij handelt over de poging tot ontzet van Amiens (1597), betreurt het, dat Albertus het goede oogeblik voor den aanval had laten voorbijgaan, n.l. toen bij de terugtrekkende Zwitsers de pieken reeds begonnen heen en weer te slingeren („peleotar”) ¹⁴).

Van Reyd beschrijft een dergelijk kritiek oogeblik tijdens de schermutseling bij Tolbert (1593), toen bij het eerste schot uit een veldstuk vijf „doppel-soldeniers” te gelijk geveld werden, hetgeen „yetwes schricks ende onordre in den selven hoop maeckte, soodat alle spiessen die eerst recht over eynde stonden, gekruyst werden”; door het krachtig optreden van Willem Lodewijk werd echter te rechter tijd de orde hersteld ¹⁵).

Vooraf terugtrekkende of marcheerende troepen moesten in staat zijn vlug front te maken en tegelijk de spiessen te vellen. Dat dit niet tijdig en ordelijk geschiedde, sleepte zoowel bij Jemmingen als bij Turnhout den ondergang van het leger na zich.

Het blijkt ook, dat, in een tijd waarin overigens van geregeld exerceeren nog geen sprake was, bij de piekeniers reeds waarde gehecht werd aan ordelijk, regelmatig en in een goede houding marcheeren. Een Italiaansch werkje, in 1567 geschreven ¹⁶), legt hier grooten nadruk op. Bij de Spanjaarden bestond in dezen zelfden tijd de gewoonte, bij de wachtparade, die van ouds met een zeker ceremonieel gepaard ging, met de piek rechtstandig (arbolada) te marcheeren, hoewel Valdez dit een nuttelooze fraaiïgheid acht ¹⁷). Het dragen geschiedde, naar het

¹³) Londoño, Discurso. Bij de ruitery gold hetzelfde: zie Strada, Dec. 1, Lib. 9—466 (slag bij Gembloux).

¹⁴) Col. 475.

¹⁵) v. Reyd, 10—373.

¹⁶) Trattato militare v. Mattheo Cicogna, Venetië 1583.

¹⁷) Espeio, 36.

schijnt, bij de verschillende natie's op eigen manier: Jan van Nassau althans wil de Nassausche landmilitie (ong. 1597) onderwezen hebben in het dragen van de spies op Duitsche, Engelsche en Spaansche wijze ¹⁸⁾.

Eerst in Maurits' tijd werden de bewegingen met de spies en de bijbehorende commando's vastgelegd in het bekende plaatwerk van Jac. De Gheyn (1608), dat als exercitiereglement moest dienen. (Men bedenke dat de kunst van lezen en schrijven in het leger ver van algemeen was.) Ook in Walhausen's „krijchskonst te voet" worden zij beschreven, hoewel met eenige afwijkingen. Behalve het „dragen" en „nederzetten" zijn de voornaamste: het „vellen" (voor- en achterwaarts). Tegen voetvolk geschiedde dit met achterwaarts gestrekten rechter- en gebogen, ondersteunenden linkerarm, ter hoogte van de borst; volgens Walhausen ook wel ter hoogte van den gordel, met beide armen laag; tegen cavalerie met het achtereinde steunende tegen den achterwaarts geplaatsten rechtervoet, waarbij de piek, tegen de gebogen linkerarm steunende, door de linkerhand gedragen werd, terwijl de piekenier met de rechterhand „van leer trok".

Het „bij de punt vatten". Dit geschiedde in bepaalde gevallen b.v. bewaking van een poort, bij gebrek aan ruimte. In de practijk werd zij in het gevecht ook wel in het midden vastgehouden.

Het „sleepeu", bij de punt of wel, bij begrafenissen, aan het einde. Dit laatste gebeurde ook, wanneer de drager zich uit de voeten maakte of „zijn piek schuurde" *).

§ 2. Arkebussiers.

Het hoofdwapen der arkebussiers, bij onze schrijvers ook wel „schutten" genoemd, is de haakbus of „arquebuse", later meestal „caliber" of „roer" geheeten.

Volgens het meest verbreide gevoelen is de „haakbus" genoemd naar den haak, die oudtijds aan de onderzijde van den loop was bevestigd en die, tegen de buitenzijde van een muur

¹⁸⁾ K 923, Kriegsbuch I, f. 21 vlg.

*) De musketier „poetste" in dit geval „de plaat", d.i. de kolfplaat.

steunende, den terugstoot opving. (Pl. III, fig. 10 en 11). Volgens anderen ¹⁹⁾ naar den haakvormigen trekker, waardoor de haan met de er in geklemde lont omlaag gebracht werd, in tegenstelling met de „knipbus”, waarbij dit met de hand geschiedde. Eerst door de invoering van den trekker, een inrichting, reeds bij de armborst aanwezig, wordt de bus tot een tegen bewegelijke doelen bruikbaar vuurwapen; het aldus ontstane „lontslot” dagteekent van omstreeks het midden der 15e eeuw ²⁰⁾. Behalve lontsloten kwamen ook de later te bespreken rad- en snaphaansloten voor. Een rijke verzameling van al deze sloten bevat het Nederlandsch Legermuseum.

Inrichting en werking van het lontslot zijn als volgt: (zie Pl. II).

De pan g, waarop het fijnere, dus gemakkelijk te ontsteken pankruit gestort wordt, staat door een kanaal in verbinding met het achtereinde van den loop, waarin de eigenlijke lading van grover kruut zich bevindt. De pan wordt tegen regen beschermd door een zijwaarts scharnierend pandeksel, even voor het afvuren te openen. De afvuurinrichting bestaat uit een stang a, in het midden om een spil in verticalen zin draaibaar. Het vooreinde hiervan grijpt door een spil in een uitholling van den hefboom b, verbonden aan de draaibare as c, waarop de haan d vast is bevestigd. Het achtereinde van den stang e kan door den trekker in opwaartsche richting worden bewogen. De veer f voorkomt ontijdig afgaan van het schot. Wordt nu onder de werking van den trekker het achtereinde e van den stang naar boven gebracht, dan daalt het vooreinde b, waardoor de as c draait en de haan, waarin de brandende lont, op de pan komt, waardoor het schot afgaat ²¹⁾.

Behoudens wijzigingen van ondergeschikt belang bleef het lontslot in dezen vorm tot aan zijn verdringing door het vuurstenslot, op het eind der 17e eeuw, in gebruik. Vizierinrichtin-

¹⁹⁾ M. Jähns, Geschichte der alten Trutzwaffen, 368 (Berlijn 1899).

²⁰⁾ Volgens Jähns (Trutzwaffen) van ± 1450—1460.

²¹⁾ Figuur en beschrijving bij J. Schön, „Geschichte der Handfeuerwaffen”, Dresden 1885.

gen waren reeds vroeg aanwezig (soms in den vorm van een richtkokertje — zie Pl. II), doch kwamen lang niet algemeen voor. De laadstok, waarmee eerst het kruit en vervolgens de kogel werden aangestampt, werd, evenals de tegenwoordige „ontlaadstok” in een schacht aan de onderzijde van de lade geborgen. Karakteristiek is, vooral voor de oudere roers, de sterk benedenwaarts gebogen kolf (zie Pl. III, fig. 10 en 11).

Tot de verdere uitrusting van den arkebussier behoorde een „pulverhoorn”, een kleinere „pulverflesch” voor het fijne pankruit *), en een zakje of „buidel” met 12—15 kogels. Voorts was hij voorzien van een ruimnaald voor het doorsteken van het kanaal van de pan naar de kamer, vetlappen, een fleschje boomolie, poetsgereedschap, en 3 of 4 stukken lont (brandbaar gemaakt touw) van ongeveer een meter lang en een vinger dikte.

De dekkingswapenen zijn in den loop der 16e eeuw voor den arkebussier in onbruik geraakt; daarentegen werd op het einde der eeuw vrij algemeen een stormhoed gedragen. Bij De Gheyn zien wij hem b.v. in tegenstelling tot den musketier steeds met stormhoed afgebeeld, hoewel op andere teekeningen, als die in Jan van Nassau's „Kriegsbuch”, beiden nog een vilten hoed dragen.

Een bandelier droeg de roerschutter in den regel niet; de grootte der kruitlading moest dus, bij gebrek aan kruitmaten, door schatting worden bepaald, wat op de gelijkmatigheid der dracht en de juistheid van het schot niet anders dan van ongunstigen invloed kon zijn.

Tegenover de musketiers, evenals tegenover de spiesdragers waren de met een „slecht roer” gewapenden dan ook iets minder in tel: jonge, ongeoeffende krijgslieden begonnen onder hen veelal hun loopbaan, met het gevolg dat zij eenigszins in den reuk stonden van „ongeregelde infanterie”. De betaling was met deze mindere waardeering in overeenstemming: terwijl volgens de monsterrol van 1599 (zie pagina 40) de gemiddelde bezoldiging van een piekenier en musketier resp. 11 à 13 gld. per maand

*) Deze komt onder den naam „korporaal” voor.

bedroeg, genoot de schutter slechts $9\frac{1}{2}$ à 10 gld., van welk bedrag hij, evenals trouwens de musketier, ook de van landswege verstrekte munitie (buskruit en kogels) had te betalen. Somtjids vinden wij melding gemaakt van een toelage, die hiervoor verstrekt werd; zoo bij Duitsche compagnieën de „Haken-gulden”²²⁾.

§ 3. Musketiërs.

Volgens de algemeene opvatting werden de eerste musketten te velde gebruikt omstreeks 1521, in de Italiaansche oorlogen. Het gebruik van vuurwapens op vorken, spilpalen of andere ondersteuningën dagteekent reeds uit de 15e eeuw. Het waren de z.g. Dubbelhaken, die eeuwen lang een krachtig wapen vormden bij de verdediging van vestingen.

Op het eind der 15e eeuw ontstonden de lichtere en daardoor voor veldgebruik geschikte haakbussen. Dit deed echter de ridders naar zwaardere, „schootvrije” harnassen streven. Daar ook overigens de lichte haakbus onbevredigende uitwerking gehad schijnt te hebben, ontstond de behoefte aan een wapen met grooter dracht en doorslagvermogen, dat desondanks voor veldgebruik geschikt was. Hieraan nu werd voldaan door het invoeren van zwaardere haakbussen op furketten te velde. Omstreeks het midden der 16e eeuw komt voor deze wapenen de naam „musket” in gebruik, wellicht naar den haan, die dikwijls den vorm van een vogelkop kreeg (It. muschetta — kleine sperwer).

Aanvankelijk werden de musketiërs slechts in gering aantal (15 à 20 per comp.) ingedeeld. In de Nederlanden verschenen zij waarschijnlijk voor het eerst in 1567 met het leger van Alva, ten getale van 15 per compagnie²³⁾. De doelmatigheid der musketten bleek al spoedig, o.a. bij Jemmingen.

Weldra deed ook aan Staatsche zijde het musket zijn intrede, en nam het aantal musketten ten opzichte van dat der roers toe: volgens de model-slagorde van omstreeks 1597, beschreven door

²²⁾ Hohenspach, Feldschreiberei, p. 10.

²³⁾ Strada, Dec. 1, L 6—295.

PLAAT II.

Musket.

Roer.

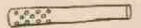

Arkebus voor een ruiters.

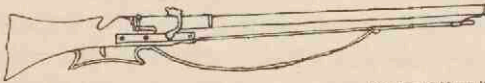

Musket met kistkast voor een dragonier.

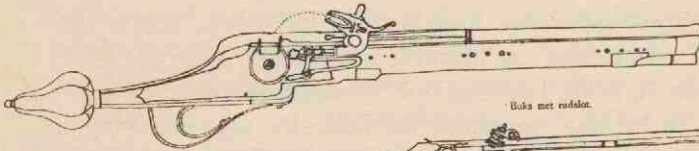
Luchtverbergers.

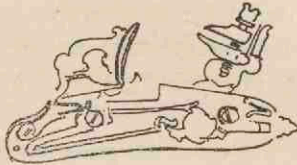
Patroon met kogel.

Pistool met radslot ± 1591.

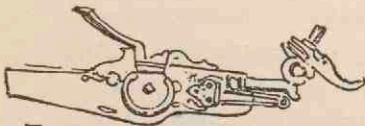
Buske met radslot.

Snaphaanslot (binnenzijde)

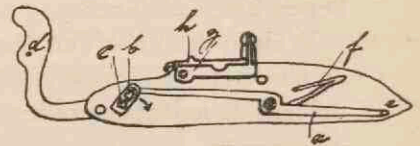

Snaphaanslot (buitenzijde)

31

Radslot (binnen- en buitenzijde)

Lontslot

Jan van Nassau in zijn „Observationes” werd toenmaals gerekend op twee maal zooveel roers als musketten; in bovengenoemde monsterrol van 1599 komen slechts 44 schutters op 30 musketiers voor.

Deze laatsten zou men, evenals de piekeniers, tot de „zware infanterie” kunnen rekenen: door hun zwaardere bewapening waren zij minder bewegelijk dan de schutters en dus meer dan deze verplicht in de nabijheid der pieken te blijven ²⁴). Volgens Jan van Nassau: „weil es ein schwerer (waffe) ist und gemeinlich die besten soldaten” ²⁵).

Langzamerhand verdwijnen ten slotte de roerschutters als afzonderlijke categorie. In de „Instructions militaires” van De Billon (1617), in „Bergen op den Zoom, belegghert ende ontlegghert” (1622) en in de latere beschrijvingen van slagorden onder Maurits, als die van 1610 en 1614, wordt nog slechts van musketiers gesproken; ook bij Walhausen (1617) is het musket hoofdzaak. De laatste wil een „slecht roer” nog slechts aan jonge manschappen geven en beveelt aan, hierbij het furket te gebruiken als oefening voor het musket, hun voorland ²⁶). Het in onbruik raken der roers kan men dus wel in of omstreeks het Bestand stellen ²⁷). Dit ging echter gepaard met de invoering van lichtere musketten, waarbij de vork overbodig werd, zoodat de beide categorieën a.h.w. in elkaar versmolten.

Pogingen tot het invoeren van een soort bajonet door het in den loop plaatsen van een korte piek werden reeds vroeg ondernomen, vooralsnog zonder practisch gevolg. Echter zou, bij de geringe afstootende kracht der toenmalige vuurwapenen, de invoering der bajonet alleen de piek nog niet overbodig gemaakt hebben.

Eerst de invoering van het vuursteengeweer, gepaard gaande met die van de bajonet, in het begin der 18e eeuw deed de piek

²⁴) Londoño, Discurso, 18 vlg.

²⁵) Observationes, f. 6.

²⁶) „Krijchskonst te Voet”, 32.

²⁷) Volgens Tomaso Contarini was in zijn tijd (1610) het roer in onbruik (Rel. Ven. 47).

voorgoed uit de bewapening van het voetvolk, waarin zij van de vroegste tijden af heerschappij had gevierd, verdwijnen.

Voor het geheele voetvolk bleef voorts nog steeds het zijdgeweer in eere, bestaande in een zwaard, degen of rapier, welk laatste wapen de eigenschappen van een houw- en een stootwapen in zich vereenigde. De ophanging, aan een gordel of bandelier, was zoodanig, dat het wapen noch behoefde te worden vastgehouden, noch bij het loopen hinderde, dus zeer practisch. Eerst in veel lateren tijd zouden deze wapens door den korten, verticaal hangenden sabel worden vervangen.

§ 4. De Handvuurwapenen der Infanterie ²⁸⁾.

Wij vermeldden reeds, dat een meer algemeen gebruik der handvuurwapenen eerst mogelijk werd na de voltooiing van het lontslot, die gesteld mag worden in de jaren tusschen omstreeks 1440 en 1460. Het aldus ontstane wapen, dat onder velerlei namen als „haakbus“, „bus“, „haak“, „roer“, „handroer“, „halve haak“, „arkebus“, en later ook „caliber“ voorkomt, was van den aanvang af in allerlei soorten en kalibers vertegenwoordigd.

Uit genoemde benamingen (waarmee men in het algemeen op dit gebied de grootste voorzichtigheid moet betrachten) zijn geen gevolgtrekkingen voor wat de inrichting betreft te maken. Verder houde men, ter voorkoming van misverstand, in het oog, dat bij schrijvers als Fronsperger, Ufano e.a. onder de namen „dubbelhaak“, „enkele-“ en „halve haak“ (bij den laatste resp. „musqueton“, „musket“ en „arkebus“) ook licht geschut voorkomt, dat op een affuit of althans onderstel gebruikt werd; deze schoten kogels van 500 tot 150 gr. ijzer of 700 tot 250 gr. lood. De grens tusschen geschut en handvuurwapen was minder

²⁸⁾ Zie o.a.: v. Schön, (hiervóór noot 21); M. Thierbach, „Die geschichtliche Entwicklung der Handfeuerwaffen“, Dresden 1886. Voorts verschillende artikelen in het „Zeitschrift für historische Waffenkunde“, o.a. P. Sixl, „Entwicklung und Gebrauch der Handfeuerwaffen“, 1899 vlg. Meer uitvoerige litteraturopgaaft bij Delbrück IV—26, bij het hoofdstuk „Die Feuerwaffe“. Een overzicht over de geheele bewapening in August Demmin, „Die Kriegswaffen“ („eine Encyclopädie der Waffenkunde“) Leipzig 1893.

scherp dan in lateren tijd. Ook voor het musket, dat uit dit lichtere geschut ontstaan is, was aanvankelijk de naam „dubbelhaak” in gebruik; men verwarre deze echter niet met die bij Ufano, die 250 pond weegt.

Wat de gegevens der vuurwapenen betreft, kunnen de volgende als maatstaf dienen:

Leonhard Fronsperger geeft in zijn „Kriegsbuch” van 1573 op: haakbussen met kogels van 12 in het pond (ong. 40 gr.) dus een kaliber van ong. 20 mM., en daarnaast halve haken of handroers met kogels van 20 in het pond (24 gr.) en ong. 17,4 mM. kaliber. (Een toenmalig Duitsch pond kan gesteld worden op 0,480 K.G. of 32 lood à 15 Gr.).

In het Museum te Dresden bevinden zich een aantal musketten en roers, die uit het einde der 16e eeuw dateeren en als type kunnen gelden voor de ten tijde van Maurits in zwang zijnde. De gegevens zijn, voor musket en roer resp.:

Totale lengte 1,59 (1,38) M.; loop 1,20 (1,02) M.; metaaldikte bij de kamer 11,4 mM. (7,96 mM.); bij den mond 2,6 mM. (2,19 mM.); gewicht 13 pond (6,49 KG.) resp. 8 pond 7 lood (3,80 KG.); kaliber 18,6 mM. (15,9 mM.); kogelgewicht ong. 32 (19) Gr.²⁹⁾.

Volgens de Ordonnantie van 1599 moesten de kogels voor het musket zijn van 10 in 't pond. De roers moesten geboord zijn op kogels van 20 in 't pond, doch kogels van 24 in 't pond verschietsen (ong. 20 Gr.).

Om de gegevens van roer en musket meer te doen spreken geven wij in onderstaande tabel tevens die van enkele moderne Nederlandsche vuurwapenen weer.

Wapen	Gewicht KG.	Lengte M.	Kaliber mM.	Gewicht kogel (gr.)	Dracht M.
Geweer M. 95	4,30	1,29	6,5	10,15	<i>2000</i>
Karabijn N. 3	3,10	0,93	6,5	10,15	<i>2000</i>
Beaumontgew. (M. 73)	4,4		11	21,6	<i>1000</i>
Roer (eind 16e eeuw)	3,83	1,38	15,9	20	200
Musket (id.)	6,49	1,59	18,6	36	250 à 300*)

²⁹⁾ Von Schön, „Geschichte der Handfeuerwaffen”, 30.

*) Staatsarchief Wiesbaden, K 924, f. 55.

Uit de tabel blijkt, dat het roer, wat gewicht betreft, tusschen het tegenwoordige geweer en de karabijn in ligt, terwijl de lengte nog iets grooter is dan die van het geweer. Het musket is aanmerkelijk zwaarder en langer. Wegens kaliber en kogelgewicht, moeten, vooral wat het musket betreft, de toegebrachte verwondingen zwaarder en, wegens de kans op infectie, gevaarlijker geweest zijn dan die bij het moderne geweer.

De verrichtingen voor het laden en afvuren zijn voor musket en roer uit den aard der zaak dezelfde, met alleen dit verschil, dat de musketier ook nog zijn furket droeg, terwijl hij laadde uit een laadmaat (kokertje met kruit) in plaats van uit de kruithoorn.

Deze verrichtingen zijn achtereenvolgens: (ondersteld is, dat het wapen juist is afgevuurd) voor het musket:

1. musket met furket in de linkerhand nemen;
2. de lont uit den haan nemen en in de linkerhand tusschen twee vingers klemmen;
3. de pan afblazen, om nog smeulende kruitresten te verwijderen („maer krabben de selve eerst met u vingers uyt” — Boxel) ³⁰⁾;
4. kruit op de pan doen;
5. de pan sluiten;
6. de pan afschudden en wederom afblazen (om het kruit, dat buiten op het deksel geraakt zou kunnen zijn, te verwijderen, wegens brandgevaar);
7. het musket links naast zich op den grond zetten en met de linkerhand bij den loop vasthouden;
8. kruit uit de kruitmaat in den loop gieten;
9. de laadstok uittrekken en het kruit aanstampen;
10. een kogel uit den mond in den loop laten rollen (beide handen zijn in gebruik);
11. den kogel aanstampen, na zoo noodig een prop in den loop gedaan te hebben;
12. den laadstok opsteken;

³⁰⁾ Johan Boxel, „Vertoogh van de Krijghs-oeffeninge”, enz. Den Haag, bij J. Scheltus, 1673.

13. het roer weder optillen en in de linkerhand bij het midden in evenwicht houden (benevens de vork);
14. een der beide lonten uit de linker- in de rechterhand nemen, opblazen en in den haan zetten;
15. door neerdrücken van den haan probeeren of de lont midden op de pan komt;
16. de lont afblazen (de asch verwijderen);
17. de pan openen;
18. het roer op den vork leggen, tegen den schouder brengen en richten;
19. vuren („en micken datje wat komt te raecken" — Boxel)³¹).

Het hier beschreven gebruik van roer en musket geeft aanleiding tot de volgende opmerkingen:

Allereerst valt in het oog, dat de snelheid van vuren niet anders dan gering kon zijn. Gegevens hieromtrent vindt men nergens, doch volgens proeven met een in het Nederlandsch Legermuseum aanwezig musket kan de tijdsduur per schot gesteld worden op 2 à 3 minuten.

Het aantal tempo's bedraagt 19 à 20; Walhausen combineert deze met een groot aantal arm-, been- en andere lichaamsbewegingen, der „cierlijcheyt" dienende, en komt aldus tot niet minder dan 99 bewegingen, waarvoor hij de commando's opsomt. De Gheyn geeft er 42 voor het roer, 43 voor het musket. Al deze commando's dienen echter uitsluitend voor instructie, wat geen betoog zou behoeven wanneer men niet somtijds de meening aantrof, dat het laden in werkelijkheid in al deze tempo's plaats had. Walhausen noemt voor het werkdadig vuur slechts twee commando's, n.l.

Maeckt U veerdich (de lont opzetten, waarna de pan met twee vingers gedekt gehouden wordt), en

³¹) Zie voor deze verrichtingen:

Jac. De Gheyn; Walhausen, „Krijchskonst te Voet";

Jan van Nassau, Kriegsbuch 1, (Staatsarchief Wiesbaden K 923), f 81; vgl. K 925 f. 53—55.

Johan Boxel, zie hiervóór, noot 30.

Onderlinge afwijkingen in bijzonderheden zijn buiten beschouwing gelaten.

Leght aen (de lont afblazen, de pan openen, aanslaan en vuren).

Bij het musket waren ook het groote gewicht en het furket oorzaken van noodzakelijkerwijs min of meer langzame bewegingen. De schutter kwam eigenlijk een hand te kort: de linkerhand b.v. hield, behalve musket en furket, nog twee einden brandende lont vast, n.l. één tusschen wijs- en middelvinger, één tusschen ringvinger en pink geklemd. Ook het met één hand uittrekken, omdraaien en kort vatten van den laadstok en het inzetten van de lont in den haan vereischten zekere geoefendheid. Tot dit laatste moest de bek van den haan van te voren met een schroefje zoo geregeld zijn, dat hij noch te wijd, noch te nauw was.

Een gevolg van de omslachtige wijze van laden was, dat de schutter — althans in het open veld, — zich na het vuren steeds achterwaarts begaf om rustig te kunnen laden, wat aan het geheele vuurgevecht een eigenaardig, bewegelijk karakter gaf ³²).

Steeds moest gewaakt worden tegen brandgevaar, vooral in den bandelier: geraakte een kruitmaat in brand, dan ontstond een vuurwerk, waarvan de drager het slachtoffer werd ³³). Vandaar ook het zorgvuldig twee maal afblazen van de pan. Het open afblazen van de lont (wij zagen dat in 't geheel vier maal des schutters blaasorgaan in werking kwam) moest om de zelfde reden van het lichaam af geschieden. Zeer veelvuldig waren ongelukken bij het uitdeelen van kruit tijdens het gevecht ³⁴).

Ontijdig afgaan van het schot en nabranders kwamen, naar het schijnt, vrij veel voor; uitdrukkelijk wordt steeds geleerd, bij alle verrichtingen den loop naar boven gericht te houden.

Weigeren van het schot kon ontstaan door: slechte of vochtige lont of buskruit; nat regenen of wegwaaien van het pankruit; verkeerd inpassen van de lont in den haan; het niet doorslaan van de vlam van de pan naar den loop (Walhausen raadt daar-

³²) Observaciones 10: „wan des feindts schutzen geschossen haben, so mussen sie des ladens halber weichen“.

³³) C. H. Firth, „Cromwell's Army“, Londen 1921, p. 82, waar verdere bijzonderheden.

³⁴) Duyck 1—454.

om aan, na het vullen van de pan het musket wat te schudden en er tegen te kloppen); ten slotte het niet opstoppen en daardoor bij benedenwaarts vuur uitrollen van den kogel. Dit laatste was geen zeldzaamheid, daar het opstoppen (met papier, gras, vilt of iets dergelijks) in de hitte van het gevecht vaak werd vergeten ³⁵).

Bij het musket was de terugstoot zoo krachtig, dat bij langdurig vuren het gebruik van stootkussentjes noodzakelijk was; in Bergen op Zoom (1622) maakte het vrouwelijk deel der burgerij zich bij de vervaardiging er van verdienstelijk ³⁶).

Steunde het musket bij het vuren tegen den arm in plaats van tegen de borst, dan liep de arm kans, uit het lid gestooten te worden ³⁷).

De opslaghoek was, naar bericht wordt, niet te verwaarloozen; het niet rekening houden hiermee was bij vele gelegenheden oorzaak van een gering aantal treffers ³⁸).

De lijst der aan het lontslot verbonden nadeelen was hiermee nog niet uitgeput.

Een groot bezwaar was, dat bij zwaren regen elk gebruik dezer vuurwapens onmogelijk was, wat dikwijls groot gevaar kon opleveren, daar bij de keuze van het tijdstip voor een overval of uitval uit een vesting hiermee rekening werd gehouden ³⁹). Een ander nadeel was, dat bij nacht de aanwezigheid van den troep verraden werd, hetzij door het lichtschijnsel of doordat de vijand „lont rook”. Vele aanslagen zijn op deze wijze mislukt. In Maurits' tijd was om deze redenen een z.g. lontverberger *) in zwang, bestaande in een blikken koker met luchtgaatjes, waarin de lont werd gedragen.

³⁵) Walh. p. 30. Dat de kogels van lood waren, lag alleen aan het gemakkelijke gieten, dat door ieder soldaat met eenvoudige hulpmiddelen kon geschieden. Overigens waren de veel minder gebruikte ijzeren kogels in alle opzichten beter.

³⁶) „Bergen op den Zoom” p. 248.

³⁷) Walh. p. 29.

³⁸) ib.

³⁹) Duyck I—410; Bor 34—320. (uitg. 1684).

*) Bor 7—9 (uitg. 1621).

Omgekeerd werd van de lonten ook voor krijgslisten gebruik gemaakt, als voor het maskeeren van een aftocht, het uitlokken van nutteloos vuur en voor schijndemonstratie's.

Ook aan den bandelier, een los om den schouder hangenden, dus opschuifbaren lederen band, waaraan elf of twaalf kruitkorkertjes aan koordjes bengelden, was een eigenaardig bezwaar verbonden: n.l. dat bij wind een algemeen geratel ontstond. Hetzelfde had plaats op marsch. Hoewel om deze reden de kerkertjes van hout en met leder bekleed waren, bestond bij aanslagen en overrompeling toch steeds kans op ontdekking. Zoolang echter nog geen patronen waren ingevoerd, wat bij het voetvolk eerst veel later zou geschieden, was men aan deze wijze van meevoeren van het kruut wel gebonden, wilde men althans over afgemeten ladingen beschikken.

Een en ander zal voldoende zijn om de technische onvolkomenheid van het toenmalig schietgeweer in het juiste licht te stellen. Het is onnoodig, te betoogen, dat de gevolgen hiervan zich op tactisch gebied in sterke mate deden gelden.

Bij ongeoeffende troepen b.v. bestond steeds gevaar dat bij een dreigenden aanval allen gelijk afvuurden, waardoor de troep tijdelijk weerloos was en een algemeene vlucht ontstond.

Een der grootste nadeelen, aan het lontslot eigen, was, dat het niet op elk oogenblik tot gebruik gereed was. De lont toch mocht eerst onmiddellijk vóór het schot ingepast worden, daar zij spoedig opbrandde, dus telkens versteld zou moeten worden. Het wapen was dus alleen doelmatig, wanneer de schutter, althans tot op zekere hoogte, het oogenblik van afvuren zelf kon bepalen. Vooral bij marcheerende, met overval bedreigde troepen trad dit nadeel sterk op den voorgrond: als bij Gembloux en Turnhout; een reden te meer waarom de piek niet ontbeerd kon worden.

Gemakkelijk is in te zien, dat voor den schutter in het gevecht twee eigenschappen onontbeerlijk waren om eenig resultaat te bereiken: geoefendheid en koelbloedigheid⁴⁰). Hoe moeilijker en omslachtiger immers de behandeling van een wapen is, hoe

⁴⁰) De Billon, 391 („..... leurs coups ne valent rien chargeant à la haste”).

grooter rol deze beide eigenschappen spelen. Aangezien geoefendheid destijds vrijwel alleen in de oorlogspraktijk werd verkregen, en kalmte in gevaar meer aan oude dan aan jonge troepen eigen is, wordt hierdoor voor een deel de groote waarde verklaard die, in tegenstelling met onzen tijd, aan oude soldaten gehecht werd.

De slechte geoefendheid der Duitschers in het begin van onzen vrijheidsoorlog verklaart ook het geringe aantal treffers dat, ondanks een langdurig vuurgevecht, behaald werd in de slagen bij Jemmingen en Mook.

De Spaansche arkebussiers echter stonden van ouds goed aangeschreven wegens hun behendigheid in het vuurgevecht („escaramuza"). In het algemeen stonden de Spanjaarden en Italianen, als „vindingrijke natie's", te boek als hiervoor speciaal geschikt, in tegenstelling tot de Duitschers en Zwitsers, die meer in den massastrijd der pieken hun kracht zochten.

§ 5. Rondassiers.

De schilden, die in den eersten tijd der infanterie bij de Spanjaarden en Landsknechten nog vrij sterk vertegenwoordigd waren, zijn sedert dien nagenoeg verdwenen. Slechts behielden bij elke compagnie ongeveer drie man als „lijfschutten" der officieren het rondas. Het kon echter niet anders, of in een tijd waarin de bewondering voor- en de studie der Oudheid op elk gebied in de lucht zat, moest het de aandacht trekken, dat de Grieken, zoowel als de wereldveroverende Romeinsche infanterie het schild als een onmisbaar bestanddeel hunner bewapening rekenden.

Op het einde der 16e eeuw hebben dan ook op initiatief van Maurits, ook hier wellicht in samenwerking met Willem Lodewijk, belangwekkende proeven met schilden plaats gehad. Deze proeven moeten echter niet alleen als een gevolg van de studie der Oudheid gezien worden, maar tevens als een poging om tegemoet te komen aan de eenzijdigheid der bewapening van de beide categorieën van het voetvolk.

De hoofdtak der rondassiers zou zijn, het breken van pieken-escadrons, toenmaals blijkbaar een der actuele tactische vraagpunten. Jan van Nassau handelt over hen onder het hoofd: „Stratagemata um die Doppelsoldner zu werfen“⁴¹). Hunne bewapening bestond uit: een ovale rondas van metaal of licht, met plaatijzer versterkt hout, die den man van den neus tot aan de knie dekte. Verder scheenplaten, een schootvrij borststuk, een „gasket“ of helm met vizier, en een kort zwaard. Afbeeldingen van aldus van top tot teen beschermde rondassiers zijn te vinden in het bekende plaatwerk van Adam van Breen, „Le maniement d'armes“. Het eerste gelid zou bovendien een pistool of kort roer dragen. De bedoeling was, onder dekking van schild en wapenrusting, tusschen de pieken te dringen; eenmaal zoover gekomen, was de rondassier met zijn kort zwaard en beschermende wapenrusting absoluut in het voordeel. Dat de proeven als geslaagd konden worden beschouwd, blijkt uit Duyck, volgens wien in 1595 de schilden te velde beproefd werden. Hier is sprake van „targes“, d.z. van boven platte, van onder ronde schilden, eenigszins anders dus dan rondassen, en langwerpig⁴²).

Nog twee andere dergelijke proeven beschrijft Jan van Nassau⁴³) n.l. ten eerste het bewapenen van schutters met een schild, dat buiten gebruik aan een riem om den hals gehangen zou worden. In plaats van het gebruikelijke lange rapier zou een kort, breed en recht omlaag hangend zwaard gedragen wor-

⁴¹) Observaciones, f. 12 vlg.

⁴²) Duyck I—635: „Sijn Exc. hadde overlange eenige groote schilden ofte targas laten maecken op de Romeinsche facoen om te sien off men daer mede een bataillon piecken soude konnen breecken, d'welck hij tot meer malen in den Haeghe hadde doen besoucken ende bevonden tot dien eynde van goeden effecte te wesen, waeromme hij deselve mede op desen dach onder de Engelsens dede besoucken, die wel mette piecken vechten ende bevontselve mede alsoe, omdat de targas door alle de piecken doordrongen“ (6 Aug. 1595).

ib. bl. 649: „De Schotten versochten onder den heuren eens de targas a la romeine gemaeckt ende bevonden deselve van sonderlinge cracht om een bataillon piecken te breecken“ (27 Aug. d.a.v.).

⁴³) Kriegsbuch, I, K 923, f. 118.

den. De rondas zou, met het oog op het gewicht niet schootvrij zijn. Het behoeft geen betoog, dat aan deze bewapening groote voordeelen verbonden zijn. De schutter toch is veel minder afhankelijk van den steun der pieken. De uitvinding is dan ook „etlich mal übungswesiz practisiret worden”. Als door „sommigen” aangevoerde bezwaren noemt de schrijver: de moeilijker bevelvoering, de hinder en het te dragen gewicht, en de kosten. Vooral het tweede zal wel oorzaak geweest zijn, dat van invoering ten slotte niets is gekomen.

Vervolgens ontvouwt de schrijver een plan om de piekeniers met een lang roer te bewapenen. Ook hier dus een streven naar combinatie. Het blijkt echter niet, dat deze zaak tot invoering is gekomen, of zelfs in beproeving is geweest.

Bij Adam van Breen (1618)⁴⁴⁾ zien wij ten slotte een vierde creatie: den piekenier, tevens rondassier. Ook de hier afgebeelde krijgsman heeft zich echter geen blijvend bestaan in onze weermacht kunnen verwerven.

Ten slotte zij nog vermeld, dat bij belegeringen, voor dekking in loopgraven of verkenning, veelvuldig schootvrije van een kleine opening voorziene rondassen, werden gebezigd.

§ 6. Hommes d'Armes.

Op het einde der Middeleeuwen ontstond, met de vorming eener eigenlijke tactiek, de behoefte aan een afzonderlijke ruitersoorst voor verkenning en beveiliging, dus aan meer geregelde lichte cavalerie. Ook de invoering der vuurwapenen te paard werkte een splitsing in de hand, zoodat wij sedert het midden der 16e eeuw vier soorten ruitery onderscheiden, te weten: hommes d'armes, kurassiers, lansiers en arkebussiers. Daarbij komen aan Spaansche zijde de lichte ruitery der z.g. Albaneezen, en tegen het einde der eeuw, vooreerst alleen in Frankrijk, de dragonders, als bereden infanterie.

In de Nederlanden treden de „hommes d'armes” of „gens

⁴⁴⁾ Atlas van Stolk, Rotterdam.

d'armes" alleen op als „Benden van Ordonnantie" ⁴⁵⁾). Als zoodanig waren zij een op meer moderne leest geschoeide organisatie der ridderschap, naast welke de oude, leenplichtige heerban weldra geheel in verval geraakte; zij werd dan ook zelden meer opgeroepen *). Ook de Ordonnantiebenden speelden echter reeds van den aanvang van den Tachtigjarigen Oorlog af een tamelijk ondergeschikte rol. De nieuwere oorlogvoering toch verlangde beroepssoldaten, en dit waren de edelen, waaruit de „Benden van Ordonnantie" bestonden, niet. In de tradities der leenriderschap opgegroeid, liet de tucht bij hen dikwijls te wenschen over, terwijl zij voor wacht-, verkennings- en veiligheidsdienst niet of weinig geschikt waren.

Hunne bewapening was tot het midden der 16e eeuw vrijwel gelijk aan die der middeleeuwsche ridders. Alleen werden de harnassen sedert het begin der eeuw verzwwaard; somtijds zoodanig, dat zij bijna niet meer te torsen waren. Men sprak sedert van „schootvrije" en andere harnassen; van meer dan één aanvoerder wordt getuigd, dat hij in een gevecht een groot aantal schoten „op zijn wapenen" ontving. Het ijzeren schoeisel en de onderbeenstukken werden omtrent het midden der eeuw vervangen door laarzen. De „barden" of ijzeren beschermstukken voor het paard waren onder Karel V nog in gebruik, doch werden weldra afgeschaft.

Elke compagnie bestond uit een afdeeling eigenlijke „hommes d'armes" van 30—50 man en een twee maal zoo sterke afdeeling „archers", die aan de eersten ondergeschikt waren, doch tactisch afzonderlijk optraden, onder een eigen kapitein en vaan (guidon). De archers waren waarschijnlijk lichter bewapend, misschien als bereden arkebussiers. Zekerheid hieromtrent hebben wij echter niet kunnen vinden.

⁴⁵⁾ Zie hierover: Guillaume, „Histoire des Bandes d'Ordonnance", Brussel 1873.

*) Door Alva werden de leenmannen opgeroepen voor den veldtocht van 1572. Dat de oproeping practisch gevolg heeft gehad, blijkt niet (v. Meteren 4—71), evenmin als in 1576, toen door de Staten-Generaal insgelijks tot het oproepen der leenbezitters werd besloten.

In Frankrijk vormde de „gendarmerie” de kracht van het leger. Op het slagveld was zij door haar schitterend élan tot uitstekende daden in staat, doch in den verderen oorlog moeilijk bijeen te houden, vooral tegen den oogsttijd en wanneer er tijdelijk geen eer viel te behalen ⁴⁶).

Een belangrijke omwenteling voltrok zich tegen het einde der eeuw. In de latere periode der godsdienstoorlogen namen de gendarmes in plaats van de lans, evenals de Duitsche ruiters, het pistool als hoofdbewapening aan. Volgens de Venetiaansche gezant Contarini had de gendarmerie reeds in 1572 de strijdwijze der „Reitres” aangenomen ⁴⁷). Uit De la Noue (15e discours) blijkt dat in 1592 de lans in onbruik geraakt is ⁴⁸), terwijl Villalobos verklaart dat (in 1595) in geheel Frankrijk geen compagnie gendarmes met lansen meer te vinden is; alle zijn, als de kurassiers, met twee pistolen gewapend ⁴⁹). De tijd der afschaffing mag dus wel tusschen 1570 en 1590, zoo niet eerder, gesteld worden. Of, en zoo ja wanneer, ook de Zuidnederlandsche Ordonnantiebenden deze omwapening hebben medegemaakt, is ons niet gebleken.

§ 7. Lansiers ⁵⁰).

De lansiers waren vrijwel op de zelfde wijze bewapend als oorspronkelijk de hommes d'armes; alleen droegen zij een meer bewegelijk karakter en waren dienovereenkomstig de harnassen lichter (in den regel niet „schootvrij”).

Hun wapenrusting bestond uit: helm met vizier, borst- en rugstuk, ringkraag, schouderstukken, boven- en onderarmstukken,

⁴⁶) Coloma, 87; La Noue, Mém. 156, 263; bij de stormenderhandsche in-neming van Dourlans (1595) sneuvelden veel Fransche edelen, „die hier gekomen waren op last hunner dames, om bewijs van moed te geven” (Villalobos, Comm. 61).

⁴⁷) Delbrück IV—152, 153.

⁴⁸) ib. IV—158 vlg.

⁴⁹) Comm. 64.

⁵⁰) Melzo Lib. II—Cap. II: „Delle compagnie di lancia”; Basta Lib. I Cap. VIII.

elleboogstukken, ijzeren handschoenen, dijstukken (tassetten), kniestukken en laarzen. Als wapen diende de ongeveer vier meter lange, esschenhouten lans, het zwaard en als nevenbewapening een pistool. De lans werd vrij in de hand gedragen, het zwaard aan de heup, het pistool in een foudraal aan den zadelknop. Op marsch werd de lans meestal door een jongen gedragen, evenals dikwijls de helm; de laatste kon ook achter aan het zadel worden bevestigd, of wel om den linkerarm, die er door heen gestoken werd, worden meegevoerd, wat voor het paard minder hinderlijk was. Het vaandel werd eveneens als lans gebruikt, en dus bij den schok op den vijand gebroken; zodoende had het a.h.w. zijn taak vervuld, en het verlies ervan gold niet als een schande.

Volgens sommigen gold dit echter niet, wanneer het vaandel op een vluchtenden vijand, of op voetvolk(!) gebroken werd. Aldus waren althans de opvattingen aan Spaansche zijde, waaromtrent Melzo ons bericht.

De lancers streden in kleine afdeelingen (volgens Basta bij voorkeur niet sterker dan 25 ruiters), meestal op twee gelederen met ruimen afstand. Op ongeveer 60 pas werd de snelste galop („carriere”) aangenomen. Een escadron kurassiers wordt op deze wijze op verschillende plaatsen tegelijk aangevallen en gebroken. De schok gaat onmiddellijk in het handgemeen over, waarbij de gebroken lans wordt weggeworpen en het zwaard getrokken.

Basta schrijft een eigenaardige wijze van aanval voor ⁵¹). Hij wil de lans namelijk over den hals van het eigen paard naar links, en op den linkerschouder van het paard van den tegenstander richten. Het motief hiervoor is waarschijnlijk, dat de ruiter zelf moeilijk kwetsbaar is, en zich naar links het moeilijkst kan verdedigen. Wij gelooven niet te veel te zeggen met de bewering, dat hiervan in de practijk niet veel terecht gekomen zal zijn.

Het groote verschil tusschen lancers en hommes d'armes is, dat de eersten, ofschoon van oudsher vele adellijken onder hen

⁵¹) Evenzoo Herman Hugo, wellicht in navolging van Basta, die met Melzo, Walhausen en Flaminius a Cruce, een Keizerlijk cavalerieaanvoerder, zijn voornaamste zegsman is.

dienst namen, beroepssoldaten waren. In aanzien stonden zij boven de kurassiers en arkebussiers; ook de kapiteins waren veelal jonge edelen.

De lans toch gold nog steeds als het ridderlijke wapen bij uitnemendheid. Ook kwam bij haar de specifieke kracht van het ruiterswapen ongetwijfeld het best tot haar recht. Voor dit laatste moest echter aan verschillende eischen voldaan worden, die volgens Basta zijn: ⁵²⁾

- snelle, sterke en goed afgerichte paarden;
- uitstekend geoefende lancers;
- de grond moet vlak en hard zijn;
- de aanval moet in kleine afdeelingen geschieden.

Hierbij kunnen wij gerust nog een vijfden voegen, namelijk die van een uitstekend aanvoerder.

Voor al aan Spaansche zijde hebben de lancers zich dikwijls als uitnemende troepen doen kennen. De slagen bij Mook en Gembloux b.v. zijn door onverschrokken charges van lancers beslist ⁵³⁾. Bij Nieuwpoort brachten twee van Spaansche lancers zeven van de onze tot oplossing.

Coloma zelf bracht aan het hoofd van een troep lancers een escadron Fransche kurassiers op de vlucht.

Desondanks zien wij niet alleen, dat aan Staatsche zijde de lans in 1597 wordt afgeschaft ⁵⁴⁾, zonder dat wij omtrent de reden hiervan eigenlijk iets vernemen, maar dat ook aan Spaanschen kant blijkbaar een streven naar vermindering van het aantal lancers bestaat. De voor- en nadeelen van de lans tegenover roer en pistool waren een der twistpunten in de militaire wereld. Het vuur, waarmee sommige schrijvers als Mendoza en Villalobos voor het behoud van de lans opkomen, is hiervan het bewijs.

Mendoza, die zelf, als commandant der ruitery, het leeuwen-

⁵²⁾ Lib. IV, cap. VII.

⁵³⁾ Onder Coloma hadden zij groot aandeel aan de overwinning bij Dour-lans (1595): Col. 317 vlg.

⁵⁴⁾ Over de „Ordre van Wapeninge” van Jan. 1597: Bor 34—301 (uitg. 1684).

deel had aan de overwinning op de Mookerheide, voert in zijn „Theorique et Pratique de guerre”, opgedragen aan den lateren Philips III ⁵⁵), een krachtig pleidooi voor de lans. Ook na het breken kan de lansier vaak nog een tweeden en derden stoot toebrengen. Sommige kapiteins maken de soldaten wijs, dat het pistool beter is, omdat zij met hun slechte troepen geen kans zien om van de lans behoorlijk gebruik te maken.

Villalobos schrijft het verdwijnen van de lans in Frankrijk toe aan de tuchteloosheid en vrijbuitery tijdens de godsdienstoorlogen, waarbij de lans minder goed paste ⁵⁶). In deze bewering, hoewel stellig overdreven, is in zooverre een grond van waarheid, dat de afschaffing inderdaad samenhangt met achteruitgang van het peil der cavalerie.

Het werd steeds moeilijker, goede lansiers en vooral ook goede lansierspaarden te bekomen. Juist het Vlaamsche, d.i. Nederlandsche paard, was daarentegen bij uitstek geschikt voor kurassierspaard, wegens zijn zwaarte. Ook Basta getuigt, dat, terwijl eertijds de lansiers meerendeels van adel waren, in zijn tijd de meesten geen goed paard meer konden bekostigen, wegens het algemeen verval der cavalerie in de Nederlanden, waarvan hij de oorzaken in den breede opsomt ⁵⁷).

Basta wil daarom de lansiers verminderen tot de verhouding: op 4 compagnieën 2 van kurassiers, 1 van lansiers, 1 van arkebussiers. Van de andere schrijvers is o.a. Tavannes een voorstander van het pistool, De la Noue en Walhausen van de lans.

Het voornaamste argument, dat tegen de lansiers, afgezien van het voorgaande wordt aangevoerd, o.a. door Basta, is, dat zij ongeschikt zijn om in gesloten massa te vechten, daar de lans alsdan bij verreweg de meesten nutteloos is, terwijl de aanval in kleine afdeelingjes alleen in bepaalde, gunstige omstandig-

⁵⁵) Brussel 1594, p. 80.

⁵⁶) Comm. 64.

⁵⁷) De voornaamste zijn slechte betaling als gevolg van geldgebrek bij het Gouvernement, en verkeerde toestanden bij aanstelling en bevordering van officieren.

heden tot zijn recht kan komen. De tegenwoordige oorlog, zegt Basta, eischt sterke „corpora”⁵⁸).

Melzo, eveneens een cavalerie-deskundige, en evenals Basta in de Nederlanden geschoold, vindt beide noodig, doch komt tot ongeveer dezelfde verhouding als Basta, n.l. $\frac{1}{4}$ lansiers, terwijl hij zich over de vraag, wie beter zijn, niet uitlaat.

Over de oorzaak der afschaffing in het Staatsche leger verkeeren wij in het onzekere⁵⁹). Dat de Nederlandsche terreinen hierbij van invloed geweest zijn⁶⁰), is mogelijk, doch kan moeilijk de hoofdreden geweest zijn, daar de lans in Duitschland en Frankrijk zelfs nog geruimen tijd eerder verdwenen is dan bij ons.

Als de voornaamste oorzaken zullen wij ten slotte hebben te beschouwen de moeilijke aanvulling en werving der lansiers, als zijnde te veel „kwaliteitswapen”; bij de kurassiers daarentegen, wier wapen weinig oefening vereischte, konden middelmatige ruiters en paarden gemakkelijk in een escadron worden ondergebracht. Als tweede voordeel van de laatsten geldt, dat zij meer veelzijdig bruikbaar zijn; zij zijn zoowel voor aanval als voor verdediging geschikt, en komen, daar zij zich uitsluitend in draf verplaatsen, op oneffen en geaccidenteerd terrein beter tot hun recht. Ook is onder velerlei omstandigheden, als gevechten bij

⁵⁸) Verg. Delbrück IV—162.

⁵⁹) Van Meteren (399) zegt alleen: „omdat men daar geen geweld mee doen kan dan met rennen ofte loopen”.

Plathner schrijft in zijn Berlijnsche dissertatie „Graf Johann von Nassau und die erste Kriegsschule” (1913) de afschaffing toe aan het ontbreken van veldslagen in den Tachtigjarigen Oorlog, en verder aan de toenemende tendenz naar snelheid en bewegelijkheid in de oorlogvoering, waarvoor de lansiers als zware ruitery ongeschikt zouden zijn. Bij het eerste is over het hoofd gezien, dat het verdwijnen der lansiers internationaal is; het tweede is klaarblijkelijk onjuist, aangezien de kurassiers eerst recht het karakter van zware ruitery dragen; Basta b.v. rekent de lansiers uitdrukkelijk tot de „lichte”.

⁶⁰) Ook Noord-België wordt eenige malen als ongunstig voor cavalerie (in het algemeen) genoemd, wegens zijn vele bosschen en hekken; in tegenstelling tot Waalsch Brabant, een „plat en open” land; v. Meteren VIII—140, 144.

duisternis, in dorpen, bosschen e.d. het pistool ongetwijfeld gemakkelijker en vlugger hanteerbaar dan de lans ⁶¹).

§ 8. Kurassiers.

Omstreeks het midden der 16e eeuw gaf de uitvinding van het radslot in Duitschland het teeken tot een geheele gedaanteverandering der cavalerie ⁶²). Terwijl het gebruik van een vuurwapen met lonslot te paard zoo goed als ondoenlijk is, vormde het radslotpistool ook in handen van een weinig geoefend en matig bereden ruiter een geducht wapen. Binnen een betrekkelijk kort tijdsverloop kwam de Duitsche adel dan ook algemeen in plaats van met de lans, met twee of meer pistolen te velde. Ook was het voor een edelman niet al te moeilijk, eenige zijner knechten mede van een paard, harnas en pistolen te voorzien en van deze, als volwaardige ruiters, eveneens soldij te trekken. Een aantal eenvoudige huursoldaten („Einspännigen“) sloot zich hierbij aan, en weldra verschenen overal, waar te vechten viel, de „Zwarte ruiters“, aldus genoemd naar hun zwart geverfde of -gelakte wapenrusting, als concurrenten van de tot nog toe oppermachtige gendarmerie. In de Fransche godsdienstoorlogen vormden zij een belangrijk element in de beiderzijdsche legers. In Spanje ontstonden op hun voorbeeld de „Herreruelos“ of „carazos“. In de Nederlanden worden zij meestal „pistoliers“, „kurassiers“, of kortweg „ruiters“ genoemd.

Het kenmerkendste in hun optreden is het vechten in groote, zeer diepe en dicht gesloten escadrons, wat nog in ander verband ter sprake zal komen. Als hoofdbewapening voerden zij twee of meer pistolen of „korte roers“ van groot kaliber, die op zeer

⁶¹) Over de afschaffing van de lans handelen nog: De Rohan, in zijn „Traité de la guerre, dédié a Louis XIII“, geciteerd bij Daniel, „Histoire de la milice française“, T. I. L. VI—313; en Orrery: „A Treatise of the art of war“, bij Firth, „Cromwells Army“, 115. Hun argumenten komen hierop neer, dat de lansiers slechts op één gelid tegelijk kunnen aanvallen, en op deze wijze niet tegen een gesloten escadron kurassiers bestand zijn, terwijl in escadronsformatie de lans (behalve voor het voorste gelid) geen nut oplevert.

⁶²) Zie hiervoor Delbrück IV—137 vlg.: „Die Umbildung der Ritterschaft in Kavallerie“; Friedrichsdorf: „Albrecht Alcibiades als Reiterführer“.

korten afstand gebruikt werden; zoo mogelijk zelfs letterlijk „a bout portant”⁶³). Alleen op den kortsten afstand namelijk was de kogel in staat, een harnas te doorboren. Bij voorkeur trachtte men dan ook, den tegenstander onder het harnas in den buik, in het vizier, of op een andere kwetsbare plek te treffen. Op de eerste wijze verloor Graaf Philips van Nassau in 1595 bij Bislich het leven⁶⁴). In het gevecht op de Vuchterheide tusschen Breauté en Gerard Abrahams, alias Leckerbeetjen, lezen wij dat eerstgenoemde zijn pistool tusschen helm en ringkraag van zijn vijand plaatste, welk schot aan de loopbaan van Leckerbeetjen een einde maakte⁶⁵). Gelukkiger was de jonge Frederik Hendrik in het ruitergevecht bij Mühlheim a. d. Roer (1605)⁶⁶).

De hier beschreven wijze om iemand gevangen te nemen door hem van het paard te trekken was zeer gewoon⁶⁷). Wegens de geringe uitwerking van het pistool op de schootvrije harnassen werd veel op de paarden gevuurd; het groote verlies aan paarden in verhouding tot dat aan menschen valt dan ook bij vele gevechten op.

Uit den aard der zaak kon de kurassier slechts zooveel schoten achtereen lossen als hij pistolen bij zich had. Sommige ruiters voerden, behalve in foudralen, nog pistolen aan den zadelknop of in hun laarzen mede, en brachten het op deze wijze tot vier of vijf.

⁶³) Tavannes, Mémoires, T II—145: „...il faut que le bout touche, ou le coup est incertain et de peu de valeur”. Ook volgens Basta, II cap. VIII moet het pistool of althans de vlam het harnas raken.

⁶⁴) Duyck I—659: „Graaf Philips, beneden in den buyck geschoten en brandende, mits t'roer hem op tlijff gestelt was.....”

Volgens een brief van Willem Lodewijk was het buskruit met spek opgestopt geweest (Arch. II S, T I—344).

Het schieten met alleen buskruit en spek werd wel gedaan om den loop schoon te maken („Met spek schieten”).

⁶⁵) v. Meteren 22—416.

⁶⁶) ib. 27—506.

⁶⁷) Bor 25—340 (uitg. 1684).

Waren de pistolen gelost, dan moest de ruiter òf het zwaard trekken, òf, indien hiertoe gelegenheid bestond, afwenden, om op een veilige plaats achter het escadron opnieuw te laden ⁶⁸).

Bij ons te lande werd de bewapening der kurassiers definitief vastgesteld bij de Ordonnantie's op de Bewapening van 1597 en '99 ⁶⁹). In de laatste worden zij in twee soorten onderscheiden, n.l. „ghemeyn ruyteren” en „gheappointeerde curassiers”.

De eerste zijn het lichtst gewapend; zij moeten in het bezit zijn van: „salade ofte casquet”; gorgerin (ringkraag); voorste en achterste rusting; schouderstukken; brassetten; een gan-telet (lange ijzeren handschoen) „om den toom te houden”; een kort roer „ofte pistool”, waarvan de loop twee voeten lang moest zijn (20 Rijnlandsche roeduimen, of 52 c.M. De kogels moesten zijn van 32 in het pond, of ongeveer 15 gram; (bij de tegenwoordige Model revolver 11,6 Gr). Ten slotte een zwaard „tot houwen en steken”.

De tweede categorie, waarvan er in elke „bende” einigen moesten zijn, bezat behalve het bovenstaande: tassetten; kniestukken of „gailardeaux” en „culotes” (heupstukken). Bij hen moesten helm, borst- en rugstuk schootvrij zijn voor een kort roer. Zij moeten in het bezit zijn van twee korte roers, en voorzien zijn van een bagagepaard en een jongen, die nog een derde kort roer meevoert.

Eerst deze laatste ruiters behooren met recht tot de zware cavalerie, terwijl de eerste soort een overgang naar de lichte schijnt te vormen.

Nauwkeurige afbeeldingen van Nederlandsche ruiters zijn te vinden in het plaatwerk van De Gheyn, terwijl Bor (uitg. 1684) verscheidene goede voorstellingen van het ruitergevecht bevat. De lezer zal opmerken, dat bij De Gheyn de pistolen korter zijn dan volgens bovengenoemde ordonnantie.

Het kurassierspaard diende sterk genoeg te zijn om een betrekkelijk zwaar geharnast ruiter te kunnen dragen, en in den

⁶⁸) Over de z.g. „caracole”: Delbrück IV—147 vlg.

⁶⁹) 3 Jan. 1597 (Bor 34—301 uitg. 1684) en 6 Febr. 1599 (G. Pl. B. II—249 en 253).

schok niet omver geworpen te worden ⁷⁰). De zware en betrekkelijk koudbloedige Nederlandsche paardenrassen waren voor de zware ruitery in het algemeen uitstekend geschikt. Het paardenslag leert men uit schilderijen, als die van Wouwerman, het best kennen. Over rijkunst en dressuur bestond reeds een uitgebreide litteratuur, waarop ons bestek niet toelaat, verder in te gaan. Slechts vestigen wij de aandacht op de bijzonder groote stangen, op het feit, dat een afzonderlijke trens ontbrak, en dat de zit, en dienovereenkomstig de inrichting der zadels, veel meer „staand” was dan tegenwoordig.

De kurassiers stonden, mogen wij Melzo gelooven, minder in aanzien dan lansiers. Evenals deze laatsten bezaten de kurassiers een vaandel. De vaandrig reed echter niet aan het hoofd, doch bevond zich in het midden van het escadron. Het vaandel werd niet als lans gebezigd, doch rechtstandig, met een beugel aan den linkerarm bevestigd, zoodat de vaandrig het met zijn zwaard kon verdedigen ⁷¹).

§ 9. Bereden arkebussiers.

Ook voor dezen zijn allerlei namen in gebruik, als „argolets”, „carabins”, „shot on horseback”. Zij ontstonden omstreeks het eind der 15e eeuw in Italië, door omwapening van de bereden armborst- of boogschutters.

In Frankrijk kende men omtrent 1550 vier soorten cavalerie: hommes d'armes, Estradiots (Albaneezen), chevaux-legers, en argolets of arkebussiers. ⁷²)

Naar bewapening en strijdwijze behoorden zij tot de lichte cavalerie. Als dekkingswapenen droegen zij hoogstens een borst- en rugharnas en een stormhoed, zelden echter een gesloten helm; veelal echter waren zij geheel onbeschermd. Hun wapenen waren een roer van 2½ tot 3 voet lengte, en zwaard of degen. Als min of meer ongeregelde troepen voerden zij geen vaan of

⁷⁰) Tavannes, Mém. T. II—147.

⁷¹) Melzo L. I, cap. IV.

⁷²) Daniels T. I, 309 vlg.

„cornet”; hoogstens een „banderolle” of kleine lansvlag. Het roer droegen zij hetzij over den rug, hetzij in een foudraal aan den zadelknop; in „de houding” ook wel in de hand, met de kolf steunende op de rechterdij. In lateren tijd vinden wij nog melding gemaakt van een „petronel” of „pedrinaal”, welk wapen vermoedelijk het midden hield tusschen een lang en een kort roer ⁷³⁾).

Volgens afbeeldingen geschiedde het vuren te paard zoowel met één hand als met beide handen, in het laatste geval met de kolf tegen den schouder. In deze laatste houding kan practisch alleen naar links gevuurd worden; wellicht is dit mede een reden, waarom steeds wordt voorgeschreven, dat de arkebus-siers tegen de linkerzijde van een vijandelijken troep hun vuur afgeven.

In de Nederlandsche cavalerie waren, nadat in 1597 de lans was afgeschaft, nog slechts drie compagnieën arkebus-siers; het ligt dan ook voor de hand dat de kurassiers hier veelal als lichte cavalerie hebben dienst gedaan.

De ordonnantie van 1599 schrijft, wat de „arquebussier ruyte-ren” betreft, voor: casquet, borst- en rugstuk, ringkraag, een roer, waarvan de loop drie voeten lang is, en zijdgeweer.

Als overkleeding droegen de ruiters een mantel of kazak. Het dragen van een mantel wordt echter door sommigen afgekeurd, daar zij het dreigend aanzien der wapenrusting, iets, waaraan groote waarde werd toegekend, wegnam, en het ontbreken van uitrustingsstukken camouflerde. De bij De Gheyn afgebeelde ruiters dragen daarom een soort kazak, t.w. een mantel zonder kraag, die de armen geheel vrijlaat, en over het borstharnas, doch onder de schouderstukken wordt vastgemaakt.

§ 10. Albaneezen, chevaux-légers en dragonders.

In het Spaansche leger ontmoeten wij dikwijls de Albaneezen, o.a. reeds dadelijk in 1568 onder Nicolo Basta, een bekend ruiters-aanvoerder, bij Dalem ⁷⁴⁾. In Frankrijk komen zij sedert den tijd

⁷³⁾ Firth, 111, noot 2.

⁷⁴⁾ Londoño, Com. 16.

van Lodewijk XII tot onder Hendrik III voor als „Stradioten” (Estradiots) ⁷⁵). Oorspronkelijk waren zij Grieken, die in Venetiaanschen dienst den strijd tegen hun oude vijanden, de Turken, voortzetten.

Zij traden steeds op als lichte ongeregelde ruitery, in welke hoedanigheid zij uitstekende diensten bewezen. Als bescherming droegen zij ten hoogste een licht ijzeren of lederen kolder; als wapen wordt genoemd een „arzegaye” of assagaaï, een korte, aan twee kanten gepunte spies ⁷⁶).

In Frankrijk wordt onder de ruiters de categorie der „chevaux-legers” genoemd. Zij worden onderscheiden van de hommes d’armes, doch volgens de beschrijving (van Du Bellay) waren zij, omstreeks 1550, op soortgelijke wijze bewapend, namelijk als geheel geharnaste lansiers. Waarschijnlijk zijn zij dus dezelfde ruiters, die wij elders als „lansiers” aantreffen.

In Engeland worden „light horsemen” beschreven als „commonly armed with a coat of plate”, en een lichte „staff” of speer; nog omstreeks 1590 komen hier aan de afgelegen Schotsche grens ruiters voor met speer en maliënkolder ⁷⁷).

De oorsprong van den naam Dragonders „dragons”, „draken”) heeft tot allerlei gissingen aanleiding gegeven; zekerheid hieromtrent hebben wij evenmin als in de meeste dergelijke gevallen ⁷⁸). Naar alle waarschijnlijkheid zijn zij voortgekomen uit de bereden arkebussiers, die van ouds, indien het noodig was, afzaten tot het gevecht te voet. Het verschil tusschen hen en de dragonders is echter, dat voor hen het gevecht te voet bijzaak, voor de dragonders hoofdzaak was; van het paard maakten zij dus zuiver als vervoermiddel gebruik. Deze laatste gewoonte is tijdens de Fransche godsdienstoorlogen ontstaan als gevolg van de groote uitgestrektheid van het oorlogstooneel en het wisselvallig karak-

⁷⁵) Daniel I—167/168.

⁷⁶) Monluc, Comm. I—47.

⁷⁷) Over de Engelsche cavalerie: Firth, chapter V, 111 vlg.

⁷⁸) Daniel T. II—353, oppert het vermoeden dat de naam oorspronkelijk als scheldwoord gebruikt is, wegens de vreemde combinatie infanterist—paard.

ter dezer oorlogen, die dikwijls snelle en tevens lange marschen noodzakelijk maakten. Zoo maakten in 1569 3000 arkebussiers, allen bereden, een marsch van Zuid-Frankrijk naar Parijs in den winter, waarbij de paarden het groote voordeel opleverden, dat de troep onvermoeid in het gevecht kwam, steeds ruime keuze had van kwartieren, dientengevolge goede verpleging en weinig zieken ⁷⁹).

Den naam „dragonders” ontmoeten wij echter voor het eerst omstreeks 1590. Hendrik IV gebruikte ze in dat jaar bij Longueval, evenals twee jaar later bij Aumale ⁸⁰). In beide gevallen dekten zij den aftocht van zijn leger met opoffering van hun leven. Villalobos vermeldt ze in 1595, met de toevoeging, dat men sinds weinige jaren begonnen is, ze te gebruiken. Hij beschrijft ze als infanteristen met vuurwapens, die, op kleppers gezeten („rocines”), zich snel begeven waarheen het noodig is, b.v. om defilé's te bezetten ⁸¹).

In het Spaansche leger worden geen dragonders aangetroffen; zoo noodig werd hun taak vervuld door bereden arkebussiers.

Door Maurits werden in 1606 twee compagnieën dragonders opgericht ⁸²), hoogstwaarschijnlijk tengevolge van de in den veldtocht van 1605 opgedane ervaringen.

Een der compagnieën werd in Friesland gelegerd; wellicht om dit gewest tegen strooptochten van uit de juist door de Spanjaarden veroverde steden Oldenzaal en Lingen te beveiligen.

Vervou beschrijft hen als „voerende een lanck roer ende ene sprinckstok, op kleine, snode peerden, om in allen gevalle mede te voett dienst te doen” ⁸³). Deze met een polsstok gewapende dragonders zullen wel een unicum in de krijgsgeschiedenis zijn.

Overigens heeft de polsstok in ons land ten allen tijde een

⁷⁹) La Noue, Mém. 285.

⁸⁰) Campana, „Della guerra fatta per difese de religione” (1559—1600), VII—2—125, 137.

⁸¹) Comm. 89.

⁸²) St. Leger II—aant. 68.

⁸³) Vervou, 253.

zekere rol, en dikwijls een belangrijke rol gespeeld⁸⁴). Vooral in de eerste jaren van den vrijheidsoorlog was hij in de handen der boeren-vrijwilligers een geducht wapen. Aan één zijde van een „druif”, aan de andere van een punt voorzien, werd hij onder den naam „verrejager” tevens als spies gebruikt. Zelfs de Spanjaarden hebben zich blijkbaar met de jaren met deze sport vertrouwd gemaakt. Bij Verdugo althans lezen wij, dat de Groningers de Spanjaarden niet in de stad wilden laten met polsstokken („saltapentanos”) of degens, doch alleen met dolken („dagas”) ⁸⁵).

Boodschappers maakten, om belegerde steden te verlaten of binnen te dringen zeer veel van polsstokken gebruik. Bij Fleming b.v. worden manschappen, die in het Vlaamsche land op excursie gingen, „springers” genoemd.

Wat ten slotte — om van deze uitweiding terug te keeren — de bewapening der dragonders betreft, deze was waarschijnlijk in hoofdzaak die van arkebussiers te paard.

Walhausen vertoont in zijn „Kriegskunst zu Pferd” (1617) ook musketiers met furket, bandelier en lonten, en compleet uitgeruste piekeniers⁸⁶). In de Nederlanden zijn zij stellig niet in gebruik geweest.

§ 11. De handvuurwapenen der cavalerie.

De handvuurwapenen der cavalerie leerden wij kennen als: eigenlijke pistolen, korte roers en lange roers.

Het behoeft geen betoog, dat een grens tusschen deze soorten moeilijk te trekken is, en dat — men behoeft de vele exemplaren in ons Legermuseum maar aan te zien — allerlei variatie's en tusschensoorten aanwezig waren. Vele onderscheiden zich door ingewikkelde en vernuftige inrichting, die van groote vakbe-

⁸⁴) Zie b.v. Duyck I—224. In Oostende worden vrijwillige verkenners „springers” genoemd (Fleming).

⁸⁵) Comm. 123.

⁸⁶) Afbeeldingen ook in „Wallenstein” van de serie „Monographien zur Weltgeschichte” (III, p. 47).

kwaamheid van den maker getuigt, of door smaakvolle, kostbare versiering, die uit artistiek oogpunt de grootste bewondering afdwingt.

Wat de afmetingen betreft, kunnen wij globaal zeggen, dat de lengte van den loop bij de pistolen één voet, bij de korte roers twee- en bij de lange drie voet bedraagt.

Bovendien vinden wij nog de pedrinaal⁸⁷⁾. Volgens enkele, door Daniel aangehaalde schrijvers kwam dit wapen omstreeks 1550 in zwang, hield het het midden tusschen een pistool en een roer, en werd het bij uitsluiting door ruiters gebruikt, die het „en écharpe” aan een bandelier droegen. Bij het vuren steunde het tegen de borst, vandaar den naam. Dit laatste was, naar wij mogen aannemen, ook met de lange roers het geval, terwijl de beide eerstgenoemde wapens uit de vrije hand gebruikt werden.

Alle ruiterswapenen waren van rad- of van snaphaansloten voorzien, die wij daarom in het kort zullen beschrijven.

Het radslot dateert uit het begin der zestiende eeuw⁸⁸⁾. De werking is als volgt:

De haan, waarin een stuk zwavelkies is bevestigd, wordt vóór het schot op de van buskruit voorziene pan gebracht (nadat het pandeksel is weggeschoven) en hierop gedrukt gehouden door een veer. De ontsteking wordt teweeg gebracht door wrijving, n.l. door draaiing van een scherp getand stalen rad langs en tegen het zwavelkies. Vooraf moet hiertoe het rad worden opgewonden, hetgeen geschiedt met een lossen sleutel, die past op een vierkanten tap op de draaiingsas van het rad. Hierbij wordt, d. m. v. een aan het rad bevestigden ketting, een slagveer gespannen, terwijl het rad door een pal in opgewonden stand wordt gehouden. Bij het vuren wordt deze pal door den trekker gelicht. zoodat de slagveer zich ontspant, het rad in snelle draaiende beweging komt, en door de wrijving tegen het zwavelkies een vlam ontstaat, die het pankruit, en vervolgens het buskruit in den loop tot ontsteking brengt.

⁸⁷⁾ Bor 25—339 (uitg. 1684).

⁸⁸⁾ Volgens v. Schön, „Handfeuerwaffen” werd het te Neurenberg in 1515 uitgevonden.

In lateren tijd *) waren, behalve het lont- en het radslot, nog twee andere sloten in gebruik, n.l. het Spaansche en het z.g. Hollandsche snaphaanslot. Beide komen hierin overeen, dat de ontsteking niet teweeg gebracht wordt door wrijving, maar door den slag van den haan, waarin een stuk zwavelkies of andere vuurgevende steen geklemd is, tegen een stalen vlak, „batterij” genaamd, dat onmiddellijk boven de pan is aangebracht en bij het vullen van de pan scharnierend achterover gelegd wordt. Uit het oogpunt van wapentechniek zijn de sloten merkwaardig, daar zij den overgang vormen tot het vuursteenslot, dat tegen het eind der 17e eeuw het lontslot uit de bewapening zou verdringen. In hoofdzaak werden zij gebruikt bij jachtgeweren of buksen („snaphanen”) en bij pistolen en andere ruiterswapenen. Rad- en snaphaansloten worden bij onze schrijvers aangeduid als „viersloten”. Bij de musketten en roers van het voetvolk hebben zij nimmer veel toepassing gevonden. Bij de ruitery bleef vooralsnog het radslot overheerschend.

Het grootste voordeel van de rad- en snaphaansloten boven het lontslot was, dat het wapen, na het laden, steeds voor onmiddellijk gebruik gereed was, terwijl bij het lontslot de lont op het laatste oogenblik nog moest worden opgezet en afgeblazen. Om deze reden was dan ook het lontslot voor jachtgebruik weinig geschikt. Het lastige meevoeren van een of twee brandende lonten verviel, zoodat eerst door invoering van deze sloten, — voornamelijk van het radslot, — het gebruik van vuurwapenen te paard mogelijk werd. Om dezelfde reden waren de „vuursloten” ook beter geschikt voor gebruik op wacht, bij aanslagen (er was geen kans op „lont ruiken”), onverwachte ontmoetingen, gevechten in bewoonde plaatsen en bij nacht. Bij regen behoefde alleen de pan, niet de lont bedekt gehouden te worden. Ook in dit bezwaar werd echter bij vele wapens voorzien. Onder de vele varianten, die op den boven beschreven algemeenen vorm van het radslot voorkomen, was n.l. ook deze, dat het pandeksel eerst door den druk op den trekker automatisch werd weggeschoven, zoodat de

---

*) N.l. sedert de tweede helft der 16e eeuw.

pan tot op het laatste oogenblik bedekt bleef.

Tegenover dit alles stonden als nadeelen: de hooge kosten, het ingewikkelde en daardoor minder zeker werkende mechanisme, en de groote zorg, die de behandeling en vooral het onderhoud vereischte.

Graaf Jan van Nassau zet in zijn „Observationes” de nadeelen van het radslot in den breedte uiteen onder het opschrift „was für verhinderung an einen kurzen rohr (oder feuerschlosz) und warum dasselbe in felt zu verwerfen” (fol. 117).

Als oorzaken van weigering worden hier genoemd:

het breken van den steen, van het rad of van een der veeren;

het stomp worden van het rad of verslappen der veeren;

het breken of te wijd worden van den spanner.

Is het slot vuil of nat geworden, dan moet het geheel uit elkaar genomen worden; is er iets gebroken, dan is alleen een vakman in staat, het te repareren. De sloten vereischen veel onkosten door reparatie's, en gaan door veelvuldig gebruik achteruit, terwijl dit op het lontslot geen invloed heeft. Om al deze redenen verwerpt Jan van Nassau de vuursloten voor dagelijksch gebruik te velde, ofschoon hij overigens de voordeelen ervan wel erkent.

Patronen kwamen op het eind der 16e eeuw in gebruik. In het Nederlandsch legermuseum althans bvindt zich een tweetal patroonhouders met het jaartal 1587. De eerste patronen bestonden, naar het schijnt, uit papieren kokertjes, die alleen de kruitlading bevatten. Voornamelijk werden zij te paard gebruikt, waar zij het laden zeer vergemakkelijkten, en het dragen van een pulverflesch en bandelier overbodig maakten. Een nog grootere verbetering was, dat kogel en buskruit in één patroon werden vereenigd, waartoe de kogel op het kokertje gewurgd werd. Men zou de vraag kunnen stellen, waarom de zoo voor de hand liggende invoering van patronen bij de infanterie zoo lang op zich heeft laten wachten. Het zelfde geldt voor de kardoezen bij het geschut. De verklaring moet waarschijnlijk gezocht worden, behalve in de bezwaren die de vervaardiging meebrengt, aan het niet gelijk zijn der ladingen, daar de grootte naar gelang van den afstand werd bepaald.

In het oog dient te worden gehouden, dat ook de laadkokertjes aan den bandelier, b.v. door Jan van Nassau, oneigenlijk „patronen” worden genoemd.

Reeds in de 16e eeuw kwamen getrokken buksen voor, die o.a. op schietwedstrijden gebruikt werden. Het doel was waarschijnlijk, de speling in den loop te beperken, waarom de trekken aanvankelijk recht geweest schijnen te zijn. Er bestonden echter ook reeds schroefvormige trekken, met een zekere helling, die in Duitse bronnen „Droll” genoemd wordt ⁸⁹⁾. Of het doel hiervan was, rotatie aan den kogel te geven, wat zooals van zelf spreekt, alleen bij een langwerpige projectiel zin heeft, blijkt niet.

§ 12. De verhouding van het aantal vuurwapens tot dat der pieken bij de infanterie.

Meermalen vinden wij de meening uitgesproken, dat onder Maurits' bewind en door zijn invloed het relatieve aantal vuurwapenen zou zijn toegenomen.

Fruin grondt dit op de mededeelingen van den Venetiaanschen gezant of consul Badoero, volgens wien het aantal vuurwapens van $\frac{1}{4}$ bij het begin van den oorlog tot ongeveer $\frac{2}{3}$ (van het totaal) op het eind der 16e eeuw gestegen zou zijn ⁹⁰⁾. Lodewijk Mulder constateert uit een aantal commissie's, door den Raad van State verleend in de jaren 1589—'91, in deze drie jaren een toeneming van ongeveer $\frac{5}{9}$ tot $\frac{2}{3}$ van het totaal aantal wapens der compagnie ⁹¹⁾. Deze mededeeling wordt overgenomen door Motley — van zijn standpunt niet ten onrechte —

⁸⁹⁾ v. Schön, 40. Terloops zij er op gewezen, dat in de wapentechniek van dezen tijd het aantal toegepaste uitvindingen, combinatie's en snufjes bijna onbegrensd is. Zoo bestonden reeds in het begin der 16e eeuw dubbellopen, achterlaad-handvuurwapenen en zelfs een soort revolvers. Hiertoe behooren ook de strijdhamers, -kolven en -bijlen, die tevens als vuurwapen waren ingericht.

⁹⁰⁾ „Tien Jaren”, p. 80.

⁹¹⁾ Duyck, Inl. 52/53.

door Kuipers, in zijn geschiedenis onzer artillerie en anderen ⁹²⁾.

Bij nader inzien blijkt echter, dat noch de verhouding van $\frac{1}{4}$ bij het begin van den oorlog, noch die van $\frac{2}{3}$ op het eind der eeuw juist is; en dat integendeel onder Maurits' bewind geen toeneming, doch naar verhouding afneming van het aantal schutters heeft plaats gehad.

Om dit aan te toonen willen wij eerst den toestand in de aan Maurits voorafgaande periode nagaan, vervolgens die onder Maurits' bewind.

Tot beter begrip dient vooraf het volgende opgemerkt: de piek was, hoe belangrijk ook uit tactisch oogpunt, bij de soldaten aanmerkelijk minder in trek dan musket of roer, als gevolg van de onhandelbaarheid van het wapen zelf zoowel als van de door den piekenier te torsen wapenrusting. Daarbij kwam, dat de schutter in het gevecht veel meer zelfstandig optrad, in het algemeen aan minder discipline was onderworpen, en beter dan zijn geharnaste collega in de gelegenheid was, aan allerlei semi-militaire ondernemingen mee te doen en aldaar buit te behalen. Hoewel dus de officieren uit tactisch oogpunt steeds vóór een groot aantal pieken waren, kostte het groote moeite, een voldoende aantal bijeen te krijgen. Naarmate in den oorlog de kleine ondernemingen meer op den voorgrond traden was dit verschijnsel sterker; door den invloed der voortdurende godsdienstoorlogen en der ongebondenheid als gevolg hiervan waren er b.v. in de Fransche legers nagenoeg geen piekeniers meer, toen deze onder Anjou ook hier te lande optraden. Onder de Walen waren, naar den indruk dien wij uit de beschrijvingen van allerlei gevechten krijgen, de pieken eveneens ver in de minderheid, reeds van het begin van den oorlog af. Bij de Duitschers en Zwitsers (de laatsten verschenen in ons land eerst onder Anjou) was het *aantal* *pieken* grooter; Valdez althans getuigt dat de pieken bij hen veel meer gewicht in de schaal leggen dan de vuurwapenen. De artikelen van Maximiliaan II (1570), die natuurlijk slechts onder voorbehoud als maatstaf voor den werkelijken toestand kunnen gelden.

⁹²⁾ Zie ook Delbrück IV—182.

rekenen op vendels van 400 man, waarbij 200, dus nog slechts de helft, schutters, tegen 150 spiessen en 50 hellebaarden en slagzwaarden.

Bij de Spanjaarden waren volgens Valdez, zeker een betrouwbaar getuige, veel meer schutters dan pieken. Hij had zelfs bijgewoond, dat bij een leger van 9000 man er nauwelijks 1500 pieken waren ⁹³). Bij de vendels Spanjaarden, die Alva in 1568 bij Maastricht bezat, samen 4—5000 man sterk, waren, insgelijks volgens Valdez, 1200 piekeniers. Bij den tocht van d'Avila naar Middelburg in 1572 waren onder de 560 Spanjaarden slechts 100 pieken en hellebaarden; bij dien van Zapata in het zelfde jaar van Rotterdam naar Amsterdam niet meer dan 60 van de 300 ⁹⁴).

In het algemeen speelt in de beschrijvingen van Mendoza en Londoño het schuttergevecht een aanmerkelijk grootere rol dan dat der piekeniers, die, als reserve, veelal niet of ternauwernood in actie kwamen. Bij zijn beschrijving van het gevecht aan de Geete (1568) verklaart Mendoza, dat, bij hooge uitzondering („chose rare depuis longtemps”) het meerendeel der verwondingen met blanke wapenen was toegebracht ⁹⁵).

Al deze gegevens samengevat wettigen wel de conclusie, dat, dooreen genomen, reeds bij het begin van den vrijheidsoorlog de schutters zoo niet verreweg, dan toch overwegend in de meerderheid waren.

Komen wij eenige jaren verder, dan blijkt het overwicht der schutters nog sterker.

In adviezen, door den Prins in 1579 en 1580 aan de Staten uitgebracht, en waarin de voor een veldleger benooidigde troepen worden opgenoemd, blijkt, dat gerekend wordt met twee maal zooveel schutters als pieken ⁹⁶).

In 1579 bevatte een vendel van de het meest voorkomende sterkte, n.l. 150 man, 50 spiessen tegen 12 musketten en 75

⁹³) „Espeio”, 18.

⁹⁴) Mendoza, Comm. I—270, 303.

⁹⁵) ib. I—210.

⁹⁶) Bor 14—174; 15—221 (uitg. 1621).

roers ⁹⁷). Volgens de Staten van Oorlog voor 1580 werd bij alle regimenten gerekend op één piekenier tegen twee schutters. Twee Fransche regimenten bestonden echter geheel uit schutters ⁹⁸). Een der redenen waardoor in dat jaar de slag bij Hardenberg verloren werd, was dat de Nederlanders hier een veel te gering aantal pieken hadden om aan de Spaansche ruitery weerstand te bieden.

In het gevecht bij Gent (1582) bestond het Spaansche voetvolk uit twee escadrons, een van 150 pieken en 500 schutters, een van 300 piekeniers en eveneens 500 schutters ⁹⁹).

Het leger van Anjou bestond bij aankomst in België uit ongeveer 7000 schutters (Franschen) en 3000 piekeniers (Zwitseren) ¹⁰⁰).

In 1586 bevatte een Engelsche compagnie van 100 man 36 spiesen; in 1587 een van 150 man 45 spiessen, 12 hellebaarden, en 4 slagzwaarden tegen 18 musketiers en 52 arkebussiers. De verhouding van blanke tot vuurwapenen is hier dus 61/70. Voor een compagnie van 200 man zijn deze getallen resp.: 60, 18, 6, 24 en 73, de verhouding dus 84/97 ¹⁰¹).

Op de Staten van Oorlog van 1588 en '89 komen 7 Schotsche vendels voor van 130 man, waarbij 45 spiessen en hellebaarden tegen 67 vuurwapens.

Hiertegenover vinden wij twee gegevens, die in tegengestelde richting wijzen, n.l.:

In 1577 deed de Prins voorstellen tot versterking van het leger, waartoe hij 9000 corseletten verlangde, versterkt door 5000 schutters. Deze 14000 man zouden dienen voor bataille, voor de achterhoede werd een gelijk aantal vereischt. ¹⁰²).

De piekeniers dacht de Prins zich als meerendeels Duitschers, de schutters als Walen e.a.

⁹⁷) St. Leger I—115.

⁹⁸) ib. 57.

⁹⁹) Strada, Dec. II—5—241.

¹⁰⁰) ib. 5—237.

¹⁰¹) St. Leger I, aant. 90 en p. 115.

¹⁰²) ib. I—45.

In 1590 ontving Verdugo een versterking van 16 vendels, die geheel uit spiessen en 6 die geheel uit schutters bestonden.

Aldus is op te maken uit van Reyd ¹⁰³), die ook de ontworpen slagorde beschrijft.

Ondanks de beide laatste gegevens meenen wij als vaststaande te mogen aannemen, dat in het tijdperk vóór omstreeks 1590 het aantal blanke wapens schommelt tusschen de helft en een derde van het totaal aantal manschappen, terwijl eerder toedan afneming van het aantal pieken valt te constateeren.

Beschouwen wij thans den toestand, zooals hij zich ontwikkelde in de periode van Maurits en Willem Lodewijk d.i. van 1589 tot het Bestand.

Lodewijk Mulder grondde zijn meening op een aantal door den Raad van State verleende commissie's, dateerende tusschen 1589 en 1591, n.l.:

Datum	Sterkte	Blanke wapens	Vuurwapenen
21 Jan 1589	300	120	152
21 April 1589	180	56	105
23 Juni 1589	200	64	117
18 April 1590	130	39	60
8 Maart 1591	150	49	82
Nieuwe comp.	113	30	64

Blijkens de data is de verhouding gewijzigd (tusschen Jan. 89 en Maart '91) van 0,79 : 1 tot 0,47 : 1.

Vergelijken wij echter bovenstaande gegevens met de in het „Staatsche Leger" (II—339 vlg.) gepubliceerde betalingslijsten, dan blijkt, dat de formatie's der vendels van 150, 130 en 113 man, waarop, als de het meest voorkomende, het betoog hoofdzakelijk zou berusten, reeds in en vóór 1589 als norm gol-

¹⁰³) v. Reyd 8—289. In 1599 worden door den Raad van State commissie's verleend voor eenige compagnieën, die uitsluitend hetzij uit schutters, hetzij uit piekeniers bestaan.

den, zoodat van toeneming van het aantal vuurwapenen in het door Mulder beschouwde tijdperk geen sprake kan zijn. Zelfs bestond in of vóór 1589 een vendel van 100 man, waarin 22 blanke- tegen 59 vuurwapenen, dus nog belangrijk ongunstiger voor de eerste.

Ook in de latere jaren tot aan het Bestand beweegt zich het aantal pieken steeds tusschen de helft en een derde van het totaal. Tot staving van het bovenstaande vatten wij de genoemde betalingslijsten samen met eenige andere in het „Staatsche leger” voorkomende gegevens.

Jaar	Sterkte	Blanke wapens	Vuurwapens
1589	150	49	82
1589	140	45	76
1589	130	39	72
1589	113	30	64
1589	100	22	59
1594	130	45	67
1595	200	63	100
1597	160	47	94
1597	120	37	64
1598	250	116	116
1599	135	45	74
1599	113	45	55

Vergelijken wij deze gegevens met de verhouding die om en bij 1580 als normaal gold, n.l. twee maal zooveel schutters als pieken, dan valt zelfs een belangrijke toeneming van het aantal pieken te constateeren. Evenzoo tusschen 1589 en '99.

Door andere gegevens wordt dit bevestigd.

Jan van Nassau geeft als standaardformatie van een regiment in zijn „Observationes”, dus omstreeks 1598, een sterkte van 550 man, w.v. 250 pieken, 200 schutters en 100 musketiers. De hier voorkomende verhouding van 5 op 6 is nagenoeg die van het vendel van 113 man van 1599. Vooral is van belang, dat

deze formatie in 1599 voor alle natie's als normaal werd aangenomen.

Hoe de verhouding in de practijk was, kunnen wij ongeveer nagaan uit een in het Alg. Rijksarchief aanwezigen bundel: „Verscheide Slag- en Tocht-Ordres”, waar eenige voor oefening door het Friesche regiment geformeerd slagorden zijn beschreven, met name die van 5 en 8 Juli 1592 en van 16 Nov. 1601 ¹⁰⁴). Daarnaast vinden wij bij Duyck een paar opgaven omtrent in 1594 en '95 gehouden revue's ¹⁰⁵). De verhouding pieken-vuurwapens is, naar tijdsorde in 1592: 308—480; 1594: 3610—5940; 1595: 2166—2606; 1601: 688—962. Gemiddeld is zij dus ongeveer 5 op 7. De door Badoero en later door Lod. Mulder genoemde eindverhouding van 1 op 2 werd dus bij lange na niet bereikt. Dit lag ook geenszins in de bedoeling der bevelhebbers.

In tegendeel bestond bij dezen het streven naar een zoo sterk mogelijk aantal pieken. Bij de door Duyck beschreven revue van '95 valt het op, dat juist de gardecompagnieën van den Prins en van Hohenlohe een gelijk aantal musketten (roers worden hier niet genoemd) en pieken bevatten. Ook bij de Nassausche veldheeren golden de piekeniers voor de eigenlijke kracht van het leger. Jan van Nassau geeft zeer zeker de in de Nederlanden heerschende opvatting weer, als hij in de „Observationes” zegt: „Das beste in der schlachtordnung darauf sie sich verlassen seint negst gott die doppelsoldner, *welcher sie sich bevreisen die menge zu haben...*” ¹⁰⁶).

In zijn grootendeels uit lateren tijd dagteekenend „Kriegsbuch III” geeft hij als de normale samenstelling der vendels: of van pieken, musketten en roers ieder 1/3, of half pieken, half musketten ¹⁰⁷). Deze laatste verhouding was blijkbaar de gewenschte na het vervallen der roers. Bij de latere door Maurits aangenomen slagorden, als die bij Gulik (1610) en die in de uit omstreeks

¹⁰⁴) Friesch Stadh. Archief No. 5.

¹⁰⁵) Duyck I—377, 683.

¹⁰⁶) Observ. fol. 6.

¹⁰⁷) K 924, fol. 55.

1610 dagteekenende handschriften in de Bibliotheek van het Dep. v. Defensie („Militaire Afbeeldingen”) is gerekend op een gelijk aantal pieken en musketten¹⁰⁸).

Rüstow heeft in zijn „Geschichte der Infanterie” juist gezien, waar hij zegt, dat, na een sterke toeneming der vuurwapenen, o.a. onder invloed der Fransche godsdienstoorlogen, tegen het einde der eeuw een reactie ten gunste van de piek optreedt. Deze ontwikkeling is trouwens geheel in overeenstemming met de nieuwere tactiek, die breede doch ondiepe opstelling der bataljons meebracht. Het gevaar voor doorbraak toch werd hierdoor ongetwijfeld vergroot.

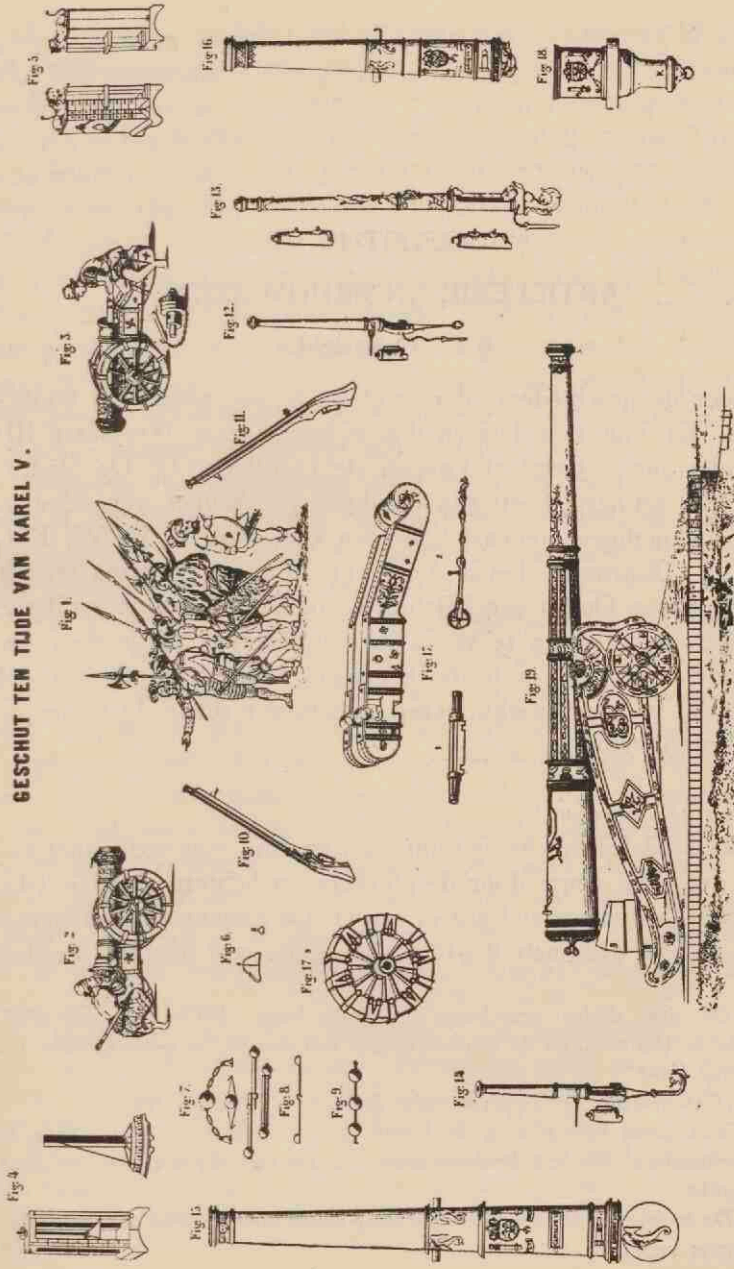
Ten slotte zij nog, hoewel misschien ten overvloede, gezegd dat Jan van Nassau, die de voordeelen der nieuwe strijdwijze bij allerlei gelegenheden ter sprake brengt, van vermeerdering der schutters nergens melding maakt, evenmin als een der andere gelijktijdige schrijvers. Wij hebben bij deze aangelegenheid iets langer stilgestaan, omdat de onjuiste meening van Fruin en Lod. Mulder tamelijk verbreid is, alsook om het belang der zaak op zich zelf.

---

¹⁰⁸) Volgens Tomaso Contarini (1610) zijn de meeste vendels 100 man sterk, w.o. 40 pieken en 47 musketten. (Roers zijn in onbruik) Rel. Ven. 47.

Alviso Contarini, zoon van den voorgaande, geeft in 1626 als gemiddelde sterkte 150 man op, w.v. een gelijk aantal pieken en musketten. (ib. 176).

GESCHUT TEN TIJDE VAN KAREL V.

1. Landsknechten; 2. Richten; 3. Achterlaadgeschut met kardoes; 4, 5, 6. Richtmiddelen; 7, 8, 9. Projectielen; 10, 11. Haakbussen; 12, 13, 14. Kamerstukken; 15, 16. Kanonnen; 17. Affluit; 18. Mortier; 19. Slang.

HOOFDSTUK VI. ARTILLERIE EN BRUGWEZEN.

§ 1. Overzicht.

Voor de geschiedenis der artillerie is nog steeds het hoofdwerk dat van den lateren Franschen Keizer Napoleon III: „Etudes sur le passé et l'avenir de l'artillerie" ¹⁾. De Nederlandsche artillerie heeft een kundigen beschrijver gevonden in den toenmaligen gepensionneerden Luit.-Kol. F. H. W. Kuipers ²⁾. Daarnaast bevat Lodewijk Mulders inleiding op het Journaal van Duijck een belangrijk hoofdstuk over de artillerie. Zonder in herhaling te vervallen van hetgeen reeds door genoemde schrijvers is te boek gesteld, volge hier een beknopt overzicht van het geschutwezen, zooals zich dit in de 16e eeuw had ontwikkeld ³⁾.

Gieten van geschut.

Het middeleeuwsche smeedijzeren geschut was sedert het begin der 16e eeuw door de sterkere en lichtere metalen (d.i. bronzen) vuurmonden verdrongen ⁴⁾. De samenstelling daarvan was, globaal genomen, 9—10 deelen koper en 1 deel tin. Tot het

¹⁾ De drie deelen verschenen te Parijs resp. 1846, 1851 en 1862. Het derde deel werd uit de aantekeningen van den Keizer bewerkt door den Generaal Favé.

²⁾ „Geschiedenis der Nederlandsche Artillerie", Nijmegen 1862.

³⁾ Van groot belang voor de kennis der artillerie zijn de verschillende stadsrekeningen. Verdere bronnen komen in het vervolg van dit hoofdstuk ter sprake.

⁴⁾ De naam „brons" voor geschutmetaal komt eerst voor in den Instructie-inventaris van 1844.

gieten werden veelal oude of gesprongen kanonnen of kerkklokken gebezigd. Overigens werd het gietmetaal verhandeld onder den naaam van „brikken” (stukken rood koper in den vorm van tegels van ongeveer 50 pond) of van „seugen” (stukken minder zuiver koper van 200—600 pond). Volgens Hondius, den eersten beschrijver der Nederlandsche artillerie (1624)⁵⁾, blijkbaar een „insider” in het vak, werd de goede menging nog al eens ontdoken ten voordeele van den gieter; ook wanneer b.v. klokken of kanonnen van fijn allooi werden versmolten, sloeg de gieter, door bijmenging van grover metaal, hier een winstje uit. Hondius geeft de vereischte samenstelling op als: 8/9 koper, waarvan 3/4 rood brik koper en 1/4 klokkenspijs of „bricken seugen”, en 1/9 fijn tin.

Sedert de tweede helft der eeuw vinden de gietijzeren kanonnen of „gotelingen” ingang, die o.a. in het Luiksche en in Engeland werden vervaardigd en reeds van omstreeks 1550 af in vrij grooten getale werden ingevoerd.

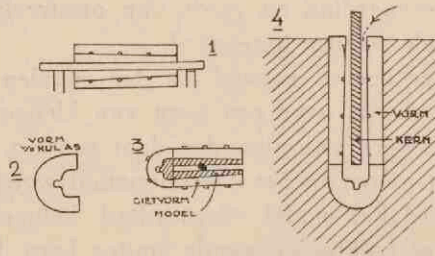
Het gieten der ijzeren zoowel als der metalen stukken geschiedde „hol”, d.w.z. over een kern van kleiaarde⁶⁾, die in verticalen stand werd vastgehouden door een z.g. „kransijzer”, dat dus bij het gieten in het geschutmetaal werd opgenomen.

Allereerst werd het model vervaardigd, hetgeen geschiedde over een op twee balken steunende houten kern. Hiertoe werd vette, met water vermengde klei gebezigd, die samengehouden werd door vermenging met vlas. Op het model werd een laag fijne aarde, vermengd met paardenmest en haar, gestreken, waarin alle versieringen, wapens, opschriften, banden enz. werden aangebracht. Nadat het model met een laag talk of vet

⁵⁾ Henricus Hondius, „Korte beschrijvinge ende afbeeldinge van de generale regelen der Fortificatie, Artillerie, munitien ende vivres, van de Officieren derselve, hare commissiën, Van de Legher-Aerde wallen, de approchen met het Tegenweer ende van de vijfwercken”. Den Haag 1624.

⁶⁾ Dit had het voordeel, dat later minder behoefde te worden weggeboord. Dit laatste geschiedde in verticalen stand d.m.v. een boorstang, waarbij alleen het kanon op en neer werd bewogen. De hiertoe dienende molen werd door een paard gedreven.

was besmeerd, werd de gietvorm er omheen gemaakt. Deze nam dus tevens alle versieringen enz. aan. Van het achterstuk (de „kulas") werden een afzonderlijk model en gietvorm vervaardigd. Na het uitnemen van het model uit den vorm (die daartoe uit twee helften bestond) werd de vorm van den kulas tegen den anderen aangebracht, het geheel stevig met ijzeren banden samengehouden, en naar den gietkuil gebracht. Hierin werd de vorm rechtstandig geplaatst, met klei aangestampt, en de kern, die eveneens van klei vervaardigd was, geplaatst, gecentreerd, en door het kransijzer vastgehouden. Ten slotte werd van uit den smeltoven de holte volgegoten met geschutmetaal. Na afkoeling werd de vorm verwijderd, waarna het kanon gereed was. (Zie bijgaande figuren).

Aan de vakkennis van een geschutgieter werden hooge eischen gesteld; vóór alles die van een grondige kennis van het mengen en smelten der metalen. Model en gietvorm moesten van de juiste samenstelling en met groote nauwkeurigheid vervaardigd zijn. Groote zorg vereischte de juiste plaatsing en bevestiging der kern en vooral ook de juiste plaatsing der tappen. Met de primitieve meetinstrumenten, waarover men destijds beschikte, was dit lang niet eenvoudig. Zoowel de aanhechting der tappen ⁷⁾ als het kransijzer waren veelvuldig oorzaak van zwakke plaatsen

⁷⁾ Tapborsten werden nog niet aangetroffen.

of scheuren⁸⁾. Verder moest gewaakt worden tegen krassen of holtten in de ziel en tegen gallen en ongelijkmatigheden in het metaal, waartoe mengen en gieten met de grootste zorg en bij de juiste temperatuur moesten geschieden.

Omtrent de samenstelling en de eigenschappen van metalen en de middelen om deze te bepalen had men in dezen tijd geen of zeer gebrekkige begrippen, evenmin als van de krachten, die bij het schot op vuurmond en affuit werken, en van den gasdruk⁹⁾. De constructie van vuurmond en affuit berustte dus geheel op ervaring en geschiedde door elken geschutgieter op eigen wijze. Deze omstandigheid, en het feit, dat de geschut-fabricage aanvankelijk geheel in particuliere handen was, en de aanschaffing door allerlei locale machten (steden, edelen) naar eigen inzicht en behoefte geschiedde¹⁰⁾, had een buitengewone veelsoortigheid van kalibers en afmetingen ten gevolge¹¹⁾. Hiertoe droeg ook bij, dat de vorsten gaarne een iets grooter kaliber hadden dan naburige machten; niet als uiting van „bewapeningswedstrijd”, doch om 's vijands projectielen te kunnen gebruiken, terwijl het omgekeerde onmogelijk was.

⁸⁾ Het hol gieten had als nadeelig gevolg, dat de kern en het kransijzer de circulatie van het gesmolten metaal en het naar boven drijven der slakken bemoeilijkten, waardoor licht gallen en zwakke plekken ontstonden.

Over het gieten: d'Abra de Raconis, bij Bonaparte T. 2, 240 vlg. Een beschrijving met afbeelding van het vervaardigen van den gietvorm in „Les Travaux de Mars”, door Manesson Mallet, Amsterdam 1672, Dl. III—105, waaraan bovenstaande beschrijving ontleend is.

⁹⁾ In „Der Bussen Meesterije” (Amsterdam 1595, bij Cornelis Claesz) wordt de vraag behandeld of de „steen oft cloot” door het vuur of door den rook wordt voortgedreven. De schrijver beslist voor het laatste.

¹⁰⁾ De Graven van Nassau bezaten b.v. te Breda een geschutpark van niet minder dan 52 stukken (v. Meteren 10—184).

¹¹⁾ Tijdens het bestuur van Prins Willem werd in Holland geschut gegoten in Den Haag, Enkhuizen en Rotterdam; buskruitmolens bezaten o.a. Amsterdam, Purmerend en Monnikendam. Het provinciaal magazijn was te Delft (Inl. Duyck, 60).

Vuurmonden en affuiten werden afzonderlijk vervaardigd; de eerste door gieters, de laatste door timmerlieden of wagenmakers.

Groot aantal kalibers.

Vereenvoudiging in dit opzicht was eerst mogelijk door het oprichten van geschutgieterijen van staatswege. De eerste die hiertoe overging, was Karel V, die in 1520 te Mechelen een dergelijke gieterij stichtte¹²⁾. Omstreeks 1550 bracht de Keizer voor de op zijn last gegoten stukken het aantal soorten tot zes terug, met kalibers van 40, 24, 12 en 6 pond. Frans I verminderte in dien zelfden tijd het aantal geschutsoorten eveneens tot zes.

De toestand der Nederlandsche artillerie vòòr Maurits leert men het best kennen uit het handschrift „De conste van fortificatie” (Kon. Bibl. No. 62), afkomstig uit de bibliotheek van Prins Maurits en wel genoemd het „Leerboek van Maurits”. Het dagteekent uit het einde der 16e eeuw; de datum kan niet precies worden bepaald.

Volgens den schrijver gebruikte men vroeger veel meer groote stukken en „confuse namen”, als: scharpmets van 100 pond, trompet van 90, dubbele cartouw van 85, valk van 75, buffel van 55, nachtegaal, basilisk en noodslang van 30, veltslang van 20, halve slang van 15, kwartierslang van 5 pond.

In des schrijvers tijd werden nog „slechts” gebruikt: canons van 40 pond („tgat wijt 44 pond”, dus $\frac{1}{10}$ wordt gerekend voor speling); driekwart canons of „drielingen” van 30 pond; halve canons van 20 pond; „ondertusschen eenighe slanghen van 30 ponden ijsers ende een oft twee stucken van 70, 80 ponden ijsers”; „colevrines, serpentines oft slangen, als men van verre moet beschieten, ende bequaem in belegerde steden”.

Daarnevens vier soorten van veldstukken:

noodslang of draak van 16—18 pond; „biloopende slangen” van 8 pond; faulcons van 6 pond; halve slangen of faulconneaux van 3, 4 of 5 pond; esmourillons, esmouchets van 1 en 2 pond; verder bassen etc.

De schrijver vervolgt dan: „Werden ooc metael steenstuc-

¹²⁾ Om deze reden rekende men ook in de latere Nederlandsche artillerie nog steeds met Mechelsche voetmaten.

ken ghebruict, wesende wijt van loope ende dunne van stoffe, niet sterck ghenouch om volle ladinghe te verdraghen om ijser cogels te scieten, ende corter, daer met op bressen met steenen etc. sciet, dan hiertoe niet noodig is van koper, war ghenouch van ijser. Ijser stucken ooc goet in de steden, daertoe bequaem steen cogels, die min copers moeten hebben." ¹³⁾).

Niet minder rijk geschakeerd was in dezen tijd de Spaansche artillerie, blijkens onderstaande lijst, waarin de stukken in volgorde der zwaarte zijn aangeduid:

Groote coluvrijn of Draak.
 Gewone id.
 Halve id.
 Kwart id. of „sacre”.
 Falconet of achtste coluvrijn.
 Ribadoquin. (Kleine valk).
 Sperwer (emerillon).
 Mousqueton de poste.
 Mousqueton ordinaire.
 Arquebuse.

Deze tien worden wel samengevat onder den naam „coluvrijnen” of „slangen”. De lengte varieerde bij deze van 31 kalibers bij den Draak tot 40 bij de Arkebus. Naast deze stonden de „kanonnen” of „kartouwen”, die in drie soorten vertegenwoordigd waren, nl. de heele, de halve en de kwart kartouw (resp. 48, 24 en 12 pond).

Het verschil tusschen beide was, dat, bij gelijk kaliber, bij kanonnen de lengte, dus ook het gewicht en de dracht, kleiner waren (verg. Pl. I, fig. 3 en 4).

Het aantal geschutsoorten is met deze staalkaart echter nog

¹³⁾ Zie voor de oude geschutsoorten ook: „De conste van busschieten” van Joachim Brechtel (1591).

„Pompen” zijn houten noodkanonnen, die o.a. op de vloot der Watergeuzen gebruikt werden.

„Bassen” zijn lichte vuurmonden, die veel op schepen, doch ook te land voorkwamen.

geenszins uitgeput. Van alle coluvrijnen bestonden nog „bast-aarden”, die naar verhouding iets korter, en „extra-ordinaire coluvrijnen”, die iets langer waren dan de „legitieme”. Bovendien bestonden van deze beide typen weer afwijkende modellen naar de wanddikte, nl. „versterkte” en „verzwakte”: dit was eveneens bij de kanonnen het geval, zoodat het totale aantal soorten van vuurmonden klom tot over de honderd.

Als variatie's kwamen nog kartouwen voor met kleinere kamer („encamerados”) en met kegelvormige kamer („encampanados”). De laatste waren minder gebruikelijk wegens het moeilijker laden (de bedoeling was, kogels van verschillend kaliber te kunnen verschieten.) ¹⁴).

Kamerstukken. (Pl. III, fig. 12, 13 en 14).

Een afzonderlijke plaats namen de z.g. „kamerstukken” in. Dit zijn achterlaadvuurmonden, waarbij de lading, hetzij buskruit en kogel samen, hetzij alleen het eerste, in een afzonderlijke kamer, ook wel „snelleken” genaamd, achter tegen den loop aangebracht en, somtijds d.m.v. schroefdraad, meestal echter met een langen sleutel of spie, vastgezet werd. Het voordeel van dit systeem, dat alleen bij licht geschut was toe te passen, bestond in grootere vuursnelheid (bij elk stuk werden eenige vooraf geladen kamers gereed gehouden), minder spoedige verhit-ting en geringere ruimte, noodig voor het laden. Om deze redenen waren zij vooral in kazematten en torens van veel nut, terwijl zij ook veelvuldig op oorlogsschepen werden gebruikt. Als onderstel diende dikwijls een spil; het richten kon op vlugge wijze met de hand geschieden d.m.v. een aan de achterzijde aangebrachten steel of handvat. In lateren tijd worden in de Nederlandsche artillerie ook kanonnen met een afwijkend gevormde kamer als „kamerstukken” aangeduid, hetgeen alweer bewijst,

¹⁴) „Tratado della artilleria y uso della platicado por el capitan Diego Ufano en las guerras de Flandes”. Brussel 1613. Duitsche vert. Frankfort 1614; Fransche Frankfort 1615, Zutfen 1621 („Vraye instruction de l'artillerie”, etc.).

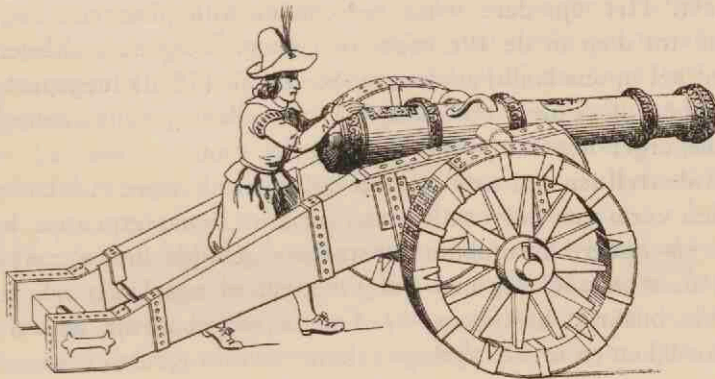
dat met artilleristische benamingen groote voorzichtigheid betracht moet worden.

Orgelgeschut. (Pl. V, fig. 6).

Ook orgelgeschut, soms als „ribaudeken” betiteld, werd veelvuldig gebezigd, vooral bij verdediging van vestingen. Hierbij waren een zeker aantal lichte vuurmonden op eenzelfde affuit aangebracht.

Affuiten.

Sedert Karel den Stoute waren houten zijwangaffuiten met hooge raden in gebruik. Elevatie werd gegeven door draaiing om de tappen, die in tappannen in de zijwangen rustten. Affuiten en raden waren zeer log en zwaar en van een overmatige hoeveelheid ijzeren beslag voorzien. (Pl. III, fig. 17). Ter voorkoming van doorbuigen bij het schot waren de uiteinden der as somtijds door kettingen aan den staart verbonden. (Pl. III, fig. 2 en 3). Bronzen naafbussen waren reeds in het begin der 16e eeuw in gebruik. Storting der as schijnt in dezen tijd nog onbekend geweest te zijn.

Spaansch kanon vlg. Ufano.

Projectielen.

Het voornaamste projectiel was de massieve, gietijzeren kogel, uit den aard der zaak meer geschikt tegen weerstandbiedende

dan tegen levende doelen. Ook de oude steenen kogels werden, bij de duurte der gietijzeren, nog vrij veel gebruikt, evenals, v.n. voor het lichtere geschut, looden kogels en „teerlingen”, van ijzer, met lood omgoten ¹⁵⁾. Tegen levende doelen, bij bestorming, enz. dienden verschillende soorten van kettingkogels (Pl. III, fig. 7, 8, 9) en schrootvuur, waartoe primitieve kartetsen in den vorm van mandjes of „blikken doozen” met kogels, steenen, stukken ijzer en hagel gevuld, gebruikt werden. (Reeds in 1511 worden in stadsrekeningen „schiven mit gateren” voor het aanmaken van hagel en korven voor hagelschot genoemd).

Brandprojectielen waren in verschillende vormen in gebruik.

Vuurballen.

Onze schrijvers maken meermalen gewag van „vuurballen” of „vuurkogels” zonder dat blijkt, wat hiermede bedoeld wordt. Behalve de van ouds gebruikte vuurpijlen, met boog of arborst verschoten, bestond reeds vóór den 80-jarigen oorlog het gebruik van gloeiende, d.i. in een oven verhitte ijzeren kogels. Om te voorkomen, dat de kogel het kruit aanstak, werd vóór het kruit een houten spiegel en daarvóór een natte zode aangebracht. Het op deze wijze verschieten van gloeiende kogels bleef tot diep in de 19e eeuw in zwang. Volgens v. Meteren werd het in ons land het eerst bij Steenwijk (1580) toegepast en was het uit Polen afkomstig ¹⁶⁾. In allen gevalle vermeldt Fronsperger het in zijn werk omstreeks 1566.

In denzelfden tijd maakte men ook gebruik van „vuurballen” in den vorm van bolvormige, met buskruit, was, terpentijn, lijnolie en andere brandbare substantie's gevulde linnen zakken, met touw omwoeld en uitwendig met een mengsel van pek, teer en fijn buskruit bestreken. ¹⁷⁾ Om het onschadelijk maken te bemoeilijken en tevens springwerking te verkrijgen werden som-

¹⁵⁾ Ook uit handvuurwapenen werden somtijds „teerlingen” verschoten, evenals kettingkogels of „gevetert lood” (Bor 18—422, uitg. 1621).

¹⁶⁾ v. Meteren 10—175.

¹⁷⁾ Een in den zak aangebrachte kogel diende tot verzwaring.

tijds koperen of gietijzeren handgranaten in den zak gestopt, die na een zekeren tijd door de brandende vulling werden ontstoken. Dergelijke projectielen worden beschreven in een Fransch werk van 1561: „Le livre de canonnerie et artifice de feu”.¹⁸⁾

Zij werden zoowel uit mortieren als uit kanonnen verschoten; in het eerste geval geschiedde de ontsteking door de vlam der lading, in het tweede werd het projectiel vóóraf ontstoken, en werd dus „met twee vuren” geschoten, met gebruik van een natte zode.

Voor gebruik der handgranaat als zoodanig werd zij eveneens in een met buskruit, zwavel en salpeter gevulden zak gebonden, die in dit geval alleen voor de ontsteking diende. Uiteraard was zij met zwavelpoeder bestrooid, dat, brandend, het terugwerpen verhinderde. In den zak was een met een stop gesloten laadgat, waaraan de handgranaat vóór het werpen met een lont werd ontstoken. Een buis komt in deze beschrijving nog niet voor.¹⁹⁾

Springprojectielen.

Dit was wel het geval bij de eigenlijke springprojectielen, die waarschijnlijk het eerst in Duitschland zijn gebruikt en uitvoerig worden beschreven in het boek van Senfftenberg (1566).²⁰⁾ Zij werden vooralsnog alleen uit mortieren verschoten, waarvan het gebruik, te oordeelen naar de fraaie afbeeldingen van een zevental exemplaren in Senfftenbergs werk, reeds een vrij hoo-gen trap van ontwikkeling moet hebben bereikt.

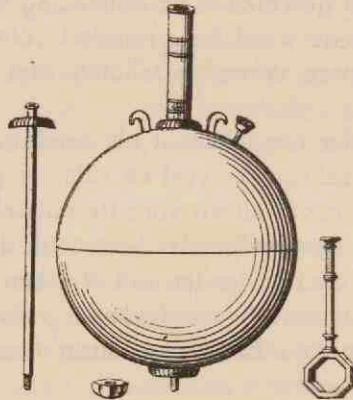
De hier beschreven bommen waren hetzij uit één stuk gegoten, hetzij in twee helften, die „als apothekersdoozen”, hermetisch op elkaar sloten. De buis was van ijzer, doorboorde het projectiel geheel, was aan de onderzijde met een splitpin vast-

¹⁸⁾ Bonaparte, T. 3, 256 vlg.

¹⁹⁾ Volgens Kuipers (I—215) worden „roeren of pijpen” voor brandkogels reeds genoemd in de Rekeningen van Utrecht van 1511.

²⁰⁾ Bij Bonaparte, T. 3—265 vlg.

gezet, en van een aantal gaten voorzien, waardoor de vlam uit de buis de springlading ontstak. Deze laatste bestond uit fijn buskruit; de vulling der buis uit salpeter, buskruit en zwavel, gedeeltelijk met lijnolie bevochtigd. Het werpen kon geschieden met één- of met twee „vuren“.

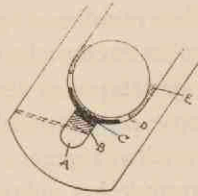
Bom volgens „Senfftenberg“.

Werpen met één- en met twee vuren.

In het eerste geval werd de buis afgesneden tot de opening gelijk kwam met den buitenwand van den bom. De opening was naar het buskruit toegekeerd, zoodat de vlam der lading tevens de buis ontstak. Om dit met meer zekerheid te doen geschieden en te voorkomen dat door den stoot bij het afgaan van het schot de bom zou springen, werd tusschen lading en projectiel een houten spiegel aangebracht, waarop een viltlaag, beide van corresponderende gaten voor de opening der buis voorzien. Verder werd de bom, zooals steeds, aan alle kanten met hooi, linnen e.d. opgestopt. Tempeering was in dit geval onmogelijk, tenzij door regeling van de vulling der buis of van den stand der gaten. Werd met een zòò kleine lading geworpen, dat de kamer niet gevuld was, dan moest, om het buskruit in aanraking met de opening te brengen, het achterste deel der kamer worden

opgevuld met een houten klos. Hierin moest echter weer een kanaal geboord zijn, dat met het zundgat correspondeerde!

Werpen met „één vuur”.

a — houten klos. b — kruit c — spiegel. d viltlaag. e — hooi.

Bij het werpen „met twee vuren” behield de buis haar oorspronkelijke lengte, was zij naar boven gekeerd en werd zij vòòraf ontstoken. Om ontijdig springen te voorkomen moest hier een flinke tusschenvulling van hooi worden aangebracht. Het aansteken kon in dit geval ook met een lont geschieden.

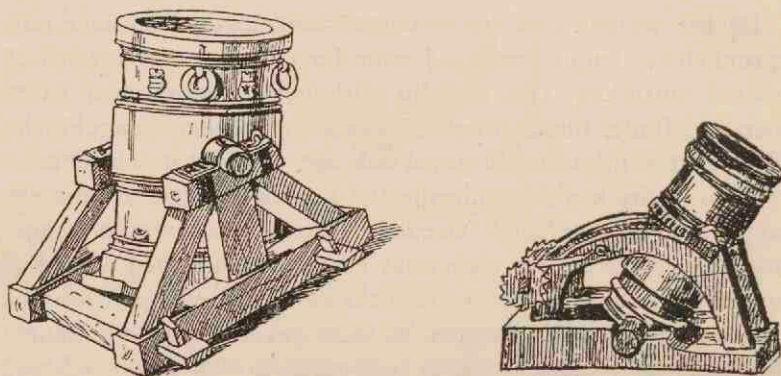
Voor gebruik als brandprojectiel kon op de ijzeren buis een lange houten geplaatst worden, waarin gaten waren aangebracht, waardoor de vlam naar alle kanten uitsloeg. Ook kon hiertoe de bom met linnen omwoeld en in een mengsel van pek en buiskruit gedoopt worden, in welk geval zij aan alle kanten brandde. Ten slotte konden ook gaten in den wand geboord worden.

Samenvattende kan men het vuren met springprojectielen in dezen tijd aanduiden als: langzaam, onzeker en gevaarlijk. Alleen van een bekwaam vakman met veel ervaring was van een dergelijk oorlogsmiddel eenig gevolg te verwachten. Het ingewikkelde geheel, het gevaar en de geheimzinnigheid, waarmee alles omringd werd, hebben zeker niet tot de popularisering der artilleriewetenschap in deze tijden bijgedragen. Deze omstandigheden verklaren ook, dat deze projectielen, ofschoon reeds vòòr den 80-jarigen oorlog in Duitschland bekend, eerst nadat deze krijg een 20-tal jaren geduurd had, en dan nog op zeer bescheiden schaal, toepassing vonden.

Mortieren.

De affuitage der mortieren moest aan speciale eischen van stevigheid voldoen, als gevolg van het feit, dat terugloop was uitgesloten en de terugstoot bijna verticaal omlaag gericht was. De meeste mortieren in dezen tijd waren z.g. „tuimelaars”, d.w.z. dat de tappen in het midden waren aangebracht, zoodat de mortier in alle standen in evenwicht was.

De terugstoot werd opgevangen gedeeltelijk in de tappannen, gedeeltelijk door een boogvormig stootblok, waartegen de kulas d.m.v. een houten wig werd vastgezet. De elevatie werd gegeven met een windas, waarmede het achterstuk aan een touw kon worden gelicht.²¹⁾

Mortieraffuiten uit de 16e eeuw.

Buskruit.

De buskruitlading bestond uit zwart salapeterkruit, in de samenstelling waarvan de meeste verscheidenheid heerschte, evenals in de meeningen omtrent de grootte der lading. Van een vaste lading was geen sprake: deze werd bepaald naar den afstand, den aard van het doel en naar het projectiel. Sedert het midden der 16e eeuw kwam in deze zaken meer eenheid van inzichten; gemiddeld bedroeg op het einde der eeuw de kruit-

²¹⁾ d'Abra de Raconis, bij Bonaparte, T. 3—290.

lading $\frac{1}{2}$ tot $\frac{4}{5}$ van het projectielgewicht. Omstreeks het midden der 16e eeuw kwam ook in de bereiding van het kruit een groote verbetering (in Frankrijk in 1540 en 1541) ²²⁾ door verbeterde zuivering en korreling in drie soorten, naar gelang van den aard van het vuurwapen. (Het korrelen zelf, een niet minder groote vooruitgang, bestond reeds sedert ongeveer 1450). Volgens de „Conste van fortificatie”, was de verhouding salpeter-kool-zwavel bij fijn buskruit: 5 : 1 : $1\frac{1}{2}$ of 6 : 1 : $1\frac{1}{3}$, wat de tegenwoordige samenstelling ($\pm$ 6 : 1 : 1) nabijkomt. Voor „middelbaar” kruit 3 : 2 : 1 of 2 : 1 : 1; voor grof kruit „tot cannon”: 3 : 1 : 1. Bij de laatste soorten was dus het salpetergehalte het geringst.

De kruitlading bedroeg voor een heele kartouw voor breschieten $\frac{2}{3}$, tegen levende doelen $\frac{1}{2}$ van het projectielgewicht. Verder was de verhouding bij stukken van 10—18 pond 11 op 12, bij die van 18—35 pond 7 op 8, tot 48 pond 2 op 3.

De korrels hadden (eind 16e eeuw) voor grof geschut de grootte van een erwt. (Kuipers I—199). De salpeter werd verkregen door uitlooming uit salpeterhoudende aarde en uit aanslag in vochtige kelders, stallen enz. *) Eerst in lateren tijd werd zij algemeen uit overzeesche gewesten betrokken, evenals de zwavel, terwijl de houtskool verkregen werd door verhitting van zachte houtsoorten, bij voorkeur wilgenhout. De bereiding van het buskruit geschiedde in particuliere buskruitmolens, die in een groot aantal steden aanwezig waren. Ook behoorden hand- of rosmolens tot de uitrusting van vestingen, terwijl vele vuurwerkers hun eigen buskruit vervaardigden. ²³⁾

Kardoezen waren reeds in de dagen van Karel V in gebruik, doch brachten het voorloopig nergens tot algemeene invoering;

²²⁾ d'Abra de Raconis, ib. 232.

*) Afbeelding en beschrijving in „Les Travaux de Mars”, III—95.

²³⁾ Over bereiding van buskruit: Bonaparte T. 3—293 vlg.

waarschijnlijk omdat men te dikwijls bij elk schot de lading veranderde²⁴). (Pl. III, fig. 3).

Laden.

Het laden geschiedde met een laadlepel, waarmede het kruit twee- of bij groote stukken driemaal achtereen los in de achterzijde der ziel gestort werd. Vervolgens werd het met den aanzetter aangestampt, en met een prop van hooi e.d. opgestopt *). Nadat eventueel in de ziel achtergebleven kruitkorrels met den wisscher waren verwijderd, werd de kogel, eveneens met hooi omwoeld, tot opheffing van de speling, ingebracht en aangezet. Na elk schot werd het kanon, zooals van zelf spreekt, gewischt. Tijdens het aanzetten en wisschen werd het zundgat met den duim dicht gehouden.

Richten.

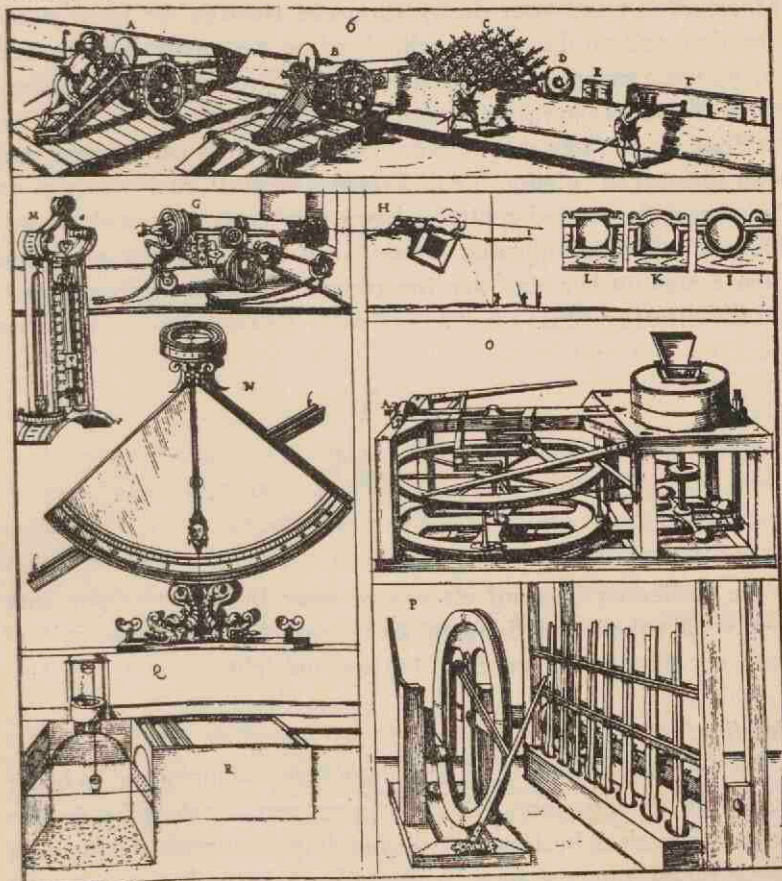
Het richten had plaats over den bovenkant van het achterstuk (de „kulas”) en een vizierkorrel, die in was of klei boven de monding was aangebracht. (Pl. III, fig. 6). Ook waren groote opzetten en primitieve kwadranten met graad- of afstandverdeling in gebruik. (Pl. III, fig. 4 en 5, Pl. IV, M en N, Pl. V, fig. 2). De hoogterichting werd met stelwiggen, (Pl. I, fig. 9), de zijdelingsche met handspaken gegeven. Voor nachtelijk vuur waren soortgelijke, eenvoudige hulpmiddelen gebruikelijk als tot vóór kort bij het vestinggeschut²⁵). Volgens „Der Bussen

²⁴) Volgens Ufano worden zij gebruikt bij gebrek aan goede laadlepels. Zij zijn van perkament, papier of linnen, 2½ tot 4 kaliber lang en worden vóór het laden aan de boven- en achterzijde opengesneden met het oog op de ontsteking.

*) „De Bussen Meesterije” schrijft propfen voor van „droog” en van „groen”, doch in ieder geval van zacht hout.

²⁵) Hiertoe werd ook reeds gebruik gemaakt van een compas, dat, in een houten klos aangebracht, vóór in de monding gestoken werd. („De Conste van „Busschieten” door Francois Joachim Brechtel, Neurenberg, 1591). Reeds bij Speckle (1589) vinden wij een compas als richtmiddel voor een mortier afgebeeld. (Pl. IV, M).

PLAAT IV

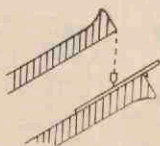

Uit: Daniel Speckle: „Architectura von Vestungen“, Straatsburg 1589.

- A. Kanon, vurend door schietgat.
 B. Overbank, op verplaatsbare bedding.
 C. Maskeering.
 D. Lederen zak, met zand gevuld, als hoofddekking.
 E en F. Houten hoofddekkingen.
 G. Affuit voor flankgeschut.
 H. Proef aangaande hinder van den rook bij flankvuur.
 I, K, L. Door Speckle voorgestelde tappannen (voor vluiggere richting).
 M. Opzet voor geschut.
 N. Opzet voor mortier, met richtliniaal, schietlood en kompas voor nachtelijk vuur.
 O. Korenmolen.
 P. Buskruitmolen.
 Q. Waterput.

Meesterije" werd voor de zijdelingsche richting de juiste plaats van de monding d.m.v. een schietlood op den grond aangegeven en hier een priem of stokje in den grond gestoken. Een tweede priem werd naast en tegen den staart geplaatst.

Voor de hoogterichting werd in de monding een looden, met was bestreken plaatje aangebracht, waarop met een aan de bovenzijde bevestigd schietlood een merkteeken gemaakt werd. Dezelfde inrichting komt voor in de „Handleiding voor een busmeester uit het eind der 16e eeuw". („Gelre, Bijdr. en Med. Dl. IV, 1901, p. 261).

De bediening bestond uit een of twee busschietters per stuk benevens enkele handlangers; over eenige stukken samen had een „edelman van 't geschut"²⁶⁾ het toezicht.

Bedding.

De emplacementen hadden, daar geen wiggen in gebruik waren en de terugloop vrij groot was, een aanzienlijke diepte; het voorste deel bestond uit de bedding, waarvan de planken op de onderliggers waren vastgespijkerd, het achterste uit vast aangestampte aarde. Het geheel was hellend onder een hoek van ongeveer 1 : 20.

Het afvuren geschiedde met een gloeiend gemaakten ijzeren haak, waarmee het fijnere buskruit, waarmee het zundgat (ten onzent „laadgat" genoemd) werd volgestort, werd ontstoken.

²⁶⁾ Het geldt hier een blooten titel, op de zelfde wijze als „adelborst". Binnen Oostende worden b.v. officieren aangesteld om over de „edelluyden van 't geschut" toezicht te houden, (Fleming 93).

Een „vuerhaeke” wordt reeds in 1393 genoemd in de rekeningen van Deventer.²⁷⁾

De vuursnelheid wordt door Hondius en Ufano opgegeven als resp. ongeveer 8 en 8—10 schoten per uur, door Willem Claesz²⁸⁾ (1641) 10 per uur (80—100 per dag). Tusschen zware en lichte vuurmonden wordt hierbij geen verschil gemaakt. Het hoofdbezwaar tegen snel vuren was dan ook de verhitting: volgens Hondius moesten de stukken na elke 10—12 schoten worden afgekoeld, hetgeen „vroeger” met azijn, sedert met natte haren kleeden (ook wel schaapsvellen) geschiedde.

Vervoer.

Het vervoer had, naar gelang van den aard van het geschut, op verschillende wijze plaats. De zwaardere stukken (heele kartouwen) werden van de affuit genomen en op blokwegens vervoerd. Wegens het zware beslag der affuiten was het geheel op deze wijze nog lichter dan het samenstel vuurmond-affuit. Volgens Ufano²⁹⁾ woog een kanon op een blokwagen 7544 pond,

²⁷⁾ Slijtage der vuurmonden had voornamelijk plaats in het zund- of „laatzgat”, wegens den hoogen aldaar optredenden gasdruk en temperatuur, wat smelten van het metaal ten gevolge had. Noodzakelijk werd hierdoor het „verbussen”. Dit kon geschieden door het zundgat vol te gieten met metaal, waarna een nieuw zundgat geboord werd. Tijdens het gieten moest het achterstuk sterk verhit worden (om na afkoeling klemming te verkrijgen), wat echter uitsmelten van het tin ten gevolge had. In plaats van deze z.g. „warme verbussing” paste men daarom later de „koude” toe, d.w.z. het zundgat werd uitgeboord, van schroefdraad voorzien, en vervolgens een stalen voering ingeschroefd, waarin een nieuw zundgat was aangebracht. Op sommige oude kanonnen ziet men nog het jaartal der verbussing aangegeven. Alleen metalen kanonnen werden verbust.

Volgens Hondius werd voorgesteld, de voering aanstonds bij het gieten aan te brengen, wat afstuitte op bezwaren van de zijde der gieters.

²⁸⁾ „Arithmetische en Geometrische Practijcke der Bosschietterije”. Rotterdam 1641, bl. 47.

²⁹⁾ „Vraye Description”, 37, alwaar afbeeldingen van een blok- en van een voorwagen.

op affuit 8600 pond; bij een bespanning van 23 paarden kwam dit in het eerste geval op 328, in het laatste op 374 pond per paard. De blokwegens deden tevens dienst voor vervoer van pontons, brugmateriaal enz. en zoo noodig als barricades tot versterking van het kamp.

Het middelbare geschut werd vervoerd d.m.v. een voorwagen met twee lage raden, waartoe in het staartkalf een klapmutsgat was aangebracht, dat over de pin van den voorwagen gelegd werd.

Lichte stukken ten slotte werden zonder voorwagen, doch met aan de zijwangen van den staart bevestigde lamoenberriën getrokken.

Oudere Deutsche kanonnen werden somtijds getrokken aan het affuutoog, waarbij de staart over den grond sleepte. Ook vinden wij wagens vermeld en afgebeeld, waarop de affuit van een zwaar stuk afzonderlijk kon worden vervoerd.

Het aantal trekpaarden was niet gering: voor een heele, halve en kwart kartouw bedroeg het (als normale bespanning) resp. 31, 23 en 11; Ufano ³⁰⁾ geeft voor de ongeveer even zware Spaansche stukken op: 30, 23 en 13, waarvan echter, bij gebruik van een blokwagen, 7 voor de affuit gerekend zijn. Als „krachtwerktuigen“ voor het op- en afleggen en verdere manoeuvres met de stukken waren in gebruik: een houten bok met derde been, katrol en windwerk met handspaken; dommekrachten van ongeveer het tegenwoordige model, en weegboomen met knaap. ³¹⁾ De bediening van de houten bok stond ook destijds reeds als eenigszins gevaarlijk bekend. Als handlangers dienden, althans aan onze zijde, meestal varensgezellen; deze toch waren het best geoefend in het gebruik der krachtwerktuigen en het in- en uitladen, bij het ten onzent veel voorkomende vervoer per schip.

³⁰⁾ p. 39.

³¹⁾ Ufano, afb. 24.

§ 2. De artillerie in de handschriften van Jan van Nassau.

De Wiesbadensche handschriften bevatten omtrent de Nederlandsche artillerie belangrijke gegevens, waarom wij deze thans willen bespreken.

In de „Observationes” handelen over de artillerie de hoofdstukken: „Vom groszen Geschutz und beschieszen” (f. 33), „Von Mörseln und Feuerkugeln” (f. 37) en „Von Petarten” (f. 41). Geschreven in de jaren 1597 e.v., geven zij de opvattingen weer, die voortvloeiden uit de ervaringen der veldtochten tot en met die van 1597. De korte inhoud is de volgende:

Kanonnen.

De beste stukken voor den belegeringsoorlog zijn heele en halve kartouwen, lang 11 of hoogstens 12 voet. Zij zijn, — voornamelijk de halve kartouw — ook in den veldoorlog bruikbaar, mits goed bediend. Doordat zij de vijandelijke eskadrons dwingen, op een afstand te blijven, benemen zij den vijand ten deele zijn vrijheid van beweging. Ook is de moreele werking van belang.³²⁾ Deze meening verdient opmerking, omdat over het nut der artillerie in den veldslag de meeningen voorheen nogal uiteen liepen.³³⁾

Voor veldgeschut zijn het best geschikt 12-ponders met een lengte van 11 of 12 voet. Kleinere stukken hebben volgens den schrijver niet meer uitwerking dan een musket. De verkorting van het veldgeschut tot $8\frac{2}{3}$ voet (zie Bijlage II) heeft dus waarschijnlijk na 1597 plaats gevonden. De falconet wordt door Jan van Nassau niet genoemd; zij was in dezen tijd dan ook nog niet als veldgeschut in gebruik. Langere stukken schieten blijkens ervaring niet verder en ook minder zuiver dan de hier genoem-

³²⁾ „.....,dar sie nicht allein einen groszen schrecken bringen, sondern, da sie woll gerichtet und mit gute buxenmeister versehen sint, auch schade thun, und den feind mercklich verhindern nicht nach seinem gefallen im felt zu halten.”

³³⁾ Bonaparte T. 1—249.

de. Zij zijn dus noodeloos zwaar en veroorzaken veel last op marsch, daar men het geschut „ohn schimpf und schaden" nu eenmaal niet kan achterlaten.

De dikte is bij de kamer („pulversack") 3 maal, bij de monding 2 maal de kogel-diameter. Bij vergelijking met de uit ongeveer denzelfden tijd dagteekenende kanonnen van andere natie's blijkt, dat het verschil in wanddikte bij de Staatsche artillerie het grootst is. De tappen liggen hier dus ook verder achterwaarts. Ook werden de tappannen verder naar voren in de zijwangen aangebracht dan tot nog toe.³⁴⁾ Aan een en ander was het voordeel verbonden, dat het vuren door schietgaten of tusschen schanskorven gemakkelijker was, een punt waaraan destijds groote waarde gehecht werd. Het vormde b.v. ook een hoofdargument tegen het gieten van kortere stukken; bij Geertruidenberg b.v. deed zich het euvel gevoelen, dat de Staatsche kanonnen de eigen borstwering en schanskorven wegshoten. Bucquoi deed, in zijn hoedanigheid van Generaal der artillerie in het Spaansche leger, dezelfde ervaringen op met op zijn last gegoten te korte stukken, reden, waarom hij weer tot de beproefde modellen van keizer Karel terugkeerde.

De elevatie werd gegeven d.m.v. stelwigen, geschoven tusschen het achterstuk en een dwarshout („stelkalf") tusschen de zijwangen der affuit. (Pl. I, fig. 9). Om het achterstuk te helpen optillen waren bij de zware stukken 3—4 man noodig, terwijl de busmeester („buxenmeister") de richting gaf. Soms waren echter aan de affuiten hefwerktuigen („winde") aangebracht, met behulp waarvan de busmeester met één hand het stuk hooger of lager kon stellen. Van welken aard deze „winde" waren, blijkt niet; wellicht hebben wij hier met een eenvoudige dommekracht te doen.

Het zundgat werd tegen regen gedekt met een looden zund-

---

³⁴⁾ Vergelijk de afbeeldingen van Spaansche en Duitsche artillerie met die van Maurits.

gatdeksel of met „schaapsvel”. ³⁵⁾

Tijdens het laden, dat in vrij ver achterwaartschen stand moest geschieden en lang duurde, werd het schietgat gesloten met twee musketvrije luiken, die op de wijze van vleugeldeuren open- en toegedaan werden ³⁶⁾.

De ook den tegenwoordigen artillerist niet onbekende „beurston” was in dezen tijd reeds in gebruik, terwijl het fijnere „zuntpulver” afzonderlijk in beenen flesschen werd bewaard.

Het in batterij brengen van zware stukken op korten afstand van de vesting was, als van zelf spreekt, een bezwaarlijke verrichting. Het geschut werd hierbij met handen verplaatst. Bij vervoer door loopgraven, hetgeen bij dag noodzakelijk was, werden zware stukken van de affuit genomen en op rollen of over ribben en planken vervoerd („mit zugen, rollen oder heffelen, fast wie man die weinfasz aus und ein die keller leset”).

Een voornaam ding voor den busmeester was, steeds dezelfde lading en buskruitsoort te gebruiken, daar anders springen van het kanon of wel te ver of te kort (onder eigen menschen) schieten het gevolg kon zijn.

Per twee of drie kartouwen werd in den regel een „edelman van het geschut” aangewezen ³⁷⁾; verder 3—4 handlangers per stuk.

Als projectielen worden genoemd, behalve de gewone kogels, „feurige kugell welche in einen sonderlichen ofen gehitzet wer-

³⁵⁾ Tegen vernagelen waren de zundgaten veelal van een stevig metalen deksel met ketting en slot voorzien.

„Vernagelen” geschiedde met een ijzeren bout met hakkels, die met een hamer in het zundgat werd gedreven. Het kanon was hierdoor, althans zoo lang geen nieuw zundgat geboord was, vrijwel onbruikbaar.

³⁶⁾ Een goede afbeelding van een in actie zijnde batterij, waarbij dergelijke luiken, bij Bonaparte, T. II, pl. IX.

³⁷⁾ „Dawegen (d.i. voor de zorg voor het materieel) man auch uf 2 oder 3 carthaunen gewisse persohnen sonderlich ein von adell pleget zu verordnen, welche uf buxenmeister und alle das irige so von nöth und mangell möchten gut achtung geben und sich von den artilgeriemeister coaidiren lassen und gehorsamen müssen. Sonsten ist das ordinar das zu einer halbe carthaune hören 2 buxenmeister, zu einer ganzen 3 und einer von adell de bey gebraucht wird.”

den", verder kettingkogels om „in den streichwehren oder unter volck zu schiszen", en langwerpige mandjes met schroot of steenen gevuld, zooals wij zagen de voorloopers der kartets.

Voor de diepte van een geschutopstelling noemt Jan van Nassau voor de bedding 20, totaal 30 voet, welke opgaaf met die van Ufano overeenkomt.

Niet zonder belang is het hoofdstuk: „Von Mörseln und feuerkugeln".

Mortieren.

Vooraf zij opgemerkt, dat een der belangrijkste vorderingen, die de Nederlandsche artillerie onder Maurits gemaakt heeft, is de uitgebreide toepassing van het worpvuur met springprojectielen. Mortieren, waarschijnlijk even oud als de artillerie zelf, waren in de Nederlanden niet onbekend, doch weinig in gebruik ³⁸⁾. Ook brandkogels waren reeds gebruikt, doch met weinig uitwerking. („Hirbevor hat man auch in den Nederlanden feuerkugel gebraucht, sie seint aber nicht uf das entzwey springen, sondern allein uf den brant gerichtet und mit schlengen ³⁹⁾ gemacht gewesen....."). Het eerste gebruik van springprojectielen of granaten („sprengkugel") had door onze artillerie plaats voor Grol in 1597, wanneer wij althans Jan van Nassau mogen gelooven. Zij waren door dezen vervaardigd en door Maurits in persoon beproefd. („..... und hat Mg. herr— d. i. Jan van Nassau — dieselbe invention ins Niederland gebracht und im zugen ein sonderlicher Mörsell und kugeln darzu giesen lassen, und selbstn seine Excx. die prob im felt gethan und gewesen").⁴⁰⁾

³⁸⁾ „Ob dieselbe woll ein zeit lang in den Nederlanden nicht brauchlich gewesen und wenig geachtet worden, so seint doch dieselbe nun mehr bey zeiten Graff Moritz wieder in gebrauch gekommen und haben an unterschiedlichen orter guten effect gethan". (f. 37).

³⁹⁾ „Moordslagen" of ijzeren springstukken. Reeds voor Groningen waren echter granaten gebruikt.

⁴⁰⁾ K. 923, Kr. II, f. 50—51.

Iets verder ⁴¹⁾ wordt bij de beschrijving van een bom verhaald dat de „Moscovieten” dit soort projectielen in Lijfland gebruikt hebben. In elk geval kan als vaststaande worden aangenomen, dat de bommen omstreeks dezen tijd uit Duitschland zijn ingevoerd, doch hier te lande voor het eerst een krachtig strijdmiddel zijn geworden.

Omtrent de mortieren vermeldt dit hoofdstuk verder nog het volgende:

Hoe grooter het kaliber zijn kan, hoe beter. Zij moeten echter van „messing” worden gegoten, om niet te zwaar te worden. Zij zijn dan sterker dan die van ijzer of van hout(!) en behoeven dus minder dik te worden. De kamer („feuerseck”) moet klein zijn, wat de sterkte ten goede komt. Een groote lading is niet noodig: op een projectiel van 60 pond kaliber (massief gerekend), 2 pond buskruit. Ver en hoog werpen is overbodig en zelfs schadelijk, daar het projectiel te diep in den grond dringt en de uitwerking verloren gaat. Mortieren van groot kaliber moeten evenals een kanon, op een affuit met raden ⁴²⁾ gebruikt worden. Kleinere mortieren „so halbe carthaunen kugell nuhr schiszen” worden draagbaar gemaakt, waartoe zij van een paar ringen voorzien worden, waaraan zij door twee man gedragen worden. Zij worden „unten mitt einen breiten fusz, so nicht dick ist und etwas über sich stehet, des da besser denselben zu richten, gegossen”.

Voor een beleg is een aantal van 20 of 30 mortieren noodig, in 4 of 5 batterijen verdeeld (wat voorloopig nog toekomstmuziek zou blijven). Vooral in een stad of schans met beperkte binnenruimte kan door de zoowel brandstichtende als vernielende werking groote moreele en materieele uitwerking bereikt worden. Deze wordt nog vergroot door spring- en brandkogels door elkaar te gebruiken, waardoor het onschadelijk maken van de laatste ten zeerste bemoeilijkt wordt.

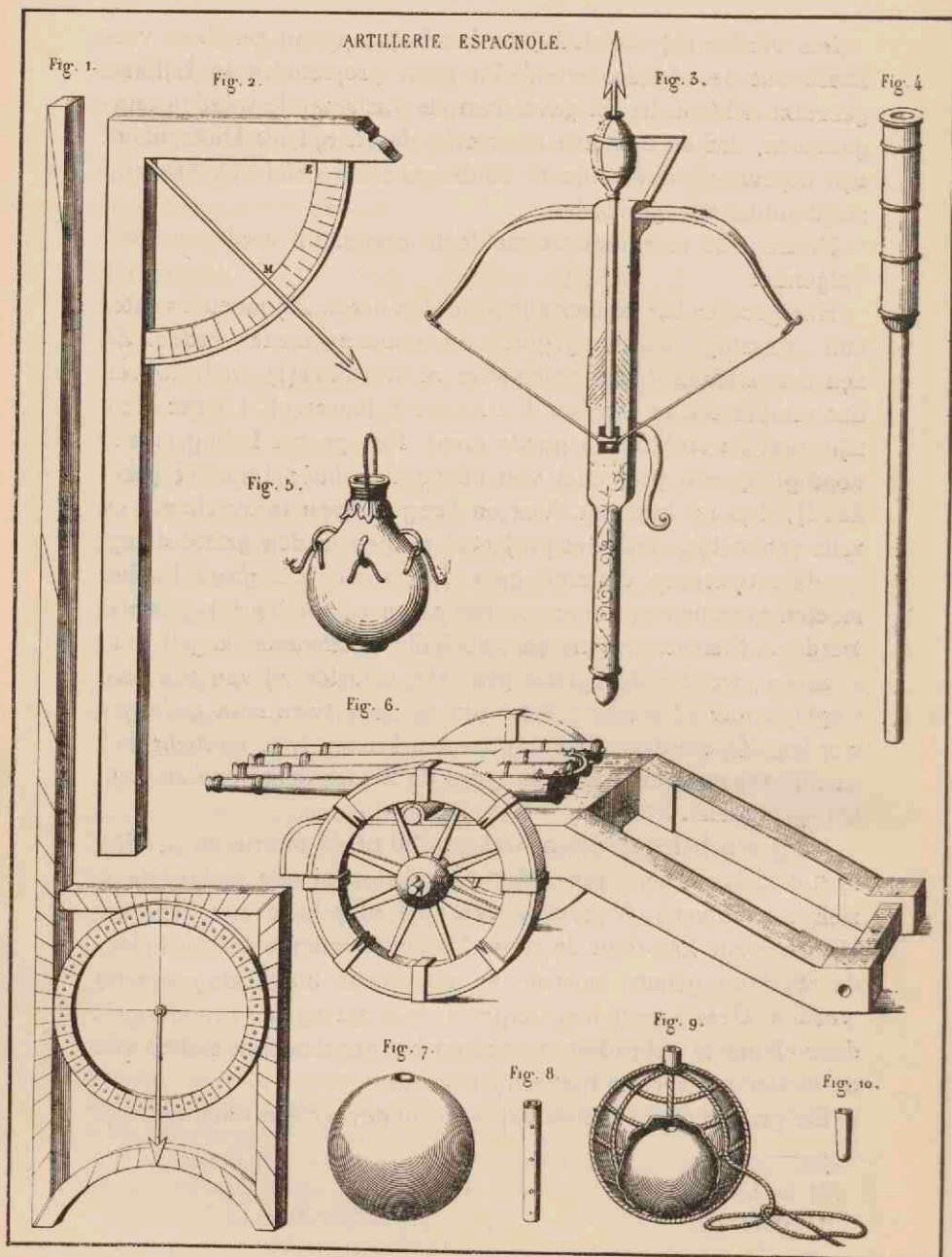
De granaten zijn hol en van ijzer, ongeveer een duim dik, ge-

⁴¹⁾ ib. f. 52—54.

⁴²⁾ Wielen.

PLAAT V

ARTILLERIE ESPAGNOLE.

Uit: *Ufano*. 1, 2. quadranten (de lange arm wordt in den vuurmond gestoken); 3. voetboog met vuurpijl; 4. vuurkolf; 5. vuurpot; 6. orgelgeschut; 7, 8. bom met buis; 9, 10. brandkogel met granaat en buis.

goten. Aan boven- en onderende bevindt zich een gat, dat tevens dient tot verwijdering der vormaarde. Hierin wordt een houten pijp („patron”) vastgezet, van eenige zundgaten voorzien en met een ontstekingslading van speciaal „feuerwerck” gevuld. Het projectiel zelf wordt met „gutem starckem pulver” gevuld en bekleed met in pek gedrenkte wol of linnen⁴³). Op het buskruit in de kamer wordt een laag hooi aangebracht, waarin „feuerwerck oder brandt” gestrooid wordt. Het werpen geschiedt met één vuur; de buis wordt dus naar beneden geplaatst (een spiegel, als bij Senfftenberg, wordt hier echter niet genoemd). Het hooi dient, behalve voor opstopping, ook om het pek op de buitenzijde te doen branden, waardoor tevens het onschadelijk maken wordt bemoeilijkt. De brandtijd wordt zoo veel doenlijk geregeld door de samenstelling (dichtheid) van de vulling der buis in overeenstemming te doen zijn met den vermoedelijken afstand. (fol. 39). Behalve de metalen mortieren werden er o.a. ook gebruikt van eikenhout, met ijzeren banden versterkt. Deze zijn soms zoo wijd, „das man in dieselbe kriechen kan”, doch van weinig nut.

Vuurpijlen. (Pl. V, fig. 3).

Vuurpijlen dienden tot het in brand schieten van woningen en van brandbare aanvals- of verdedigingswerken. Zij werden op korten afstand met sterke stalen bogen verschoten. Aan de achterzijde waren vleugels aangebracht tot het stabiel houden in de baan, terwijl de brandstichtende stof, die van te voren werd aangestoken, zich in een uitwendig met brandbaar pek bestreken zakje bevond. Aan de voorzijde bevond zich een ijzeren punt, terwijl een dwarsijzer diende om het blijven steken in rieten daken e.d. te bevorderen.

Een tweede reeks verhandelingen over het geschut komt voor in „Kriegsbuch, Tomus I” (K. 923, fol. 126—142).

Voor een deel is de inhoud woordelijk gelijkloidend met dien

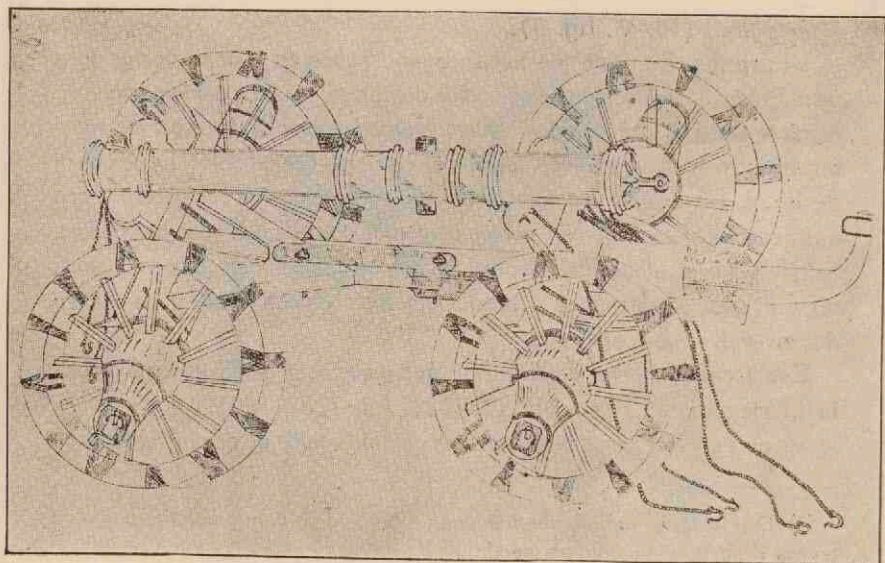
⁴³) Dit in dien tijd steeds toegepaste bekleeden van projectielen kwam tevens de geheimhouding ten goede.

der „Observationes”; de verdere mededeelingen zijn in het kort de volgende:

Licht geschut en vervoerwagen.

Behalve de reeds genoemde drie geschutsoorten zijn in „Holland” ook stukken, die 6—8 pond ijzer schieten, voor en achter even dik zijn, nl. slechts 2 „zoll”, en daardoor veel lichter zijn dan kartouwen. (Wellicht een voorlooper van de „falconet”, die insgelijks 6 pond ijzer schiet, doch achter een weinig dikker is dan vòdr).

Als een nieuwe uitvinding wordt genoemd een vervoerwagen, waarop een halve kartouw door drie paarden getrokken kan worden. Het is een vierradig voertuig, bestaande uit twee onafhankelijk van elkaar draaibare assen, waarop houten kussens, met ligplaatsen voor de kartouw, die met kettingen bevestigd wordt. Bij de tot nog toe in gebruik zijnde blokwagens was geen onafhankelijkheid van voor- en achterstel, wat het maken van korte wendingen uit den aard der zaak zeer bemoeilijkte.

De naven der assen waren aan binnen- en buitenzijde met messingen ringen gevoerd, zoodat alleen deze op de as rustten, wat de wrijving verminderde en tevens de smering ten goede kwam.

De affuit van een kartouw of slang moet geconstrueerd zijn op een elevatie van 18 graden; voor grootere elevatie (tot 45 graden, waarbij de grootste dracht bereikt wordt) moet de staart worden ingegraven. (fol. 130).

Het gebruik van wiggen ter beperking van den terugloop wordt hier voor het eerst vermeld. De afmetingen zijn: lang 8, breed 3 en hoog 1 voet. (fol. 138).

Om een batterij tegen artillerievuur te dekken wordt de bouw van driehoekige traversen van schanskorven (elk 6 voet breed en hoog) aanbevolen. Het aldus gevormde emplacement is in het schietgat 4, aan de achterzijde 18 voet breed. (fol. 140).

Voor het bresschieten worden nog eenige wenken gegeven: De stukken mogen niet al te dicht bij de vesting zijn opgesteld, daar de kogels dan afketsen, waardoor de uitwerking verloren gaat. Een aarden wal is zeer moeilijk door schieten te beschadigen. In dit geval moet men van boven af beginnen, waardoor de aarde geleidelijk afkalft; het vlugst geschiedt dit aan de punt van een bolwerk, wat ook de geschiktste plaats is om in den wal te „logeeren”. Bij muren of torens daarentegen wordt van onderen begonnen en met salvo's gevraagd om den muur in zijn geheel te doen instorten. Alvorens men tot bresschieten genaderd is, zijn de voornaamste doelen: de borstwering, de zich vaak op de wallen bevindende windmolens en de kazematten of „strijkwerken”. (fol. 135: „vom beschiessen”).

Springprojectielen.

Over mortieren bevat het „Kriegsbuch I” nog eenige aanvullende gegevens. Het blijkt nl., dat de „sprengkugel” ook gedacht worden als projectiel voor kartouwen, om tegen wallen gebruikt te worden, waarbij men een combinatie van schok- en mijnwerking voor oogen had. Het hiervoor bedoelde projectiel is van brons en met grootere wanddikte dan de vroeger genoem-

de ontworpen (2 duim). Of dit vuur reeds praktische resultaten opleverde, wordt niet vermeld, doch is zeer twijfelachtig.

Eenige verschillende typen van granaten zijn in teekening gebracht in *Kriegsbuch II* (K 923, fol. 52—54). Bij het eerste is de buis kort en maakt hij één geheel met het projectiel uit. Bij het tweede is hij veel langer en met schroefdraad bevestigd, waarbij de aanhechtingsplaats van was voorzien werd. Een betere was die waarbij de buis geheel in de granaat was geplaatst, dus twee steunpunten had.

Daar de ontsteking bij al deze typen onzeker en niet zonder gevaar was, werd naar een andere ontstekingswijze gezocht. Een mechanische oplossing van het vraagstuk is de volgende:

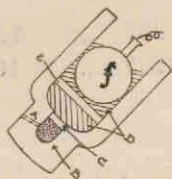
Door het projectiel liep een ijzeren pijl, die bij den aanslag een ontstekingsinrichting in werking bracht. Deze bestond, voor zoover uit de niet geheel duidelijke beschrijving valt af te leiden, uit een stalen getand rad, dat door wrijving tegen vuursteen een vlam opwekte, als bij het radslot. Aan de buitenzijde van het met buskruit gevulde projectiel waren 24 ijzeren springstukken („schlege") aangelijmd om de uitwerking te vergrooten. Het zwaartepunt was zoodanig gelegen, dat de pijl, waaraan een ijzeren stootplaatje bevestigd was, steeds het eerst op den grond kwam. Hiertoe was mede aan de tegenovergestelde zijde een staart of vederbosch aangebracht. De bedoeling was gebruik als handgranaat of uit mortieren. Of deze bedoeling ooit verwezenlijkt is, valt te betwijfelen.

Een ander blijk, dat naar een verbeterde ontstekingswijze gezocht werd, is een ontwerp, waarbij deze langs scheikundigen weg plaats had, nl. door stukjes ongebluschte kalk. Deze werden van te voren gedurende eenigen tijd gedompeld in een vloeistof van zekere ingewikkelde scheikundige samenstelling, en vervolgens (ter grootte van een noot) door het laadgat in het met buskruit gevulde projectiel gebracht, waarna dit met een schroef stevig werd gesloten. De explosie had na ongeveer een kwartier plaats; hoe deze tijd te regelen was, blijkt niet. Gebruik tegen wallen stond hierbij op den voorgrond.

Betreffende het vuren met mortieren vinden wij nog het vol-

gende (fol. 49—50): Als grootste elevatie voor het werpen van springkogels wordt hier 18—20 graden genoemd. De lading bestaat uit $1\frac{1}{2}$ lood ⁴⁴⁾ goed „birschpulver” (jachtkruid). Zij wordt in de kamer opgesloten met een prop van zacht wilgenhout, die met een houten hamer wordt ingedreven. Vervolgens wordt een laag hooi in den mortier aangebracht; daarna een ronde houten spiegel, die juist in den mortier past. Hierna weer een laag hooi, waarop het projectiel geplaatst wordt. Wordt ook deze aan alle kanten flink met hooi toegestopt, „so hebet das pulver die kugel 7 hundert tritt hinweg und nog wol darüber”. Het werpen met één vuur vermeldt Jan van Nassau niet.

Het vuren met mortieren was steeds een vruchtbaar terrein voor allerlei improvisatie's.

- a — kamer.
- b — buskruit.
- c — houten prop.
- d — hooi.
- e — houten spiegel.
- f — projectiel.

Voor Rijnberk (1597) werden b.v. vuurkogels, om te voorkomen, dat zij te diep in de aarde drongen, verschoten in een kistje van sterk eikenhout, met ijzeren banden beslagen. ⁴⁵⁾ Bij gebrek aan mortieren groef men wel ronde kuilen van overeenkomstigen vorm, waaruit de vuurkogels werden verschoten. De kamer bestond hierbij uit een van ijzer of met ijzer beslagen hout vervaardigde kan, waarin als zundgat een houten buisje was aangebracht ^{45a)}.

Kosten.

Over de aanschaffingskosten van heele en halve kartouwen bevat het „Kriegsbuch II” ^{45b)} gegevens, n.l.:

⁴⁴⁾ 1 Lood = $\frac{1}{32}$ pond (± 15 Gr.).

⁴⁵⁾ K. 923, Kr. I—196.

^{45a)} ib.

^{45b)} f. 2.

een heele kartouw	2216	gld.	
affuit zonder beslag	72	„	
raden en assen	60	„	
affuit, compleet zonder beslag	132	„	
het beslag, wanneer dit op de in Duitschland gebruikelijke wijze wordt aangebracht	314	„	10 st.

In Holland wordt echter „bei weitem nicht” zooveel beslag als in Duitschland „daran gehenket”.

Een blokwagen onbeslagen	60	gld.	6	st.
idem met beslag	162	„	7	„
voorwagen onbeslagen	30	„		
idem met beslag	340	„		
Totaal kost een heele kartouw met blok- en voorwagen	2763	„	17	„ ⁴⁶⁾
Een halve idem	2017	„	10	„

Voorwaarden bij het gieten.

Over het gieten van kartouwen een en ander in K 923, fol. 3. Voor een heele kartouw van 6400 pond gewicht is 7040 pd. metaal noodig (10 procent wordt gerekend voor „abgank”). Het gietloon hiervoor is 5 carolusgld. (2 car.daalders). Mislukt de goot, dan moet de gieter de 110 pd. voor „abgank” vergoeden en ook verder „mühe und arbeit verlieren”. De opdrachtgever levert in den regel het metaal, evenals werkplaats, oven en materiaal („leist, draht und eisen) voor het maken van den gietvorm. Het hout voor den gietvorm en brandstof levert echter de gieter zelf, benevens het linnen voor het bekleeden van den vorm. Onderhoud en betaling van zich en zijn knechten bekostigt hij zelf. Met één oven kunnen te gelijkertijd twee heele of vier halve kartouwen gegoten worden.

Bij sommige gieters bestond de meening, dat men, door het gietmetaal met kleine hoeveelheden van bepaalde stoffen te

⁴⁶⁾ De optelling klopt niet.

vermengen, de stukken lichter maakte, waartegen Jan van Nassau opkomt. Hoofdzaak is de „rechte proportion”. Immers, uit ervaring blijkt, dat een kartouw van 11 voet lengte en 30 pond ijzer veel verder en zekerder schoot dan een slang van 17 voet en 16 pond⁴⁷⁾.

Ter aanvulling hiervan zij vermeld wat Hondius omtrent de „schoone gieterij” in Den Haag meedeelt.

De meestergieter kreeg hier f 6 per f 100 van den kostprijs als loon, waaruit hij de bovengenoemde onkosten bestreed. Bij het omgieten van oude stukken rekende hij 10 % van het gewicht als „lackagie”. Voorts genoot hij een vast tractement van het land. Voor particulieren rekende hij 50 %. Per jaar konden met 6—12 knechts als maximum 6 heele, 12 halve kartouwen en 6 veldstukken gegoten worden.

Artillerietrein.

Over de samenstelling van artillerietreinen en het bijbehorend personeel zijn bij verschillende schrijvers gegevens te vinden. Het spreekt van zelf, dat hierbij in onderdeelen steeds verschillen voorkwamen. Als voorbeeld geven wij de samenstelling van een artillerietrein van 6 halve kartouwen, uit het „Kriegsbuch II” (K 923, fol. 4), waarbij gerekend is op een munitievoorraad van 100 schoten per stuk. Hieruit blijkt, dat de trein, behalve de 6 vuurmonden, bestaat uit 44 wagens, elk met normaal 3 paarden, 90 „trekpaarden” (d.i. voor het geschut), totaal ongeveer 250 paarden en 294 man.

De betreffende staten zijn opgenomen in Bijlage III. Ter vergelijking diene nog dat Ufano (bl. 32 vlg.) voor 30 stukken (9 heele, 8 halve, 6 kwart kartouwen en 7 veldstukken) met een munitievoorraad voor 15 dagen, noodig oordeelt 356 wagens, 588 trek- en 936 wagenpaarden.

Streven naar lichter geschut.

Een merkwaardig betoog is het „Discours die artillerie be-

⁴⁷⁾ K. 923, Kr. II, 34.

langent, welcher mein Gn. Herr Gr. Johan der Elter zu Nassau zu papier bringen liesz", in K 923, fol. 27—30.

Het is een pleidooi voor de invoering van een lichter kanon dan de bestaande, met het oog op het gebruik als veldgeschut. Het valt niet te ontkennen, dat de halve kartouwen, die in Maurits' legers de meerderheid vormden, en zoowel in den slag als bij belegering moesten dienen, voor het eerste doel weinig geschikt waren, evenmin als het veldgeschut, dat bovendien tegenover de andere stukken slechts in geringen getale gebruikt werd (de falconet komt, althans tot en met 1602 — waarover Duycks journaal loopt — niet bij het veldleger voor.⁴⁸⁾

Het betoog van Jan van Nassau is van de volgende strekking:

In plaats van de bestaande halve kartouw, die 5500 pond weegt en door 16—20 paarden wordt getrokken, wil hij kartouwen doen vervaardigen van slechts 1200 pond, door 4 paarden getrokken.

Hij wil dit als volgt bereiken:

1. Inplaats van 11, behoeft de lengte slechts 8 voet te bedragen. Het vuren tusschen schanskorven door is te velde onnoodig.

⁴⁸⁾ Om een denkbeeld te geven van de artilleriesterkte te velde onder Maurits volgen hier eenige opgaven, ontleend aan Duycks Journaal:

Jaar	Veldtocht	Heele kan.	Halve id.	Veldstukken	Mortieren	Plaats bij Duyck.
1591	Zutphen enz.	12	16			I—12
1592	Steenwijk	13	23	3	2 a)	I—77
1594	Ontzet Koevorden		4	8		I—378
1595	Grol	20 „stukken batterie"		6		I—609
1597	Rijnberk enz.	15	15	10		II—305
1598		16	16	10	5	(K 924—90)
1600	Nieuwpoort	16	14	7		II—629
1601	Rijnberk	25 kartouwen		4		III—60
1602	Brabant		12	3 „kleine metalen stukken"		III—394

a) Bij de belegeringen van 1594 en 1597 werden eveneens mortieren gebruikt.

2. De metaaldikte kan minder bedragen, daar de stukken te velde minder verhit worden. (In een veldslag worden hoogstens 4—5 schoten afgegeven).
3. In plaats van massieve van 24, kunnen holle kogels van 12 pd. gegoten worden, die tegen troepen dezelfde uitwerking hebben. De lading wordt dan 4 in plaats van 12 pond.
4. De kamer wordt zodoende kleiner, waardoor (volgens den schrijver) het buskruit krachtiger werkt.

Daar ook de kleinere lading een kleinere metaaldikte mogelijk maakt, kan het gewicht ten slotte tot 1200 pond teruggebracht worden.

Van deze kartouwen zou men voor het zelfde geld er 12 tegen thans 4 kunnen gieten. Het grootste voordeel zou echter zijn de snellere verplaatsbaarheid.

Dit „Discours” bewijst, dat een streven naar lichter veldgeschut, later door Gustaaf Adolf verwezenlijkt, reeds in het begin der eeuw bestond.

Eerst in veel later tijd verhaalt Hondius in zijn „Korte Beschrijvinge”, dat „onlangs gepractiseerd” zijn stukjes van ongeveer 900 pond voor veldgebruik, die zeer voldeden, maar waarover hij in het belang der geheimhouding verder het stilzwijgen bewaart *).

Kan men aan bovenstaand betoog een logischen gedachten-gang niet ontzeggen, een andere uitvinding van den Graaf, tot hetzelfde doel strekkende, getuigt o.i. meer van vindingrijkheid dan van technischen blik.⁴⁹⁾

Het geldt hier een kanon „à double usage”, waarbij een „steinbüchse” van zwaar kaliber (60 pond) wordt ingericht tot het beschieten van wallen door het inschuiven van een metalen voering, die het kaliber tot 24 pond terugbrengt. Kanon en voering wegen elk ongeveer 2000 pd. en kunnen ieder afzonderlijk

⁴⁹⁾ K. 923, Kr. II, 35: „Noch ein ander invention, welchen ich selbst en gedacht wie das geschutz leichtlich fort zu bringen”.

*) Zie hierbij Rel. Ven, 176.

door 6 paarden getrokken worden. Het plan is merkwaardig als eerste ontwerp van een uitneembare kernbuis.

Fabricage van buskruit.

Over fabricage van buskruit handelen eenige berichtjes in K 923, fol. 31 vlg. ⁵⁰⁾

Onderscheiden wordt:

„birschpulver” (jachtkruit): 3 pd. gesmolten salpeter, 1 pd. 4 lood kolen, 28 lood zwavel.

„scheiben pulver”: 7 pd. gezuiverde salp., 1 pd. 24 ld. kolen, 1 pd. 14 ld. zwavel.

„schlangen pulver”: 1 pd. salp., 9 ld. kolen, 6½ ld. zwavel. *)

Na het fijnmalen en mengen der bestanddeelen wordt het mengsel vóór het korrelen nat gemaakt (de „anfeuchtung”) met een loog van ongebluschte kalk, asch en water. Na het korrelen, drogen en zuiveren wordt het kruit, na eerst weer bevochtigd te zijn, geglansd in ronddraaiende trommels met verschillende tusschenschotten ⁵¹⁾. Het geheel geeft den indruk van een nog al primitieven gang van zaken.

Bewaring.

Ten slotte (fol. 32) een „Bericht” over de behandeling van buskruit: „Wie man mit dem Pulver umbgehen soll”, nl.:

1. Het kruit wordt bewaard in tonnen van ten hoogste 1½ „centner” (150 pond) inhoud.
2. De tonnen worden op een handbreedte na gevuld.
3. Zij worden niet rechtop gezet, doch neergelegd.
4. Elke zes weken worden zij iets verrold om het aankoeken van het kruit te voorkomen („sonsten es so hart wirdt wie ein stein”).
5. Elk jaar in Maart moet het buskruit in de zon gedroogd en gelucht worden.

⁵⁰⁾ „Verzeichnus des pulver setzen”.

*) 1 pond = 32 lood.

⁵¹⁾ Ten einde korrels van rond en glad oppervlak te krijgen.

Voorts zijn nog eenige staten van belang. Enkele maken deel uit van de plannen tot het organiseeren van de „Landrettung” d.i. een op volkswapening gebaseerde weermacht in het graafschap Nassau. Als zoodanig noemen wij: „Wasserlei in ein Zeughaus zu bestellen”.⁵²⁾ Behalve allerlei soorten geschut (o.a. kamerstukken) worden hier ook ijzeren kamers genoemd, die worden ingegraven en door een loopend vuur worden ontstoken. Waarschijnlijk ontmoeten wij hier de later zoo genoemde „fladdermijnen”.

In den hierop volgende staat „Wasserlei dar zu gehörig”, is voornamelijk de opsomming der benodigde projectielen van belang, n.l.:

1. „Eyserne, steine, beschlagene holzerne⁵³⁾ und gebackene kugeln, auch bley oder von glockenspeis im notfall”.
2. „Hole oder sprengkugeln”.
3. „Fiewerkugeln zum anstecken und zum bericht”.⁵⁴⁾
4. „Granaten”.
5. „Gebackene kugeln so mit schrot aufgefüllt”.

Voor de kennis van het artilleriesmaterieel is nog van belang de „Verzeichnis vom groben geschutz und was darzu gehört welches die herrn Staten anno '98 zu veldt gebraucht haben”. zijnde een volledige inventaris der artilleriesuitrusting van het veldleger.⁵⁵⁾ Hierbij sluit zich aan een soortgelijke staat van de „Munition”, d.i. hier de wapenen en uitrusting der andere wapens.⁵⁶⁾

⁵²⁾ K. 923, Kr. I. 90.

⁵³⁾ Houten kogels worden ook genoemd in het hs. „De conste van fortificatie” (zie p. 186).

⁵⁴⁾ Van uit Steenwijk (1580) werden berichtkogels verschoten van lood, waarin twee uthollingen waren aangebracht, n.l. één, waarin een briefje was verborgen, terwijl de andere met een rookgevende stof gevuld was. Het gewicht was twee pond. (v. Meteren, 10—177).

⁵⁵⁾ K. 924, 90.

⁵⁶⁾ ib. 89.

§ 3. Vuurwerken en uitvindingen.

Nauw verbonden met de „conste van busschieten” was die van het maken van vuurwerken, die in dezen tijd een hoogen graad van ontwikkeling bereikte.⁵⁷⁾ Evenals, en meer nog dan de artillerietechniek stond de vuurwerkerij in een reuk van geheimzinnigheid; ook dwongen de beide vakken respect af door het gevaar, dat ontegenzeggelijk aan de uitoefening was verbonden, getuige b.v. de dood van den Graaf van Nieuwenaar te Arnhem in 1589.

Belangrijke mededeelingen over de vuurwerkers treffen wij allereerst aan bij Hondius, Hoofdstuk III.

In zijn tijd waren er 4 of 5 in vasten dienst; elk werden zij bijgestaan door 4 of 5 conducteurs. Eenige lagen in de frontiersteden, waar zij „continuelijck” granaten, vuurballen, pekreepen enz. vervaardigden. Materiaal ontvingen zij van landswege. Een inventaris was hiervan echter niet te maken, want zij werkten ieder „op sonderlinge maniere ende houden hare const secreet”. Vóór het te velde gaan maakten zij een lijst op van de benodigde materialen. Deze werd na rijp beraad gearresteerd, waarna zij de grondstoffen uit het magazijn tegen receptis ontvingen. De vuurwerken werden verder in het leger vervaardigd. Gewoonlijk ontvingen zij ook twee mortieren, nl. een houten en een ijzeren. Deze schieten granaten van 100 pond, 2400 voet ver, met 8—10 pond buskruit, dat zij zelf prepareeren.

Met het maken van petarden voor aanslagen waren „petardiers” belast. Een instructie bestond voor hen niet. Zij maakten de petarden op een „bestelde plaetse” en „op hun gemak” gereed; zoo noodig volgden zij het leger. Materiaal ontvingen zij van het land; overigens wordt elk betaald naar zijn „merite ende wetenschap”.

Jan Bouvy.

Een der bekendste vuurwerkers en uitvinders in het Staat-

⁵⁷⁾ Opgemerkt zij, dat ook alles wat ontplofbare- en brandprojectielen betrof, onder „vuurwerken” gerangschikt werd.

sche leger was Jan Bouvy. ⁵⁸⁾ Oorspronkelijk horlogemaker van beroep, was hij de inrichter van een der beide vuurschepen van Giannibelli, nl. de „Hoop”. ⁵⁹⁾

In de lading (14000 pond kruit) was een uurwerk geplaatst dat op gezetten tijd de ontsteking zou te weeg brengen. Op de „Hoop” rustte echter in dit geval geen zegen: te vroeg verlaten en daardoor aan lager wal geraakt, sprong zij zonder uitwerking; het opruimen van de brug geschiedde door het tweede vuurschip, de „Fortuin”. Ook de andere uitvindingen van Jan Bouvy werden niet alle met succes bekroond. Duyck noemt ze meermalen, maar is zelden over het resultaat te spreken.

In „Kriegsbuch I” komt hij o.a. voor als de uitvinder van een geïmproviseerd houten kanon, waaruit met buskruit en springstukken gevulde vaten, als mijnen, verschoten kunnen worden, voornamelijk als middel tegen sappeeren aan den voet van een wal. ⁶⁰⁾ Om te ver werpen te voorkomen, kon een touw aan het vat bevestigd worden, dat met het andere einde aan een paal verbonden was ⁶¹⁾. Eveneens was Jan Bouvy de uitvinder van een toestel voor bresverdediging, dat elders wordt beschreven. ⁶²⁾

Zijn vermaardheid was ook in het Spaansche kamp doorgedrongen: bij Coloma komt hij voor als „Gran inventor de artificios de fuego”. Hij stierf ten slotte „dootgeslagen van zijn eygen vierwerk”, nadat hij den Prins eenige jaren in verschillende belegeringen gediend had. ⁶³⁾

⁵⁸⁾ Van zijn hand verscheen een werkje „La Pyrotechnie militaire”, (1591), uitgegeven in het Fransche „Mémorial de la Marine”, T. XX, 1892.

⁵⁹⁾ Over de vuurschepen zie o.a. Hondius „Van teghenweer te water”, en v. Meteren 12—221.

⁶⁰⁾ K. 923, 130.

⁶¹⁾ K. 923, Kriegsbuch II, 57.

⁶²⁾ ib. 216. Als een zijner uitvindingen wordt ook genoemd „Tir d'une bombe attachée par un fil d'acier à un point fixe et donnant une portée rigoureusement constante”.

⁶³⁾ v. Reyd 8—273.

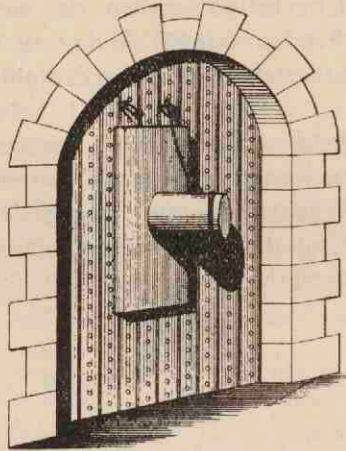

Uitvindingen.

De Wiesbadensche handschriften bevatten een groot aantal uitvindingen van allerlei aard. Te zamen geven zij een uitstekend overzicht van de zaken, waarmede de militaire techniek zich in dezen tijd bezig hield. De beschrijvingen zijn echter voor een deel onvolledig of onduidelijk, en de teekeningen somtijds niet veel meer dan krabbels. Deels zijn zij door Jan van Nassau zelf uitgedacht, deels uit bestaande werken overgeschreven, deels blijkbaar uit het geheugen naar in de Nederlanden of elders geziene voorwerpen opgeteekend.

Petarden.

Een der uitvindingen die destijds het meeste gerucht maakte was die der petarden, als een bij uitstek geschikt middel tot het laten springen van poorten en ophaalbruggen. De eerste

Petard.

toepassing in den 80-jarigen oorlog had volgens Strada plaats bij de verovering van Bonn door Maarten Schenk in 1588. Roger Williams echter vermeldt ze reeds bij de verrassing van Geertruidenberg in 1573. Een uitvoerige beschrijving is te vinden in Bonaparte, *Etudes* (T. 3—313, pl. 50; ontleend aan

Ufano). Zij bestonden uit een bronzen of ijzeren mortier van cilindrischen of klokvorm, gevuld met stevig aangestampt buskruit in verschillende lagen, en opgestopt met een houten spiegel of een laag was. Volgens het hoofdstuk „Von Petarten” („Observationes” fol. 41) was de lading maximaal 20 pond, het gewicht zoodanig, dat zij door één man kon worden opgetild, om d.m.v. schroeven aan een poort bevestigd te worden ⁶⁴). Tusschen het buskruit werd volgens den zelfden schrijver, kwikzilver gedaan. De ontsteking geschiedde met een lont; echter bestonden ook instrumenten om de petard op afstand d.m.v. een touw te kunnen ontsteken. (Kriegsbuch I, 186: „Instrument pour donner le feu aux petards”). De werking beruiste op de wrijving van een getand rad tegen vuursteen. Het rad werd bewogen door een veer, die door een pal werd tegengehouden, welke op het gewenschte oogenblik met een touw werd weggetrokken. Een dergelijk instrument diende ook tot het ontsteken van mijnladingen.

„Petards volantes” werden aan lange sparren bevestigd en voor het vernielen van ophaalbruggen gebruikt. ⁶⁵)

De wijze van vullen van een petard is aangegeven in K 923, 211 en K. 924, 239. De vulling bestond uit afwisselende lagen fijn aangestampt en grof buskruit, waartusschen zich een dosis kwikzilver bevond voor krachtige detonatie. Speciale petarden waren ingericht om, onder water gebruikt, schepen te doen zinken ⁶⁶). Het was vooral in de eerste jaren der 17e eeuw dat vele aanslagen door middel van petarden werden ten uitvoer gebracht; in 1606 brachten de gewelddadige aanvallen op Bredevoort, Bergen op Zoom en Sluis zelfs een zekere paniekstemming in de Republiek te weeg.

Over vuurpijlen werd reeds gesproken; vermelding verdient

⁶⁴) Vooraf werd zij daartoe met de geopende zijde tegen een stevige plank bevestigd. Afbeeldingen, ontleend aan Ufano, bij Bonaparte, T. 3, Pl. 50.

⁶⁵) K. 923, Kr. II, 212.

⁶⁶) id., Kr. I, 189.

nog, dat wij ook een vuurpijl aantreffen, ingericht om uit een musket te worden geschoten.⁶⁷⁾

Verlichtingsmiddelen.

Een andere categorie van vuurwerken vormen de verlichtingsmiddelen. Zoowel lichtkogels behooren hiertoe, bestemd voor mortieren, als „waterballen”, die in water brandden, en dus bij uitstek geschikt waren voor verlichting van natte grachten.⁶⁸⁾ Andere werden, met ijzerdraad aan lange staken hangende, insgelijks tot grachtsverlichting gebruikt.⁶⁹⁾ Onnoodig te zeggen, dat soortgelijke vuurballen ook toepassing vonden bij het te weeg brengen van brand op vijandelijke schepen en om op het dek verwoesting onder de bemanning aan te richten, waartoe zij, behalve met buskruit, ook met „mincijzers” gevuld waren.⁷⁰⁾ Somtjids waren zij, als een harpoen, met een ijzeren punt voorzien⁷¹⁾. Voor de zelfde doeleinden werden ook allerlei handgranaten gebezigd, alsmede z.g. „vuurpotten” en vaten met buskruit en brandverwekkende stoffen, die vanaf de marsen of de uiteinden der ra's werden geworpen⁷²⁾. (Pl. V, fig. 5).

Als middel tot brandstichting, misschien ook tot verlichting, dienden verder de op het water drijvende oliën en andere vloeistoffen, waarvan verschillende recepten bestonden.⁷³⁾

Voor het vernielen van schepen, dan wel van versperringen te water of bruggen bestonden als drijvende mijn ingerichte tonnen, door middel van een touw te ontsteken⁷⁴⁾.

⁶⁷⁾ ib. 133.

⁶⁸⁾ ib. Kr. II, 219.

⁶⁹⁾ ib. 220.

⁷⁰⁾ Een dergelijke vuurballen in de „Handleiding voor een busmeester in de 16e Eeuw”. („Gelre”, Dl. IV, 1901, 261).

⁷¹⁾ Zie aldaar.

⁷²⁾ K. 923, Kr. II, 217, 223.

⁷³⁾ ib. 210, 221.

⁷⁴⁾ ib. 208.

Gasprojectielen.

Van het gebruik van vergiftige gassen vinden wij in dezen tijd de bescheiden beginselen; protesten tegen een ongepast gebruik van dit „strijdmiddel” ontmoeten wij niet. In het „Kriegsbuch” III valt op te merken een „Verzeichnus einer vergiften Rauch” oder dampfkugell, wie man die selbige machen oder zurichten soll ⁷⁵⁾ en nog een beschrijving van een „Balle de poisson” ⁷⁶⁾, die de hierin belangstellende lezer in Bijlage IV aantreft.

Nog een groot aantal andere uitvindingen komen in de Wiesbadensche hs. voor. Reeds in dien tijd ontvingen de legerautoriteiten veelvuldig bezoek van lieden die, hetzij door hoop op gewin, hetzij door oprechte vaderlandsliefde gedreven, met allerlei uitvindingen kwamen aandragen. Hieronder volgt een korte opsomming van deze vondsten; zij is niet van belang ontbloomt, daar zij een kijk geeft op de behoeften die zich in verschillende takken van het krijgsbedrijf deden gevoelen. Sommige zijn zeer zeker bij verschillende gelegenheden toegepast, van andere is dit hoogst twijfelachtig. Wij treffen dan aan:

Een soort blijde om een groot aantal steenen tegelijk te werpen. ⁷⁷⁾ Een groote stalen zaag om muren door te zagen, waarbij een aan de achterzijde aangebrachte, met water gevulde bal moet dienen als geluiddemper ⁷⁸⁾. Een „terronier” (soort aardboor) met verlengbaren steel, om heimelijk een waterkeering te kunnen doorboren ⁷⁹⁾. Een „centinelle” of schootvrij, van kijkgaten voorzien, scherm op rollen ⁸⁰⁾. Een toestel tot het geruischloos uittrekken van palissaden. ⁸¹⁾ Een „Saucisse de guerre”, bestaande uit zakken buskruit, door holle kokers ver-

⁷⁵⁾ K. 924, 107.

⁷⁶⁾ ib. 258.

⁷⁷⁾ K. 923, Kr. I, 181.

⁷⁸⁾ ib. 182.

⁷⁹⁾ ib. 182.

⁸⁰⁾ ib. Kr. II, 164.

⁸¹⁾ ib. 226.

bonden, bestemd om, door een venster of schietgat gestoken, een muur te doen springen.⁸²⁾ Een houten, op schragen geplaatste goot, dienende om granaten van een wal te laten rollen als middel tegen sappeeren.⁸³⁾ Een ruwe teekening van een vuurschip en van een uurwerk tot het ontsteken der lading.⁸⁴⁾

Ten slotte de volgende merkwaardige beschrijving van den in het begin der 17e eeuw uitgevonden verrekijker, als aanteekening geplaatst bij wenken aangaande het „bezichtigen” (d. i. verkennen) eener vesting⁸⁵⁾.

Nota. „Itzo aber hat man gar ein ander innovation, welches ist ein instrument mit ein glasz oder spiegel gegen ein ander, ohngefahr halb ele lang und 2 zol in die ronde, von weysem blech gemacht, damit kan man sehr weit und scharpf sehen und kan man langer und kürtzer machen und sehr (geringlich) mit sich vortbringen und ist in Holland erfunden und nunmehr gar (gemein) gemacht werden, wie das muster ausweiset”.

Eenige andere, in de Wiesbadensche hs. voorkomende uitvindingen worden in ander verband nog ter sprake gebracht. Vooral de middelen tot bresverdediging nemen op dit gebied een ruime plaats in.

Materiaal voor vuurwerken.

In de artilleristische werken beslaat de litteratuur over vuurwerken steeds een belangrijk gedeelte. Het behoeft geen betoog, dat de kennis van scheikunde en pyrotechniek uitsluitend van practischen aard was. Zoo bevat het laatste hoofdstuk van Hondius, dat een belangrijke opsomming van vuurwerken geeft, een korte karakteristiek der voornaamste bestanddeelen, die als volgt luidt:

⁸²⁾ ib. 227.

⁸³⁾ K. 925, 17.

⁸⁴⁾ ib. 87, 88. Vuurschepen werden na 1585 nog verschillende malen aangewend tot vernieling van bruggen; nimmer echter met een succes als dat bij Antwerpen. (O.a. bij Bommel, 1599).

⁸⁵⁾ K. 923, Kr. II, 160.

Olie „doet gestadig branden”.

Wijn-azijn „hout het goet”.

Salpeter „geeft kracht ende blaest”.

Solphet „maakt het vier”.

Rasijne „maakt kranck”.

Sadra „is een substantie als mastick in greynen, deselve gesmolten met spijck-olie brandt seere”.

Lijn-olie „is de beste om alle vyerwercken te maken” (de andere „smeeren” bederven).

Salpeter „moet glat en effen en niet gekisselt sijn”.

Naar geruischloos buskruit werd in dezen tijd reeds gezocht. In de „Conste. van Fortificatiën” (fol. 35) leest men: „De hertog van Ferrara, socht poer te doen maecken dat sonder gherucht oft slag afscoet en mactet sonder salpeter, dan conde niet vorder scieten als 25 passen”.

De anonyme „Handleiding voor een busmeester uit het einde der 16e eeuw”⁸⁶⁾ geeft aan het einde een opsomming van de in des vuurwerkers laboratorium onmisbare chemicaliën, n.l.:

„goet grof kruit, salpeter, solffer, arpuis, mastic, wieroc, gomme dragaganti, gommi arabici, colophonia, camfer, salarmoniac, termentijn, rasijen, spaens groen (koperoxied), garne galials regael(?), boraes, mercurium, sublimatum, quicsilver, christelijc wit glas, hamerslag, pieterselie, semelen, saechmeel, ghebrande wijn, wijnazijn”.

Opgemerkt zij nog, dat behalve de techniek der hier besproken, later zoo genoemde „ernstvuurwerken” ook die der vuurwerken „van triumphe” (z.g. lustvuurwerken) zich in dezen tijd in een groote ontwikkeling verheugde. Een interessante beschrijving van deze bevat het laatste hoofdstuk van Ufano, terwijl ook in de juist genoemde „Handleiding” eenige lustvuurwerken ten beste worden gegeven. Voor meer uitvoerige gegevens moeten wij naar de genoemde schrijvers verwijzen.

⁸⁶⁾ Zie noot 70, p. 222.

§ 4. De vooruitgang der Nederlandsche artillerie onder Prins Maurits.

Bij een beschouwing van Maurits' werkzaamheid op artilleristisch gebied doet zich de moeilijkheid voor, dat wij, evenals van de meeste andere zijner hervormingen, eigenlijk alleen het resultaat kennen, terwijl wij omtrent de motieven, die tot bepaalde wijzigingen geleid hebben, de beraadslagingen, die zijn voorafgegaan, den tijd waarin en de omstandigheden waaronder zich de behoefte eraan het eerst deed gevoelen, grootendeels in het onzekere worden gelaten. Uit allerlei bronnen weten wij, dat Maurits niet alleen met elk onderdeel van het krijgswezen grondig op de hoogte was, maar dat de Prins ook zelf voortdurend bedacht was op het aanbrengen van allerlei verbeteringen.⁸⁷⁾ waarbij geen enkel gebied zijn aandacht ontging. Het kan niet anders, of dit voorbeeld, gevoegd bij den eerbied, dien iedereen den Prins toedroeg, moest in hooge mate stimuleerend werken op ieder zijner ondergeschikten. Overigens is moeilijk uit te maken in hoever het initiatief tot bepaalde hervormingen van den Prins zelf, dan wel b.v. van den Generaal der artillerie of van andere, lager geplaatste artilleristen uitging. Dit kon moeilijk anders in een wapen als de toenmalige artillerie, waarin praktische ervaringen en knepen, in handen van gieters, buskruitmakers en vuurwerkers, de plaats innamen van een algemeen geldige, op wetenschappelijken grondslag berustende theorie.

Daarbij komt, dat 's Prinsen eigen correspondentie, voor zover wij haar uit Groens „Archives” en de op het Koninklijk Huisarchief aanwezige brieven leeren kennen, over deze zaken geen inlichtingen verschaft. Het eenige blijk van Maurits' rechtstreeksche bemoeienis met de artillerie was tot nog toe een bericht bij Hondius, volgens hetwelk de Prins op het strand te Scheveningen een kanon achtereenvolgens liet verkorten, en de bereikte dracht liet opmeten, waarbij bleek, dat de verkorting daarop geen invloed uitoefende. Uit het vroeger vermelde be-

⁸⁷⁾ Zie o.a. Arend v. Buchell, Diar. 467.

richt van Jan van Nassau⁸⁸⁾ weten wij, dat de Prins de door dezen ingevoerde granaten bij Grol eveneens persoonlijk beproefde. Overigens moeten wij volstaan met de wetenschap dat Maurits, zooals hij de ziel was van het geheele Nederlandsche krijgswezen, ook het leiding gevend hoofd was der artillerie. De onder zijn leiding tot stand gekomen hervormingen waren geen omwentelingen, die de artillerie een gansch andere gedaante gaven. In het kader van den tijd beschouwd, vormen zij meer de afsluiting en consolideering eener bestaande dan de aanvang van een nieuwe ontwikkeling. Het was het complex van fundamenteele wijzigingen, dat in het begin der 16e eeuw onder Maurits voltooid werd. Zoodanig, dat in de artillerie na Maurits' periode geen diep ingrijpende veranderingen meer zouden plaats vinden voordat met de invoering der getrokken kanonnen omstreeks het midden der 19e eeuw een nieuwe, in onzen tijd nog niet afgesloten periode begon. Maurits' kanonnen en affuiten hebben $2\frac{1}{2}$ eeuw lang slechts geringe wijziging ondergaan.

De groote leermeester der bekwame Hollandsche artilleristen was niet de theorie, maar de practijk. Wetenschappelijk inzicht in de samenstelling en werking van het buskruit, de eigenschappen van metalen, den gasdruk en de kogelbaan bestond nog niet. Eerst de groote vorderingen in de wiskunde en natuurwetenschappen in Huygens' en Newtons tijd zouden hiertoe den weg banen. De uitwendige ballistiek was nog niet uitgekomen boven de gebrekkige voorstellingen van Tartaglia⁸⁹⁾. Verschil-

Zijn beginselen vindt men in hoofdzaak terug in de „Conste van fortificatie”, waar zij voor globale berekening van schootsafstanden gebruikt worden.

⁸⁸⁾ Zie boven, p. 204.

⁸⁹⁾ Nicolo Tartaglia, afkomstig uit Brescia, de eerste schrijver over uitwendige ballistiek, ontwikkelde zijn denkbeelden in twee werken, van 1537 en 1546. Een excerpt uit zijn werken geeft M. P. Charbonnier, in „Essais sur l'histoire de la balistique”. („Mémorial de l'artillerie française”, T. VI, 1927, Paris, Imprimerie nationale). Vertaling door Rieffel, in het „Journal des Armes Spéciales”, T. VI, 1845.

Tartaglia verdeelt den kogelbaan in drie deelen: den „motus violentus” en — „mixtus”, en — „naturalis”. Den eersten dacht hij zich nagenoeg recht, den tweeden als een cirkelboog, den derden verticaal.

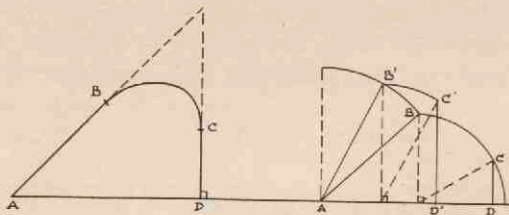

lende min of meer bijgeloovige opvattingen deden nog onder onze busschieters de ronde: bij Ufano zoowel als in de „Bos-schietertje” van Willem Claesz. treffen wij b.v. de meening aan, dat een kanon over water minder ver schiet dan over land; zoo meent Ufano ook, dat een in opwaartsche richting treffend schot meer uitwerking heeft dan een ander, omdat het buskruit „van nature naar boven werkt”. Dat bij dezen stand der wetenschap de practijk hoofdzaak was, mag geen verbazing wekken.

Stijging der artilleriewerkzaamheid.

Tot het opdoen van practijk nu was in onze Republiek, waar, volgens Hondius, „in drie maanden meer geschoten werd dan in vele koninkrijken in drie jaar”, volop gelegenheid. Inderdaad gaven de eerste jaren der 17e eeuw, eigenlijk reeds sedert 1599, een tot dien tijd ongekende uitbreiding der artilleriewerkzaamheid te zien. De tijdgenooten spreken hierover in bewoordingen, die somtijds herinneren aan het ontzag, dat in den wereldoorlog de kanonnades aan het Westelijk front opwekten.

Bij Schenkenschans werden in 1599 door tien Nederlandsche, op een kat buiten het fort opgestelde kartouwen, in 7 dagen 400 man in het Spaansche kamp gedood, behalve „evenzooveel” gewonden, bericht Coloma ⁹⁰⁾. Kort daarna werd het Spaansche

A-B-C-D: kogelbaan volgens Tartaglia.

a-b-c-d en a-b'-c'-d': kogelbanen volgens de „Conste van fortificatie”.

Tartaglia's ideeën vindt men o.a. ook bij Ufano, en in „Les Travaux de Mars” (1672).

⁹⁰⁾ p. 539.

kamp bij Bommel van drie zijden onder artillerievuur genomen: in front van uit de stad, rechts van over de Waal, in den rug door de Staatsche oorlogsschepen, gebruik makende van een bocht in de Waal. In de eerste drie dagen (totdat voldoende dekking was opgeworpen) sneuvelden hier in twee Spaansche tercio's 200 man. De oudste soldaten herinnerden zich niet, een zoo moorddadig artillerievuur bijgewoond te hebben ⁹¹). Getallen als hier genoemd, tegenwoordig geenszins meer geschikt om indruk te maken, zouden echter bij het begin van den vrijheidsoorlog ten eenenmale tot de onmogelijkheden hebben behoord. Tijdens het laatste beleg van Steenwijk gold bij de Spanjaarden de artillerie nog voor „spanta veillacos” (schrik der lafhartigen) ⁹²). In een klein aantal jaren echter waren de verhoudingen veranderd. In Oostende werd door de Geuzen gedurende de laatste 8 maanden van het beleg 428000 pond kruit verschoten; in dien tijd een recordcijfer ⁹³). In Bergen op Zoom (1622) in drie maal 24 uur 24000 pond. Kon het in het begin van den oorlog nog heeten:

„De Geus kan niet beclijven,
Houten pompen is sijn geschut”;

weldra zou blijken, dat zich in het Geuzenland een centrum van wereldhandel ontwikkelde, waarin o.a. kanonnen, buskruit en salpeter tot de meest courante artikelen behoorden.

Als vanzelf komen wij hier te spreken over onze kanonnenkoningen, Louis De Geer en Elias Trip.

Handel in geschut. De Geer en Trip.

Van den eerste vinden wij vermeld, dat hij in 1611 te Dordrecht een handel in geschut en wapenen begon, die zich weldra in grooten bloei mocht verheugen en in 1615 werd overgebracht naar Amsterdam, waar De Geer zich sedert dien vestig-

⁹¹) ib. 544; zie ook 558 en 560.

⁹²) v. Reyd 9, 312.

⁹³) Hondius, Cap. II.

de, en waar in 1614 een stedelijke Geschutgieterij was opgericht, het „Giethuis”, ter vervanging van de oude, de „Klokgieterij”, die zich, zooals de naam aanduidt, hoofdzakelijk op het gieten van klokken toelagde (een bedrijf, destijds nauw met het geschutgieten verbonden), en wier capaciteit, wat het laatste betraf, niet ging boven twee halve kartouwen per jaar.

De Geers naam is onafscheidelijk verbonden aan den handel in krijgsbehoefden. Reeds in 1615 voerde hij met toestemming der Staten-Generaal 400 kanonnen, benevens kogels en salpeter in ten behoeve der Admiraliteiten. 26 Nov. 1616 ontving hij verlof tot uitvoer van 500 musketten met toebehooren en 500 corseletten naar La Rochelle; een andermaal voor 100.000 pond lood en wapens voor 6000 man naar Hamburg. In 1619 pachtte De Geer de sedert beroemde ijzerwerken van Finspong, legde den grondslag voor de bloeiende Zweedsche metaalindustrie, en trad verder op als groothandelaar in geschut, oorlogsschepen, en in al wat te dier tijde in het arsenaal van Mars noodzakelijk was. Het schijnt, dat zijn zwager Elias Trip hem op dezen weg reeds was voorgedaan. Reeds in de vergadering der Staten-Generaal van 25 Nov. 1611 wordt een verzoek behandeld van dezen tot vervoer van 300.000 pond ijzeren kogels den Rijn af naar de Vereenigde Provinciën. In 1612 verkocht Trip niet minder dan 500.000 pond kogels ten behoeve onzer zeemacht. Ook in de volgende jaren ontmoeten wij in de resolutiën der Staten-Generaal groote transactie's van Trip, vooral van kogels, die hij in de landen van Namen en Luik liet gieten, en in de Republiek invoerde.

Ook op den invoer van salpeter legde hij zich in dezen tijd toe; in 1616 verkreeg hij zelfs „voor vier reizen” het recht om „alleene te mogen vaeren op eenige eylanden ende plaetsen, gelegen tusschen Congo ende Cape de bonne esprance, alwaer bevonden sijn eenige minen van salpeter”.

Het ijzeren geschut, tot nog toe steeds ingevoerd, begon men weldra ook binnenslands te vervaardigen. In 1615 en in 1619 verleenen de Staten octrooi voor het gieten van ijzeren stukken of „gotelingen”.

Deze gegevens samenvattende, kunnen wij zeggen, dat de groote bloeiperiode, zoowel van de vervaardiging van als van den handel in geschut en krijgsbehoeften, tijdens het 12-jarig Bestand een aanvang heeft genomen ⁹⁴).

Geboortejaar onzer artillerie.

Het was in de voor ons staats- en krijgswezen zoo merkwaardige periode der „Tien Jaren“ dat de grondslag gelegd werd der Nederlandsche artillerie. Maurits' lijfspreuk was in dezen maar zeer betrekkelijk van toepassing: met trots konden onze vroegere artilleristen getuigen, dat het wapen, dat zulke geduchte bressen zou slaan in de burchten van Spanje's heerschappij, in tien jaren tijds van een tener rijsje tot een krachtigen boom was geworden.

Terecht noemt Kuipers, de geschiedschrijver onzer artillerie, het jaar 1590 haar geboortejaar. Hoe juist deze uitspraak is, toont een korte blik op den toestand van het wapen in het voorafgaande jaar 1589. Toen Maurits, om de muiters van Geertruidenberg tot rede te brengen, de stad wilde beschieten, werd, (28 Maart), begonnen met vier stukken, n.l. twee van Dordrecht en twee van Veere afkomstig ⁹⁵). „Een van de stukken van der Veere is in de derde scheut bevonden geborsten te zyn; van een van Dort (weesende seer swaer, als schietende wel 55 pond yzers) is de asse gebroken, en het derde een wey-

⁹⁴) Behalve de betreffende resolutie's der St. G. in deze jaren, zie men over De Geer o.a. „Het land van Rembrandt“ II—281 vlg., en „Een vermaarde geschutgieter“ van S. Kalff, Artilleristisch Tijdschrift 1919, No. 2, 3 en 4.

⁹⁵) Het leenen van geschut van steden was zeer gewoon. Willem Lodewijk vermeersterde in 1585 de schans te Slikenburg (Kuinre) met vier stukken, van Leeuwarden en Harlingen met de grootste moeite losgekregen („.....ende wilden die Magistraten de selve noch op des Stadthouders woort, noch op der Ghedeputeerde obligatie, niet volghen laten, maer besondere Edelluyden moesten haer proper schult daer af maecken, twelck Graef Willems meeste swaerigheyt was om de saeck secreet te houden. Soo kleynmoedich waren doen ter tijdt alle Magistraten, sorghende dat sy in offensyf oorloch altijd moesten onderlegghen“: v. Reyd 4, 121).

nich ontramponeert; waerdeur oirbaer bevonden is het schieten opte houden totdat de andere stukken souden wesen geplant".

Nadat drie van de vier stukken weer in bruikbaren toestand waren gebracht en nog drie nieuwe geplant waren, ontbood de Prins, de artillerie tot 10—12 stukken willende versterken, hiertoe nog 4 affuiten van Bergen op Zoom, een affuit van Worum, een kanon met toebehooren van Dordrecht, en 2 halve kanonnen van Gorcum ⁹⁶). Vergelijkt men deze van alle kanten samengeraapte artillerie met die, waarmee de Prins twee jaar later een reeks van voorspoedige belegeringen volbracht, dan springt het verschil wel sterk in het oog, en wordt het duidelijk dat de tusschenliggende twee jaren niet ongebruikt zijn voorbijgegaan.

Haagsche geschutgieterij.

Wij zagen reeds, dat in de Nederlanden tot dien tijd al evenveel verscheidenheid van geschut bestond als elders. Een belangrijke datum nu is de 21 Juni 1589, waarop door de burgemeesters van Den Haag, waarschijnlijk op aandrang van den Prins, besloten werd, de Kloosterkerk aldaar tot geschutgieterij in te richten. 17 Maart 1590 werden hier de eerste (twee) stukken gegoten. De beteekenis dezer gieterij was, dat voortaan het gieten onder rechtstreeksch toezicht van, en naar de eischen, gesteld door het legerbestuur, geschiedde ⁹⁷). Aan de anarchie in de gieterij werd een einde gemaakt; voortaan werden van Landswege nog slechts drie soorten geschut gegoten, n.l. heele en halve kartouwen en veldstukken. Eerst in veel lateren tijd kwamen hier nog de falconetten bij.

Het jaar 1590 is nog in een ander opzicht voor de artillerie van beteekenis. In den overigens niet veel beteekenenden veld-

⁹⁶) v. Deventer, „Gedenkstukken van Oldebarnevelt”, I—220.

⁹⁷) Over de Gieterij: Hondius, cap. II. De „Meester gieter” genoot ordinaris tractement van het Land, benevens emolumenten. Hij goot echter tevens op bestelling voor particulieren. Zie ook Bor 9—143 (uitg. 1621). Voor het overige raadplege men Kuipers, Gesch. der Ned. Artillerie.

tocht van dat jaar in Noord-Brabant (een voorproefje van dien van het volgend jaar), werden, behalve Steenberghe, een aantal schansen veroverd. Duyck vermeldt hieromtrent in zijn journaal:

„In alle welcke plaetsen de Staeten mede becommen hebben een merckelycke quantiteyt van geschut, soe van heele als halve canons, mette affuiten ende andere gereetschap, daertoe dienende, daermede de Staeten niet weynich versterckt sijn, soe omdat se te vooren niet veel geschuts (twelcke sy in de voorgaende jaeren meest verlooren hadden) om eenige batterie te maecken en hadden, als oock om datse de maniere ofte fatsoen niet en hadden, daernaer men alle affuyten ende andere gereetschap maecken moste, twelcke haere wercluyden vuyt dese veroverde affuyten lichtelijcken geleert hebben”⁹⁸⁾.

Het ligt voor de hand, dat de definitieve afmetingen van geschut en affuiten eerst langzamerhand aan de hand der ervaring werden vastgesteld. Uitgebreide schietproeven werden, ter bepaling van lengte en lading van het geschut, gehouden op het strand te Scheveningen in 1610, volgens Kuipers „het hervormingsjaar der artillerie”. Men mag aannemen, dat dit in verband staat met het gieten van 24 stukken, n.l. 6 heele, 12 halve kartouwen en 6 veldstukken in het zelfde jaar. Als een bewijs, dat sedert dien de afmetingen van het geschut vasten vorm hadden verkregen, mag ook worden beschouwd, dat 25 Aug. 1611 de Staten-Generaal aan de Admiraliteitscollege's mededeelen, dat zij voortaan geen ander bronzen geschut zullen laten gieten dan kanonnen van 24, 18, 12 en 6 pond, op de lengte en het gewicht, door Z.Ex. „beraempt”. In het zelfde jaar 1610 werden ook aan de affuitage belangrijke veranderingen aangebracht, die nog ter sprake komen⁹⁹⁾.

Hondius.

Authentieke teekeningen en gegevens van het geschut onder

⁹⁸⁾ Duyck I, p. 2.

⁹⁹⁾ Overigens wekt bovengenoemde term o.i. wel wat te groote verwachtingen.

⁹⁹⁾ Overigens wekt de door Kuipers gebruikte term „het hervormingsjaar der artillerie” o.i. wel wat te groote verwachtingen.

Maurits zijn te vinden in Hondius' „Korte Beschrijvinge”, van 1624. De gegevens zijn opgenomen in onze Bijlage II, waarbij ter toelichting nog het volgende: (zie ook Pl. I).

De bij het „kernschot” opgegeven dracht is het gedeelte van de baan, dat als geheel gestrekt kan worden beschouwd. Die van het „vizierschot” is ongeveer het dubbele. Hierbij wordt over den bovenkant van kulas en monding gericht. Daar de metaaldikte aan de achterzijde grooter is, heeft het kanon dus elevatie. Opmerking verdient de betrekkelijk groote dracht bij 45° (ongeveer 4300 M.; de maten zijn opgegeven in geometrische passen van 5 voet) welke elevatie uit den aard der zaak echter weinig gebruikt werd.

De groote buskruitlading (ongeveer de helft van het projectielgewicht) maakte een groote wanddikte noodzakelijk; deze bedroeg aan de achterzijde één, bij de monding een halve kogeldiameter. Dit had weer een groot gewicht ten gevolge (het „Veldstuk” weegt nog 160 K.G. zwaarder dan het tegenwoordige kanon van 12 c.M.L.) Vandaar ook het groote aantal trekpaarden, waarop echter het ontbreken van harde wegen van grooten invloed was.

Schietproeven.

Interessant is, wat Hondius meedeelt omtrent de in zijn tijd gehouden schietproeven te Scheveningen. De meening van velen: „Hoe grooter lading, hoe grooter dracht” bleek namelijk onjuist; in het algemeen werd bij een lading van $\frac{2}{3}$ van het kogelgewicht de grootste dracht bereikt. De reden hiervan is, dat bij een grootere lading een deel van het kruit onverbrand wordt uitgedreven. Dat, naar de ervaring eveneens leerde, tot zekere grenzen een geringere lengte van den vuurmond een grootere dracht ten gevolge had, wordt door Hondius noch door Ufano¹⁰⁰⁾, die beiden het feit constateeren, verklaard. De oorzaak zal o.i. gezocht moeten worden in het ontwijken van gassen tusschen projectiel en zielwand, waardoor vòòr het eerste een tegendruk ontstaat.

¹⁰⁰⁾ p. 89.

Volgens de uitvoerige staten betreffende het Spaansche geschut bij Ufano was bij de lichte veldstukken (5 pond en minder) de lading gelijk aan het kogelgewicht ¹⁰¹). Het zelfde getuigt Brechtel (cap. VII) die er echter aan toevoegt, dat zij zelden gebruikt wordt.

Opmerkelijk is het groote indringingsvermogen der kartouwen. Voor een heel kanon bedroeg dit 24 voet in zand, indien hier geen aarde meer achter is. In een zeer dikken wal bedroeg het slechts 10—12 voet. Het doorborings- is dus grooter dan het indringingsvermogen. Voor een half kanon was de indringing op 400 voet in kleiaarde 20—24 voet; in zandachtigen grond niet meer dan ± 12 voet ¹⁰²). Meermalen berichten dan ook onze schrijvers, dat wallen doorboord en de erachter opgestelde manschappen buiten gevecht gesteld worden ¹⁰³).

Wijzigingen van de affuitage.

Van veel belang waren de wijzigingen van de affuitage ¹⁰⁴). Door het tot nog toe overmatig zware ijzeren beslag werd niet alleen het houtwerk verzwakt, maar ook de affuit te zwaar in verhouding tot den vuurmond. Uit een theoretische berekening van de grootte der krachten, die bij het schot op de affuit werken, blijkt, dat in dit geval de vernielende werking op de affuit vergroot wordt. Het beslag zou dus nog meer versterkt moeten worden, wat het nadeel op zijn beurt vergrootte. Bij de Staatsche artillerie heeft men dit het eerst ingezien. In 1610 werd daarom het beslag van een heele kartouw teruggebracht van ongeveer 1400 op 1100 pond, daarentegen het houtwerk iets zwaarder genomen. Niet alleen besparing, maar ook groo-tere sterkte en vermindering van gewicht werden op deze wijze

¹⁰¹) p. 8; bij groote stukken 4/5.

¹⁰²) Willem Claesz., Bosschieterije. Rotterdam 1641, p. 42.

¹⁰³) v. Reyd, 8—282, 8—289, 13—493.

¹⁰⁴) Tot in de 19e eeuw toe bleven de affuiten vrijwel gelijk aan die van Maurits. De Fransche affuit van Gribeauval b.v. (± 1760) is blijkens de bestaande teekeningen tot in bijzonderheden gelijk aan die bij Hondius.

verkregen. Verder werd het uiteinde van den staart iets bovenwaarts gericht, waardoor de wrijving bij den terugloop vermindert, dus de affuit gespaard werd. Ook de koppelwerking bij het schot, d.i. de kracht, die een draaiing om het uiteinde van den staart bewerkt, is op deze wijze minder schadelijk.

De affuit der falconet werd door het aanbrengen van een kardoeskist tusschen de zijwangen en van een gelegenheid tot bevestiging van pionniergeedschap speciaal voor veldgebruik ingericht, wat volgens Hondius nog nergens dan in de Vereenigde Nederlanden „gepractiseert” was¹⁰⁵⁾ Het verdient echter opmerking, dat in Maurits' tijd het lichtste stuk dat te velde werd meegevoerd, het veldstuk van 12 pond was, en soms zelfs de halve kartouw, terwijl in het begin van den oorlog aan weerszijden veelvuldig van veel lichter geschut, n.l. slangen van 6 pond en minder, gebruik gemaakt werd¹⁰⁶⁾.

Een andere groote verbetering was, dat alle affuiten van een zelfde geschutsoort op één bestek gemaakt werden, waardoor alle affuiten, assen en raden onderling verwisselbaar werden. De vereenvoudiging in het aantal geschutsoorten, sedert Karel V begonnen, vond thans voor het eerst ook bij de affuiten toepassing. Van gelijkvormigheid in het materieel, tegenwoordig een algemeen gehuldigd militair beginsel, schijnt Maurits een overtuigd voorstander geweest te zijn. Zoo werden de nieuwe pontonwagens, in 1602, gemaakt „op tgemeen spoor”. Zeer opmerkelijk is in dit verband een plakkaat of ordonnantie, volgens Arend van Buchell 29 Dec. 1595 uitgevaardigd, waarbij

¹⁰⁵⁾ Uit onze Bijlage III blijkt, dat waarschijnlijk ook reeds bij de halve kartouw een affuitkist aanwezig was.

¹⁰⁶⁾ Zie Brechtel, Dl. I, cap. 5. Deze noemt als veldgeschut:

Noodslang of Draak 16—18 pd.

Bijlopende slang 8 pd.

Valk of halve slang 4—5 pd.

Valkonet 2 pd.

Volgens opgave van Fronsperger werden de halve slang, Valkonet en Serpentijn resp. door 3, 2 en 1 paard getrokken.

De bij Heiligerlee buitgemaakte Spaansche stukken waren van 4—5 pond.

gelast wordt, dat de wielen der Utrechtsche wagens op de in Holland gebruikelijke spoorbreedte gemaakt moeten worden. Zulks kan o.i. wel niet anders dan met krijgskundige oogmerken geschied zijn, n.l. met het oog op gelijkvormigheid bij de treinvoertuigen ¹⁰⁷).

Ontwikkeling van het mortiervuur en der springprojectielen.

Ten slotte is deze periode belangrijk wegens de ontwikkeling van het mortiervuur en der springprojectielen. Tot nog toe bestond alleen het schieten of werpen van „vuurballen”; geïmproviseerde handgranaten worden reeds bij het beleg van Leiden met succes door de burgers gebruikt. Het schieten met gloeiend gemaakte ijzeren kogels had in onze gewesten, naar van Meteren uitdrukkelijk zegt, het eerst plaats voor Steenwijk in 1580 ¹⁰⁸). De uitwerking was in dit geval boven verwachting. De huizen waren n.l. voor een deel gevuld met voorraden stroo, turf en ongedorscht koren, terwijl de voorschriften, van overheidswege gegeven ter voorkoming van brand, niet werden nageleefd. Het gevolg was, dat op 18 Nov. een hevige brand, door gloeiende kogels aangestoken en door een sterken Oostenwind aangewakkerd, omstreeks 70 huizen in de asch legde, terwijl zelfs de nieuw aangelegde, met stroo doorvlochten borstweringen in brand geraakten, zoodat, mede door de geweldige hitte, een deel der wallen moest worden verlaten, zoodat een bestorming licht den ondergang der stad na zich had kunnen slepen. Schade en schande waren ditmaal weer goede leermeesters en deden thans effectieve maatregelen tegen brandgevaar aan de hand. Deze bestonden ten eerste in een goede brandwacht, waaraan ook vrouwen en kinderen deelnamen; verder werd de proviand in kelders, die „met mist toeghestopt” waren, geborgen. Het onschatelijk maken der projectielen zelf ging met een benijdenswaardige gemakkelijheid: wist men waar een brandkogel was neer-

¹⁰⁷) Diar. 410: „Publicatum, ut rotae nostrorum curruum ad formam Hollandicarum orbitarum commodarentur”.

¹⁰⁸) v. Meteren 10—175 vlg.

gekomen, wat door het gat en den rook werd verraden, dan werd hij met een ijzeren haak uit het gat getrokken, waarna het gevaarlijk monster met dikke wollen, eerst in water gedoopte, handschoenen werd aangevat en op straat geworpen. Verdere branden van eenigen omvang kwamen dan ook niet voor. Verliezen aan menschenlevens berokkende het bombardement als gewoonlijk zeer weinig: gedurende het geheele beleg twee dooden.

Ook bij het eerste beleg van 's-Hertogenbosch in 1601 vuurde onze artillerie veel met gloeiende kogels op de stad, echter zonder veel resultaat. Op last der overheid genomen maatregelen waren hier o.a.: het uithangen van lantaarns, het maken van „brantrepen” (brandgangen?), het strooien van zand op de zolders, het gereed houden van brandblusmateriael en van pannen en ketels om de „vyer-klooten” onschadelijk te maken ¹⁰⁹).

De eerste belegering, waarbij het bombardement een grooten, zoo niet beslissenden invloed op den afloop uitoefende, was die van Wachtendonk, door Graaf Ernst van Mansfelt (Oct.-Dec. 1588). De Nederlandsche schrijvers ¹¹⁰) spreken alleen van „vuurballen”, maar verhalen erbij dat de uitwerking zoo krachtig was, dat de bewoners zich in de kelders moesten ophouden en de huizen zeer „ontramponneerd” werden, wat groote ontmoediging tengevolge had.

Uitvoeriger en beter ingelicht (door de *Commentarios* van Vasquez) is Strada ¹¹¹). Deze beschrijft de projectielen als volgt: groote bollen van brons, hol en gevuld met zwavel en andere onbluschbare stoffen. Zij werden ontstoken door een lont van afgepaste lengte, door een kleine opening, en werden uit groote mortieren verschoten („qui e grandibus excussi in sublimi mortariis, scintillantibus e tenui foramine funiculis attemperatae longitudinis”). Deze projectielen, door Strada in margine „bombe” genoemd, zijn volgens hem het begin geweest van de gra-

¹⁰⁹) v. Meteren 23—442; vgl. Duyck III, 187, 202.

¹¹⁰) Bor 25—24 (uitg. 1621); v. Meteren 15—274.

¹¹¹) Dec. II, lib. 10—597.

naten, vuurpotten („ollas"), „et consimiles pestes". Dat, zooals van Meteren en anderen zeggen, zij in het naburige Venlo zijn toebereid, is op zich zelf niet onwaarschijnlijk; dat zij aldaar kort te voren zouden zijn uitgevonden is echter onjuist, daar, zooals wij zagen, Senfftenberg soortgelijke ontplofbare projectielen reeds uitvoerig beschrijft.

zig beschrijft.

Aan Nederlandsche zijde wordt, voor zoover wij kunnen nagaan, voor het eerst in 1585 een „kort stuck geschuts, een Mortier genoemt" gebruikt, om uit de schans tegenover Nijmegen „groote vyerige klooten" in de stad te werpen, „maar deselve te kort zijnde ende de riviere te breed, en konde niet toelangen, ende also was het alles tevergeefs" ¹¹²). In 1592 werd voor Steenwijk een tweetal mortieren in werking gebracht ¹¹³), waarvan er één vervolgens voor Koevorden in actie kwam ¹¹⁴). De bij deze belegeringen geworpen „vuurballen" hadden weinig succes, zoowel door onjuiste „tempeering" (waarvan wij hier voor het eerst in Nederlandsche bronnen hooren) als door te ver of te kort schieten ¹¹⁵). Bij Groningen namen wederom twee mortieren aan het bombardement ¹¹⁶), dat hier zeer hevig was en demoralisatie der bevolking ten doel had, deel. Zij wierpen zoowel granaten en ander vuurwerk als steenen. Blijkbaar waren de granaten iets geheel nieuws: in een brief aan de gedeputeerden te Brussel althans verklaren de burgers, dat zij ten zeerste gekweld werden door schieten met gloeiende kogels en ander vuurwerk, „daeraff men noyt in historien gelesen heeft ofte diergelijcken gehoort" ¹¹⁷).

Ook bij Hulst (1596) bleek de groote vooruitgang, dien de

¹¹²) v. Meteren 13—230.

¹¹³) Duyck I—77, 83, 84.

¹¹⁴) ib. 108. Volgens Jan v. Nassau (Obs. fol. 39) werden bij Steenwijk en Koevorden nog houten mortieren gebruikt, met ouderwetsche „vuurballen". (Wel ontplofbaar, doch niet van metaal).

¹¹⁵) ib. 125.

¹¹⁶) ib. 424. Hier worden voor het eerst met zekerheid granaten gebruikt.

¹¹⁷) Duyck I—425.

techniek der ernstvuurwerken in deze jaren maakte. Villalobos, die dit beleg uitvoerig beschrijft, is vol bewondering over de Hollandsche lichtkogels, vooral om het mooie schouwspel, dat zij, uit de verte gezien, opleveren ¹¹⁸). Met name beschrijft hij een soort vuurpijlen (dardos), die, eenigen tijd in de lucht blijvende, den omtrek verlichtten en bij het neerkomen springstukken (dados) verspreidden. Voor kortere afstanden werden lichtbommen, vooral voor grachtverlichting verschoten. Ook Coloma ¹¹⁹) noemt bij Hulst de „granadas de fuego”, somtijds zoodanig ingericht, dat zij 3 of 4 maal sprongen, „tot schade der omstanders”. De bekwaamheid der Hollandsche vuurwerkers wordt ook door de Spanjaarden erkend. Aan onze zijde werden wederom granaten gebruikt bij Grol in het volgende jaar, en wel met het gevolg dat een groot aantal huizen afbrandde ¹²⁰); evenals bij Groningen, Den Bosch en Bredevoort zijn wij er hier getuige van, dat men er destijds geen been in zag, den nog onder Spanje staande Nederlanders de vrijheid op wat hardhandige wijze op te dringen!

Intusschen nam het gebruik van mortieren, dus ook van springprojectielen, slechts zeer langzaam toe. Tot aan het Bestand had men hoogstens een of twee mortieren. Het zou nog lang duren eer het ideaal van Jan van Nassau, 20 of 30 mortieren in 4 of 5 batterijen, in vervulling zou gaan. De oorzaak hiervan is ongetwijfeld de ingewikkelde en gevaarlijke bediening en het waas van geheimzinnigheid dat alles omgaf. Eerst bij Grol (1627) bracht Frederik Hendrik 15 mortieren in batterij.

Insgelijks was het met de handgranaten gesteld: hoewel reeds lang bekend, bleef het gebruik, evenals dat der granaten, voorloopig nog geheel binnen het kader der „vuurwerken”. Teeke-

¹¹⁸) 177. — Jean Bovy (1591) geeft een recept „Pour tirer une balle laquelle on pourra voir voler de nuit”, nl. een ijzeren of steenen kogel die met een dikke laag „colophonia” (een soort hars) en kaarsvet is bekleed en vervolgens met fijn buskruit bestrooid is.

¹¹⁹) 408.

¹²⁰) v. Meteren 19—364; Observationes 37 vlg. Iets verder (fol. 40) zegt Jan van Nassau, dat de brand door vuurpijlen verwekt is.

nend is in dit opzicht wat Duyck omtrent hun aanwending voor Groningen meedeelt ¹²¹): „Des achternoens soude den vierwerckmeester Jan Bovi een proeve doen van eenige graenaeden int ravelijn te werpen..... dan hij sulcks besouckende met 4 ballen heeft de 2 overgeworpen ende de andere 2 sijn gebarsten eer se neder quamen, met pericul van eenigen van ons eygen volck, waerom men wederom bevont dat alle sijn werck niet dan cost verloren en was”.

De Spanjaarden waren in dezen tijd met het gebruik van bommen niet alleen minder vertrouwd dan tegenwoordig, maar ook minder dan hun Nederlandsche tegenstanders. Ufano beschrijft behalve de gewone vuurwerken ook een metalen, van een buis voorziene granaat. Hiermee waren in zijn tijd op het kasteel van Antwerpen proeven gehouden, die echter niet voldaan hadden ¹²²). Het werpen van granaten uit mortieren kent hij niet; wel beschrijft hij den mortier, doch hij denkt zich het gebruik ervan op de oude wijze, met steenen of schroot, tegen aan den voet van den muur of achter een wal opgestelde manschappen.

Volgens Favé, die het derde deel van het door Bonaparte begonnen werk met gebruik van diens aantekeningen heeft bewerkt, zijn bom en handgranaat ¹²³) van uit de Nederlanden in Frankrijk bekend geworden. „Si ces deux projectiles n'étaient point absolument inconnus auparavant, ils requèrent en Hollande les perfectionnements qui les rendirent efficaces et usuels” ¹²⁴). Waarin deze technische verbeteringen sedert de door Senfftenberg beschreven bommen bestaan hebben, is niet gemakkelijk

¹²¹) I—445.

¹²²) Cap. 19, 192 vlg.

¹²³) Het verschil tusschen „bommen en granaten” is niet steeds duidelijk. Volgens Kuipers (II—207) waren de eerste langwerpig (ellipsoïde), de laatste bolvormig. „Granaten” wordt bovendien dikwijls gebruikt in de beteekenis van handgranaten. Deze bestonden vaak uit twee scharnierende halve bollen, vandaar de naam (ib. 205). Ook bij de projectielen van Senfftenberg is dit in den regel het geval.

¹²⁴) T. 3—322.

vast te stellen. Voor zoover wij kunnen nagaan bestonden zij in de invoering van houten of metalen buizen van eenvoudiger constructie en gemakkelijker plaatsing dan de voorafgaande, dus in verbeterde ontsteking. Wellicht ook in betere samenstelling der vulling van buis of projectiel, terwijl reeds de langdurige oorlogspractijk tot grootere vertrouwdheid met behandeling en bediening en daardoor tot meerdere verbreiding moest leiden.

Instructie's van 1599.

Niet minder belangrijk dan op technisch-, was Maurits' werkzaamheid op organisatorisch gebied. In dit opzicht is het jaar 1599 misschien het gewichtigste tijdstip in de geheele geschiedenis van het wapen. In dit jaar werden namelijk een reeks Instructies vastgesteld, waarbij de dienst, de verplichtingen en de verantwoordelijkheid van het geheele personeel, van hoog tot laag, werden geregeld. Deze instructies, alle te vinden in het Groot Plakkaatboek, Dl. II, zijn die voor: „de Controleurs van de werken, Meesters Ingenieurs, Commisen en Conducteurs van de Approchen; den Meester Generaal van de artillerie of Geschut; den Controleur van het Geschut; de gemeene officieren van den trein van de artillerie; de Meesters van de Vuurwerken; den Brugmeester en zijn Controleur; den Commies en Opzienders van de trekpaarden en drijvers van dien in het leger”.

Het essentieele er uit beschrijft Hondius in zijn derde hoofdstuk: „Van de Officieren van den trein, artillerie, munitieen, vivres” enz. Tot den tijd der Fransche overheersching toe bleven zij nagenoeg ongewijzigd van kracht. Daar de in de Ordonnantie's van 1599 uitgewerkte organisatie der artillerie ook in het werk van Kuipers en in Lodewijk Mulders „Inleiding” op Duyck uitvoerig zijn behandeld, zij hiervoor naar genoemde schrijvers verwezen ¹²⁵⁾.

¹²⁵⁾ Met de sterke uitbreiding van het Staatsche leger tot aan het Bestand hield die van het personeel der artillerie gelijken tred. Het aantal kanonnières

§ 5. Het Brugwezen.

Het Nederlandsche pontonwezen is op o.i. uitnemende wijze beschreven in het werk van den toenmaligen Eersten Luitenant der Artillerie J. Eysten¹²⁶⁾, naar welk boek wij wat de hoofdzaken betreft, gevoegelijk kunnen verwijzen. Eenige aanvullende opmerkingen mogen hier een plaats vinden.

Van belang is, er aan te herinneren, dat de groote rivieren minder diep waren dan tegenwoordig. Arend van Buchell verhaalt b.v. twee maal in zijn „Diarium”¹²⁷⁾, dat de Lek bij Vianen bijna droogvoets te doorwaden was. Volgens Vervou stond 's zomers in den IJssel soms niet meer dan 1½ voet water¹²⁸⁾. Bij Zutphen werd hij door de ruiters van De Tassis in den winter doorwaad. Door de grootere breedte (ontbreken van kribben) was de stroomsterkte geringer. Een gevolg van een en ander was ook, dat de rivieren veel eerder dan in onzen tijd door vorst begaanbaar werden: overtochten à la Pichegru kwamen meer voor dan tegenwoordig mogelijk zou zijn.

Organiek ingedeelde pontontreinen kende men destijds niet. Was voor een leger rivierovergang te verwachten, dan werden pontons op wagens meegevoerd. Reeds door Karel V waren in diens artilleriesmagazijn te Mechelen behalve geschut, ook pontons opgelegd. De pontons, die Alva in 1567 in zijn legertrain meevoerde, waren lang ongeveer 7 M., breed 1,80 M. en diep 0,55 M. Nagenoeg de zelfde afmetingen hebben de in Daniel Speckle's „Architectura von Vestungen” beschreven en afgebeelde pontons, n.l. resp. 7,84 M., 1,88 M. en 0,62 M.¹²⁹⁾. Zij

---

en konstabels in vasten dienst nam in de jaren 1595 tot 1609 toe van 30 tot 215, volgens Staten van Oorlog in genoemde jaren. (Staatsche Leger, II, aant. 76).

¹²⁶⁾ „Geschiedenis der Nederlandsche Pontonniers”, Breda, Kon. Mil. Acad. 1908.

¹²⁷⁾ p. 193 en 217.

¹²⁸⁾ p. 89.

¹²⁹⁾ Eysten, p. 12, 14.

kunnen dus wel als voor dien tijd normaal gelden en verschillen niet veel van de in onzen tijd in verschillende legers gebruikelijke. (De diepte is meestal iets grooter, n.l. ong. 80 c.M.).

De pontons waren gewoonlijk van hout; daar het gewicht bij den toestand der wegen en vervoermiddelen een groote rol speelde, werd al vroeg naar andere materialen omgezien. Zoo gebruikte Alva in 1568 lederen pontons¹³⁰⁾, terwijl Spinola in 1606 brugschepen van „canefas” meevoerde¹³¹⁾.

De pontons werden zoowel gebruikt tot het overzetten van troepen en voertuigen (afzonderlijk of gekoppeld) als tot het leggen van schipbruggen. Ook bruggen van „eyndelinge” d.i. in elkaars verlengde liggende pontons vonden naar omstandigheden toepassing, als in 1599.

Ook allerlei andere vaartuigen werden voor schipbruggen gebezigd, als jachten, aken, „paelschepen” (van welken aard deze waren is niet geheel zeker) e.a.

In 1595 liet Prins Maurits b.v. bij Bislich (tegenover Xanten) een schipbrug over den Rijn slaan van 1370 voet lengte, op 54 „paelschepen, schuiten en aaken”.

De meest voorkomende militaire bruggen waren ongetwijfeld schipbruggen. Een meesterwerk op dit gebied was de brug die Parma, een „expert” op het gebied van rivierovergang en bruggen, liet maken over de Schelde beneden Antwerpen, lang 2400, breed 12 voet. Goede teekeningen en uitvoerige beschrijvingen (o.a. in den Atlas Van Stolk) hebben deze voor dien tijd en nog lang daarna ongeëvenaarde technische verrichting aan de vergetelheid ontrukkt. Een enkele maal vinden wij melding gemaakt van een brug „op masten”, namelijk voor Geertruidenberg (waarschijnlijk een jukbrug). Ondiepe wateren werden wel overgetrokken op een brug van wagens, als de Maas bij Stokkum (1568). Ook tonbruggen werden toegepast, o.a. als stormbruggen bij een beleg.

(Een goede afbeelding van een voor Alkmaar gebruikte

¹³⁰⁾ ib. 13.

¹³¹⁾ Vervou, 220.

stormbrug in den Atlas Van Stolk; de zelfde plaat bij Bor, 6-332, uitg. 1621).

Het spreekt wel van zelf, dat evenals de artillerie, ook het brugwezen een vruchtbaar terrein was voor allerlei improvisaties en uitvindingen.

Van gemakkelijk vervoerbare loopbruggen werden verschillende modellen uitgedacht.

Zoo liet de Admirant van Arragon in 1597 een loopbrug vervaardigen volgens een ontwerp van Don Luys de Velasco.

Zij bestond uit sparren, waartusschen een netwerk van touw was gespannen, en waarover hennepdoek als brugdek was aangebracht. Als drijflichamen dienden bootjes, die op een wagen met drie paarden vervoerd konden worden. De breedte was voldoende voor drie man in front.

Coloma beschrijft, als uitvinding van een ingenieur, een soortgelijke loopbrug die in 1598 bij Orsoy gebruikt werd ¹³²). Het brugdek bestond uit dubbel zeildoek, versterkt met gordels („cinchas”) en bevestigd aan twee houten sparren als langsliggers. Deze waren ingelaten in het boord van kleine bootjes, die als drijflichamen dienst deden. Zes dezer bootjes met alle toebehooren konden op een wagen met vier paarden vervoerd worden, zoodat vier wagens een brug konden dragen, lang genoeg om den Rijn over te trekken. In het gebruik viel de brug echter niet mee. Hoewel zij berekend was op vijf man naast elkaar, bleek dat slechts één man te gelijk kon passeeren, en dan nog zorgvuldig het midden houdend, wegens gevaar voor kantelen. Ook maakte de slijtage van het zeildoek weldra herstellingen noodig, terwijl de (waarschijnlijk eveneens van zeildoek vervaardigde) bootjes zich met water vulden („se hinchian de agua”). Kortom een uitvinding, zooals „gedaan plegen te worden om geld te trekken”. Een gedeelte van deze brug was nog in het volgende jaar bij Doetinchem in gebruik.

Hier en daar valt bij de krijgslieden een zeker wantrouwen op te merken jegens de „inventeurs”. Vermoedelijk is dit ook

¹³²) Coloma, 517.

het geval geweest met de grootsche ontwerpen van Targone voor Oostende¹³³). Na zijn „Schutgevaarte”, een gevaarte dat niet tot uitvoering gekomen schijnt te zijn, en zijn vloten, die het tegen de elementen en het vuur der Hollandsche kanonnières kwaad te verantwoorden hadden, was ook Targone's reusachtige stormbrug een twijfelachtig succes.

De brug bestond uit een onderstel van vier wielen, elk ongeveer 2.50 hoog en 40 c.M. breed. Ter hoogte van de vóóras was een hooge, zware mastboom opgericht, waaraan over katrollen niet minder dan 8 touwbruggen, elk van 25 pas lengte, zouden worden neergelaten. De bedoeling was, over gracht en pallissadeering heen den wal te bestormen. De touwbruggen bestonden uit een strak, tusschen twee sprietten gespannen net. Een teer punt was al aanstonds de verplaatsbaarheid van het gevaarte over het mulle zeestrand. Het werd beproefd met één touwbrug. Hierbij braken reeds allerlei onderdeelen. Ook traden belangrijke, voor de omstanders gevaarlijke slingeringen op, waarna de proeven gestaakt werden.

Ook Prins Maurits schonk groote aandacht aan het brugwezen. In de Wiesbadensche handschriften vinden wij onder de „Observationes” (fol. 42) een belangrijk hoofdstuk „Von allerhandt Brücken”, waarvan wij den inhoud hieronder in het kort weergeven.

De schrijver noemt in hoofdzaak vier soorten van bruggen, n.l. schipbruggen, biesbruggen, kurk- en stormbruggen.

De eerste worden op een „schiffreich” water gebezigd. De schepen (het woord „pontons” wordt niet genoemd) worden uit Holland meegebracht, en zijn „fast alle von einer gattung und höhe”; alleen de lengte verschilt somtijds iets. Zij worden 20—30 voet van elkaar evenwijdig vooranker gelegd (het twee aan twee koppelen der pontons werd, naar de aan-

¹³³) Uitvoerige beschrijvingen en afbeeldingen bij Giustiniano, fig. X e.a.; gedeeltelijk overgenomen bij Arend, 3 Dl., 2e St.

¹³⁴) Duyck I—235. Ook bij Steenwijk waren het jaar te voren biesbruggen gebezigd, blijkens een aanteekening in de „Observationes”, fol. 43.

wezige teekeningen te oordeelen, niet toegepast). Over de pontons werden balken gelegd en over deze een brugdek van planken, „drei mall uber einander”. Het vastzetten van het brugdek geschiedde met planken aan weerszijden „wie auch in der mitte”, die overlans op de eerste werden gelegd en vastgespijkerd. De breedte was voldoende voor drie ruiters naast elkaar. (ongeveer 4 M.)

Biesbruggen deden dienst voor grachtovergang bij belegeringen, indien hiertoe geen galerij werd aangelegd. Een enkele maal ook in samenwerking met een galerij, als voor Geertruidenberg¹³⁴). Zij bestonden uit verschillende vakken, elk was met sterk zeildoek overtrokken, terwijl op het bovenvlak horden waren bevestigd. Aan elke zijde bevonden zich 3 of 4 handvatten, waaraan elk vak door 6 tot 8 man gedragen kon worden. De uiteinden der vakken werden door korte knevels aan elkaar verbonden. Voor het overbruggen van een vestinggracht waren 10—12 vakken noodig. Een dergelijke biesbrug kon slechts één keer gebruikt worden wegens het vergaan van het riet. De breedte was geschikt voor 2—3 man in front.

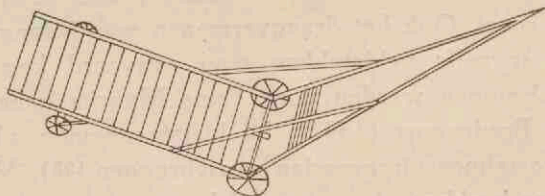
Kurkbruggen („Gorck..... welches man in der schue brauchet oder pantoffelholz nennt”) bestaan insgelijks uit vakken; lang ongeveer 8, breed 6 en dik 1 voet. Aan onder- en bovenzijde zijn zij met een laag planken bekleed waartusschen de kurk zich bevindt. De vakken worden met schroeven aan elkaar verbonden. Zij zijn „viel besser, bestendiger und gewisser” dan de vorige soort. Ook het draagvermogen was belangrijk grooter, daar er zelfs veldstukken over vervoerd konden worden. Kurkbruggen werden door Prins Maurits gebruikt voor Meurs en Bredevoort (1597); bij laatstgenoemde plaats ook bies- en kortelings uitgevonden stormbruggen¹³⁵). Vooral het vervoer der kurkbrug leverde veel bezwaar en vertraging op. Het blijkt, dat de vakken der brug, te zwaar om op wagens vervoerd te worden, van twee wielen voorzien en als voertuigen aangespannen werden. De assen en wielen bleken echter te

¹³⁵) Over de ervaringen met deze bruggen, zie Duyck II—375 vlg.

zwak en te klein. Reeds bij de voorafgaande beproeving in Den Haag, 18 Juli 1597, was hetzelfde bezwaar gebleken, waarom de wielen verhoogd en verzwaard waren.

Reeds in het voorjaar van dat jaar waren ook twee stormbruggen van verschillend model vervaardigd: één ervan in de Oude Kerk te Delft, die hiertoe gedeeltelijk met gordijnen was afgeschoten ter geheimhouding. Dit nam niet weg, dat de geheimzinnige brug weldra allerwege een onderwerp van gesprek vormde, doordat de werkmeesters tegen betaling het voorwerp aan Jan en alleman lieten zien. Een der stormbruggen was bestemd om over de kurkbrug gebracht en door neerdrücken van het achtereinde tegen een wal opgericht te worden; de andere, grootere, werd zelfstandig gebruikt ¹³⁶). Van beide bruggen nu bevinden zich teekeningen in de „Observationes”. Graaf Jan van Nassau, die nog geen jaar voor het op schrift stellen hiervan het beleg van Bredevoort bijwoonde, heeft van beide bruggen vrij nauwkeurige afbeeldingen vervaardigd.

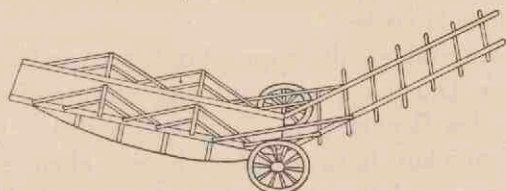
De eerstgenoemde brug bezat twee kleine wielen en kon door acht man over de kurkbrug voortbewogen worden, waarbij de manschappen achter de brug zelf gedekt waren. Zij was 35 voet lang en 8 breed. Over de aangebrachte treden konden drie man naast elkander stormen. Bij vervoer over land werden nog twee wielen aangebracht, en de sparren afgenomen en op de brug gelegd, die alsdan door paarden getrokken werd.

De tweede brug was niet minder dan 100 voet lang bij een breedte van 6 voet. Zij bestond uit losse, op maat vervaardigde deelen en eischte 2—3 uur voor het ineenzetten. Meer dan 100

¹³⁶) Zie Duyck II—252, 296, 297.

man waren noodig voor de voortbeweging; uiteengenomen echter kon zij op 2—3 wagens worden geladen. De langsliggers bestonden elk uit twee zware balken, 50 voet lang, die in elkaars verlengde bevestigd werden. Deze waren 10 bij 12 duim zwaar: de verticale standers 8 bij 12, de schoren 6 bij 4 duim.

De langsliggers waren versterkt door een zwaren, strak over steunhouten gespannen kabel, waardoor het draagvermogen ongetwijfeld ten zeerste werd vergroot, evenals door het stelsel van schragen. De aandacht dient ook gevestigd op het merkwaardige balancersysteem, waardoor het vervoer in belangrijke mate werd vergemakkelijkt. Een nadeel was, dat het geheele samenstel rustte op de beide wielen, die daarom volgens den schrijver de sterkte moesten hebben van die van een kartouw. Hoewel ook deze brug in de practijk blijkbaar niet voldaan heeft, kan zij o.i. uit constructief oogpunt de vergelijking met die van Targone glansrijk doorstaan. Nog een derde stormbrug beschrijft Jan van Nassau, n.l. een van 100 voet lang en $3\frac{1}{2}$ voet breed, die in een uur „heimlich” kon worden ineengezet. De inrichting komt in hoofdzaak met de juist weergegevene overeen. Hij heeft deze brug te Delft gezien; wellicht is het de in de Oude Kerk vervaardigde.

Speciale kleine, op twee wielen vervoerbare bruggen gebruikte men om petarden over een gracht aan de ophaalbrug of poort te brengen. Zij waren hiertoe van voren met twee ijzeren punten voorzien, die in de brug of poort werden gedreven.

Ten slotte wordt nog een draaibrug vermeld, die, naar het schijnt, een meer permanent karakter droeg en over buitengrachten van vestingen gelegd werd. Zij draaide op een in het water staanden paal of spil, was aan het kortste einde met een

tegengewicht bezwaard en werd vanaf den wal d.m.v. een staak of spriet open- en dichtgedraaid.

De organisatie van het brugwezen werd voorgoed vastgelegd in de „Instructie voor den Brugmeester en zijn Controleur”, van 31 Maart 1599¹³⁷⁾. Hondius deelt hieruit in zijn derde hoofdstuk het volgende mede:

De Landsvaartuigen, die normaal in het magazijn en de stadsgrachten van Dordrecht bewaard werden, stonden onder het beheer van den Brugmeester. Deze had onder zich de ponten van 't grof geschut, benevens de schepen, aken, schuiten van de schipbruggen, schutponten, veerponten, peerdschepen, hoog-aessen, ammunitieschepen, platte ponten, jachten, met alle toebehooren van masten, zeil, touwwerk, ankers, enz. enz., en hield van dat alles inventaris. Hij werd bijgestaan door een „luitenant”. Beiden genoten ordinaris tractement (de brugmeester f 54 per 42 dagen, de luitenant 60 st. per dag), en te velde bovendien daggeld. Vóór het te velde gaan nam de brugmeester „maes-schippers” in dienst, tegen 20 st. per dag, voor elke pont 3 of 4, gewapend met een vuurroer of halve spies. Zij woonden en sliepen in de ponten, welker bewaking hun tevens was toevertrouwd. In de ponten werd, behalve het brugmateriaal, ook dikwijls het geschut vervoerd.

Op de grootere schipbruggen waren drie „corps-de-gardes”, n.l. één in 't midden, één aan elk uiteinde. Zij waren door Maasschippers bezet, die, na bezette wacht, niemand zonder de „lose ofte woord” lieten passeeren.

Als voorbeeld van de samenstelling van een bruggetrein kan o.a. gelden de staat bij Stevin¹³⁸⁾, betreffende den tocht naar Gulik (1610). Hieraan namen deel:

17 ponten voor het geschut met zijn „gevolch”	17
1 groote veerpont	1
1 kleine id.	1
6 aken van de kleine bruggen met wagens en paardetuig	6
1 „paelschip” om de aken, wagens en gereedschap te laden	1

¹³⁷⁾ G. Pl. B. II—354.

¹³⁸⁾ „Castrametatio”, 31.

Het personeel bestond uit den brugmeester, den luitenant, en 83 pontgasten, n.l. op 15 groote ponten elk 4, op 2 kleinere elk 3, op de groote veerpont 3, op de kleine 2, bij elk der aken 1, op het paalschip 3, en 3 scheepstimmerlieden.

Volgens de bij Hondius voorkomende lijsten waren in het Landsmagazijn opgelegd:

150 stormbruggen van alle soorten;

biesbruggen van 50 stukken, elk 10 voet lang, 6 voet breed;

6 kurkbruggen, elke brug van 10 vakken van 6 voet lengte.

Een hoogtepunt bereikte de werkzaamheid onzer pontonniers in het jaar 1599, toen bij Bommel en het eilandje Voorn (bij St. Andries) niet minder dan vijf groote schipbruggen over Waal en Maas werden gelegd, n.l. drie van 1000—1200 voet en twee van 600 voet ¹³⁹). Twee dezer bruggen waren tegenover Bommel gelegd. Een ervan diende voor voetvolk en paarden, en bestond uit 14 zeer lange pleiten, dwars over de rivier, dus „eynteling” gelegd. (Deze brug schijnt later weggenomen te zijn). De andere was bestemd voor voertuigen en rustte op 10 groote en 28 kleine schepen en een groote pont, in de stroomrichting liggende en met masten aaneen gehecht. De breedte bedroeg vijf pas, zoodat twee wagens elkaar konden passeeren. De lengte bedroeg 400—450 pas, zooals v. Meteren, aan wie deze laatste bijzonderheden ontleend zijn, zelf had opgemeten ¹⁴⁰).

Vermelden wij nog, dat de Prins in 1602 een belangrijke verbetering aan het materieel aanbracht, bestaande in een verbeterd soort pontonwagens, waarbij de pontons op hooge armen rustten, zoodat meer draaiingsruimte voor de raden, dus een grootere mate van onafhankelijkheid van voor- en achterstel verkre- gen werd ¹⁴¹).

¹³⁹) Zie v. Dam v. Isselt, „De veldtocht van 1599”.

¹⁴⁰) v. Meteren 21—407.

¹⁴¹) Duyck III—339.

HOOFDSTUK VII.

VESTINGBOUW EN BELEGERINGSOORLOG.

A. VESTINGBOUW.

Bij het begin van den vrijheidsoorlog waren bijna alle Nederlandsche steden nog versterkt op de Middeleeuwsche manier, hier en daar eenigszins aangepast aan de door de invoering van het vuurgeschut gewijzigde omstandigheden. De Middeleeuwsche stadsomwalling bestond uit een van kanteelen, schietgaten en op bogen rustenden weergang voorzienen stadsmuur, waarvoor een — in onze streken meestal natte — gracht. Muurtorens dienden tot flankering en tevens als onderkomen voor wachten en bezetting. De toegang werd gevormd door van flankeringstorens voorziene, dikwijls dubbele poorten. De meer algemeene invoering van het vuurgeschut maakte de bestaande verdedigingswerken ten eenenmale ontoereikend ¹⁾. Eenerzijds was al het metselwerk te zwak, anderzijds waren noch de muur, noch de torens geschikt voor opstelling van geschut. Zoodoende werd, door de rondspringende stukken der borstwering, het verblijf op den muur weldra onhoudbaar en de muur zelf in bres gelegd. Tevens werd, door vernieling der aangrenzende torens, de flankering onmogelijk gemaakt, waarna de vesting stormrijp was.

Om aan deze bezwaren tegemoet te komen werd in vele steden achter tegen den muur een aarden wal aangebracht.

¹⁾ Opgemerkt zij dat het buskruit eerst omstreeks 1500, dus anderhalve eeuw na de eerste toepassing, merkbaaren invloed op den vestingbouw begon uit te oefenen.

Hieraan was echter de moeilijkheid verbonden, dat de muren dikwijls niet tegen den aan de binnenzijde werkenden aarddruk bestand waren en daardoor bij beschieting des te eerder instortten, terwijl de meestortende aarde de bres gemakkelijker beklimbaar maakte en de gracht hielp dempen. Ook ontbrak veelal de aan de binnenzijde benoodigde ruimte door bebouwing. Het aanleggen van een geheel nieuwe omwalling buiten de bestaande verdiende dan ook verre de voorkeur. Het is echter te begrijpen, dat men hiertoe, wegens de belangrijke geldelijke gevolgen, niet spoedig overging.

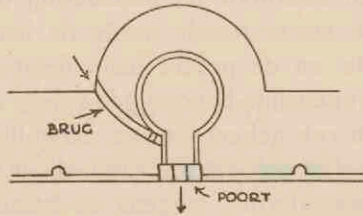
De torens werden vervangen door — of verbouwd tot — z.g. rondeel, even hoog of iets lager dan den muur en zwaarder van metselwerk dan tot dusverre gebruikelijk was. Soms waren zij geheel met aarde opgevuld, soms bezaten zij een of meer overwelfde verdiepingen, als kazematten met schietgaten voor geschut voorzien. Ook de poorten dienden beter beveiligd te worden. De torens werden nutteloos, zelfs schadelijk, daar zij, onder vuur genomen, niet alleen het verblijf op de poort, maar zelfs dat op de aangrenzende deelen van den wal gevaarlijk maakten. De latere poorten bestonden dan ook meestal uit een eenvoudigen doorgang door den wal, die bij een beleg werd dichtgestopt met aarde of mest, en waarvan de gevel grotendeels tot versiering diende²⁾. Dikwijls werden de poorten vòòr het beleg afgebroken, als de St. Janspoort te Haarlem, bij Steenwijk (1592) en bij Geertruidenberg (1593).

Vòòr de poorten werden dikwijls kleine ronde bolwerken aangebracht, die als buitenwerken werden verdedigd en de poort aan gezicht en vuur onttrokken. Een dergelijk bolwerk bevond zich b.v. tijdens het beleg van Haarlem voor de Kruispoort aldaar. Vaak waren deze bolwerken van hout, op de

---

²⁾ Een beschrijving van den ontwikkelingsgang der stadspoorten in ons land in Brugmans-Peters: „Oud-Nederlandsche Steden”. Versierde poortfronten zijn o.a. de nog aanwezige Bergpoort van Deventer en de Groningsche Heerepoort.

wijze der van ouds bekende „bastille's", met opvulling van aarde en rijshout³⁾.

Bolwerk voor de Kruispoort te Haarlem.

In dezen geheel of grootendeels middeleeuwschen toestand bevonden zich blijkens de bewaarde plattegronden en teekeninngen, waaronder de atlas van Van Deventer een voorname plaats inneemt, Haarlem, Alkmaar en Leiden toen zij hunne beroemde belegeringen hadden te verduren, evenals bijna alle andere Nederlandsche steden. Het behoeft trouwens wel geen betoog, dat de bovengenoemde verbeteringen bij de meeste steden slechts langzaam en gedeeltelijk, bij vele kleinere in het geheel niet tot stand kwamen; ten allen tijde immers bestaat er een vrij groote afstand tusschen de beginselen der versterkingskunst en den actueelen toestand der vestingwerken in hetzelfde tijdperk; te meer naarmate de oorlogsbedreiging en de hiermede verband houdende financieele offervaardigheid geringer zijn.

De vòòr en tijdens den Tachtigjarigen Oorlog nieuw gebouwde werken stonden sterk onder invloed van de Italiaansche bevestigingswijze, die daarom een korte bespreking verdient.

Sedert de komst van Karel VIII in Italië, die het sein gaf tot een lange reeks oorlogen, waarin de grondslag werd gelegd voor het 16e eeuwse krijgswezen, was aldaar, onder invloed van de krachtige, voor dien tijd moderne Fransche artillerie, een geheel nieuwe versterkingswijze ontstaan, waarin alle latere systemen, tot diep in de 19e eeuw toe, hun oorsprong vinden. In Italië werden nl. voor het eerst bastions ingevoerd. Oorspron-

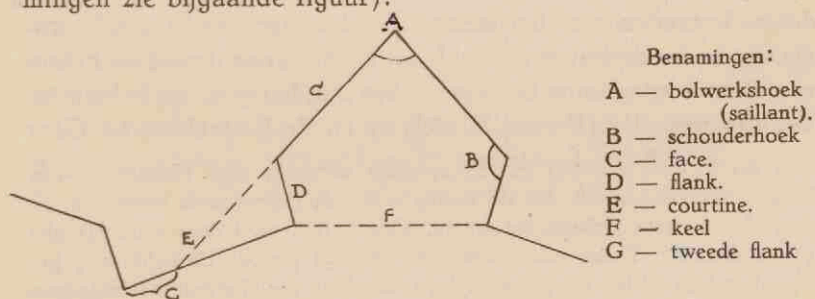
³⁾ Zie voor een en ander: Brugmans-Pegters, „Stedenbouw“.

kelijk zijn zij volgens sommigen (Stevin e.a.) ontstaan door het opvullen van de doode hoeken voor de oude ronde torens of rondeelen.

In werkelijkheid echter vinden wij tusschen de oude muurtorens en de eigenlijke bastions een overgangsvorm, bestaande uit torens van grooteren omvang en dikker muurwerk dan de vroegere, waarvan één of meer verdiepingen boven elkaar voor geschut-, en het bovengedeelte voor musketvuur zijn ingericht. Van dezen aard waren de eerste bastions van het kasteel Vredenburg te Utrecht ⁴⁾; vertegenwoordigers van dit type zijn nog de beide torens bij het „Spanjaardsgat” te Breda. Beide dagteekenen uit ongeveer den zelfden tijd: resp. 1528—'29 en 1533. Eerst bij een latere verbouwing van Vredenburg omstreeks 1547 werden genoemde torens in eigenlijke bastions veranderd, zooals blijkt bij onderlinge vergelijking der bij het zoo juist aangehaald artikel geplaatste teekeningen.

Het ontstaan en de eerste ontwikkeling der Italiaansche versterkingskunst gaan wij voorbij, om slechts hare voornaamste kenmerken aan te geven, zooals zij omstreeks het midden der 16e eeuw vasten vorm hadden gekregen, waarbij men indachtig zij dat in deze van strenge eenvormigheid moeilijk sprake kon zijn. ⁵⁾

Genoemde kenmerken zijn dan de volgende: (voor de benamingen zie bijgaande figuur).

Benamingen:

- A — bolwerkshoek (saillant).
- B — schouderhoek
- C — face.
- D — flank.
- E — courtine.
- F — keel
- G — tweede flank

⁴⁾ W. Graadt van Roggen: „Het Vredenburg in den loop der tijden”, Jaarboekje van „Oud-Utrecht”, 1932.

⁵⁾ Meer uitgebreide beschrijving in Bonaparte: „Etudes sur le passé et l'avenir de l'artillerie”, T. 2. Zie als voorbeeld: stad en kasteel Gulik, op p. 286. (afbeelding vlg. Hondius).

Kleine, in den regel stomphoekige bastions; dubbele, somtijds driedubbele, teruggetrokken flanken, waarvan de onderste dikwijls gekazematteerd; de flanken staan loodrecht op de courtine, en zijn gedekt door ronde of rechthoekige „orillons”. Grootte onderlinge afstand der bastions (400—600 M.), zijnde ongeveer de dubbele dracht van een dubbelhaak of van het werkzame artillerievuur. Het bestrijken van de zijkanten (face's) der bastions geschiedt vanaf hooge „katten” op het midden der „courtine”. Zeer hooge en zware bekleedingsmuren; deze zijn aan de binnenzijde door steunbeeren of gewelven geschraagd, die dienen om den aarddruk op te vangen en het nastorten der aarde bij vernieling van den muur te beletten. In den muurvoet bevindt zich somtijds een doorlopende gang ter ontdekking en verhindering van het mineeren. Buiten den muur een droge of natte gracht; in het eerste geval is de „contrescarp” van steen opgemetseld. Somtijds een „glacis” tot opheffing van den dooden hoek. Halverwege tusschen de bastions, vooral ter verdediging van poorten, soms kleine, lage „ravelijnen”, die aan den grooten onderlingen afstand der bastions tegemoet komen.

De bastions dienen in dit stelsel niet tot opstelling van het naar buiten werkend geschut, doch uitsluitend tot verdediging der courtine, waarop de hoofdaanval placht te geschieden. Vandaar ook hun geringe afmetingen.

Het eerste, volgens nieuwere beginselen aangelegde werk in de Nederlanden was het kasteel Vredenburg, welks geschiedenis, mede om de bovenvermelde wijziging, voor de ontwikkeling van den vestingbouw in onze streken van het grootste belang is. Weldra volgden (Breda) (1533) ⁶⁾ en de kasteelen van Gent

⁶⁾ Breda werd in 1533 en '34 opnieuw versterkt door Hendrik II van Nassau. Vermeld wordt, dat de wallen reeds uit louter aarde bestonden, en door „blokhuizen” geflankeerd waren. Van welken aard deze waren is niet geheel duidelijk. Zeker echter dateeren uit deze periode de beide nog bestaande torens bij het z.g. Spanjaardsgat. Zie Van der Hoeven: „Geschiedenis der vesting Breda”; Breda 1868, a.w. een afbeelding. Hendrik liet ook „een nieu kostelijck Palays ende Hof” bouwen, met o.a. de den militairen lezer niet onbekende „heerlijcke lange sale op Pylaren gemetst.” (Van Meteren 10—184).

(1540) en Gulik ($\pm$ 1544). In denzelfden tijd werden in het Zuiden wegens de Fransche oorlogen Mariënbourg, Charlemont en Philippeville als moderne vestingen met gebastioneerde grondplan aangelegd. ⁷⁾ In het Noorden waren de eenige steden, die bij het begin van den vrijheidsoorlog op moderne vestingwerken konden bogen: Grol, door Karel V als grensvesting versterkt ⁸⁾, en Utrecht, waarvan een viertal bastions zuiver het Oud-Italiaansche type vertegenwoordigden. De eerste groote stad die geheel volgens de nieuwe beginselen werd versterkt was Antwerpen (1540—1560) ⁹⁾.

Overigens bevonden zich in dezen tijd, naar de atlas van Van Deventer leert, de wallen van alle Nederlandsche steden in geheel of grootendeels middeleeuwschen toestand.

Intusschen werd in 1567 door den Italiaan Pachiotto begonnen met den bouw van de in de geschiedenis zoo vermaarde Antwerpsche citadel. ¹⁰⁾ Deze vertoont een geheel ander type dan de een kleine dertig jaar eerder begonnen stadsomwalling. Bij de laatste waren de bastions klein en stomphoekig en op grooten onderlingen afstand van elkaar aangelegd; bij de citadel daarentegen veel grooter, scherper en dichter bij elkaar. Dit alles wijst op een nieuwe phase in de ontwikkeling van den Italiaanschen vestingbouw, die, hoewel de term in dien tijd nog niet voorkomt, wel de „Nieuw-Italiaansche” genoemd wordt. Door de genoemde wijzigingen wordt de mogelijkheid geschapen van onderlinge flankering der bastions, terwijl zij thans geschikt zijn voor opstelling van geschut op de face's, waardoor naderingswerken, ook vòòr de gracht bereikt is, onder kruisvuur van artillerie gebracht kunnen worden. Hiertoe zijn de bastions ook scherper gemaakt, wat tevens het voordeel heeft dat zij van uit de courtine geflankeerd kunnen worden. (Ook vroeger kwa-

⁷⁾ Zie grondplans in den Atlas van Blaeu.

⁸⁾ Van Reyd 12—458.

⁹⁾ De oorspronkelijk gebouwde steenen borstweringen werden later afgebroken, volgens Speckle, („Architectura von Vestingen”, Straatsburg 1589) bij wien een nauwkeurige plattegrond van de Antwerpsche wallen.

¹⁰⁾ Beschrijving bij Speckle.

men echter, wanneer de vorm der vesting er aanleiding toe gaf, vrij scherpe „saillantent” voor).

Aangezien de vorm der bastions op het grondplan der vesting van grooten invloed is, dienen wij, ook tot goed begrip van de uit de Italiaansche ontstane Oud-Nederlandsche bevestigingswijze, bij de vòòr- en nadeelen van stompe en scherpe bastions wat langer stil te staan.

Zij worden uitvoerig behandeld door den bekenden vestingbouwkundige Daniel Speckle, wiens werk voornamelijk gericht is tegen den volgens Speckle te grooten invloed der Italianen.

De stomphoekige bastions zijn zonder twijfel voornamelijk ontstaan uit overweging dat scherpe hoeken door vuur of anderszins gemakkelijker te vernielen zijn. Reeds bij middel-eeuwsche burchten kan men somtijds vaststellen dat hiermee rekening is gehouden.

Zij zijn echter aan de volgende nadeelen onderhevig:

1. Vanuit één, tegenover den saillant aangelegde batterij kunnen beide face's gelijktijdig in bres gelegd worden.
2. Flankeering is niet mogelijk uit de courtine, evenmin uit de face's, doch alleen uit de flanken der nevenbastions en uit de, hiertoe mede dienende, katten op de courtines.
3. Het precies bestrijken der face's is vlg. Speckle een nadeel, daar het afstortende muurwerk een dekking voor de stormende troepen vormt. Beter is, dat de aanvallers in den rug genomen worden.
4. Vòòr den saillant langs kan in de flank van het nevenbastion gevuurd worden. Bij scherpere hoeken wordt dit door den saillant verhinderd, althans bemoeilijkt.
5. Er is geen ruimte voor het maken van een behoorlijk retranchement achter de bres.

Een tegengestelde meening is Stevin toegedaan, die in zijn „Sterckten-Bouwingh”, welks eerste druk dagteekent van 1594, een groot voorstander van de ouderwetsche stomphoekige bolwerken blijkt te zijn, en de hier genoemde argumenten één voor één tracht te ontzenuwen. Hij hecht veel waarde aan het grooter weerstandsvermogen der stompe hoeken, acht de flankeering

vanuit de courtine van geen belang en legt vòòr alles den nadruk op het precies enfileeren of — in zijn puristisch Nederlandsch — „srijken” vanuit de „moortkuylen”. Hierin bestaat volgens hem de eenige goede verdediging. Zonder op deze overigens niet onbelangwekkende polemiek verder in te gaan, stellen wij alleen vast dat de practijk tegen de denkwijze van Stevin beslist heeft. Het is echter opvallend, dat Stevin, die zulke nauwe betrekkingen met Maurits onderhield en op dit gebied zeker een gezaghebbend man geweest zal zijn, hierin van den in zijn tijd ontstanen Oud-Nederlandschen vestingbouw geheel en al afweek.

Bij te scherpe hoeken was de punt gemakkelijker dan bij stompe door artillerievuur of mineeren te vernielen. Ook bij aarden wallen was dit het geval, hoewel de uitwerking der massieve kogels op deze niet groot was. Een kogel uit een kartouw drong echter 20—24 voet in de aarde. Zooals de toenmalige wallen gemaakt waren, nl. steil opgezet (meestal onder een hoek van 2 op 1) kalfden zij bij voortgezet vuur ten slotte af. De punt was in dit opzicht het zwakst, vooral wanneer zij doorschoten kon worden, in welk geval de grondverplaatsing blijkens ervaring aanmerkelijk toenam. Een hier ontstane bres was ook door gebrek aan opstellingsruimte moeilijk te verdedigen.

De middenweg bleek in dit geval de beste, zoodat in lateren tijd vrij algemeen als de meest gewenschte saillant werd beschouwd een hoek, liggende tusschen 60 en 90 graden.

De grootte der saillanten is echter afhankelijk van het aantal hoeken van het grondplan.

De verlengde face moest, wilde zij door de geheele flank bestreken kunnen worden, minstens uitkomen in het einde der courtine. Dikwijls stelde men als eisch dat de flankering bovendien met geweervuur vanuit de courtine moest kunnen plaats hebben. In dit geval moest de verlengde face dus in een punt der courtine uitkomen. (Bij Marolais heet het voor flankering bruikbare deel der courtine „second flank”). Ontwerpt men nu volgens deze beginselen een gebastionneerden vierhoek, dan

blijkt, dat de saillantten te spits uitvallen. Tevens blijkt, dat de flanken te kort worden, en de afstand van de flanken tot de punt van het tegenoverliggend bastion te lang, welke beide omstandigheden de flankering, waarop — hierop kan men niet genoeg den nadruk leggen — bij de verdediging alles aankomt, benadeelen. Bovendien worden de schouderhoeken te scherp, dus minder sterk, terwijl de keel te nauw uitvalt, zoodat binnen het bastion geen voldoende ruimte is voor het maken van een behoorlijke afsnijding (retranchement). Aanvankelijk trachtte men deze bezwaren gedeeltelijk op te heffen door het ontwerpen van gebogen face's, zooals bij de kasteelen te Utrecht en Gent.*) Het is echter duidelijk dat de bestrijking der face's hierdoor bemoeilijkt werd.

Een nadeel van den vierhoek was ook, dat het aanvalsfront gemakkelijk met vuur omvat, dus hetzij enfileerend, hetzij in den rug beschoten kon worden, een strijdwijze waarvan reeds in dezen tijd verscheidene voorbeelden zijn aan te halen.

Een en ander was oorzaak dat men later van den vierhoek afstapte en, wanneer men althans vrij was in de keuze van het grondplan, den vijfhoek verkoos, als bij het kasteel van Antwerpen, Koevorden (begonnen door v. d. Corput omstreeks 1579), St. Andries (1599), de Isabellaschans bij Den Bosch, e.a. Hij werd vooral bij belangrijke, „royale” werken als de hier genoemde toegepast. Anders gaf men om financiële redenen veelal de voorkeur aan den vierhoek, waarbij het grondverzet naar verhouding geringer was.

Tracht de lezer een gebastionneerden driehoek te teekenen, dan zal hij tot de ontdekking komen, dat genoemde nadeelen nog veel sterker spreken. Alle vestingbouwkundigen zijn het er dan ook over eens dat een driehoek niet door middel van bastions te verdedigen is. Daarentegen blijkt dat, hoe grooter het aantal hoeken is, hoe gunstiger de toestand op de genoemde punten wordt. Een belangrijk voordeel van een groot aantal bastions is, dat zij elkaar meer flankeren vanuit de face's zon-

*) Voor Utrecht zie hiervóór, noot 4.

der dat hierom de hoeken te scherp behoeven te worden genomen. Hoe ruimer, grooter en dichter bij elkaar gelegen de bolwerken waren, hoe beter. Uit den aard der zaak werd het geheel hierdoor duurder en de vereischte bewapening sterker. Een omwalling als die van Groningen met 17, van Amsterdam met 28 „royale” bolwerken konden alleen machtige en rijke steden zich veroorlooven. Misschien hangt hiermee samen, dat sommige vestingbouwkundigen, als Freytag, met het aantal bolwerken ook de zwaarte van het geheele profiel doen toenemen; iets waarvoor anders moeilijk een verklaring is te vinden.

Zoo mogelijk koos men voor vestingen den vorm van een regelmatig veelhoek, en wel om twee redenen:

ten eerste was alsdan bij gelijken omtrek, dus gelijk grondverzet en kosten, de binnenruimte het grootst; ten tweede werden alle hoeken even scherp, terwijl anders sommige hoeken scherper, andere stomper werden dan het gemiddelde, en ook andere maten ongunstig uitvielen. In het eerste geval sprak men van „reguliere”, in het tweede van „irreguliere” fortificatie. Het aantal irreguliere vestingen was, zooals van zelf spreekt, verreweg het grootst; meermalen vond men in de vestingwerken eener stad drie of vier verschillende tijdperken vertegenwoordigd ¹¹⁾. Bij irreguliere bevestiging kwam het er meestal op aan, met zoo weinig mogelijk kosten de bestaande werken of den vorm der stad zoo goed mogelijk aan de eischen der vestingbouwkunde aan te passen. Uit een vak-oogpunt gesproken kwam dit in vele gevallen op lapwerk neer. Niet alle schrijvers verwaardigen zich dan ook, zooals Marolais, aan dit gedeelte hunner kunst een afzonderlijk hoofdstuk te wijden.

De Oud-Nederlandsche bevestigingswijze is tijdens den Tachtigjarigen Oorlog ontstaan door de beginselen der z.g. Nieuw-Italiaansche naar den eisch der Nederlandsche toestanden te wijzigen en verder te ontwikkelen.

De aard onzer terreinen bracht mede dat de stormvrijheid

¹¹⁾ Zie b.v. den plattegrond van Zutphen in Brugmans-Peeters „Stedenbouw”. waar vijf verschillende typen van flankeringsinrichtingen voorkomen.

voornamelijk berustte op breede en diepe natte grachten. Reeds de belegeringen van Haarlem en Alkmaar, en na deze nog vele andere, hadden getoond welk een geduchte hindernis zij vertegenwoordigden. De bij droge grachten noodzakelijke hooge en zware, maar kostbare bekleedingsmuren konden bij ons gemist worden. Deze muren waren doelmatig tegen overrompeling, maar stonden, wat weerstand tegen bresschieten betreft, verre ten achter bij de eenvoudige aarden wallen. Op deze is dan ook, zooals v. Reyd zegt naar aanleiding van de mislukte beschieting van Steenwijk (1592) „meer vordels met schuppen als met kartouwen te halen”¹²⁾. Bovendien was de bij ons dikwijls zachte ondergrond niet altijd geschikt tot het dragen van dergelijk zware steenmassa's.

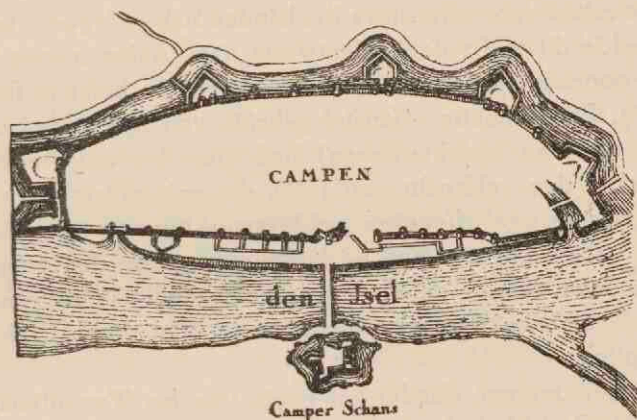
Ook de gekazematteerde flanken geraakten ten onzent in onbruik; voornamelijk wel om financieele redenen, maar ook omdat het nut twijfelachtig was. Bij beschieting toch werd groote schade aangericht door in het rond vliegende steenbrokken¹³⁾. Ook konden door het eigen vuur de gewelven scheuren en waren rook en kruitdamp zeer hinderlijk. Eveneens werden de teruggetrokken flanken bij ons verlaten, daar zij wel meer dekking verschaften, maar de keel van het bastion te zeer vernauwden en daardoor hinderlijk waren voor het maken van een retranchement. Ook geraakten de dubbele (hooge en lage) flanken in onbruik sedert de laatste door invoering der hieronder te bespreken *faussebraye* nutteloos werden. Bovendien vereischten dergelijke flanken bekleedingsmuren, wat alweer de kosten verhoogde.

De transformatie der Nederlandsche stadsversterkingen sedert het begin van den vrijheidsoorlog leert men het best kennen door vergelijking van den atlas van Van Deventer met dien van

¹²⁾ Over de beschieting van Steenwijk: Van Reyd 9—311 vlg.

¹³⁾ Een der manieren van het bestrijden der flanken was het ricochetschot tegen den walmuur aan de stadszijde (Fr. „*Tir en bricolle*”), om door de rondspringende steenbrokken het verblijf in de kazemat onhoudbaar te maken. (Jan van Nassau, „*Observationes*” fol. 150: „*Von streichwehren oder casamatten*”).)

Blaeu. Hieruit blijkt dat men veelal de Middeleeuwsche omwalling eenvoudig in stand liet en buiten de gracht een geheel nieuwe aanlegde. Bij vele steden, vooral in de Zuidelijke Nederlanden bestond de buitenomwalling uitsluitend uit een gordel van ravelijnen, of liever losse bastions. Nijmegen o.a. vertegenwoordigt dit type. Andere behielpen zich met enkele ravelijnen of bolwerken op de meest blootgelegde punten (Kampen). Weer

andere behielden eenvoudig den middeleeuwschen muur. Haarlem b.v. was in 1646 nog versterkt als in 1573. De afbeeldingen der belegeringen bij Blaeu en in de „Nassausche Lauwerkrans“ van Orlers geven ook inlichting omtrent den toestand der door Prins Maurits tot aan het Bestand belegerde vestingen. De meeste waren in niet- of half gemoderniseerden toestand. (Zie bijv. Pl. VII). Als geheel modern konden alleen Koevorden (destijds geen vesting, maar een fort) St. Andries en Grave beschouwd worden.

In de verdere ontwikkeling van den Oud-Nederlandschen vestingbouw is het meest naar voren tredende punt de ontwikkeling die de buitenwerken in verloop van tijd verkregen. In het begin van den vrijheidsoorlog spelen zij nog geen rol van beteekenis. Dat het nut ervan werd ingezien blijkt reeds bij het merkwaardige beleg van Steenwijk in 1580, waar de kundige van den

Corput — hoewel te vergeefs — met klem het belang van een bedekten weg en ravelijnen bepleitte ¹⁴). Overtuigend bleek het nut van den bedekten weg bij het beleg van Oudenaarde (1582), dat zich, voornamelijk door dit middel, bijna drie maanden tegen Parma staande hield ¹⁵).

Speckle teekent in zijn van 1589 dateerend werk de ravelijnen reeds even groot als de bolwerken. Hadden de ravelijnen nog voornamelijk een defensieve taak, weldra begon men ook buitenwerken voor offensieve doeleinden aan te leggen. In 1596 geschiedde dit te Breda in den vorm van „halve manen” voor enkele poorten, om uitvallen te „faciliteeren en beter te flankeeren” ¹⁶). Een krachtig offensief gebruik van buitenwerken (afgezien van den bedekten weg) had voor het eerst plaats bij Bommel in den veldtocht van 1599, die ook overigens wegens de toepassing van offensieve veldversterking zoo merkwaardig is ¹⁷). Sedert dien nemen de buitenwerken, in den vorm van halve manen, hoorn- en kroonwerken gestadig in omvang toe, en verplaatst ook het zwaartepunt der verdediging zich meer naar buiten.

Men kan zeggen, dat bij het begin van het Twaalfjarig Bestand de Oud-Nederlandsche versterkingskunst, zooals zij tot de dagen van Coehoorn vrijwel ongewijzigd zou blijven bestaan, haar volledige ontwikkeling bereikt had.

De eerste, die haar in dezen vorm volledig heeft beschreven, is Samuel Marolais. De eerste uitgaaf van zijn werk verscheen in 1615 te Den Haag. Het werd hoogstwaarschijnlijk als leerboek gebruikt bij de opleiding der ingenieurs aan de Leidsche Hoogeschool. De uitgaaf van 1628 althans was blijkens den tiel „corrigée et augmentée par Francois van Schoten, Mathe-

¹⁴) ~~Van den Corput betoogde — hoewel tevergeefs — het belang van een bedekten weg en ravelijnen reeds krachtig tijdens het merkwaardige beleg van Steenwijk in 1580~~ (Memoriën van Rienk Fresenga, vgl. van Meteren 10—175).

¹⁵) Van Reyd 9—314; Bor 17—22 vlg. (uitg. 1621).

¹⁶) Duyck II—68.

¹⁷) Grotius, Hist. VIII—366.

maticien et Professeur es Fortifications et sciences qui en dépendent en l'Université de Leyde". Behalve vele andere uitgaven zag een Nederlandsche vertaling het licht in 1627.

Ook Stevins „Sterckten-bouwingh" (1594) en het werk van Hondius (1624) zijn van belang, de eerste vooral door de wijze waarop de schrijver het vòòr en tegen in een reeks van geschilpunten behandelt, hoewel hij overigens een eigen, afwijkend stelsel ontwikkelt.

Om dezelfde reden verdient ook het werk van Daniel Speckle (1589) de aandacht. Van minder belang zijn voor onze toestanden dat van Aurelius de Pasino, vestingbouwkundige in dienst van den Hertog van Bouillon (1579), van Jaques Perret, „Des fortifications et artifices", van 1602, en van Errard de Bar-le Duc (1604).¹⁸⁾

In tegenstelling tot de laatstgenoemde werken, die, als persoonlijke opvattingen der schrijvers weergevende, voor de Nederlandsche toestanden slechts van indirect belang zijn, vormt dat van Freytag, „Architectura Militaris", geschreven in 1630, evenals Marolais' werk een handboek der Oud-Nederlandsche vestingbouw- en belegeringskunst. Omdat de latere vestingen in hoofdzaak volgens zijn beginselen zijn aangelegd, wordt wel gesproken van de „versterkingswijze van Freytag"; zijn werk is echter grootendeels opgebouwd uit de beginselen van Marolais en Hondius en anderen.

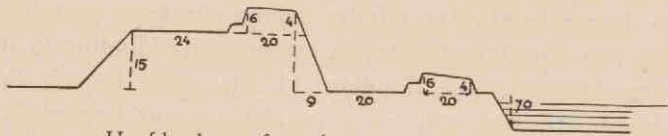
---

¹⁸⁾ Een goed résumé van de werken van Errard de Bar-le Duc, Stevin, Moralais en Freytag in „Les travaux de Mars" van Manesson-Mallet. Een afzonderlijke vermelding verdient het werkje van Stevin: „Nieuwe maniere van Sterctebouw door Spilsluysen" (Den Haag 1617). Bij vele rivier- en zeesteden ontstonden namelijk „crancke" plaatsen door de aanhechting der dijken aan de wallen — ook al geschiedde deze door middel van gemetselde „beren" — wegens de aanslibbing. Stevin wil nu ter plaatse de kort tevoren in zwang gekomen „spilsluizen" (die tegen hoog water in geopend kunnen worden) aanbrengen. Door deze op gezette tijden te openen kan uitschuring veroorzaakt worden, waardoor de grachten de vereischte diepte behouden. De sluizen zelf kunnen zoo noodig door een ravelijn beveiligd worden. Veel practische toepassing heeft Stevin's uitvinding, hoe plausibel ook, naar het schijnt niet gevonden.

De deelen der vesting willen wij thans achtereenvolgens bespreken.

De wal.

Hoogte en zwaarte van den wal waren van den beschikbaren grond en andere omstandigheden afhankelijk. Een normaal profiel is echter dat van bijgaande figuur, ontleend aan Marolais, waarin de maten zijn opgegeven in Rijnlandsche voeten van 31,3 c.M. (1 Rijnlandsche roede = 12 voet = 144 duim). ¹⁹⁾

Hoofdwal met faussebraye volgens Marolais.

Vergeleken bij het tegenwoordig profiel vallen voornamelijk op: de geringe helling van het boventalud der borstwering (ongeveer 1 op 10), waardoor noodzakelijk een groote doode hoek moest ontstaan, en de steilte van het buitentalud, in de figuur 19 op 9. Deze was o.m. afhankelijk van het materiaal en kon volgens Freytag bedragen: 2 op 1, 3 op 2, en somtijds ook 1 op 1. In den wal werden voor stevigheid wilgen teenen, struikgewas, rijshout e.d. verwerkt. ²⁰⁾ Het steile buitentalud werd verder mogelijk gemaakt door den wal met zware zoden van driehoekige doorsnede en schaaksgewijs gelegd, te bekleeden. Daar de verbinding der zoden met de aarde van den wal somtijds te wenschen over liet, schreef Maurits bekleding voor met een laag vette aarde of klei, die goed aangestampt werd en waarin speciale taaie grassoorten gezaaid werden. Als zoodanig gebruikte men o.a. het z.g. kweekgras en zevenbladeren, tegenwoordig nog slechts als beruchte onkruidsoorten bekend. Veelal werden de wallen met boomen (iepen) beplant, wat bij een

¹⁹⁾ Een der moeilijkheden in het vak was van oudsher het gebruik van allerlei verschillende maten. Sommige schrijvers, als Speckle, geven daarom de voornaamste in gebruik zijnde maten op ware grootte in hun werk weer. Ook de heerschende verwarring in de benamingen vergemakkelijkte de beoefening niet.

²⁰⁾ Hondius p. 9; Freytag, e.a.

beleg voordeelig was voor herstellingen, retranchementen, palissaden, enz. ²¹⁾).

Wat de hoogte betreft, waarschuwen verschillende schrijvers er tegen, de wallen te hoog te maken, daar hierdoor de doode hoek toenam; voor grachtsverdediging was een lage wal veel gunstiger. In het algemeen blijkt, dat de waarde van een bestrijkend schot reeds wel degelijk werd ingezien. *)

Dat men niet beneden een bepaalde hoogte (6—7 M.) durfde gaan, vond zijn oorzaak in het feit, dat de wal een zeker commandement over het vóórterrein en vijandelijke werken moest behouden, dat hij de huizen der stad tegen rechtstreeksch vuur dekte, en tegen overrompeling en bestorming als hindernis diende. Het steile buitentalud, bij de toenmalige artilleriewerking nog bestaanbaar, werd daarom dikwijls nog met palissaden bezet en bij vorst met water begoten. Op den wal bevond zich de meestal 10 tot 15 voet dikke borstwering ²²⁾); de schutters stonden op een banket van omstreeks een voet hoogte, terwijl het laden iets achterwaarts op den z.g. walgang en dus gedekt geschiedde. Steenen en hout mochten niet in de borstwering voorkomen, daar zij de uitwerking der kanonskogels vergrootten. Ook de nabijheid van torens, huizen of muren was om dezelfde reden nadeelig. Hoe dikker de wal was, hoe beter: des te meer grond was beschikbaar voor reparatie van de bres of het opwerpen van een retranchement. Aarde toch was in den toenmaligen vestingoorlog even noodig als geschut en munitie. Velen gaven daarom aan massieve bolwerken de voorkeur boven „holle”. (Anderen verkozen de laatste, als gunstiger tegen het minneeren).

Tot vergrooting van de werkzame dracht van het geschut (bij de toenmaals gebruikelijke, zeer gestrekte banen) en van het

²¹⁾ Freytag, „Architectura militaris”; Amsterdam 1665 (eerste uitgave in 1630).

*) Jan v. Nassau, „Observationes” 158 vlg.: „Von der höhe der walle”.

²²⁾ Ook „parapet” genaamd. Volgens de aantekeningen van Petrus van Schooten (omstreeks 1670) waren de borstweringen in ons land zelden dikker dan 10—11 voet.

commandement over 's vijands werken, of wel tegen domineerende hoogten werden meermalen hooge katten opgeworpen. Zij kwamen voor of op de bastions, of op of achter het midden van de courtine. Binnen Koevorden (1592) waren twee dergelijke katten opgeworpen, die echter weinig voordeel aanbrachten ²³). Dikwijls waren gebrek aan grond of aan ruimte en de groote arbeid een beletsel tegen hunne aanwending.

Bolwerken.

De eischen, waaraan bolwerken moesten voldoen, leerden wij boven kennen. De onderlinge afstand moest zoodanig zijn, dat de afstand der flank tot de punt van het tegenoverliggend bolwerk hoogstens gelijk was aan de werkzame dracht van het musket, nl. ongeveer 60 roeden (220 M.). Wordt voor de flankering alleen op artillerievuur gerekend, dan bedraagt deze afstand ongeveer 400 M., als bij den Oud-Italiaanschen vestingbouw.

Flanken.

De flanken waren van tweeërlei soort: of zij bestonden uit twee geschutopstellingen, waarvan één op den hoofdwal en één op de daarvoor liggende „lage flank”, of het geschut was alleen op den hoofdwal geplaatst. In het eerste geval sprak men van „kazematten”, ook waar niet-overwelfde, dus open flanken bedoeld werden. De reden, waardoor de dubbele flanken, en daarmee ook de teruggetrokken, door „orillons” gedekte flanken ten onzent in onbruik geraakt zijn, werd reeds boven vermeld. Stevin was nog een voorstander van driedubbele, open flanken. Jan van Nassau behandelt de „casematten” nog uitvoerig in zijn „Observationes”, blijkbaar als een normaal of althans veel voor-

²³) Bij grooten onderlingen afstand der bastions, als bij den Oud-Italiaanschen vestingbouw, dienden zij tevens tot flankering van de face's, wat vanuit de courtine, wegens den dooden hoek, gedeeltelijk onmogelijk was. Binnen Koevorden (1592) waren twee hooge katten opgericht, die echter volgens Jan van Nassau (K 924—f. 135) meer schade dan nut aanbrachten. Zij brachten weinig verlies toe en het geschut er op werd weldra gedemonteerd.

komend geval. Hondius (1624) constateert, dat vele ingenieurs tegen kazematten zijn, wegens het vernauwen van de keel en de schade, die treffers in de schietgaten of tegen het muurwerk plachten aan te richten. Bij Freytag en Marolais komen de dubbele flanken niet meer voor. Eigenaardig is, dat, terwijl de flank voor een groot deel diende tot bestrijking der tegenoverliggende face, zij steeds loodrecht op de courtine werd aangelegd, niettegenstaande reeds Speckle in zijn tracé de flanken loodrecht op de face teekent. Wellicht was de vrees om de schietgaten te veel bloot te stellen hiervan de oorzaak.

Faussebraye.

De faussebraye of voorwal komt eerst in lateren tijd in den Nederlandschen vestingbouw voor. Naar alle waarschijnlijkheid is zij als volgt ontstaan: de toestand der Nederlandsche terreinen maakte het wenschelijk, tusschen wal en gracht een min of meer breede berm te laten tegen verzakking zoowel als tegen afstorting bij beschieting. Het lag voor de hand, de berm dienstbaar te maken aan de bewaking, weldra ook aan de verdediging der gracht.²⁴⁾ Zij werd hiertoe bezet met een palissadeering of doornheg, waarachter een gedekte gemeenschapsweg ontstond. In later tijd werd de berm verbreed en van een aarden borstwering voorzien, die, nadat men eenmaal de groote waarde ervan had ingezien, de zelfde dikte als de bovenborstwering verkreeg.

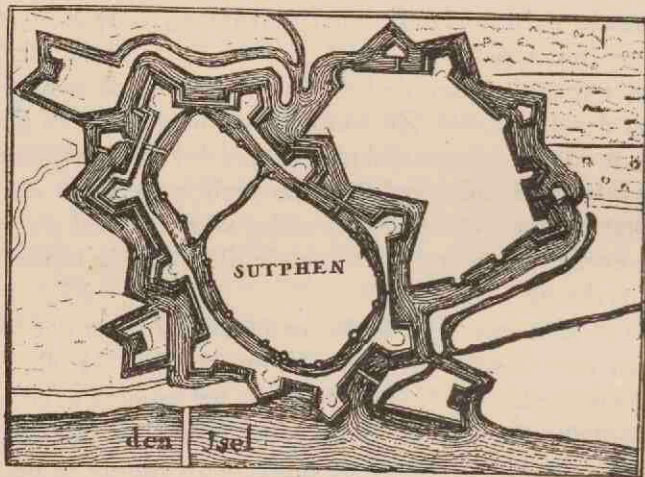
Reeds bij Deventer (1578) bevond zich vòòr een der aarden rondeelen een „leegh muercken ofte fausebraye”²⁵⁾. Bij Steenwijk en Koevorden (1592)²⁶⁾ bleek o.a. het groote nut ervan bij de verdediging der gracht. In elk geval werd de aanvaller genoodzaakt, zijn geschut tot op de contrescarp vooruit te brengen.

²⁴⁾ Aldus beschrijft Jan van Nassau haar in zijn „Observationes”, van omstreeks 1598 (K 971—f. 140). Bij Koevorden verdedigden de Spanjaarden aan den voet van den wal een „palissade in forme van Fausse braye” (Duyck I—121, 124).

²⁵⁾ Van Meteren 8—134.

²⁶⁾ Van Reyd 9—310; Duyck I—83 vlg.; zie ook hiervóòr, noot 24.

Hoewel Jan van Nassau in zijn „Observationes” de faussebraye nog niet opneemt onder de vaste bestanddeelen eener vesting, beveelt hij haar toch elders sterk aan als middel tegen galerijen en sappeeren. Bij de verbetering der werken om Breda in 1598 werden twee faussebrayes gemaakt, hoewel hierover ernstig verschil van meening bestond.²⁷⁾ Evenals over het nut van vele verdedigingswerken werd ook over de faussebraye veel gedispüteerd²⁸⁾. De voornaamste bezwaren zullen, behalve het hier aangehaalde, wel geweest zijn, dat, indien de vijand met zijn geschut op de veroverde contrescarp een hoogere opstelling kon innemen, zij moeilijk houdbaar was, en dat zij, eenmaal genomen, den vijand een steunpunt aan den voet van den wal verschafte. Ondanks dat alles heeft zij een vaste plaats in den Nederlandschen vestingbouw verkregen, en nemen Stevin, Marolais en Freytag haar in hunne werken op. Het krachtigste motief ervoor was het bestrijkend schot en het feit, dat zij de grachts-

²⁷⁾ G. G. v. d. Hoeven: „Geschiedenis der vesting Breda”, p. 87.

²⁸⁾ Jan van Nassau, Kriegsbuch III, K 924—f. 38:

„Obschon hiroben der faussebraye meldung geschehen, so werden sie doch auch von vielen nicht rathsam gefunden gegen die preuve einer canon zu mach~~en~~. Der weil der feind, wan er darunter kommet, gegen die casamat so gegenüber stehet gedeckt ist”.

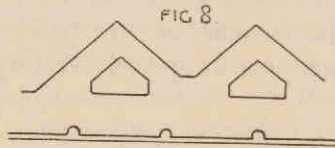
verdediging mogelijk maakte onafhankelijk van het flankvuur uit de bastions. Blijkens de verschillende plattegronden, o.a. in den atlas van Blaeu vond zij alleen bij belangrijke grensvestingen toepassing (Grol, Bredevoort, Zutphen, Deventer, Heusden, e.a.), waarschijnlijk wegens de groote kosten; somtijds voor enkele bastions, soms om de geheele vesting heenlopend, als bij Koevorden.

Ravelijnen.²⁹⁾

Reeds bij den Oud-Italiaanschen vestingbouw komen ravelijnen voor om, bij de groote tusschenruimte der bastions en hun stompen vorm, deze beter te kunnen flankeren. In de Nederlandsche versterkingskunst gingen zij vervolgens over als een eerste stap om de verdediging meer in de diepte, dus langduriger, te kunnen voeren. Dikwijls werden zij voor de poorten aangelegd om deze beter te verdedigen en tegen gezicht en vuur te dekken. Hunne aanwending werd veelvuldiger naarmate de hoofdaanval niet meer op de courtine, doch op een der bolwerken gericht werd, en een krachtiger flankering dan alleen vanuit het nevenbastion wenschelijk scheen. Zelf werden zij wederom uit de face's der bolwerken geflankeerd. *Zoo lang* het ravelijn niet genomen was, was een aanval op de achterliggende courtine geheel onmogelijk, terwijl ook die op een der naastliggende face's zoo niet ondoenlijk, dan toch hoogst bezwaarlijk was. Zij moesten in elk geval zoover buitenwaarts liggen, dat zij het flankvuur van uit de bastions niet belemmerden, van voren spits zijn, zoodat zij zelf geen dekking opleverden en lager zijn dan de hoofdwal, zoodat zij na eventueele verovering vanaf dezen gedomineerd werden. Waar zij aanwezig zijn, zien wij dan ook steeds dat de aanval via het ravelijn, dus in twee phases, geschiedt. Niet te verwarren met de eigenlijke ravelijnen zijn de gelijksoortige werken, die bij vele steden als bolwerken, doch los van den hoofdwal, dienen. Zij vormen een modernisering der omwalling, waarbij de oude stadswal in tweede lijn komt te liggen. Zooals reeds gezegd, komen zij in de zuidelijke Nederlanden vrij veel voor (Brussel, Dendermonde, Douay,

²⁹⁾ Zie o.a. Jan van Nassau, *Observationes*, K 971—f. 141.

Doornik, Duinkerken). Van dezen aard waren de ravelijnen, waarom bij Geertruidenberg (1593), Groningen (1594), Rijnberk en Lingen (1597) hoofdzakelijk de strijd gevoerd werd.

Waren zij eenmaal genomen, dan was de verouderde hoofdwal niet te houden, te meer daar zij alsdan ten voordeele van den aanvaller strekten. Zij waren moeilijk van uit de vesting te ondersteunen, en na verovering niet te hernemen. (Bij Geertruidenberg waren de bruggen naar de stad geblindeerd met zeilen en ander materiaal, dat Jan Bouvy tevergeefs trachtte in brand te schieten). Gewone bastions verdienden dan ook verre de voorkeur. In ons land werden zij daarom afgeschaft, en waar zij aanwezig waren door middel van twee vleugels met den hoofdwal verbonden en aldus in gewone bolwerken veranderd. In het midden bleef dan een afgesloten stuk gracht over. Eenige dergelijke bastions vindt men afgebeeld in Herman Hugo's „Obsidio Bredanis”.

Bedekte weg.

Aan de overzijde van de gracht bevond zich veelal een wal met borstwering, waarvoor overdrachtelijk de naam „contrescarp”, „bedekte weg” of „corridor” (oorspronkelijk alleen resp. de buitengrachtsboord en de weg aan de binnenzijde van den wal) gebruikt wordt. Hij vervulde een zeer belangrijke taak bij het opnemen van ontzettingstroepen, het heimelijk gereedstellen van troepen voor een uitval, dekking van den terugtocht en het voeren van een hardnekkige vooruitgeschoven verdediging. Een vesting zonder bedekten weg was voornamelijk op passieven tegenstand aangewezen, daar het doen van uitvallen, althans in de latere stadia van het beleg, zoo goed als ondoenlijk was.

Jan van Nassau beschrijft hem als een wal van minstens 10—12 voet hoogte, waarop een borstwering van 6—7 voet

hoog en 10—12 voet breed. De hoogte moet zoodanig zijn, dat met halve pieken gewapende manschappen en ruiters zich ongezien kunnen verzamelen, waartoe de eigenlijke bedekte weg dient. De wal dient gebroken, dus met onderlinge flankering der takken, aangelegd te zijn; hij mag aan de buitenzijde niet te steil zijn, om den vijand geen dekking te verschaffen, en wordt tegen bestorming door palissaden, voetangels en wolfskuilen beveiligd. Tot onderkomen voor de bezetting worden aan de binnenzijde overwelfde, doch van achteren open ruimten gemaakt.³⁰⁾ Bedekte wegen van deze soort waren waarschijnlijk die van Geertruidenberg, Oostende *), en andere vestingen in Jan van Nassau's tijd. De hoogte althans is aanmerkelijk grooter dan die van hetgeen later onder een bedekten weg verstaan wordt. Het type, dat later als normaal gold, bezat een hoogte van niet meer dan 6 voet, een breedte van ongeveer 50 voet, en aan de buitenzijde een helling van 1 op 8—10. Dit karakter droeg volgens v. Reyd die van Steenwijk, die „een man hoogh ende aen de veld-syde schuyn afloopende was, totdat hy sich int veldt allengskens verloos”.³¹⁾ Aldus kon de geheele buitenhelling, later „glacis” genoemd, vanaf den hoofdwal bestreken worden. Soms bevond zich buiten het glacis nog een voorgracht tegen overrompeling.

Het lagere profiel bij Marolais en Freytag moet vermoedelijk ook hieraan worden toegeschreven, dat in hun tijd de defensieve functie was overgenomen door de inmiddels opgekomen halve manen, hoorn- en kroonwerken.

De eerste zijn soortgelijke werkjes als de ravelijnen, doch wederom lager en niet voor de courtine, maar voor de bolwerks-punten aangelegd. Evenals de ravelijnen zijn zij door een gracht gedekt. Geflankeerd worden zij uit de ravelijnen, terwijl zij, evenals alle buitenwerken, van achter geheel open zijn.³²⁾

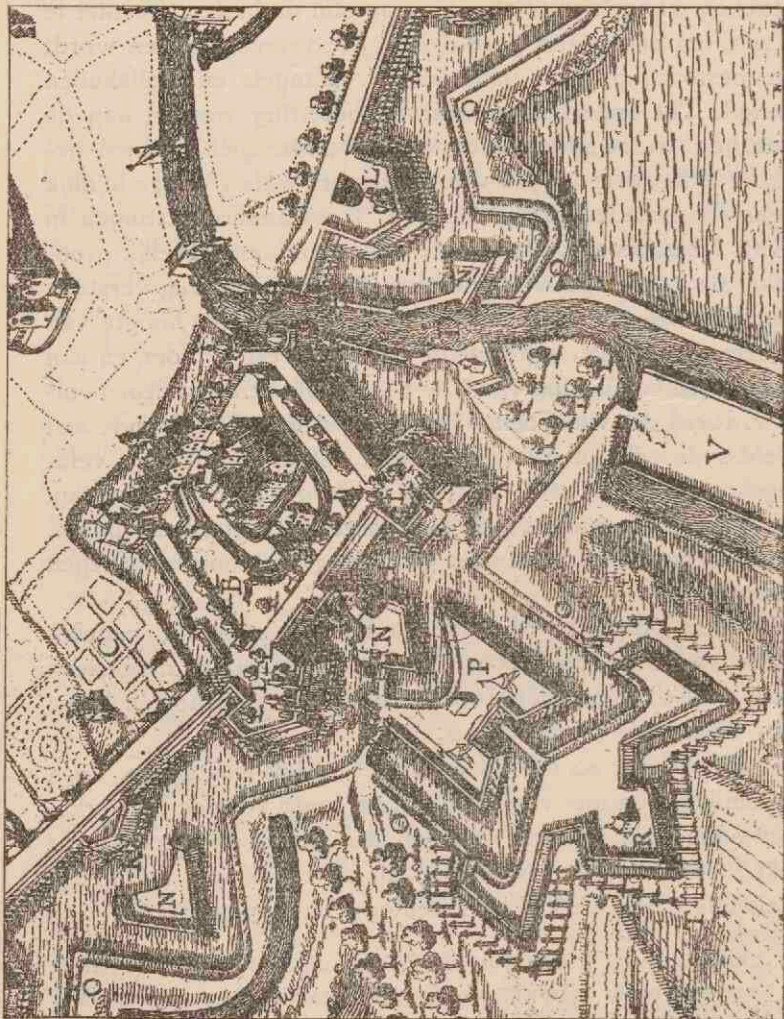
³⁰⁾ „Observationes”, f. 128: „Von lauffgraben uff den graben auswendig”.

*) Bij Oostende vormde de bedekte weg feitelijk een volledige tweede omwalling.

³¹⁾ Van Reyd 9—313.

³²⁾ Men zij indachtig, dat de uitdrukking „halve maan” ook voor allerlei andere verdedigingswerken, als ravelijn, retranchement, enz. gebruikt wordt.

PLAAT VI.

Detail van de vesting Breda (1624).

B. kasteel; M. hoofdwal; L. bolwerk; N. ravelijn; O. bedekte weg; P. hoornwerk; R. kroonwerk.
(uit: Herman Hugo, „Obsidio Bredanis“).

Hoornwerken worden meestal met twee z.g. halve bastions in front aangelegd, terwijl de flanken uit den bedekten weg, vanaf den hoofdwal en eventueel door de halve manen worden verdedigd. Soms bevindt zich in front nog een klein ravelijn, terwijl zij door hun lengte zeer geschikt zijn voor het maken van een afsnijding.

Kroonwerken werden meestal eerst wanneer er kans op een beleg was, aangelegd; hetzij op de meest bedreigde fronten, hetzij om bepaalde punten (hoogten b.v.) zoo lang mogelijk uit 's vijands handen te houden. Zij konden dan ook van zeer verschillende vorm zijn. Op groote schaal werden zij toegepast bij het beleg van Bergen op Zoom in 1622, en bij dat van Breda in 1624.

Bij den aanleg van buitenwerken konden nog allerlei combinatie's worden toegepast. Zoo vond men voor de punten der hoornwerken somtijds weer halve manen; de hoornwerken konden door gebastioneerde linie's worden verbonden; in plaats van hoorn- en kroonwerken werden wel enkele of dubbele z.g. „tenaille's" aangelegd. Ten slotte werden tot afsluiting van accessen nog werken van allerlei vorm onder den naam „traversen" gebezigd. Gedetacheerde, gesloten schansen werden in dezen tijd alleen op accessen aangelegd, als die op den Steelhovenschen Dijk bij Geertruidenberg, de Isabellaschans bij 's-Hertogenbosch. Bij riviersteden vond men tegenover de stad bruggehoofden, hetzij in den vorm van gesloten schansen, hetzij van naar de stad geopende retranchementen; het laatste indien de rivierbreedte het domineeren met musketvuur vanaf de stadswallen toeliet.

Het profiel van al deze werken was in hoofdzaak van de beschikbare tijd, geld en werkrachten afhankelijk. Behalve door grachten werden zij door palissadeeringen, wolfskuilen, voetangels of planken met draadnagels stormvrij gemaakt. Permanente hoornwerken, halve manen en kroonwerken, vonden in de Nederlanden in hoofdzaak slechts bij belangrijke grensvestingen toepassing (Heusden, Rees, Bergen op Zoom, Grave, Nijmegen e.a.).

Het nut van alle buitenwerken, te beginnen bij den bedekten

weg, werd zeer verschillend beoordeeld.

Het voordeel ervan was, dat zij den aanvaller dwongen, een wijde insluitingslinie aan te leggen en op grooten afstand zijn aanvals- en naderingswerken te beginnen. Zij begunstigten ten zeerste het doen van uitvallen en een hardnekkige verdediging voet voor voet. Het opeenhoopen van troepen binnen de nauwe stadsomwalling werd voorkomen, wat den gezondheidstoestand ten goede kwam, en ook met het oog op een bombardement gunstig was. Ten slotte openden zij de gelegenheid, de troepen beurtelings in de buitenwerken en meer achterwaarts te legeren, wat deze fysiek en moreel beter paraat hield.

Daarentegen eischten zij, zooals van zelf spreekt, een sterke bezetting en veel arbeid en kosten. Zij leidden dus beiderzijds tot groote krachtsontwikkeling en tot belegeringen in grooten stijl als die van Oostende, Bergen op Zoom (1622) en Breda (1625). Het hoofdbezwaar, dat tegen alle buitenwerken werd aangevoerd, was echter dit, dat de verovering van elk werk die van het volgende vergemakkelijkte, doordat zij den vijand aarde verschaften om zich te verschansen. Ook waren zij voor de flankering in sterke mate van elkaar afhankelijk, zoodat b.v. de val van een hoornwerk al spoedig dien van de nevenliggende halve manen ten gevolge had ³³). Zoo werden reeds volgens Jan van Nassau de contrescarpen een nadeel geacht, daar zij, na de verovering, een geschikte uitgangs- en geschutopstelling voor den aanval op den hoofdwal vormden ³⁴). Vooral bij vestingen in moerassig terrein klemde het bezwaar, dat men den vijand aarde verschaften en zoo van zijn grootste moeilijkheid onthief, zoodat de veroverde buitenwerken als het ware een brug naar de vesting vormden ³⁵).

³³) De buitenwerken van Gulik (zie teekening bij p. 286) zijn zonder flankering uit de stad, dus foutief, aangelegd. Na het beleg werden zij om deze reden veranderd.

³⁴) K 924, f. 134—137.

³⁵) Bij Oostende was dit het geval met een werkje, door den Kapitein van Leest in den Polder aangelegd, en dat op deze wijze een brug vormde naar het z.g. Polder-ravelijn. De ligging blijkt niet met zekerheid. (Fleming, „Oostende“, Jan.—Maart 1604).

Van hoeveel belang dit punt geacht werd blijkt wel uit Speckle, die om deze reden niet alleen een breed glacis verwerpt, maar zelfs aanraadt, dan grond buiten de vesting over een zekeren afstand af te graven! De groote sterkte der meeste Nederlandsche vestingen vond dan ook haar oorzaak, behalve in de aanwezigheid van natte grachten, in hare ligging te midden van laag of moerassig terrein. Bij vele onzer vestingen, als Amsterdam, Groningen e.a., was dan ook geen enkel buitenwerk aanwezig. In hoeverre men hierbij echter de tactiek aan de geldmiddelen heeft aangepast, — een toen, evenmin als tegenwoordig, ongewone handelwijze — wagen wij niet te beslissen.

B. BELEGERINGSOORLOG.

A. De aanval.

In den Tachtigjarigen Oorlog dienden vestingen niet, als in den Napoleontischen en lateren tijd, om voor de operatiën van het veldleger gunstige voorwaarden te scheppen, doch zij waren operatiedoel op zich zelf, zooals nog nader ter sprake zal komen. In overeenstemming hiermee was het al of niet gelukken van een beleg van het grootste belang voor het prestige, of, zooals men toen zeide, de „reputatie” van den veldheer en zijn leger. Ten bewijze hiervan behoeven wij slechts te herinneren aan den geweldigen moreelen invloed die uitging van het „Van Alkmaar begint de Victorie”. Vóór het ondernemen van een beleg dienden dan ook alle kansen terdege te worden gewikt en gewogen.

Bij deze overwegingen was in de eerste plaats de waarschijnlijkheid van ontzet en de tijd, waarbinnen een ontzettingsleger te verwachten was, van invloed. Reeds om deze reden was b.v. in 1593 de belegering van Geertruidenberg een grooter waagstuk dan die van Steenwijk en Koevorden in het vorige jaar. Een groote rol speelde verder het jaargetij. Een beleg te beginnen in het najaar was een waagstuk, dat geen veldheer licht zou ondernemen; laat staan het overwinteren voor een vesting, zooals Don Frederik voor Haarlem, Verdugo voor Koevorden, Albertus voor Oostende tegen wil en dank bestonden te doen. Dat de levensmiddelenvoorziening der belegeraars en de mogelijkheid harer afsnijding onder de oogen gezien dienden te worden, behoeft geen betoog. Bij een binnenlandsch gelegen stad, als

Groenlo b.v., was in dit opzicht de toestand weer belangrijk ongunstiger dan bij een rivierstad.

In menige vesting had de ingeslotene overvloed van alles en leden de belegeraars het bitterste gebrek ³⁶⁾. Juiste taxatie der eigen- en vijandelijke hulpbronnen, waaronder vooral ook constant geld te rekenen ³⁷⁾, was dan ook noodzakelijk.

Verkenning en insluiting.

Van niet minder gewicht was natuurlijk de verkenning der vesting zelf. Zij omvatte o.a.: sterkte, samenstelling en moreel der bezetting; de eigenschappen van den commandant, de gezindheid der burgerij; uitrusting en bevoorrading, geschut, toestand der vestingwerken, diepte der grachten, de geschiktste plaatsen voor nadering en bresschieten, en ten slotte de mogelijkheid van het opwerpen van retranchementen. Het is duidelijk, dat dit alles door zaakkundige lieden behoorde verkend te worden. In het algemeen werden deze inlichtingen door spionnage verkregen. Verstandhouding binnen de stad was uit den aard der zaak een groot voordeel.

Volgens Basta was de beste wijze om tot het doel te geraken de volgende: eenige maanden vóór het beleg worden enkele goed geïnstrueerde en handige personen, bij voorkeur oude soldaten, op verschillende tijden en zonder van elkaar te weten, in de vesting gezonden. Deze keeren achtereenvolgens met hunne berichten terug: de eerste ongeveer 14 dagen vóór het beleg; de tweede bij aankomst van het insluitingsleger, waartoe hij zoo mogelijk van den eersten uitval gebruik maakt; de derde na het bresschieten ³⁸⁾.

Van het grootste belang was het voorts, de vesting zoo on-

³⁶⁾ Verdugo vóór Koevorden, 1593—'94.

³⁷⁾ Dat voor Oostende twee jaar lang geen vorderingen van beteekenis gemaakt werden, was ten slotte een gevolg van geldgebrek. Eerst nadat Spinola, in October 1604, met het opperbevel, tevens de financiering van het beleg op zich nam, kon met de hier buitengewoon moeilijke en daardoor kostbare naderingswerken een krachtig begin gemaakt worden.

verwacht mogelijk in te sluiten. Niet alleen had dit een ontmoedigenden invloed op de bezetting en vooral op de burgerij, maar ook gold een beleg reeds voor de helft als mislukt, wanneer de stad nog tijdig van versterkte bezetting en verdere benodigdheden kon worden voorzien. Geen der partijen toch was bij machte, in alle frontiersteden permanent een tegen een krachtig beleg voldoende bezetting en uitrusting te onderhouden, vooral wanneer een veldleger beschikbaar moest blijven. Door het uitstrooien van valsche geruchten, of demonstratie's tegen naburige vestingen trachtte men dan ook de tegenpartij in het onzekere te houden totdat de stad onverwachts werd ingesloten of „berend” door vooruitgezonden cavalerie ³⁹).

Bij het aankomen van het leger vóór de vesting bleef de voorhoede in slagorde geschaard staan totdat de middentocht was aangekomen; deze wachtte weer op de achterhoede, enz. Intuschen werden door den veldheer, bijgestaan door den Kwartiermeester-Generaal en zijn verderen staf, de kwartieren verkend, verdeeld en afgebakend. Eerst daarna, en nadat de wachtdienst geregeld was, werden de kwartieren betrokken en begon het „hutten”. Het aantal kwartieren bedroeg meestal 2, 3 of 4, onder Maurits in den regel drie. Den volgenden of daarop volgenden dag werden de kwartieren tegen de stad, en naar omstandigheden ook tegen ontzet beschanst. Onder Maurits geschiedde dit zonder vergoeding door de troepen zelf, de Spanjaarden schijnen meest schansgravers gebruikt te hebben.

Insluitingswerken.

Vervolgens werd aan de eigenlijke insluitingswerken begonnen. Deze bestonden aanvankelijk niet uit een doorlopende linie, doch uit schansen op de voornaamste punten ⁴⁰). In de eerste

³⁸) G. Basta, „Il Mastro di Campo Generale”, Venetië 1606, p. 100.

³⁹) Oudewater, 1575; Hulst, 1596.

⁴⁰) Zie de uitvoerige beschrijving van Alva's stellingen voor Bergen bij Mendoza, Comm., Dl. I; van het ontzet van Steenwijk (1580) bij Rienk Fresenga; van dat van Lochem (1582) bij Verdugo, Comm.

jaren van den oorlog was de veldversterkingskunst nog weinig ontwikkeld, aan Staatsche zijde vooral door gebrek aan scholing, als voor Deventer in 1578 ⁴¹⁾, terwijl aan beide zijden de afhankelijkheid van schansgravers of boeren een nadeel was.

Bij Maastricht moest — naar Strada verhaalt — Parma zelf de schop ter hand nemen om de soldaten tot graven te bewegen ⁴²⁾, evenals reeds het jaar te voren bij Sichem ⁴³⁾. Een aangesloten insluitingslinie werd in 1579 het eerst aangelegd, en wel door Parma om Maastricht. ⁴⁴⁾ In 1583 sloot Mansfelt op dezelfde wijze Eindhoven in ⁴⁵⁾. Eerst onder Maurits echter bereikten de insluitingslinie's de groote uitbreiding, die de verdere belegeringen in den vrijheidsoorlog karakteriseert. Hun eigenlijke oorzaak vonden zij in de kleinheid der veldlegers, die niet toeliet, behalve een insluitings- ook nog een observatiekorps af te zonderen, wat ten gevolge had, dat het leger zich in zijn geheel voor de te belegeren vesting verschanste. Maurits' eerste groote insluitingslinie was die bij het bekende „Romeinsche beleg" van Geertruidenberg. Onder zijn latere belegeringen waren vooral die van Grave (1602) en Sluis (1604) merkwaardig om den grooten omvang der werken ⁴⁶⁾. De meerdere of

⁴¹⁾ Bor 12—63 (uitg. 1621).

⁴²⁾ Strada, Dec. II, Lib. 2—63.

⁴³⁾ Ib., Dec. I, Lib. 9—473.

⁴⁴⁾ Ib., Dec. II, Lib. 2—82. Zij bestond uit 16, door een doorlopende linie verbonden schansen, die te zamen Maastricht en Wijk insloten.

⁴⁵⁾ Een teekening van beleg en insluitingslinie bij Bor, boek 18 (uitg. 1621). Dat de insluiting volkomen was, blijkt wel uit het feit dat de bezetting, 800 Franschen en Schotten, zich eerst overgaf na het gebruik van paarden, katten, honden „ende andere ongewoontlijke spijsen"; een bewijs van standvastigheid, dat niet onvermeld mag blijven.

⁴⁶⁾ Zeer goede afbeeldingen van bijna alle belegeringen van Maurits zijn te vinden in de Nassausche Lauwerkrans van Orlers; een aantal ook in den Steden-atlas van Bleau; enkele (Oostende, Grave, Gulik) bij Hondius. Voor Oostende, de beide belegeringen van Den Bosch, en Rijnberg (1606) zie men Giustiniano: „Delle guerre di Fiandra" (1601—'09), dat ook overigens zeer merkwaardige afbeeldingen bevat.

mindere kans op ontzet gaf hierbij den doorslag. Ook het terrein spelde een groote rol, zooals bleek bij de twee belegeringen van Den Bosch (1601 en 1603). Beide keeren belette de moerassige grond het maken van een doorlopende linie, met het gevolg dat de stad niet van toevoer kon worden afgesneden.

Het kostte den vijand dan ook weinig moeite, hulptroepen in de stad te brengen ⁴⁷). Eerst voor Frederik Hendrik zou het zijn weggelegd, dezen Spaanschen voormuur door een grootsche insluitingslinie ten val te brengen. Aan Spaanschen kant vinden wij voor het eerst een dergelijk groot complex bij het beleg van Breda in 1624 ⁴⁸).

Over de in het begin van den oorlog aangelegde schansen zijn wij in 't algemeen slecht ingelicht. Een goede, authentieke kaart van de Spaansche schansen om Leiden wijst op het gebastioneerde type, doch in allerlei onregelmatige vormen ⁴⁹). Dit wordt bevestigd door een reeks ruwe plattegronden van schansen bij Jan van Nassau (K 923, *Kriegsbuch I-176*). Wij vinden hieronder: gebastioneerde drie- en vierhoeken, z.g. halve bastions ⁵⁰), sterreschansen en nog verscheidene andere min of meer zonderlinge vormen.

Nauwkeurige gegevens verschaffen eerst de werken van Marolais en Freytag.

Volgens den laatste hadden de kleinste gesloten werkjes een grootte van 5 roeden (18 M.) in het vierkant; de grootste 15—18 roeden ($\pm$ 66 M.). De meest voorkomende vormen waren gebastioneerde vierhoeken en 4, 5 of 6-hoekige sterreschansen. Daar wegens het kleine profiel de doode hoeken minder groot waren dan bij zwaardere werken, behoeften minder hooge eischen aan de flankering gesteld te worden. Veelvuldig werden

⁴⁷) Giustiniano.

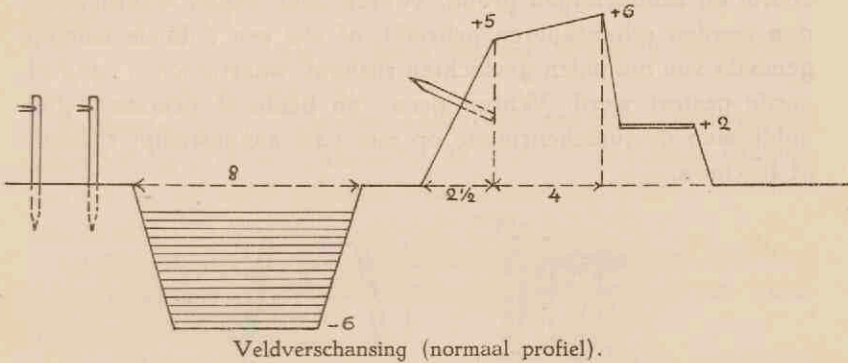
⁴⁸) Afbeeldingen in „*Obsidio Bredanis*” van Herman Hugo (Antwerpen, Plantijn, 1629).

⁴⁹) Bij Wagenaar, *DI. VI*.

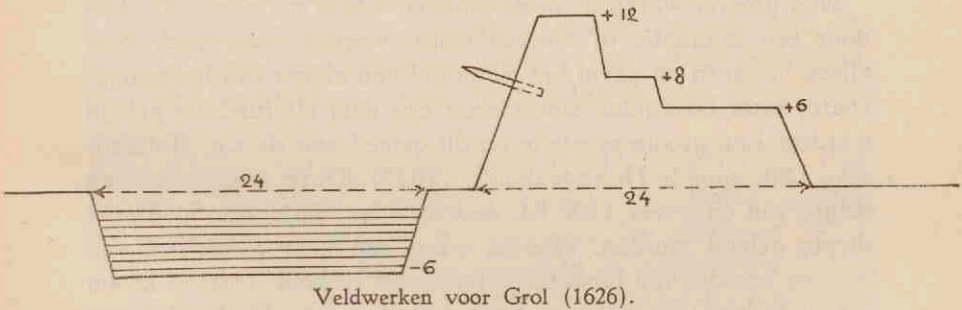
⁵⁰) Van dit type is nog één schans in ons land aanwezig, n.l. de „*Harrevelder Schans*” bij Haaksbergen.

dan ook halve bastions toegepast, die het voordeel hadden van minder grondverzet, dus minder kosten te vergen.

Als „corps de garde”, voor loopgraafwachten en steunpunten in linie's werden in grooten getale redoutes aangelegd, d. z. kleine, vierkante, gesloten schansen zonder flankering⁵¹). Het profiel van al deze werken was in het algemeen als in bijg. figuur.

Naar omstandigheden werd het zwaarder genomen als bij Grol (1626).

De helling van het buitentalud was van het materiaal afhankelijk; normaal echter ongeveer 2 op 1; bij zand 1 op 1.

Opmerking verdient, dat de dekkende hoogte nog al klein is

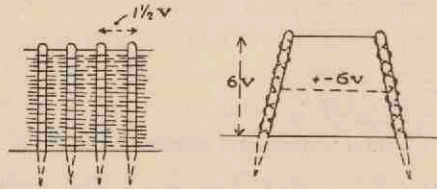
⁵¹) Jan van Nassau: „Von Redouten”, K 923, Kriegsbuch II—f. 141.

Volgens dezen zijn zij van Franschen oorsprong, en het eerst bij St. Andries (1600) toegepast.

(4—4½ voet). Het laden geschiedt twee voet lager, dus gedekt. Als bekleedingsmiddelen worden alleen zware zoden en, bij gebrek hiervan, rijshout genoemd. Van verankering van bekleedingen wordt nergens melding gemaakt. Evenals in vestingwallen werd in den regel rijshout als bindmiddel gebruikt.

Freytag schrijft voor: om de vijf rijen zoden een laag iepenrijs, vooral bij zandachtigen grond. Waren geen zoden verkrijgbaar, dan werden schanskorven gebruikt, of wel een dubbele heining gemaakt van om palen gevlochten rijshout, waartusschen zand of aarde gestort werd. Waren geen van beide te bekomen, dan vulde men de tusschenruimte op met vast aangestampt rijshout of fascine's.

Bekleeding van rijshout.

Nog grooter waren de moeilijkheden wanneer de verschansing door een inundatie of moeras moest worden aangelegd. Niet alleen moest in dit geval het materiaal van elders worden aangevoerd, maar bovendien moest eerst een dam als fundatie gelegd worden. Een groote prestatie op dit gebied was de z.g. Hollandische Dijk voor 's-Hertogenbosch (1629). Deze moest over een lengte van ongeveer 1500 M. door een inundatie van 5—6 voet diepte gelegd worden. Hiertoe werd een dam aangelegd van 36 voet breedte van te water aangevoerd rijshout. Daarop kwam een onderlaag van eveneens aangevoerde aarde. De hierop aangelegde borstwering zelf was van aangestampt rijshout op de bovenbeschreven wijze, doch tusschen drie rijen palen. Een bewijs dat onze voorouders, waar het den oorlog in laag terrein gold, niet voor moeite en arbeid vervaard waren!

De bovengenoemde, veel voorkomende redoute's waren meestal vierkant; Freytag noemt echter ook langwerpige en driehoek-

kige. De kleinste waren volgens hem van ong. 14—20 M. zijde. De grootere waren van geschutopstellingen en schietgaten voorzien. Zij vormden geheel zelfstandige werken, waren door een gracht omringd en met stormpalen bezet, terwijl de toegang gevormd werd door een poortje met ophaalbrug. Zij werden ook wel vervaardigd van enkel boomstammen, of van zand, dat gestort werd tusschen bekistingen, iets, waarvan wij elders geen melding gemaakt vinden.

Als kunstmatige hindernissen tot het stormvrij maken der werken vinden wij vermeld:

Palissadeeringen; Friesche ruiters van den nog tegenwoordig gebruikelijken vorm („chevaux de frise"). Volgens Freytag werden zij het eerst gebruikt voor Groningen (1594), vandaar den naam.

Wolfskuilen, $1\frac{1}{2}$ voet diep en breed, van onderen spits toeloozend, en met zeer kleine tusschenruimte (ongeveer een handbreedte) aangelegd.

Voetangels, met vier ijzeren punten, waarvan er steeds één naar boven gericht is. Zij werden veel gebruikt op bressen en op den bodem van ondiepe grachten. Voor hetzelfde doel dienden ook eggen en wagenwielen, evenals staketsels.

Stadsgrachten waren tegen het overvaren dikwijls door een berm in tweeën gedeeld, zooals blijkt uit een aantal plattegronden bij Van Deventer. Ook drijfboomen vonden hiertoe aanwending.

Bij Geertruidenberg werden door de Nederlanders ook fladermijnen aangelegd, destijds „springers" genoemd („camers vol musquetlooden die met een koord werden ontstoken").

De mijnen werden blijkbaar overdekt en gemaskeerd; bij het opnemen althans kwamen enkele der hiermee belaste manschappen om het leven ⁵²).

Een speciaal Hollandsche uitvinding om in korten tijd hindernissen voor allerlei doeleinden te kunnen aanbrengen waren de bij Crommelin zoo genoemde „scheurbroeken", nl. 5—6 voet

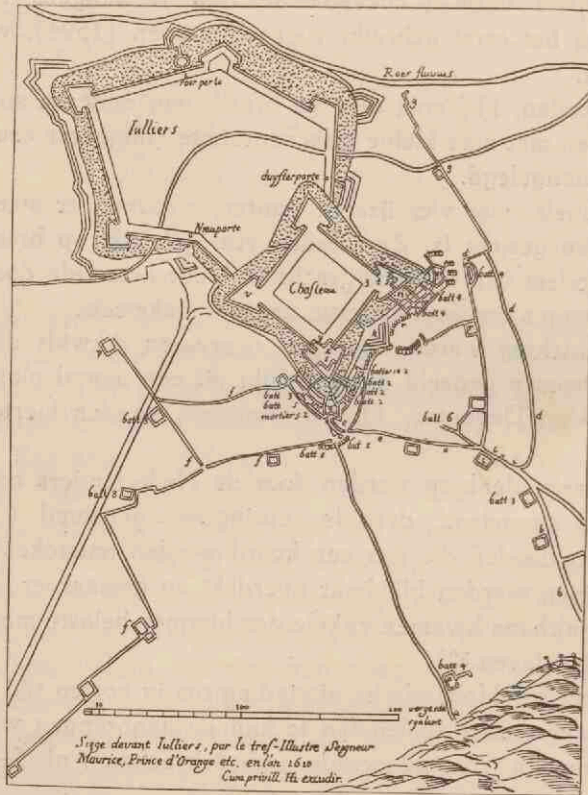
⁵²) Duyck I—216, 242.

lange palissaden, waarin aan het boveinde twee horizontale ijzeren pinnen waren aangebracht. Zij werden, in een aantal rijen dicht opeen staande, tot ongeveer een meter hoogte in den grond geslagen.

Doornheggen werden als hindernis en tevens als middel tegen afstorting, op bermen aangetroffen, terwijl op zijn tijd ook verhakkingen toepassing vonden.

Keuze van aanvalspunt.

Zoodra de kwartieren en insluitingswerken in voldoende staat waren, begon men met den aanleg der naderingswerken of

Beleg van Gulik. (Teekening van Hondius).

„approches”. Van te voren moest evenwel het aanvalspunt zijn vastgesteld. Meermalen werd tegen twee of drie fronten te gelijk een aanval gericht om den vijand tot krachtsverdeeling te noodzaken en omtrent het punt van den hoofdaanval in het onzekere te houden. Bij de keuze van het aanvalspunt gaf, behalve de toestand der vestingwerken, voornamelijk die van het terrein den doorslag. De grond moest hoog en vast zijn, zoodat ingraving mogelijk, of althans aarde verkrijgbaar was. Bedekt terrein en domineerende hoogten waren uit den aard der zaak mede een voordeel.

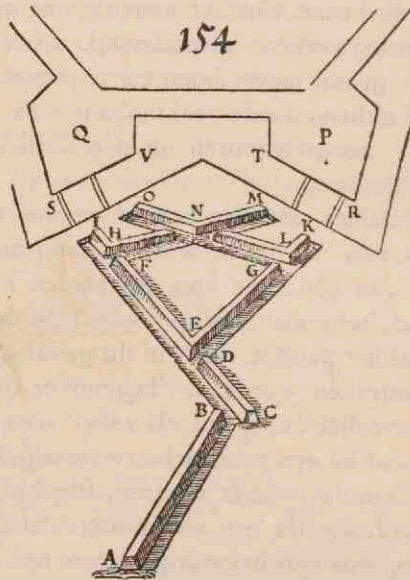
In lateren tijd richtte men den aanval meestal tegen een punt nabij den saillant van een der bolwerken, aangezien hier de flankering slechts van één zijde kon geschieden en, wegens den grooteren afstand, het minst krachtig was. (Op de punt zelf was weliswaar de wal het zwakst, doch in dit geval kon de bres van twee kanten bestreken worden). Tegenover deze voordeelen stond, dat de aanvaller zoo goed als zeker voor een afsnijding te staan kwam, wat bij een meer achterwaarts gelegen punt, b.v. van de courtine, minder was te vreezen. Bleek tijdens het beleg de keuze verkeerd, zoodat een nieuw aanvalfront moest worden gekozen, dan was een belangrijke dosis tijd, arbeid en kosten verspild. Dit overkwam b.v. Parma bij Oudenaarden (1582)⁵³).

Naderingswerken.

De *approches*⁵⁴) werden over de verschillende regimenten en natie's zoodanig verdeeld, dat elk zijn eigen, afgeronde taak had, wat een onderlingen wedijver deed ontstaan, oneenigheid voorkwam en dus het werk ten voordeel strekte. Zij begonnen op musketschotsafstand van de buitenwerken (250—300 M.). Daar de kwartieren buiten den afstand van het verdragend geschut moesten zijn aangelegd, d.i. 1000—1500 M., was er dus een groote afstand tusschen beide, wat ten gevolge had, dat bij een uitval de aangevallenen eerst na verloop van een zekeren tijd uit de kwartieren ondersteund konden worden. Hierin ligt

⁵³) Strada, Dec. II, lib. 4—227 (uitg. Rome, 1648).

het geheim van het welslagen van vele uitvallen opgesloten. Bij het begin der approches werden vooraf een of meer schansen opgeworpen tot ruggesteun en zoo noodig wijkplaats voor de gravers.

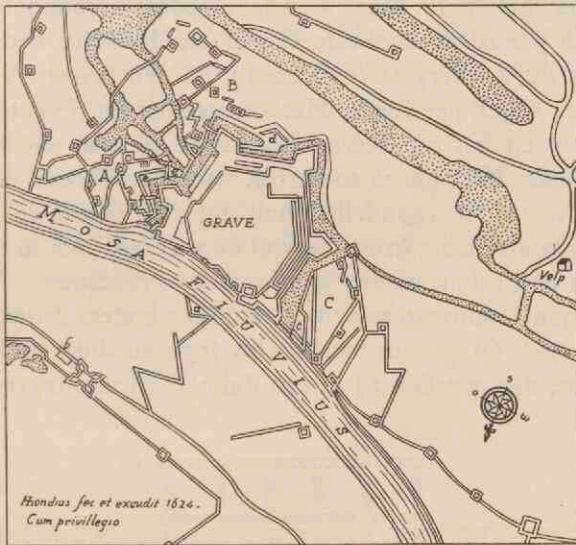
Algemeen beloop der approches volgens Marolais.

De eerste ingraving, het „openen” der loopgraven, geschiedde dikwijls des nachts en onder dekking van afdeelingen infanterie. Zij had plaats op de wijze die men later als „gezwinde sappe” zou aanduiden, d.w.z. elke man groef zich op de plaats in. Voor het beloop der approches was de voornaamste eisch, dat geen der takken in de lengte van uit de vesting beschoten kon worden, terwijl bij een uitval de takken elkaar zooveel mogelijk moesten kunnen flankeren. De loopgraven werden, behalve door de bezetting zelf, verdedigd (geënfileerd) door de loopgraafwachters, die in kleine, dikwijls op de hoeken aangelegde redoutes waren geposteerd. Deze laatste dienden tevens

⁵⁴⁾ Zie, behalve de reeds genoemde schrijvers: „Observationes” f. 19, „Von aprochen, transcheen oder laufgraben”.

als wijkplaats. Parallellen bestonden in dezen tijd nog niet.

Profiel en samenstelling der approches waren, evenals alle werken, van den grond en van het beschikbare materiaal afhankelijk. Als normaal gold een breedte van 8—14 voet, zoodat verkeer met wagens mogelijk was, een diepte van 3, en een dekkende hoogte van 6 voet⁵⁵). Naarmate men de vesting naderde, werd de loopgraaf dieper, de borstwering hoger genomen en

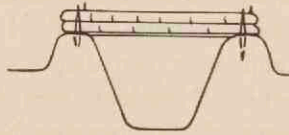

Beleg van Grave (1602).

een banket voor schutters aangebracht. Naderde men de vesting zoo dicht, dat enfileering niet meer te vermijden was, dan geschiedde het graven sappeerende, d.w.z. alleen aan het hoofd werd door een of hoogstens twee man gewerkt, die de aarde in het verlengde der loopgraaf voor zich uit wierpen, onder gebruik van rolkorven, verplaatsbare schilden of andere dekkingsmiddelen. Andere manschappen waren, achter hen, belast met het verder verbreed en uitdiepen der loopgraaf. De aarde werd thans aan weerskanten opgeworpen, terwijl tot dekking

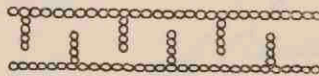
⁵⁵) Voor Groningen 9 voet wijd en 7 voet hoog (Duyck I—433).

dwars over de loopgraaf met zekere tusschenruimte bundels fascines werden aangebracht en bevestigd.

Wegens het aan deze werkzaamheden verbonden gevaar werden zij per roede aanbesteed: volgens Hondius bedroeg het loon voor de werkers aan het hoofd, bij een breedte en diepte van 6 voet, 6 gld. per roede. Het verbreedten tot 6 voet („multipliceeren”) en het repareren der sappe werden eveneens per roede betaald. Niet alleen toch trok vooral het hoofd der sappe in sterke mate het vijandelijk vuur tot zich, doch de kans op overval was uitermate groot, terwijl de werkers zich in dit geval bij gebrek aan ruimte nauwelijks konden verdedigen.

Bij hoogen grondwaterstand of zandigen bodem deden schanskorven dienst. Ging men hierbij (b.v. op een dijk) recht op de vesting toe, dan werden zij in een dubbele rij met traversen opgesteld.

Somtijds geschiedde de nadering in dit geval door een aanschakeling van redoutes. Eigenaardig is, dat, volgens de teekening (bij Freytag, fig. 156) de openingen in elkaars ver-

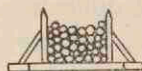

lengde vallen. In moerassig terrein moest weder vooraf een dam van fascines, rijshout of aarde gelegd worden. Schanskorven waren, zooals de lezer reeds bespeurd zal hebben, voor allerlei doeleinden in gebruik. De grootste, z.g. „dubbele” waren van respectabele afmetting, en dienden voornamelijk tot dekking voor het geschut. Volgens Freytag bedroeg de hoogte 9—10 voet, bij een diameter van 6—8 voet. Bij „enkele” schanskorven

waren deze maten resp. 7—8 en 5—6 voet; „halve” maximaal 6 en 4 voet.

Als hoofddekkingen werden in grooten getale kleine, met aarde gevulde mandjes gebruikt, alsmede zandzakken, waarmee schietgaten gevormd werden.

Tot dekking van het graven, het verkeer, enz. tegen gezicht dienden blindeeringen van allerlei soort, o.a. van linnen of zeildoek. Voornamelijk echter werden hiertoe takkebossen tegen paalwerk of schragen gebezigd. Op te lage borstweringen bracht men wel, om dezelfde reden, om paaltjes gevlochten rijs-hout aan. Voor dekking tegen vuur dienden mede de bekende „kandelaars”, nl. dubbele, op een dwarsbalk bevestigde staanders, waartusschen fascines of ook wel aaneengespijkerde planken konden worden geplaatst. Evenals de rolkorven worden zij steeds bij het beleg van Oostende genoemd. Sedert zijn zij echter algemeen in gebruik gekomen en gebleven.

Batterijen.

Vóór of gelijktijdig met den aanleg der approches begon die der batterijen ⁵⁶⁾. Te zorgen, dat de aanvoer en het in batterij brengen van het geschut geen vertraging van het beleg teweeg brachten, was de verantwoordelijke taak van den Generaal der artillerie *). Meermalen leverde de aanschaffing van en de zorg

⁵⁶⁾ Voor Groningen (1594) werden volgens Duyck (I—411) in den beginne twee fouten gemaakt; de approches waren begonnen vóór het planten van het geschut, en de loopgraven waren zonder „corps de gardes” aangelegd. Het gevolg was, dat verscheidene uitvallen met succes plaats hadden. De kracht der verdediging was hier onderschat, in vertrouwen op de onder de burgerij heerschende tweedracht.

*) Opgemerkt zij, dat deze titel ook gebruikt wordt in de beteekenis van: artilleriecommandant. Meermalen was b.v. een kapitein „generaal der artillerie”.

voor paarden, geleiders, tuigen, wagens, munitie en gereedschappen moeilijkheden op. Daarbij kwamen voor zware stukken en vooral in laag terrein groote transportbezwaren. Voor Haarlem kon het vuur betrekkelijk spoedig na de aankomst van het leger voor de stad (11 Dec.) geopend worden (18 Dec.). Bij Alkmaar verliepen hiermee vier weken (21 Aug.—18 Sept.); het feit, dat de zware stukken, 17 in getal, in de lage weilanden tusschen de stad en Ouddorp opgesteld moesten worden, is hieraan zeker niet vreemd geweest.

Bij het beleg van Oudewater bedroeg de tijdsruimte 18 dagen (19 Juli—6 Aug.); bij Schoonhoven ongeveer 10 dagen.

Bij de in deze periode vallende belegeringen was echter van buitenverdediging geen sprake, evenmin als van een eigenlijken geschutstrijd. Al het geschut werd terstond tegen den hoofdwal in batterij gebracht en begon na de opeisching en het verstrijken van den hierbij gestelden termijn zijn werkzaamheid, bestaande in bresschieten en het voorbereiden der bestorming door vuur tegen de flankeringsinrichtingen en borstweringen. Voor het eerste dienden de dubbele of heele kanonnen, ook wel „muurbrekers" genoemd, met projectielen van 40 of meer pond; voor het laatste de halve kanonnen en het lichtere geschut.

Bij de artillerie kan men de organisatie en de bevelvoering ten allen tijde afmeten naar den tijd, die verloopt alvorens het vuur geopend kan worden. Vergelijkt men nu de bovengenoemde tijden met die, welke Maurits voor het zelfde resultaat noodig had, dan blijkt alleen hieruit reeds hoe uitnemend al bij het begin van diens loopbaan alles wat de artillerie betrof, door en onder den Prins was geregeld. Wij noemen alleen het beleg van Zutphen in 1591. 25 Mei kwam het leger aan de westzijde voor de stad aan; den volgenden dag begon de insluiting op den Oostelijken IJseloever; in den nacht van 29 op 30 Mei werden 29 stukken in batterij gebracht; den 30sten openden deze 's morgens gelijktijdig het vuur. Beter bewijs, dat de organisatie „klopte" behoeven wij niet aan te voeren.

Maurits' belegeringen verlopen dan ook volgens een programma, dat, naarmate men met minder of meer tegenspoeden

te kampen had, vlotter of minder vlot werd afgewerkt. Volgens Jan van Nassau verloopen de eerste dagen als volgt:

- Eerste dag: verdeelen der kwartieren.
- Tweede „ inrichten der kwartieren („hutten”).
- Derde „ versterken der kwartieren.
- Vierde „ begin der approches.
- Vijfde „ artillerievuur tegen borstweringen en flanken.

Zesde en volgende dagen: tot stand brengen der volledige insluitingslinie en voortzetting van het beleg ⁵⁷⁾.

Bij bestudeering van Maurits' belegeringen zal men zien, dat de werkelijkheid vrij nauwkeurig met het hier aangegeven be-
loop overeenkomt.

Naarmate de verdediging door middel van uitvallen, buitenwerken en artillerie krachtiger gevoerd werd, verdween de mogelijkheid, de batterijen aanstonds voor het bresschieten op te stellen, zooals nog in het begin van den oorlog gewoonte was. In lateren tijd werden zij ongeveer op den zelfden afstand aangelegd als de loopgraven begonnen, dus buiten het musketvuur. Naarmate de approches vorderden, werden zij vooruitgeschoven. Zooveel mogelijk werden zij omvattend aangelegd, wat vooral voor kleine vestingen en bij uitspringende hoeken in de wallen een belangrijk voordeel was ⁵⁸⁾.

De batterijen telden een zeer verschillend aantal vuurmonden. In het begin van den oorlog was het nog gewoonte, het zware en het lichtere geschut zooveel doenlijk in één batterij te vereenigen, waarbij de zware, voor het bresschieten dienende stukken in het midden, de lichte, die tegen de flanken en borstweringen vuurden, aan weerszijden waren opgesteld. De batterij werd hiertoe één of meermalen gebroken aangelegd. (Zie afbeelding van een dergelijke batterij bij Ufano, alsmede de afbeeldingen van de belegeringen van Haarlem en Alkmaar).

⁵⁷⁾ „Observationes” K 971—f. 18: „Wie man einen ort belagern soll”.

⁵⁸⁾ Schoonhoven, 1575; Zutfen en Deventer, 1591.

In Maurits' tijd werden de kanonnen van verschillend kaliber meer stelselmatig over een aantal batterijen verdeeld. Was de contrescarp vermeesterd, dan werden hierop één of meer batterijen recht tegenover het aanvalspunt, en andere tegenover de bestrijkende flanken aangelegd. (Later kwamen hiervoor de benamingen „bres- en contrebatterijen" in zwang). Weer andere dienden om het geschut- en musketvuur vanaf de wallen te onderdrukken.

Eerst wanneer het flankvuur voldoende was uitgedoofd had de grachtsovergang kans van slagen. Moest, na den val van den hoofdwal, nog een retranchement genomen worden, dan werd meermalen geschut op de genomen wallen geplaatst. Bij Oostende b.v. werden meer dan 50 vuurmonden op den veroverden hoofdwal in batterij gebracht.

Karakteristiek is, dat, zooals men op veel schilderijen en teekeningen bevestigd vindt, de batterijen steeds op ophoogingen geplaatst werden. Volgens Marolais was de hoogte normaal 4—6 voet; dikwijls echter waren zij aanzienlijk hooger. Vaak werden vuurmonden op hooge katten geplaatst, waarbij, om ruimte te sparen, de terugloop met over katrollen loopende touwen beperkt werd. De reden van deze gewoonte moet gezocht worden in de door den korten afstand zeer gestrekte baan, waarmee gevuurd werd. Ook wordt als reden opgegeven, dat men, van beneden naar boven vurende, geen voldoende uitwerking op de borstweringen verkreeg. De hoogte regelde zich dan ook min of meer naar die van den wal, terwijl, hoe korter de afstand tot de vesting was, hoe hooger de batterij moest gelegen zijn⁵⁹⁾. Bij bresbatterijen was van belang, dat men over den contrescarp, wellicht ook over eigen loopgraven heen, den muurvoet moest kunnen beschieten.

De batterijen waren veelal door een borstwering en gracht omringd, zoodat zij bij een uitval als zelfstandige werkjes konden worden verdedigd.

De batterijbouw eischte op deze wijze natuurlijk veel tijd en

⁵⁹⁾ Freitag.

arbeid, vooral de bovengenoemde katten, die, behalve een voldoende bovenbreedte voor borstwering, bedding en terugloop, genoegzame stevigheid moesten bezitten, dus niet te steil mochten zijn.

De afmetingen van een normale batterij geeft o.a. Marolais. De borstwering bestaat uit aarde en rijshout. De bedding is hellend onder ± 1 op 20 (de terugloop wordt als 12 voet opgegeven) en bestaat uit balken van ± 7 duim dikte, met 8—10 voet tusschenruimte, waarop eiken planken zijn vastgespijkerd, nadat de tusschenliggende aarde stevig is aangestampt, evenals de grond achter de bedding, die, eveneens hellend, met biezen matten, horden of rijshout versterkt is. In een kuil achter de bedding bevond zich het buskruit in beurstonnen, met haren buskruitkleeden tegen brandgevaar overdekt. De schietgaten werden tijdens het laden met musketvrije luiken gesloten ⁶⁰).

Wat de wijze van vuren betreft, vinden wij alleen aangetekend, dat bij het bevuren van aardwerken van boven af begonnen werd; bij muurwerk daarentegen van onder, ten einde instorting te veroorzaken ⁶¹).

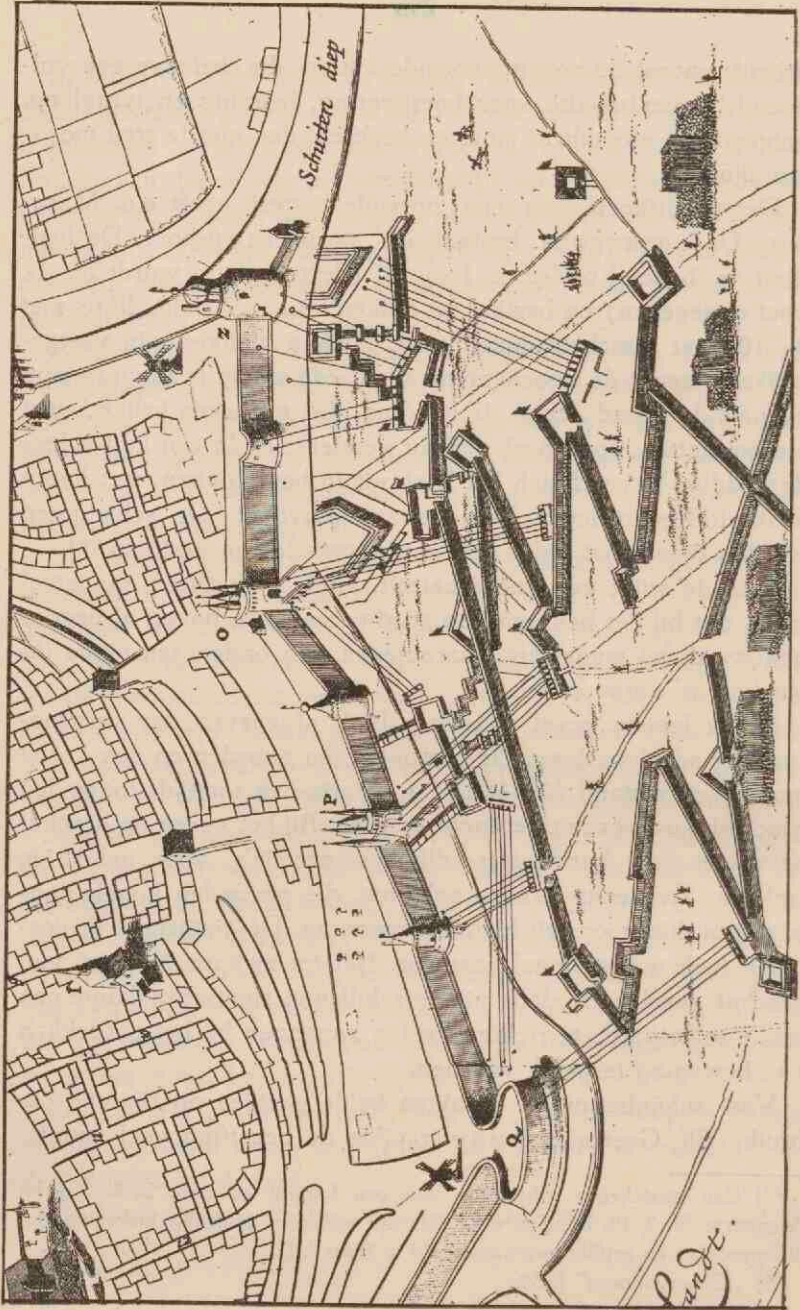
In dit laatste geval werden salvo's afgegeven, ter vergroo-ting der schokwerking. De bresbatterijen vuurden op den kortst mogelijken afstand (60—80 M.), waartoe zij somtijds tot op den grachtsboord vooruit gebracht werden. Bij het vuren op geschut ontvingen de kanonniers dikwijls premie's voor gelukkige treffers. Eveneens kregen soldaten, die gevonden kogels aanbrachten, hiervoor een kleine vergoeding. De gietijzeren projectielen toch waren nogal kostbaar. Het tot zwijgen brengen van geschut geschiedde door uit verschillende richtingen kanonnen op de schietgaten te richten, welke kanonnen bij het ontdekken van beweging te gelijk vuurden.

Van schijnbatterijen maakten beide partijen op zijn tijd gebruik. Bij Geertuidenberg verspilde de bezetting veel munitie

⁶⁰) Een uitstekende afbeelding van een batterij en hare bediening bij Bonaparte, T. 2, Pl. IX. Een voor dien tijd zeldzaam duidelijke tekening van de approches en artilleriewerkzaamheid is Plaat VII.

⁶¹) „Observationes” f. 34.

PLAAT VII

Beleg van Groningen in 1594 (uit Bor).

op een dergelijke batterij van zes houten stukken. Bij het zelfde beleg ook op een ledig schip, dat met dit doel nabij de stad voor anker gelegd was.

Grachtovergang.

Waren de buitenwerken vermeesterd, dan werd op of nabij de contrescarp een loopgraaf aangelegd, die als uitgangstelling diende voor den grachtovergang. Bij natte grachten trachtte men eerst het water af te tappen ⁶²⁾ of ook wel door middel van hoosinrichtingen te verwijderen ⁶³⁾. Was het flankvuur van den verdediger weinig te vreezen, dan geschiedde de overgang met bruggen of vloten ⁶⁴⁾. Bij gebruik van bruggen waren vooral het aanvoeren en het te water laten bezwaarlijk, zooals de Spanjaarden voor Haarlem en Alkmaar tot hun niet geringe schade ondervonden. Onder Maurits werd dan ook ijverig geëxperimenteerd met gemakkelijk verplaatsbare storm- en loopbruggen, zooals in ander verband is besproken ⁶⁵⁾.

Was het flankvuur niet geheel uitgeschakeld (daar deze kanonnen zoo lang mogelijk het zwijgen bewaarden, was dit dikwijls moeilijk uit te maken), dan was het maken van een galerij noodzakelijk. Deze handelwijze kostte veel tijd en geld, doch leidde ten slotte vrijwel met zekerheid tot het doel. In een natte gracht moest hiertoe vooraf een dam gelegd worden, waartoe fascines, rijshout, aarde en allerlei ander materiaal dienstig waren. Dit werd door de galerij zelf aangevoerd en aan het uiteinde in de gracht gestort, zoodat dam en galerij gelijken tred hielden. De hoogte der galerijen was 6—7 voet, de breedte 5—10 voet. Het geraamte bestond uit te voren gereedgemaakte balken, die gemerkt en tot jukken ineengezet werden. Zij wer-

⁶²⁾ „De veldtocht van Prins Maurits van 1597”, Diss. J. J. van den Hoek, 1914. p. 84, 91.

⁶³⁾ Jan van Nassau, Kriegsbuch I, K 923, f. 122, alwaar een schets van een dergelijke hoosinrichting, die voor Koevorden gebruikt werd.

⁶⁴⁾ Deventer, 1591; Geertruidenberg, 1593 (Duyck I—233 vlg.).

⁶⁵⁾ Zie „Brugwezen”.

den aan binnen- en buitenzijde met stevige planken bekleed, waartusschen grond gestort werd. Bovendien werd aan de bedreigde zijde(n) een gronddekking van de noodige dikte aangebracht, terwijl bovenop een aardlaag van 1— $\frac{1}{2}$ voet dikte bescherming verleende tegen musketvuur, steenen, vuurwerken en andere vernielingspogingen. Het werken aan de galerij geschiedde vaak des nachts of onder dekking van blindeeringen.

Volgens Jan van Nassau werd soms boven op de galerij een borstwering met hoofddekkingen aangebracht, die met schutters werd bezet.

Bij aanwezigheid van een bedekten weg en bij lagen waterstand werd de galerij onder den bedekten weg door aangelegd, zoodat zij zoo laag mogelijk in de gracht uitmondde.

Een wal kon op drie manieren stormrijp gemaakt worden: door bresschieten, door sappeeren of door mineeren.

Het eerste kostte bij aarden werken groote hoeveelheden munitie, bij geringe uitwerking, zooals overtuigend bleek bij Steenwijk (1592)⁶⁶⁾. (Was de wal, wat in onze streken nog al eens voorkwam, van veengrond of turfaarde opgeworpen, dan kon hij met gloeiende kogels in brand geschoten worden, zooals bij de zelfde beschieting van Steenwijk plaats had). In de Nederlanden verkoos men daarom meestal een der andere methoden, die weliswaar langzamer, maar zekerder tot het doel leidden. Vaak ook werden de manieren in combinatie toegepast.

Mineeren.

Het mineeren⁶⁷⁾ was reeds lang vòòr den Tachtigjarigen

⁶⁶⁾ Van Reyd 9—312.

⁶⁷⁾ „Observationes” f. 24: „Von minen oder miniren oder untergraben”.

Oorlog een gewone strijdwijze ⁶⁸). Bij Haarlem, bij de inneming van het fort Rammekens door de Geuzen, bij Deventer (1578) vond zij toepassing. Bij voorkeur gebruikte men voor dezen, speciale vakkennis vereischenden, arbeid Luikerwalen; ook wordt vermeld dat hiertoe aan Spaansche zijde Boheemsche bergwerkers in dienst genomen werden. De mijngang was in zekeren zin een voortzetting der galerij en werd begonnen zoo- dra deze den voet van den wal bereikt had *). Door de galerij werd ook de uitgegraven aarde verwijderd. Het beloop der mijn- gangen was verschillend, doch steeds gebroken, wat tot betere opstopping diende. Meermalen gebeurde het namelijk, dat de mijn in de verkeerde richting werkte en daardoor den aanvallers meer schade toebreacht dan den vijand, zooals bij Steenwijk. Om de werking in bovenwaartsche richting te bevorderen werden ook de kamers hooger gemaakt dan de gang. De afmetingen zijn volgens Jan van Nassau grooter dan bij latere schrijvers, als Marolais en Freytag. Bij den eerste zijn de kamers zeer lang- werpig, nl. lang 12, breed 5 en hoog 7 voet. De laatst genoem- den geven ongeveer op resp. $5\frac{1}{2}$, $4\frac{1}{2}$ en $6\frac{1}{2}$ voet. De gangen zijn volgens Jan van Nassau breed 5 en hoog 7 voet, bij de an- deren resp. ongeveer 3 en 4 voet.

Gangen en kamers werden met stijlen gestut en met planken bekleed (bij hoogen grondwaterstand ook de bodem). De rich- ting werd bepaald met het compas. De lading bestond uit een zeker aantal tonnen buskruit. Het eenige theoretische gegeven, dat wij hieromtrent vermeld vinden is, dat een vat buskruit on- geveer een roe (12 voet) aarde opwerpt. Overigens bepaalde men de lading geheel volgens ervaring. Jan van Nassau noemt 30 tot 15 „centner” of minder, dus $\pm 1500-750$ K.G.

Na het plaatsen der lading werd de kamer gesloten met plan- ken, waartusschen aardvulling, goed opgestopt, en ook de gang geheel of grootendeels opgevuld. De ontsteking geschiedde door

⁶⁸) In Italië sedert 1503 (Bonaparte, T. 2—128 vlg.).

*) Het mineeren kon echter, onverschillig welke wijze van grachtovergang werd toegepast, geschieden.

een houten koker, waarin fijn buskruit gelegd werd als „lopend vuur”. Hieraan was echter het nadeel verbonden, dat de vijand, wanneer hij op een of andere wijze het ontsteken gewaar werd, tijd had om terug te wijken, wat o.a. bij Steenwijk geschiedde. Om deze reden werden instrumenten bedacht, waarmee de ontsteking door middel van een koord kon worden teweeg gebracht. Volgens een beschrijving van Jan van Nassau had bij een dergelijk toestel de ontsteking plaats door wrijving van een scherp getand stalen rad tegen vuursteen. Bij het opwinden van het rad werd een sterke veer gespannen. Het afloopen werd belet door een pal, die op het gewenschte oogenblik werd weggetrokken. Het beginsel was dus als bij het radslot. Het instrument was in een met buskruit gevuld en van gaten voorzien kistje opgesloten.

Het teeken voor de ontsteking werd gegeven, wanneer alles voor een bestorming gereed was en de aanvallers in de uitgangstelling (die niet te dicht bij het bedreigde punt mocht liggen) klaar stonden. Werkte de mijn naar behooren, dan werd de ontstane bres onmiddellijk na het springen bestormd.

Sappeeren.

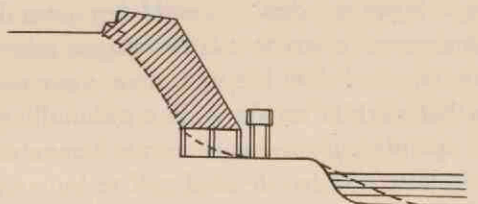
Het sappeeren bestond, in de beteekenis waarin het woord hier gebruikt wordt, kort gezegd, in het weggraven van 's vijands wal of bolwerk ⁶⁹⁾. De methode was weinig ridderlijk, weinig krijgshaftig zoo men wil, maar effectief. Men ging hierbij op verschillende wijzen te werk.

Een aantal met schop en houweel gewapende soldaten posteerde zich aan den voet van den wal, tegen het werpen met steenen of vuurwerk beveiligd door draagbare houten dekkingen, een soort afdakjes, die men, wegens de gelijkenis, „sacraments”- of „heilige huisjes” noemde, welke bouwwerken, in dezen vorm althans, later uit de weermacht zijn verdwenen ⁷⁰⁾.

⁶⁹⁾ „Sappeeren” komt, bij Hondius b.v., ook in de tegenwoordige beteekenis voor.

⁷⁰⁾ In plaats hiervan werd ook wel een doorlopende overdekte galerij aangebracht.

Aldus beschut, groeven onze soldaten 3—4 Meter onder den wal, de aarde achter zich in de gracht werpend, terwijl de ontstane holte door stijlen en planken gestut werd. Vervolgens werden de stutten hetzij in brand gestoken, hetzij aan touwen vanuit de galerij of de loopgraven weggetrokken, zoodat een deel van den wal instortte en afschoof. Deze operatie werd eenige malen herhaald, totdat een groot deel van den wal of van het bolwerk in de gracht terecht gekomen was, terwijl de bezetting, die in letterlijken zin den grond onder de voeten verloor, terug moest, of zij wilde of niet. Daar de wal hierbij zijn natuurlijk talud hernam en de borstwering verdwenen was, was het gemakkelijk, den wal te bestijgen en er op te „logeeren”, d. i. zich ter verdediging in te richten *).

Sappeeren.

Bestond de wal uit zand, turfaarde of lossen grond, dan werd hij, zonder ondersteuning, doch gedekt als boven, eenvoudig weggegraven. In een of twee dagen kon op deze wijze een gemakkelijk beklimbare bres gemaakt worden, zooals voor Grol (1597) geschiedde.

Niet zelden waren verdedigingswerken, als oude basteien en retranchementen, vervaardigd van boomstammen en balken, met een bedekking van aarde. In dit geval trachtte men de onderste balken met touwen weg te trekken. Was dit gelukt, dan raakten de overige spoedig los, en werden zij achtereenvolgens verwijderd, waarna het werk weldra instortte.

Het sappeeren was in de Nederlanden een geliefde wijze van

*) Duyck I—127, 129, 130.

aanvallen, zij kostte noch munitie en buskruit, als het mineeren, noch veel menschenlevens, als een bestorming.

Voor uitvoerige bijzonderheden betreffende den strijd om vestingwerken leze men bij Duyck de vermeerstering van het Westbolwerk voor Koevorden en vooral die van het ravelijn voor de Oostpoort van Groningen ⁷¹).

Het bovenstaande is ontleend aan de „Observationes” (fol. 27, „Von sapieren”), een der weinige werken, waar een beschrijving van het sappeeren wordt aangetroffen. Opmerkelijk is dat Marolais en Freytag, die uitvoerig het mineeren bespreken, van deze eigenaardige, specifiek Nederlandsche strijdwijze geen melding maken.

Katten.

Bij vele belegeringen werden hulpmiddelen gebruikt om kunstmatig commandement over de verdedigingswerken te verkrijgen. Eenerzijds was het doel hiervan, door vuur over de borstwering heen het verblijf op de wallen onhoudbaar te maken, anderzijds om plaats en aard van retranchementen te kunnen vaststellen, ten slotte ook om de stad zelf te kunnen beschieten.

In de eerste plaats dienden hiertoe kunstmatige heuvels of „katten” ⁷²).

Zoo liet Parma voor Maastricht een kat oprichten, waarvan de hoogte volgens Strada niet minder dan 135 voet bedroeg. Zij bestond uit verschillende lagen, elk bestaande uit verticaal geplaatste boomstammen, door vlechtwerk van rijs verbonden, waartusschen aardvulling ⁷³).

De kat, die in 1592 voor Steenwijk werd opgeworpen, was hier, zou men kunnen zeggen, „een beestje bij”. Zij was totaal 20 voet hoog; het bovenvlak was 60 bij 50 voet; de bewapening bestond uit drie of vier halve kartouwen ⁷⁴).

⁷¹) Duyck I—126 vlg.; 439 vlg.

⁷²) Over die voor Haarlem zie Bor 6—320 (uitg. 1621).

⁷³) Strada, Dec. II, Lib. 3—114. Over die bij Stavoren (1580): v. Meteren 10—182.

⁷⁴) Van Reid 9—311.

Voor Oostende richtten de Spanjaarden aan de westzijde der vesting een kat op van groote hoogte, die, met 6 of 7 stukken geschut bewapend, de Oude Haven en de tegenoverliggende werken beheerschte en ook in de stad groote schade aanrichtte. Eerst in April 1603 was zij, na enormen arbeid, voltooid. Als zoo vele werken bij Oostende bestond zij grootendeels uit rijshout, waardoor het brandgevaar, vooral bij droog weer, een voortdurende bedreiging vormde. 22 Aug. 1603 gelukte het inderdaad, haar met vuurkogels in brand te schieten. Om het vuur te stuiten lieten een aantal Spanjaarden zich aan touwen afzakken om met haken de brandende fascines en vuurkogels te verwijderen, waarbij zij een bewonderenswaardige doodsverachting aan den dag legden. Hoewel bijna allen ten offer vielen aan de hagelbui van projectielen waarvan de brandende kat het mikpunt was, meldden zich bij tientallen vrijwilligers voor het gevaarlijke blusschingswerk. Tevens werden van boven houten gooten aangebracht om met water het vuur te bestrijden. Ten slotte bleek echter alle moeite vergeefs. De kat brandde drie dagen en nachten achtereen en was voor de eerste drie maanden niet meer te vreezen. Nogmaals werd het gevaarte door brand vernield in Mei 1604, ditmaal voor ongeveer 6 weken ⁷⁵⁾).

Uitkijk- en schietposten.

Tot verkenning van achter den hoofdwal aangelegde retranschementen werden somtijds hooge uitkijkposten opgericht, die tevens als opstelling voor eenige schutters gebruikt werden. Als zoodanig diende b.v. een musketvrij houten, van eenige schietgaten voorzien huisje, dat aan kabels opgeheschen of op andere wijze omhoog gebracht werd. Een afbeelding van een dergelijke improvisatie, die voor Haarlem gebruikt werd, vinden wij bij Mendoza ⁷⁶⁾).

Bij Jan van Nassau is een soortgelijke inrichting afgebeeld.

⁷⁵⁾ De Bonours, „Le mémorable siège d'Ostende”, 398 vlg.; 550; vgl. Fleming: „Het merkwaardig beleg van Oostende”.

⁷⁶⁾ Twee systemen werden, zonder succes, door de Spanjaarden beproefd: van Meteren 4—f. 80.

die echter, naar de teekening te oordeelen, wel nimmer in gebruik geweest zal zijn. Het oprichten en neerlaten geschiedt hier door middel van een groot metalen tandrad, waarop een rondsel werkt, dat volgens den schrijver door één man met een zwengel gedraaid kan worden ⁷⁷⁾.

Een ander voorbeeld, in de „Observationes”, vertoont een schiethuisje, dat aan een hoogen mast wordt opgeheschen, een eenvoudiger en practischer oplossing ⁷⁸⁾.

Een afzonderlijke vermelding verdient de zeventig voet hooge verplaatsbare uitkijk- en schiettoren, die voor Steenwijk werd opgericht, en populair werd onder den naam „Lijmstang” of „Schroevenburg”. Het ontwerp was afkomstig van Willem Lodewijk, en een hoogst merkwaardige poging om de Grieksch-Romeinsche belegeringstorens en den Middeleeuwschen „Evenhoog” in eere te herstellen.

De toren was ontworpen voor 10 verdiepingen, elk 10 voet hoog; het grondvlak was 36 voet, het bovenvlak 18 voet in het vierkant. Hij kon bewogen worden op 6 rollen, 1½ voet breed en 6 voet hoog. Hij was, behalve die vier zware hoekstijlen, uit lichte houten binten samengesteld; de onderdeelen werden van elders aangevoerd, van te voren gemerkt en met een 4000-tal schroeven tot één geheel vereenigd.

De constructie was zoodanig, dat het doorschieten van enkele binten nog niet den val van het geheel ten gevolge had. De verplaatsing geschiedde door omstreeks 100 man over zware houten gooten.

Blijkens de berichten bij v. Reyd ⁷⁹⁾ werd hij in tweeën gebruikt, n.l. één toren van drie, een andere van zeven verdiepingen, resp. dus 30 en 79 voet hoog. De bovenverdiepingen waren van een musketvrije borstwering voorzien, terwijl aan één zijde een linnen bekleeding was aangebracht om het gedekt op- en afklimmen mogelijk te maken. De waardeering voor den Lijm-

⁷⁷⁾ K 924—f. 213.

⁷⁸⁾ Fol. 69.

⁷⁹⁾ Van Reyd 9—311, 316 vlg.; Duyck I—80 vlg.; „Observationes” f. 68—69, alwaar afbeeldingen.

stang was niet onverdeeld; hij werd gebouwd „dewijl al het Legher uyt nieuwsgiercheyt toeliep om te besien, eenige over de vreemdicheyt sich verwonderende ende de konst prijsende, maer de meeste daerover schimpende ende spottende”.

Voor de verdere lotgevallen van den toren moeten wij naar de aangehaalde schrijvers verwijzen. Hij bewees inderdaad goede diensten bij het verkennen der verdedigingswerken, terwijl de musketiers eenige schade in de stad aanrichtten. Daarentegen werden een aantal manschappen op den toren buiten gevecht gesteld, en toen ten slotte de twee bovenste verdiepingen door geschutvuur met kettingkogels vernield waren en in hun val het onderstel ernstig beschadigd hadden, had het verblijf op „Schroevenburg” het grootste deel van zijn bekoring ingeboet. Het was de laatste maal, dat torens van dezen aard bij belegeringen zijn toegepast.

Bestorming.

De stormaanval zette de kroon op het belegeringswerk; hij was de krachtproef, waarop als einddoel alle voorafgaande handelingen gericht waren. Alvorens hiertoe echter te kunnen overgaan moest noodzakelijkerwijs aan eenige voorwaarden voldaan zijn. De grachtovergang moest verzekerd zijn; de bres moest een voldoende breedte hebben en moest niet te moeilijk beklimbaar zijn, en het flankvuur moest geheel of althans in voldoende mate zijn onderdrukt.

In de gevallen, waarin een bestorming mislukt, blijkt meestal, dat dit aan het niet voldoen aan een of meer dezer voorwaarden is toe te schrijven.

De bestorming van Alkmaar b.v. mislukte, behalve door de alom bekende dappere verdediging, door de volgende technische fouten: onvoldoende artilleristische voorbereiding, het te zwaar of te kort zijn der bruggen, en nalatigheid in het verkennen van de bres.

Ook werden de beide bestormingen, die tegelijkertijd hadden moeten plaats hebben, na elkaar uitgevoerd, wat is toe te schrijven hetzij aan vertraging bij het aanbrengen van een brug, hetzij

aan het niet doorkomen van een teeken of signaal ⁸⁰). Dit laatste was ook een der oorzaken van het mislukken der bestorming van Steenwijk in 1592 ⁸¹).

Mede door het te kort zijn der bruggen werden de bestorming van Haarlem van 20 Dec. 1572 en die van Deventer in 1591 afgeslagen.

Het verkennen van de bres, d.w.z. het onderzoeken van hare beklimbaarheid en van de diepte der gracht vòòr de bres, namelijk de mate waarin zij door het afstortende puin gedempt was, was voor beide partijen een hoogst verantwoordelijke doch tevens gevaarlijke taak, die steeds aan een soldaat van „qualiteit” behoorde te worden opgedragen.

Meestal werden om de beklimming te vergemakkelijken stormladders aangebracht; het z.g. „beladden” van een stad zonder bres kwam echter alleen voor bij nachtelijke aanslagen. Het beladden van Goes in 1572 op klaarlichten dag was een der tactische dwaasheden waaraan de Geuzen zich in de eerste periode van den oorlog zooveel bezondigden.

De bestorming had ten doel het gewelddadig binnendringen van de stad of, indien dit onmogelijk bleek, het „logeeren”, d.i. zich ter verdediging inrichten, op de bres of den veroverden wal. In de latere meer regelmatige belegeringen was het laatste regel. De achter den hoofdwal aangebrachte retranchementen toch waren in den regel lager dan de wal, werden dus door dezen gedomineerd en waren dan ook meestal niet in staat, den overgang der vesting langer dan enkele dagen te vertragen. De practijk werd dan ook langzamerhand, dat na de eerste bestorming van den hoofdwal de verdedigers geacht werden, aan de krijgseer ruimschoots te hebben voldaan, en geen tweede werd afgewacht, terwijl alsdan het retranchement diende om voor de bezetting een goed „appointement” te kunnen bedingen en de stad voor een ramp te vrijwaren. Tot dit laatste diende ook — indien aanwezig — een tweede, verouderde stadsomwalling. De

⁸⁰) Mendoza, Comm. II—157 vlg.; Roger Williams, Memoriën 136.

⁸¹) Duyck I—98, 99.

eenige stad, die onder Maurits stormenderhand werd ingenomen, was Bredevoort (1597).

Voor den storm werden de voorste loopgraven sterk met schutters bezet, die, evenals de artillerie, den aanval tot het laatste oogenblik met hun vuur ondersteunden. Een groot deel van het leger stond, evenals de cavalerie, in escadron geschaard tot steun of aflossing der bestormers. De eigenlijke stormcolonnen waren in verschillende afdeelingen gesplitst die opvolgend in sterkte toenamen. De voorste bestonden uit vrijwilligers, waartoe somtijds geloot werd, en werden voorafgegaan door vaandrighs. Schoppen, houweelen en haken dienden tot verbetering van de bres en verwijdering van palissaden en andere hindernissen; zandzakken en fascines tot het „logeeren” op de bres. De strijd om en op de bres werd, behalve met de blanke wapens *), in lateren tijd ook met handgranaten en ander „vuurwerk” gevoerd, waarvan de troepen rijkelijk voorzien werden.

De bestorming op 7 Jan. 1602 van Oostende, een der bloedigste uit den geheelen oorlog, wordt als volgt beschreven: Van de aanvallers, op ongeveer 40 gelederen opgesteld, waren de voorsten voorzien van schoppen, spaden en houweelen, de volgenden van ladders, de daarop volgenden van schootvrije rondassen, waarna het gros kwam, van musketiers e.a. ⁸²⁾). Ook hier was de voorbereiding door artillerie geheel onvoldoende, wat als de hoofdoorzaak der mislukking moet worden beschouwd. Een soortgelijke indeeling vinden wij beschreven bij de bestorming van Wachtendonk door Bucquoi in 1606 ⁸³⁾).

Aan Spaanschen kant werden meermalen — naar bij onze schrijvers bericht wordt — de achtersten door ruiters tot den storm aangedreven; bij de zoo juist vermelde bestorming van Oostende, evenals bij die van Grol in 1606 was dit het geval.

De „generale” bestormingen in grooten stijl, als de juist ge-

---

*) Het tweehandsche slagzwaard van Dirk Duivel heeft te Alkmaar een zekere vermaardheid behouden.

⁸²⁾ Hondius, p. 60.

⁸³⁾ Giustiniano, p. 205.

noemde op Oostende kostten veel menschenlevens bij twijfelachtig succes. De zware verliezen, die Parma op deze wijze bij Maastricht leed, deden hem verder van deze methode afzien. Onder Maurits werd een algemeene storm voor het laatst bij Steenwijk beproefd. Door verschillende oorzaken echter kwam zij als zoodanig niet tot uitvoering.

B. De Verdediging.

Geen enkele functie in den oorlog stelde zulke hooge eischen als die van bevelhebber eener belegerde vesting. Niet alleen groote kennis van alles wat den vestingoorlog aangaat werd van hem vereischt, doch vòòr alles voortdurende waakzaamheid tegen overrompeling, tweedracht, oproer en verraad, zoowel van de zijde der bezetting als van die der burgerij. Vooral in de latere perioden van het beleg, wanneer de verdedigers door verliezen en ontbering verzwakt, door vermoeiende wachtdiensten uitgeput waren, wanneer ontmoediging en ontevredenheid het hoofd opstaken, werd van zijn geestkracht, activiteit en fysiek het hoogste gevergd. De eerste plicht van een veldheer was dan ook, te zorgen, dat de vestingen aan de bekwaamste en krachtigste officieren werden toevertrouwd ⁸⁴⁾. Daarentegen mocht hij onder geen voorwaarde zich zelf in een vesting laten insluiten.

Dat Lodewijk van Nassau aldus handelde in Bergen in 1572, behoort dan ook tot de hooge uitzonderingen.

De krachtigste verdediging was destijds niet minder dan tegenwoordig die welke offensief gevoerd wordt, d.w.z. door het doen van uitvallen. Hiertoe was noodig het zoo lang mogelijk bezet houden der buitenwerken. Verder bestond de verdediging in een zoo krachtig mogelijken geschutstrijd, gepaard aan geweervuur

⁸⁴⁾ In belegerde vestingen werd steeds een kriegsraad opgericht. In Bergen op Zoom (1622) vergaderde hij dagelijks twee maal, n.l. om 7 uur 's morgens en 2 uur 's middags. Hij bestond hier uit: den Gouverneur, de Kolonels, Luitenant-Kolonels en Sergeant-majours der regimenten, twee kapiteins van elk regiment, den Generaal der artillerie (hier een kapitein), den Gouverneur en den Sergeant-majoor van het „ordinaris” garnizoen, en den Auditeur. („Bergen op den Zoom, belegghert enz.”, Middelburg 1623).

vanaf de wallen, de verdediging van den hoofdwal, en ten slotte die van afsnijdingen binnen de vesting. Deze phases zullen wij thans achtereenvolgens beschouwen.

Uitvallen.

Uitvallen hadden ten doel het vertragen der aanvalswerken door verrassenden aanval op de approches, het verjagen of buiten gevecht stellen van loopgraafwacht en arbeiders, zoo mogelijk ook het vernagelen van geschut en het in brand steken van 's vijands kwartier ⁸⁵⁾. Vòòr alles was noodig het ongezien geereedstellen en verzamelen der troepen, wat in het algemeen slechts in buitenwerken mogelijk was. Voorts moest het oogeblik van den aanval met zorg worden gekozen. In den regel hadden de uitvallen plaats hetzij kort vòòr het aanbreken van den dag, hetzij op het middaguur (etenstijd), hetzij op het tijdstip van het aflossen der loopgraafwacht. In deze gevallen was namelijk de waakzaamheid in het algemeen het geringst ⁸⁶⁾. Ook regen en onweer waren gunstig om dezelfde reden en tevens wyl de aangevallene door den regen van het gebruik van zijn vuurwapens beroofd werd ⁸⁷⁾.

De uitvallers gebruikten hoofdzakelijk blanke wapenen (hellebaarden, halve pieken, zwaarden, bijlen) en vuurwapens met rad- of „vuursloten”, terwijl bij het bestormen van schansen naar het schijnt reeds vroeg gebruik gemaakt werd van al of niet geïmproviseerde handgranaten, als bij Leiden. Groote uitvallen kwamen voornamelijk in het begin van het beleg voor en werden vaak door cavalerie ondersteund. De terugtocht werd gedekt door vuur vanaf den hoofdwal, waarbij een bedekte weg met glacis van groot nut was.

⁸⁵⁾ Van het insluitingsleger was als regel een derde gedeelte op wacht bij de loopgraven en batterijen; daar dit uit den aard der zaak nog over de verschillende fronten verdeeld was, en er een zekere tijd verstreek alvorens versterking uit de kwartieren ter plaatse was, kon de belegerde, door verrassend op te treden, zich gemakkelijk een tijdelijk en plaatselijk overwicht verschaffen.

⁸⁶⁾ Duyck II—84, 85.

⁸⁷⁾ Duyck I—408, 410 (Groningen).

Had de aanvaller de contrescarp eenmaal bezet, dan was het doen van groote uitvallen, althans bij aanwezigheid van natte grachten, zoo goed als onmogelijk, de verdediger tot passieven tegenstand veroordeeld en de val der vesting in den regel nabij.

Nergens bleek dit zoo sterk als bij het beleg van Hulst in 1596. De toevoer overzee kon hier niet voldoende worden afgesneden, zoodat aanvoer van al het benodigde naar verkiezing mogelijk was. Noch aan manschappen, noch aan krijgsbehoeften was dan ook in de vesting gebrek. Desondanks werd zij, hoewel volgens velen ten onrechte, overgegeven, toen de Spanjaarden aanstalten maakten, op verschillende plaatsen in den hoofdwal te mineeren, en de bezetting zich aan een onverwachte bestorming blootgesteld achtte⁸⁸). Als de eigenlijke oorzaak van het overgaan, dat toenmaals veel opspraak verwekte, moet het totaal gemis van initiatief beschouwd worden, dat, na het verlies der contrescarp, geheel aan de zijde van den aanvaller was.

Ook Oostende, waar evenzeer de toegang over zee open was, was ten slotte, ondanks een dappere en zoo actief mogelijk gevoerde verdediging, niet meer te redden, sedert de verdedigers, na het verlies van den hoofdwal, te zeer in een defensieve positie waren gedrongen. En zulks ondanks het feit, dat de bezetting, naar bij het uittrekken bleek, die van het Spaansche kwartier van St. Albertus, waarvan de verovering was uitgegaan, in sterkte evenaarde of zelfs overtrof*). Een en ander moest er wel toe leiden dat het zwaartepunt der verdediging naar de buitenwerken verplaatst werd.

Buitenwerken.

De eerste vesting, die door meer uitgebreide buitenwerken (behalve de reeds gebruikelijke ravelijnen en bedekten weg) verdedigd werd, was Bommel (1599); ook in den strijd om het

⁸⁸) Zie Duyck II—120 vlg.; 133 vlg., alwaar over de noodzakelijkheid der overgave een hoogst leerzame en belangwekkende discussie. Verg. Coloma 410.

*) Giustiniano.

eiland Voorn (bij St. Andries) in den zelfden veldtocht werden omvangrijke veldwerken met offensieve strekking toegepast ⁸⁹⁾. Bij Oostende speelde het z.g. „Polder-carré” met omliggende werken een groote rol. Bij Grave (1602) werden, op de oude wijze, alleen de bedekte weg en enkele ravelijnen als buitenwerken verdedigd. Bij Rijnberk zien wij, blijkens de afbeelding bij Giustiniano (Fig. 20), voor het eerst de toepassing van hoornwerken in den later gebruikelijken vorm ⁹⁰⁾. Bij Bergen op Zoom (1622) bereikten de buitenwerken een tot nog toe ongekende ontwikkeling. Dank zij een hoogst actief gevoerde verdediging slaagde Spinola er niet in ook maar een enkel buitenwerk te nemen. De Spanjaarden streden hier dan ook eigenlijk meer tegen een groote verschanste legerplaats dan tegen een vesting. De periode der belegeringen in grooten stijl van den Stedenwinger” deed hier voor goed haar intrede.

Geschutstrijd.

Over den geschutstrijd deelden wij, voor wat den aanvaller betreft, reeds een en ander mede. Deze bezat bijna steeds het overwicht. Zoo goed als nooit vernemen wij dat een batterij door vuur uit de vesting vernield wordt of verlaten moet worden. Bij hooge uitzondering was dit het geval bij het beleg van Kamerijk door de Spanjaarden in 1595 ⁹¹⁾. Zoo mogelijk werden de batterijen zoodanig geplaatst dat het punt van aanval zoowel frontaal als flankerend kon worden beschoten.

De verdedigende artillerie was in den regel op de bolwerken en katten en in de flanken opgesteld; minder vaak op de courlines. Een middel om 's vijands vuur te bemoeilijken was ook

⁸⁹⁾ Zie „Krijgswetenschap” 1917: „Maurits' veldtocht van 1599” door den toem. Majoor W. E. van Dam v. Isselt.

⁹⁰⁾ Opmerking verdient, dat de lange zijden hier naar buiten toe convergeeren, wat met het oog op de flankering van af den hoofdwal minder gunstig is. Divergeeren zij, dan ontstaat het nadeel, dat zij na inneming dekking tegen de stad verschaffen. In den regel werden de lange zijden daarom evenwijdig getraceerd.

⁹¹⁾ Bonaparte, T. 2—295.

in dezen tijd reeds het dikwijls veranderen van opstelling, waartoe reserve-emplacementen en -schietgaten gereed gemaakt werden.

Meestal vuurde men door schietgaten. De vraag of overbankvuur de voorkeur verdiende, maakte echter reeds een punt van bespreking uit, evenzoo die, of het schietgat aan buiten- of binnenzijde of in het midden het nauwst moest zijn. Wat de laatste vraag betreft, heeft de practijk ten voordeele van de tweede oplossing beslist. Ook ingezonken opstellingen worden vermeld. Nachtelijk vuur werd van weerszijden toegepast, door den verdediger om het graafwerk —, door den aanvaller om het repareren der wallen te bemoeilijken.

De artilleriebewapening der vestingen liep zeer uiteen. Verreweg de meeste kanonnen waren eigendom van de steden, waaruit volgt dat groote en rijke steden over meer artillerie beschikten dan kleine, doch strategisch dikwijls even belangrijke. Zoo bezat Deventer bij de inneming in 1591: 26 stukken; Nijmegen 38; Groningen in 1594 niet minder dan 36 metalen en een groot aantal ijzeren stukken ⁹²⁾. Hulst bevatte in 1596: 30, Rijnberk (1597) 50 stukken. Meestal waren echter de stedelijke geschutparken uit zeer uiteenloopende en deels verouderde geschutsoorten samengesteld, terwijl zelden geoefende kanonniers, affuiten, gereedschappen enz. aanwezig waren in evenredigheid tot het aantal kanonnen.

In kleine steden was, althans aan Spaansche zijde, de artilleriebewapening veelal pover. Steenwijk beschikte in 1592 b.v. over slechts 4 vuurmonden, Koevorden over 9, Grol in 1597 over 4, Bredevoort over slechts 2. Voor een middelmatig groote vesting gold een aantal van 10—15 stukken als normaal.

Eerst in lateren tijd werd het gewoonte, eenige stukken in de buitenwerken op te stellen. Te Oostende zien wij van de omstreeks 30 stukken er drie in den, hier eigenlijk als een afzonderlijke omwalling te beschouwen, bedekten weg geplaatst. Bij het beleg van Bergen op Zoom waren meer dan 30 stukken

⁹²⁾ Duyck I—464.

in de buitenwerken opgesteld, wat hier een „grootte nieuwigheid” genoemd wordt. Ook het geweervuur speelde bij de verdediging een grootte rol; volgens sommigen was het zelfs van meer waarde dan het geschut. Vooral de op vorken, spilpalen of andere onderstellen geplaatste zware handvuurwapenen, die in allerlei soorten voorkomen — meestal onder den naam „dubbelhaken” — bewezen, gemakkelijk te verplaatsen en te hantieren als zij waren, grootte diensten. Van hoofddekkingen en maskeering in allerlei vorm werd ook veel gebruik gemaakt. (Zie Pl. IV). Een ernstig bezwaar was bij vuur op korten afstand de grootte doode hoek. Om hieraan tegemoet te komen werd hetzij in het bovenvlak der borstwering een loopgraaf aangelegd, hetzij een tweede, doch smallere borstwering op de bestaande opgeworpen ⁹³). Dit laatste werd somtijds ook permanent toegepast, waarvan wij voorbeelden vinden bij Breda ⁹⁴) en Koevorden ⁹⁵). Ook plachten de verdedigers zich op de walgangen in te graven tegen de werking van het geschut.

Grachtovergang.

De grachtovergang geschiedde steeds onder hardnekkigen strijd. Was de verdediging van uit de flanken, kazematten of faussebraye niet langer mogelijk, dan geschiedde zij door het werpen van handgranaten, steenen, vuurpotten en allerlei ander vuurwerk over de borstwering. Bij Steenwijk liet men een „feurigen Wagen”, met kogels, pek en buskruit gevuld, van den wal afrollen, welk instrument echter in dit geval zijn doel miste ⁹⁶). Geweervuur vanaf de borstwering was in deze periode alleen nog des nachts mogelijk, daar de schutters zich hiertoe te veel moesten blootgeven. Door kleine uitvallen trachtte men verder de werken te vertragen, de galerij te vernielen en het materiaal

⁹³) Jan van Nassau, K 924—f. 38.

⁹⁴) Geschiedenis der vesting Breda, p. 87.

⁹⁵) Zie de teekening van de werken van Koevorden bij Marolais.

⁹⁶) „Observationes”, f. 60: „Remedia gegen die gallerien, aprochen und sapieren”.

zoo mogelijk binnen de vesting te sleepen ⁹⁷). De zelfde strijdwijzen werden tegen het sappeeren aangewend.

Droge grachten (in onze streken uitzondering) werden dikwijls zeer effectief verdedigd door middel van houten, musketvrije en van schietgaten voorziene „koffers”, waartoe een doorgang door den wal toegang gaf. Zoolang 's vijands geschut niet tot op den grachtsboord vooruit gebracht was, was het hoogst moeilijk, ze afdoende te bestrijden ⁹⁸). Genoemde doorgangen „sorties” genaamd, waren noodig tot het doen van uitvallen in de gracht en een werkzaam middel tot verdediging er van. Dät zij bij Hulst (1596) werden dichtgeworpen uit vrees voor binnendringing was een der fouten die de overgave der vesting hebben verhaast.

Mineeren.

Tegen het mineeren waren reeds in den Oud-Italiaanschen vestingbouw permanente, doorlopende tegenmijngangen achter den muurvoet in zwang. Jan van Nassau raadt een dergelijke inrichting ook voor aarden bolwerken ten zeerste aan ⁹⁹). Desondanks hebben zij in onze aarden vestingen geen toepassing gevonden. Tegenmijngangen werden eerst gegraven wanneer een werk door mineeren bedreigd werd.

Een eerste vereischte was, de juiste plaats waar de vijand mineerde, vast te stellen. Hiertoe werden allerlei hulpmiddelen gebruikt. Alle berustten zij op de voortplanting van geluids- en mechanische trillingen door de aarde. Mendoza noemt als zoodanig: trommen, waarop een kogeltje gelegd werd, dat door de trilling van het trommelvel in beweging geraakte; bekkens met water, waarvan de rimpeling het graven verried; een naald, die, door een gespannen touwtje gestoken, tegen een scheerbekken werkt. Natuurlijk werden ook op verschillende punten luis-terposten geplaatst.

⁹⁷) Verdugo, Commentario 56; Duyck I—94.

⁹⁸) Voor grachtsverlichting werden allerlei middelen toegepast; als: uit de hand geworpen of geschoten lichtkogels, drijvende lichtkogels, en op het water brandende olie of andere stoffen. (K 924—f. 210, 219, 220, 221).

⁹⁹) „Observationes”, f. 62: „Remedia gegen das miniren”.

Was de plaats van 's vijands mijngang ongeveer vastgesteld, dan werd in de vereischte richting een tegengang gegraven. Bloedige onderaardsche ontmoetingen, waarbij dolk en pistool dienst deden, waren veelal het gevolg. Ter verdediging van mijngangen gebruikte men schootvrije eiken schotten met schietgaten. Meermalen werd ook gebruik gemaakt van al of niet vergiftigen rook¹⁰⁰). In het laatste geval werd een vuur aangelegd, waarin men vergiftige vloeistoffen liet verdampen.

Trof men een reeds gereed zijnde mijn aan, dan werd het buskruit hieruit verwijderd of met water onschadelijk gemaakt.

Van water werd ook gebruik gemaakt hetzij om den vijand uit zijn gangen te verdrijven, hetzij om het graven te bemoeilijken. In het laatste geval werden wel in het bedreigde bolwerk diepe putten gegraven, die met water werden gevuld, dat door de vijandelijke gangen zijn uitweg zocht. Een dergelijken put trof men aan in Grave (1602).¹⁰¹).

Reeds in dezen tijd vonden vrij algemeen de later zoo genoemde „kwetsers” toepassing, d.w.z. kleine mijnen (in de „Observationes” worden 2—3 tonnen kruit genoemd), waarmede 's vijands mijnen of mijngangen tot springen gebracht of vernield werden¹⁰²). Daar men meende dat de uitwerking zich vrijwel alleen naar boven deed gevoelen, werd het noodig geacht, deze mijnen vòòr alles onder de vijandelijke aan te leggen.

Een tot nog toe ongekenden omvang nam de mijnoorlog aan voor Oostende¹⁰³). De Bonours bericht, dat binnen een etmaal de Staatschen zeven tegenmijnen in den hoofdwal deden springen, de minste met 6 tonnen buskruit. Ladingen tot 30 tonnen toe werden gebruikt. Beide partijen waren er mede vertrouwd dat geheele stukken van een wal met de zich er op bevindenden werden weggeslagen, terwijl de overlevenden zich onmiddellijk achter de ontstane bres opnieuw verschansten. Een woord van

¹⁰⁰) „Observationes”, f. 62.

¹⁰¹) Duyck III—480.

¹⁰²) Duyck I—447; Bergen op Zoom, p. 199 vlg.

¹⁰³) De Bonours, 566 vlg.

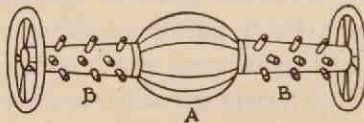
eerbied mogen wij niet onthouden aan de tienduizenden onbekende soldaten die, in dienst der Nederlandsche zaak, op deze wijze hun eer en plicht hebben gestand gedaan.

Bestorming.

Over de bresverdediging vinden wij wederom een verhandeling in Jan van Nassau's „Observationes”, nl. fol. 59: „Remedia gegen das Sturmen”.

Des nachts werd de bres met alle voorhanden middelen versterkt, waartoe balken, fascines, wozakken, matrassen enz. gebezigd werden. Verder werd zij van alle soorten van hindernissen voorzien, zooals reeds boven ter sprake kwam. De verdediging geschiedde behalve met geweevuur en blanke wapenen door het werpen van projectielen van allerlei aard. Als zoodanig vinden wij vermeld: steenen, pekkransen, brandende takkebossen, ongebluschte kalk, kokend lood, kokende olie, gloeiend zand, terwijl verder allerlei soorten van vuurwerken en helsche machines den voor geen kleintje vervaarden indringer verwelkomden. De hulp der burgerij was bij dit alles van groote waarde, zooals de Spanjaarden meer dan eens in de gelegenheid waren te constateeren. Van veel belang was de zorg voor het geregeld ververschen der strijdende manschappen; evenzoo die voor het wegvoeren der gewonden en voor drinkwater.

Een gedeelte der bezetting diende de niet-aangevallen fronten te bewaken, terwijl een ander deel in de stad zorgde voor ordehandhaving en brandgevaar.

De vuurwerkers van beroep vonden in de bresverdediging een vruchtbaar arbeidsveld. In het „Kriegsbuch” III (K 924, fol. 216) wordt een vuurwerk beschreven, dat zich in een zekere verbreiding mocht verheugen. Het bestond uit een holle, houten, met ijzeren banden versterkte bol A, van een voet middel-

lijn, geheel met buskruit gevuld en aan de buitenzijde met een brandende substantie (een mengsel van buskruit, zwavel en terpentijn) bestreken. Hieraan zijn de beide holle houten buizen B verbonden, insgelijks met buskruit gevuld. In hierin aangebrachte gaten zijn een groot aantal metalen buisjes aangebracht, elk met buskruit en een kogel voorzien, die van binnen uit worden ontstoken. Bij gebruik wordt het buskruit aan de beide uiteinden ontstoken, waarna men het vuurwerk van den wal laat afrollen, bij bestorming of tegen sappeeren. De „feurige wagen”, die wij bij Steenwijk zagen gebruiken was vermoedelijk een soortgelijk werktuig. De vader der hier beschreven constructie is volgens het hs. de bekende „Mr. Johan Bouvy, inventeur”.

Andere soorten van vuurwerken zijn te vinden in het laatste hoofdstuk van Hondius, en in de „Handleiding voor een busmeester” uit het einde der 16e eeuw, door P. W. v. Doorninck gepubliceerd in „Gelre”, naar welke werken de in pyrotechnische zaken belangstellende lezer zij verwezen.

Retranchementen.

Het laatste bedrijf in den strijd om een vesting bestond in de verdediging van een of meer afsnijdingen of retranchementen. Een retranchement behoorde, wilde het effectief zijn, evenals ieder vestingwerk geflankeerd te kunnen worden, van een gracht en in ieder geval van hindernissen voorzien te zijn. In den regel werden zij winkelhaak- of halvemaanvormig aangelegd, zoodanig dat de uiteinden aan den bestaanden wal aansloten. Om tegen geschut gedekt te zijn mochten zij in geen geval hooger zijn dan de wal. Waar genoegzame grond ontbrak werden zij van boomstammen, schanskorven, tonnen of ander materiaal opgeworpen.

De in het belegerde Haarlem aangelegde retranchementen waren zoo sterk, dat de Spanjaarden er zelfs op den duur niet in geslaagd zijn ze te vermeesteren, iets waarvan wij overigens in den Tachtigjarigen Oorlog geen tweede voorbeeld aantreffen. Een beschrijving en afbeelding ervan vindt men bij Speckle.

Hier bevonden zich drie halve manen naast elkaar, waarvan

de grootste ongeveer 200 voet lang was bij een breedte (aanleg) van 100 voet. In den wal bevonden zich een aantal geschutkazematten. Aan de beide aansluitingspunten met den ouden wal waren twee stevige bolwerken opgericht ¹⁰⁴).

Alom bekend zijn de afsnijdingen binnen Oostende. Nadat reeds binnen elk werk een aantal afsnijdingen waren verdedigd en te voorzien was, dat de hoofdwal niet te houden zou zijn, werd een geheel nieuwe verdedigingslijn, de z.g. „Nieuwe Wal”, met complete bolwerken, ravelijnen en bedekten weg, aangelegd. Nadat, met de komst van Spinola in October 1603, de definitieve aanval op de vesting was begonnen, was de belegeraar 30 Juni 1604 meester van den geheelen ouden hoofdwal, omstreeks 13 September van den Nieuwen Wal, die den val der vesting dus nog ongeveer 2½ maand vertraagd heeft. Intusschen was als reduit nog een laatste afsnijding, het z.g. „Nieuw Troje”, gemaakt. Nadat de Spanjaard hierheen omstreeks 18 Sept. begon te approcheeren volgde den 20sten de overgave. Tot een verdediging van „Nieuw Troje” is het dus niet meer gekomen.

Dat de Nieuwe Wal het niet heeft kunnen houden was mede een gevolg hiervan, dat hij vanaf de oude wallen, waarop de vijand 53 stukken in batterij had gebracht, gedomineerd werd. De artilleristische overmacht van Spinola (53 tegen 30 stukken) werd zodoende nog vergroot. Bovendien waren de nieuwe werken noodzakelijkerwijze van mindere hoedanigheid dan de oude. De grond was los, en moeilijk te bewerken wegens de lijken, die er, bij gebrek aan begrafenisruimte, in grooten getale in verwerkt waren. Dat onder deze omstandigheden de strijd nog twee en een halve maand werd voortgezet, is een feit dat in de krijgsgeschiedenis niet spoedig zijn weerga zal vinden.

¹⁰⁴) Bor 6—316 (uitg. 1621).

HOOFDSTUK VIII.

MAURITS EN STEVIN.

Het is hier wellicht de geschiktste plaats om het een en ander omtrent Maurits' wetenschappelijke verdiensten ter sprake te brengen.

In het tijdperk waarover wij handelen heeft de oorlog, evenals met den wereldoorlog het geval geweest is, stimuleerend gewerkt op verschillende gebieden van techniek en wetenschap. Te verwonderen is dit niet: ten allen tijde toch is de oorlog een der perioden in het volksbestaan, waarin de geestelijke energie tot een hoog peil wordt opgevoerd en het intellect een prikkel vindt om de middelen tot verdediging te verschaffen of te verbeteren. De voor dien tijd wonderbaarlijke belegeringstorens van een Demetrius, de krachtwerktuigen van Archimedes, Parma's brug bij Antwerpen zoowel als de vuurschepen van Giannibelli zijn daar om hiervan het bewijs te leveren.

Het kan niet anders of, naarmate de krijgskunde meer aanrakingspunten heeft met de algemeene wetenschap en techniek, zal verhoogde activiteit op het eene gebied ook aan het andere ten goede komen.

Reeds eerder werd gewezen op het nauwe verband tusschen versterkingskunst eener-, reken- en landmeetkunde anderzijds. Zeker was het ook de behoefte aan bruikbare kaarten voor oorlogsdoeleinden die (naast andere oorzaken) een prikkel vormde tot den grooten vooruitgang in de cartografie die in deze periode, waarin trouwens alle wetenschappen en kunsten

met energie en talent werden beoefend, valt op te merken. De kaarten van Joost Jansz., van ~~Adriaan Anthonisz.~~, de meetkundige werken van diens zoon Metius en van de beide landmeters Sems en Dou zagen omstreeks dezen tijd het licht ¹⁾.

Het belangrijke aandeel, dat Maurits nam aan de beoefening van alle wetenschappen, die, al was het ook slechts zijdelings, met het krijgswezen in verband stonden, leeren wij het best kennen uit de „Wisconstige Gedachtenissen” van Simon Stevin ²⁾. Zij vormen een bundel van uit verschillende tijd dagteekenende geschriften, ten dienste van den Prins opgesteld en door dezen, die ze te velde placht mee te nemen, grondig bestudeerd. Om het verloren gaan te voorkomen en om andere redenen, heeft Stevin ze vervolgens laten drukken. Onder deze andere redenen is er één, te merkwaardig om er niet even bij stil te staan.

Stevin stelde zich n.l. als ideaal voor oogen de herleving van den „Wijsentijt”. Hieronder verstond hij een in overoude tijden bestaan hebbende periode van grooten bloei der wetenschap-

¹⁾ Jan Pietersz. Dou: „De practijck des Landmetens”, Leiden 11 Oct. 1600; Johan Sems: „Van het ghebruijck der Geometrische Instrumenten”, Leeuwarden, 5 Sept. 1600. De werken zijn respectievelijk opgedragen aan Maurits en aan Willem Lodewijk. De militaire toepassingen der landmeetkunde nemen in deze werken een belangrijke plaats in. „In de tweede helft der zestiende eeuw is in deze landen de groote strijd ontbrand en vragen de veldtochten niet alleen het verkrijgen van de beschikking over goede kaarten, maar zijn de problemen van het landmeten gericht naar de eischen, door het oorlogvoeren gesteld”. (Uit: „De techniek van het landmeten in een tweetal tijdperken der geschiedenis”, rede van Prof. Ir. J. W. Dieperink, 9 Maart 1928).

²⁾ „Wisconstige Gedachtenissen, inhoudende t'ghene daer hem in gheoeffent heeft den Doorluchtichsten Hooghgeboren Vorst ende Heere, Maurits Prince van Orangien, Grave van Nassau enz., door Simon Stevin van Brugge, Leiden 1608”.

Een overzicht geeft J. P. van Capelle: „Over de Wiskundige verdiensten van Prins Maurits” (Bijdragen tot de Geschiedenis der Wetenschappen en letteren in Nederland, Amsterdam 1821). Van den zelfden schrijver: „Maurits en Stevin”, („Bijdragen tot de Geschiedenis der Nederlanden”, Haarlem 1827), waarin nog drie afzonderlijke kleine verhandelingen van Stevin worden besproken.

pen, die later te loor gegaan zou zijn, maar van welker bestaan hij het bewijs meende te kunnen leveren.

O.a. zou de meetkunde van Euclides een der overblijfselen ervan zijn. Waar, wanneer en bij welk volk de „wijzertijd” zou gebloeid hebben, bekende Stevin echter niet te kunnen raden. De terugkeer van een dergelijke bloeiperiode nu zou alleen mogelijk zijn, wanneer de beoefening der wetenschappen in een zuivere en voor wetenschappelijke woordvorming geschikte taal geschiedde.

Van alle talen achtte Stevin het Nederduitsch het best geschikt, en wel bij voorkeur het Noordhollandsch, om zijn vele eenlettergrepige woorden. De taak, die later het Grieksch is toebedeeld geworden, n.l. de voorziening van den wetenschappelijk-technischen woordenschat, wilde Stevin met behulp onzer eigen taal vervullen; vandaar de woorden als „telconst”, „meetdaet”, „wereltschrift”, enz. In de versterkingskunst hield Stevin aan hetzelfde beginsel vast. Ook op dit gebied echter heeft zijn moedig, sympathiek streven het ten slotte tegen den tijdgeest moeten afleggen: een groot deel der inheemsche benamingen als „bolwerk”, „gordijn” en „strijkweer” zijn in verloop van tijd verdrongen door „bastion”, „courtine”, „flank”, enz.

Ter verbreiding van dit wetenschappelijk Nederlandsch dienden mede de „Wisconstige Gedachtenissen”, zooals blijken zal uit de korte inhoudsopgave die hieronder volgt. Zij is voor ons van belang omdat wij er Maurits' veelzijdige ontwikkeling in leeren kennen, vooral op het gebied der wis- en natuurkundige wetenschappen, en voorts omdat zij aantoonde, op welke wijze een aantal onderdeelen dezer wetenschappen aan de krijgskunde dienstbaar gemaakt werden. De sterre- en zeevaartkundige vakken boezemden den Prins voornamelijk belang in wegens zijn ambt van Admiraal-Generaal der Unie.

Het eerste deel der „Wisconstige Gedachtenissen”, genaamd „Van 't weerelt schrift” (cosmografie) behandelt 1. den „Driehouckhandel” (trigonometrie), 2. het „Eertclootschrift” (natuurkundige aardrijkskunde), terwijl in een later deel gehandeld wordt over den „Hemelloop” (astronomie).

Onder het eerste vallen: de beginselen der goniometrie, berekening en verklaring van goniometrische tafels, trigonometrie en boldriehoeksmeting, en het oplossen van cosmografische vraagstukken met behulp hiervan.

Het tweede bevat: Algemeene bepalingen, het „stofroersel“ (geologie), „van de damphoogte“ (dampkring), „van de zeylstreken“, „van de havenvinding“, en „Spiegheing“ (theorie) van eb en vloed.

Telkens geeft Stevin aan, waar Maurits zelf aan het werk heeft deelgenomen: zoo had de Prins van de goniometrische tafels een aantal waarden zelf berekend; ter beoefening der boldriehoeksmeting gebruikte Maurits een van was vervaardigde bol, geschikt om lijnen op te trekken en weer uit te vegen. De astronomische werken van Gemma Frisius kende de Prins grondig; aan de behandeling der astronomische, aan Ptolemaeus en den Almagest ontleende vraagstukken voegde hij zelf eenige vervolgen toe; in enkele gevallen vond hij ook een andere oplossing.

Het hoofdstuk over geologie schreef Stevin op aansporen van Maurits, die hiertoe bewogen werd door het lezen van een niet-gedrukt werk van Stevin over „Huysbou“, en mede door zijn in den krijg opgedane ondervindingen, als het verzakken en afspoelen van wallen, het verzanden van grachten, het voorkomen van wellen op plaatsen, waar gegraven of geheid moest worden, het dichtslibben van havens, de aanwezigheid van harde lemlagen in den bodem, als bij Hulst, of van ijzeroer (bij Grol), waardoor het graven belet werd. De omstandigheid, dat meermalen met groote moeite en kosten te vergeefs getracht werd, in dergelijke euvels te voorzien, deed de wenschelijkheid inzien om door wetenschappelijk onderzoek de oorzaak ervan op te sporen.

De hoofdstukken over „zeylstreken“ en „havenvinding“ hadden vooral 's Prinsen aandacht wegens de in dezen tijd ondernomen verre zeetochten. Voor het door den Prins op het tapijt gebrachte voordeel van rechte-boven kromstreken zij de op dit gebied deskundige lezer naar het desbetreffende hoofdstuk

verwezen ³⁾, evenals voor de door Maurits voorgestelde verbetering van het compas, die een nauwkeuriger aflezing mogelijk maakte.

De tweede hoofdafdeeling der Wisconstige gedachtenissen, „Van de Meetdaet” (Leiden, 1605), die het practisch landmeten en het berekenen van oppervlakken betreft, is voor de kennis der toenmalige geodesie ongetwijfeld van belang. Maurits maakte hierbij gaarne gebruik van de door Stevin in zwang gebrachte tiendeelige breuken, die een massa rekenwerk uitspaarden.

Een volgende afdeeling handelt over „Deursichtinghe” (perspectief), en is in drieën verdeeld, n.l. perspectief in eigenlijken zin, terugkaatsing, en breking van lichtstralen.

Van het eerste vooral zag Maurits het groote belang in voor bouw- en vestingbouwkundige teekeningen. Inderdaad komen wij in de werken van dien tijd nog al eens figuren tegen, die in letterlijken zin een „scheeve voorstelling” van de zaak geven. Somtijds behielp men zich met vogelvluchtteekeningen, waarbij de plattegrond onveranderd werd gelaten, doch het overige in verticale projectie geteekend werd met weergeven der schaduwwerking ⁴⁾. Maurits, die zich veel met teekeningen van vestingwerken bezig hield, gevoelde deze moeilijkheden, en op zijn aansporing zette Stevin zich aan de studie der bovengenoemde onderwerpen. Om de perspectivische afbeelding van voorwer-

³⁾ Onder het zeilen met kromstreken wordt verstaan het koersen volgens den loxodroom (de koerslijn, die gelijke hoeken maakt met de meridianen); het zeilen met „rechte streken” geschiedt volgens den grootcirkel, die den kortsten afstand tusschen twee punten aangeeft. Vooral door de in dien tijd ondernomen verre zee-reizen en het varen op hooge breedte (de tochten naar het Noorden) trad het voordeel van de laatste wijze van varen op den voorgrond.

⁴⁾ Zie b.v. „Le Gouvernail, lequel conduira le curieux de géométrie en perspective dedans l'architecture des fortifications etc.” van Ambroise Bachot, Melun 1598 (Bibl. Dep. van Def.). Voor de kennis van den vestingbouw zijn de hierin voorkomende teekeningen, die zich in het phantastische verliezen, van weinig belang.

pen empirisch te kunnen vaststellen liet de Prins een hulpmiddel vervaardigen, bestaande in een op een staander aangebrachte glasruit, waarvoor op verstelbaren afstand een oogdop was aangebracht. Op de ruit konden de voorwerpen in hun juiste perspectivische verhoudingen, ten opzichte van den oogdop als centrum, worden geteekend. Met behulp van dit toestel vond de Prins verschillende „onvolcomentheden” in Stevins verhandeling ⁵⁾).

Van veel belang om de practische toepassing was het vierde stuk, dat handelt over de „Weeghconst” (werktuigkunde). De hierin behandelde wetten omtrent het zwaartepunt, krachten en evenwicht vonden toepassing bij de in de artillerie en op schepen gebruikte krachtwerktuigen, als hefboomen, windassen, kactrollen, enz. Ook voor de constructie der bovenbeschreven stormbruggen, voor de berekening van het draagvermogen van pontons e.d. was de kennis der mechanica van belang ⁶⁾).

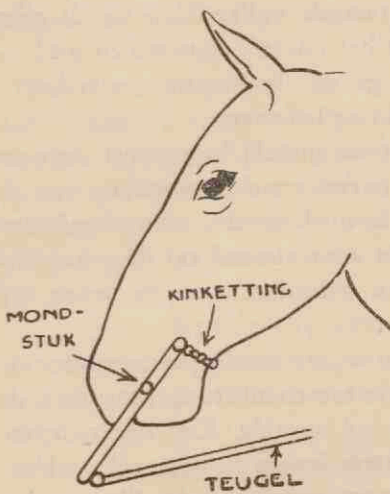
Bij een der toepassingen van de weeghconst dienen wij iets langer stil te staan, n.l. bij het hoofdstuk over den „toomprang”.

Ieder, die afbeeldingen van ruiters uit dien tijd beziet, zullen de voor ons begrip abnormaal groote stangen opvallen. Over deze stangen bestond, evenals over de rijkunst in het algemeen, een uitgebreide litteratuur. Maurits, een groot liefhebber van rijen africhtkunst en paardenfokkerij, was noch uit deze litteratuur, noch door gesprekken met allerlei deskundigen, tot een goed inzicht kunnen komen in „het geprang der toomen”, doch begreep dat een bestudeering op wiskundigen grondslag ook hier van dienst zou kunnen zijn. Wederom toog Stevin aan den arbeid en stelde de volgende merkwaardige stellingen op ⁷⁾:

⁵⁾ Afbeelding bij Stevin, 3e stuk, 88.

⁶⁾ Om de werken van Stevin de juiste plaats te geven in de ontwikkeling der wis- en natuurkundige wetenschappen zou een studie vereischt worden, die buiten het kader van dit werk valt. Verwezen zij nog naar de paragrafen over Stevin in „Het land van Rembrandt”, Dl. 2: „De Wetenschappen en de Letteren”.

⁷⁾ Ter toelichting diene, dat de stang werkt als een hefboom, waarvan het boveneinde — het steunpunt — met de kinketting achter de kin van het paard om is vastgezet. Aan den langen arm werkt de teugel, terwijl het midden — het „mondstuk” — op de „lagen” (het tandvleesch) van het paard drukt, waardoor het paard wordt ingehouden.

1. Bochten in den stang hebben geen invloed op de werking, mits de onderlinge stand van eindpunten en mondstuk dezelfde blijft. (Een populaire meening was, dat zij de werking versterkten).

2. Een korte onderarm oefent grooter werking uit dan een lange⁸⁾. Bij een gelijke beweging van de hand toch is in het eerste geval de hoek, dien de bovenarm beschrijft, dus de druk op lagen en kin grooter. Weliswaar zal men aan een langen onderarm meer

kracht uitoefenen, doch de juiste maatstaf is hier — naar Stevin terecht inzag —, de beweging.

3. Een lange bovenarm oefent krachtiger werking uit dan een korte. Bij gelijke teugelverkorting beschrijft namelijk het bovineinde een langeren weg naar voren. Stevin dacht zich de werking van den stang ten onrechte als bestaande in den druk (klemming) van den kinketting, dus in de veroorzaakte pijn. Hij beschouwt dan ook niet het bovineinde maar het mondstuk als steunpunt bij de hefboomwerking. De stelling gaat echter in beide gevallen op.

4. Hoe verder het onderende (het „teugelringsraakpunt“) naar voren staat, hoe krachtiger de werking is. Uit een tekening blijkt namelijk gemakkelijk, dat bij gelijke verkorting van den teugel de stang in het eerste geval een grooteren hoek beschrijft. Brengt het paard echter hals en hoofd zoo ver naar voren, dat

⁸⁾ Deze stelling zal misschien menig ruiter nieuw voorkomen. In het bekende „Paardenboek“ van Quadekker (DI. III, p. 21) wordt b.v. het omgekeerde geleerd.

stang en teugel in elkaars verlengde vallen, dan wordt geen werking meer uitgeoefend en is het paard „er tusschen uit”.

5. De kortste kinkettingen geven de meeste „wreetheyt”. Deze stelling zal wel geen toelichting behoeven.

Over dikte en vorm van den stang spreekt Stevin niet, hetgeen in overeenstemming is met zijn bovenvermelde opvatting van de werking van den stang. De bij hem afgebeelde stang heeft dan ook geen „tongvrijheid”, doch is scharnierend op de wijze van een trens. Afzonderlijke trenzen gebruikte men in dezen tijd niet.

Teekenend voor de toenmalige wijze van dressuur en voor de lengte der stangen is, dat ook de tusschenketting (tusschen de einden van den onderarm) een rol speelde. Een der redenen, waarom volgens Stevin een grootere lengte en een meer achterwaartsche stand van den onderarm minder „wreed” voor het paard zijn, is ook dat in dit geval bij het aanhouden van den teugel de tusschenketting eerder tegen de borst van het paard stuit, waardoor verdere aanhouding onmogelijk is!

Bovengenoemde beginselen gaven Maurits aanleiding tot het vervaardigen van een proefstang, in den geest van den lateren van Clatte⁹⁾. Boven- en onderarm waren uitschuifbaar en bovendien scharnierend tot het verstellen van den „raakpuntshoek” (zie stelling 4), waarbij de onderdeelen met vleugelmoertjes werden vastgezet. Een afbeelding komt voor in het vierde stuk der Wisconstige gedachtenissen, p. 214.

Het laatste, doch niet het minst belangwekkende deel van den bundel behandelt Maurits' excursie's op het gebied van boekhouden. Dit is het eenige gedeelte van het gansche werk, waarin Stevin, als concessie aan de boekhouders, die op 's Prinsens domeinen werkzaam waren, „onduitsche” woorden heeft toegelaten. Nadat de Prins zich met zijn gewone grondigheid het „coopmansboekhouden” had eigen gemaakt, legde hij zich toe op de „Vorstelijcke boekhouding”, en voerde hij deze op zijn do-

⁹⁾ „Paardenboek” III—28.

meinen in, waar hij „niemants tegenworsteling in onderworpen en was”.

Ten slotte volgt een hoofdstuk „Boekhouding der extraordinaire finance”, waaronder voornamelijk de krijgskosten verstaan worden, welk hoofdstuk voor de kennis der legeradministratie niet zonder belang is.

Behalve de algemeene administratie, aan welker hoofd de Ontvanger- of Tresaurier-Generaal stond, had men ook de boekhouding van de „dispensen”, die elk een eigen administratie hadden, n.l.: fortificatiën, ammunitie van oorlog (d.i. wapenen en toebehooren), artillerie, vivres en zeezaken. Aan het hoofd stonden commiezen, die weer boekhouders, kassiers enz. onder zich hadden.

Vervolgens geeft Stevin eenige bijzonderheden over de wijze van uitvoering van aardwerken. Deze kon geschieden:

bij aanbesteding (hetzij van het geheele werk aan één persoon, hetzij bij gedeelten aan verschillende personen)¹⁰⁾,

bij schachtwerk (een schacht is een vierkante roede in oppervlak en een voet of „spit” dik),

bij karren en kruiwagens, of

bij daguren.

In het voorlaatste geval werd in elken kruiwagen een looden penning geworpen, welke penningen eens per week of maand werden uitbetaald. Goede contrôle op de „lootwerpers” was bij dit toestel noodzakelijk. In het laatste geval ontving elk arbeider een „kerfstok”, waarop door „kervers” elk uur een kerf gemaakt werd. Van elken kerfstok werd een „tegenkerf” gehouden, die voor contrôle diende.

Ten slotte bepleit Stevin de invoering der „Italiaansche boekhouding” ook bij de administratie der magazijnen en bij de regimenten. Elke man zou alsdan in het „schultboek” (Grootboek)

¹⁰⁾ De bij gevaarlijke werkzaamheden rijkelijke betaling leidde niet altijd tot bespoediging van het werk. Bij Duyck vindt men meermalen b.v.: „Met sappeeren ging men altoos slappelijck voort” waarbij hij somtijds te kennen geeft dat zulks den aannemers en werklieden (soldaten) niet onwelkom was.

zijn eigen posten van debet en credit krijgen. Een ongetwijfeld heilzame maatregel, die 's Lands schatkist belangrijke bedragen bespaard zou hebben.

„Maer alsoo de voortganck van sulcke dingen al te selden ghebeurt”, laat Stevin het bij dit „vermaen” maar blijven.

De administratie van vele magazijnen liet, ook door den langdurigen oorlogstoestand, veel te wenschen over. Stevin zou wel kans zien, deze zaak met behulp der Italiaansche boekhouding in het reine te brengen. Immers, vele facteurs van kooplieden, „met soo groot bewint als dit”, hebben hunne boeken ook steeds klaar om af te rekenen, en niet met één lastgever, maar met verscheidene. Ook dit zou echter een „al te nieuwe sake” zijn, op welker verwezenlijking weinig kans is. Opmerkelijk is echter, dat in dezen tijd reeds de blijkbaar doelmatiger ingerichte administratie in het particulier bedrijf aan die in 's Lands dienst ten voorbeeld gesteld wordt.

HOOFDSTUK IX.

OORLOGSGEBRUIKEN.

Van een eigenlijk „oorlogsrecht” kan eerst gesproken worden sedert het z.g. „Haagsch Verdrag”, gesloten op de eerste Vredesconferentie in 1899. Hoewel het woord van oudsher — reeds bij de Romeinen — in gebruik is, is het in het tijdvak, waarmede wij ons bezig houden, juist, te spreken van „oorlogsgebruiken”. Onze voorouders bezigden de woorden „crijchsrecht”, „crijchsordre”, „crijchsgebruick” voor één en het zelfde begrip, dat in wezen niet anders is dan een gewoonrecht, ontstaan en gegroeid door de eischen der practijk. Zoowel in het belang der oorlogvoerende vorsten en staten als in dat der bevolkingen en niet het minst in dat der strijdenden zelf heeft zich steeds de noodzakelijkheid opgedrongen om den oorlog aan zekere regelen te binden.

§ 1. Krijgsgevangenen.

In de eerste plaats gold dit bij de behandeling van krijgsgevangenen. Reeds ver in de Middeleeuwen terug gaat de practijk van het loskopen of „rantsoeneeren” ¹⁾. Het geldelijk voordeel van den overwinnaar zoowel als diens zelfbehoud — met het oog op eventueele wedervergelding — werkten hierbij samen. De

¹⁾ Bijzonderheden hieromtrent o.a. in „Rekeningen van het Bisdom Utrecht van 1378—1573”, uitg. Heeringa, Werken H. G. 1926. (1e Dl., 1e stuk, 264 vlg.).

hooge losgeldten der Fransche, in Engelsche krijgsgevangenschap geraakte edelen waren, zooals men weet, oorzaak der „Jacquerie”; menig landsheer heeft dan ook het meerendeel zijner goederen en rechten moeten verpanden om zich uit krijgsgevangenschap te bevrijden.

Het zich vrijkopen was echter allerminst een recht, waarop de overwonnene onder alle omstandigheden aanspraak kon maken. Hiertoe toch moesten er geen bepaalde oorzaken zijn van haat, wrok of verontwaardiging bij een of beide partijen. Bij den aanvang van den vrijheidsoorlog was dit, zooals ieder weet, maar al te zeer het geval. Wij behoeven dan ook niet te beschrijven hoe in deze periode de „regelen” des oorlogs werden toegepast; door vele en welversneden pennen is dit geschied. De gevechten bij Austruweel, Dalem, Heiligerlee, Jemmingen, kortom bijna alle ontmoetingen in het open veld tot Nieuwpoort toe, eindigden in ware slachtingen, waarbij of geen of een gering aantal gevangenen gemaakt werden.

De wreedheid der Spanjaarden bij het innemen van steden is eveneens te algemeen bekend dan dat wij hier langer bij zouden behoeven stil te staan. Meermalen, als te Rotterdam ging zij gepaard met een trouweloosheid, die de toch reeds gehate Spanjaarden voor altijd tot een voorwerp van afschuw maakte²⁾, en ook door Spaanschgezinde schrijvers wordt afgekeurd.

In alle oorlogen was het overigens regel, dat stormenderhand genomen steden werden geplunderd, waarbij de weerbare, mannelijke bevolking geacht werd de aanspraak op lijfsbehoud verbeurd te hebben. Hoewel het dooden of mishandelen van weerloozen, vrouwen en kinderen volgens de verschillende artikelbrieven, ook die der Spanjaarden, uitdrukkelijk verboden was, waren deze excessen in de practijk moeilijk te voorkomen. Zoo werden, toen de schans bij Aduard in 1593 door de Spanjaarden door bestorming was genomen, in de „furie” zelfs kinderen over

---

²⁾ De eerste regelmatige capitulatie is die van Bergen in Sept. 1572. De voorwaarden bij Bor 6—298 (uitg. 1621).

de borstwering in de gracht geworpen. De zucht tot plundering was voorts dikwijls oorzaak, dat, indien de soldaten hiertoe kans zagen, zij vòòr of loopende de onderhandelingen over de muren binnendrongen, om aldus hun recht op de „ingenomen” stad te kunnen doen gelden. Op deze wijze geschiedden o.a. de plunderingen van Mechelen en Zutfen, hoewel in het eerste geval zeker, in het tweede waarschijnlijk, met oogluiking der commandanten.

Een eveneens overal geldend gebruik was, dat onbeduidende of zwakke steden, schansen en kasteelen, in het algemeen sterkten, waarvan het nuttelooze der verdediging van te voren vaststond, het recht op „appointement” verbeurden, wanneer zij „het geschut verwacht” hadden, of althans zich niet op de eerste opeiseming overgaven. Mede in dit licht moet ook de schandelijke wraakoefening, te Naarden worden gezien, hoewel hier waarschijnlijk tevens de zucht tot intimidatie der overige Hollandsche steden voorzat, terwijl de Spaansche haat jegens ketters en rebellen het overige deed.

Het te Haarlem gebeurde, welke stad zich op genade en ongenade had overgegeven, was geen schending, doch een overdreven scherpe toepassing van het kriegsrecht, die vermoedelijk eveneens schrikjaging ten doel had, doch waarvan de uitwerking tegengesteld was aan de verwachting. De tijdens het beleg van weerszijden gepleegde wreedheden zijn hier zeker mede van invloed geweest.

Onder andere ontmoeten wij hier als straf- of wraakoefening, dat gevangenen aan één- of twee beenen werden opgehangen, en wel zoo dicht mogelijk nabij den stadsmuur, in het gezicht der tegenpartij, zoodat zelfs de belegerden naar de ongelukkigen schoten om hun lijden te verkorten. Deze straf schijnt vooral op voormalige overloopers toegepast te zijn. De Walen, die voor Haarlem ten offer vielen aan deze afgrijselijke justitie werden er namelijk van beschuldigd, hun eed, bij de overgave van Bergen gedaan, van niet meer tegen den Spaanschen Koning te strijden, te hebben geschonden. Bij de inneming van Zutfen had een dergelijke straoefening plaats gehad, waarvoor De Tassis in

zijn Commentariën de zelfde reden opgeeft ³⁾). Een ander voorbeeld noemt Splinter Helmich in zijn Journaal bij een mislukten aanslag op Tholen ⁴⁾).

Opmerking verdient, dat te Haarlem de Duitschers, in tegenstelling tot alle andere natie's, werden ontslagen onder belofte van nimmer meer tegen den Koning te dienen. De oorzaak dezer clementie is waarschijnlijk de wensch om de Duitsche troepen in het eigen kamp niet te ontstemmen. De Duitsche soldatenwereld toch vormde in zekeren zin een groote familie. Ook de Oversten, als Polweiler, Frondsberg en Eberstein, hadden er belang bij, met het oog op eventueele latere wervingen niet impopulair te worden; vandaar wellicht mede hun voorspraak voor hun Duitsche landgenooten.

De Duitschers plachten elkaar nogal eens te sparen; zoo bij Heiligerlee, waar zij er, anders dan de Spanjaarden, het leven afbrachten. Iets dergelijks had plaats in den slag bij Grevelingen ⁵⁾). Op een zekere bevoorrechte positie der Duitsche of „Overlandsche” huurlingen wijst ook een brief der Duitsche hophlieden, volgens welken den Duitschers het leven geschonken wordt „om heurder Nation, Privilegien en alte Crijchsgebruycx willen” *). Eveneens heeten de Duitschers bij Cornelio „vrije mannen, die elk heer naar verkiezing kunnen dienen”, waarom zij worden vrijgelaten **).

Over de behandeling dezer „vrije mannen” vòòr hun invrijheidstelling vindt men schilderachtige bijzonderheden in het Dagverhaal van De Witt Huberts, waar hun alles behalve benijdenswaardig lot aanschouwelijk wordt verhaald ⁶⁾).

Een verbetering trad eerst in, toen ook de Hollanders gevan-

³⁾ Vgl. Bor 6—303 (uitg. 1621).

⁴⁾ Journaal Splinter Helmich, p. 172 (Kron. H. G. 1875).

⁵⁾ Von Kosz: „Die Schlachten bei St. Quentin und Grevelingen”, Diss. Berlijn 1914. Delbrück IV—222.

*) Bor 6—324. De verdere avonturen dezer troepen ib. 334 (uitg. 1621).

***) Cornelio is de overigens weinig beteekenende schrijver van een „Summario de las guerras civiles”, Brescia 1583.

⁶⁾ Bijdr. en Med. H. G. 1926.

genen in handen kregen, namelijk Bossu in den slag op de Zuyderzee (met ongeveer 300 man), en in Juni 1574 nog omstreeks 250 man in het gevecht bij Wormer. De voorwaarden van overgave van Bossu vindt men bij Bor ⁷⁾. Hier heet het „out krijchsgebruyck”, de manschappen tegen elkaar uit te wisselen of anders tegen een maand soldij vrij te laten. Dit laatste was inderdaad het geijkte bedrag en bleef dit, althans tot na het Bestand.

Het spreekt echter van zelf, dat voor aanzienlijke bevelhebbers het rantsoen hooger was. Zoo vinden wij voor Maarten Schenk in 1584 f 15000, ⁸⁾ voor Ernst van Nassau in 1595 f 10000, ⁹⁾ voor Bucquoi (1599) f 20000, ¹⁰⁾ voor De la Noue in 1582 zelfs 100000 kronen. In het laatste geval sprak ook de omstandigheid, dat hij wegens zijn groote militaire bekwaamheden bij het Staatsche leger niet te vervangen was, een woord mee, zoodat zijn vrijlating eerst na vijf jaar en langdurige moeilijkheden plaats had ¹¹⁾.

De aanzienlijkste onvrijwillige gast uit den ganschen oorlog is wel de Admirant van Arragon, Mendoza, geweest, wien het krijgsgeluk bij Nieuwpoort was tegengelopen. Deze werd, na lange onderhandelingen, ontslagen tegen alle Nederlandsche gevangenen in Spaansche gebieden, onder een borgstelling van f 75000 ¹²⁾.

Het verblijf van den Admirant in de Republiek is van belang geworden, behalve wegens de door zijn bemiddeling aangeknoopte onderhandsche vredesonderhandeling, ook door het feit dat het de aanleiding werd tot het maken van een accoord, op 18 Jan. 1601, waarbij werd bepaald, dat het kwartier van 1599 nog dat jaar geldig zou blijven. Afgezien van dit laatste accoord, waarvan wij den tekst niet hebben aangetroffen, is dat van

⁷⁾ Bor 6—336 (uitg. 1621).

⁸⁾ Journaal Splinter Helmich 256.

⁹⁾ Vervou 67.

¹⁰⁾ ib. 89.

¹¹⁾ Van Meteren 10—172.

¹²⁾ Johan Been, „Krijgsgevangenen ten tijde van de Republiek”. Vragen van den Dag XXXI, 1916.

14 Mei 1602 waarschijnlijk de eerste contractueele vastlegging van het oorlogsrecht t.o.v. krijgsgevangenen.

Hierbij werd 1e een lijst opgemaakt van de rantsoenen der verschillende rangen en categorieën van tot de krijgsmacht behoorenden, 2e een lijst van de bedragen, die voor „teerkost” besteed mochten worden, en gelijk met het rantsoen terug betaald werden, 3e een acte op het „vangen” van vrouwen en kinderen.

De meest voorkomende rantsoenen zijn, voor het voetvolk: Luit.-Kolonel f 700; Kapitein f 600; Luitenant en Vaandrig f 60. Bij de ruitery: Ritmeester f 1000; Luit. f 200; Cornet f 160; dus belangrijk hooger dan bij het voetvolk. Verder voor alle soldaten, ruiters, sergeanten en „minder officiers” (d. i. onderofficieren) een maand soldij. Binnen 48 uur na de betaling van rantsoen, teerkost en „sluitgeld” (dit laatste kwam als emolument ten voordeele van den Provoost) moesten alle gevangenen worden ontslagen. De teerkosten bedroegen voor soldaten per dag 10 schellingen (van ouds was het bedrag 3 stuivers), voor onderofficieren 15, voor officieren 20 schellingen. Ritmeesters en kapiteins mochten zich doen „tracteeren” naar eigen discretie, mits natuurlijk tegen vergoeding. Wat boven de genoemde bedragen aan teerkost besteed werd, behoefde niet vergoed te worden en kwam dus ten nadeele van den bewaker.

Wat het derde punt aangaat, mochten vrouwen en jongens beneden 12 jaar niet gevangen of op rantsoen gesteld worden. Dit laatste schijnt veel bij „grensverkeer” te zijn voorgekomen, immers in den zelfden zin wordt bepaald dat dit voortaan zonder paspoort verboden zal zijn, ter judicature van den „politieken magistraat”¹³⁾.

Het opsluiten der krijgsgevangenen geschiedde in de stedelijke gevangenissen, veelal de stadspoorten of andere hiertoe ingerichte gebouwen. Vele steden bezaten geen eigenlijke gevangenis, althans geen logies voor een eenigszins belangrijk

¹³⁾ Duyck III—359.

aantal personen. Te Delft was dit b.v. tijdens het verblijf van Prins Willem aldaar het geval, zoodat de gevangenen zooveel vrijheid genoten dat het den Prins bedenkelijk voorkwam, waarom de Staten van Holland den Kapitein Uyttenbroek aanschreven, de gevangenen te Delft in goede verzekerdheid te houden ¹⁴).

Over het te werk stellen van gevangenen verhaalt Joh. Been in het zelfde artikel eenige bijzonderheden, blijkbaar ontleend aan de Resolutiën der Staten van Holland. Zoo te Rotterdam en te Delft in 1574. De aard der werkzaamheden blijkt echter niet, behalve dat in Delft gewerkt werd aan de „forteresse”. Een later voorbeeld van dit laatste vinden wij in het belegerde Sluis in 1587 ¹⁵).

Voor al in het begin van den oorlog waren aan Nederlandsche zijde veel galeien in gebruik. Het blijkt echter niet, dat hierop, in navolging van de in zuidelijke landen heerschende practijk, op eenigszins belangrijke schaal krijgsgevangenen gebruikt werden. Sonoy stelde, toen de stad Hoorn over het onderhoud der in 1574 gevangen genomenen bezwaar maakte, voor, 50 der sterkst gebouwden op een galei te plaatsen, of anders het geheele aantal te executeeren, welk voorstel echter tot geluk der betrokkenen, niet tot uitvoering is gekomen. In lateren tijd wordt van een „gemeene Lands Galei” gewag gemaakt, waarop in 1597 een drietal gevangenen van Turnhout werden gezonden.

Het loon voor deze werkzaamheden was in het algemeen gelijk aan den teerkost, d.w.z. dat de gevangene zijn teerkost zelf verdiende. Daar het boven den teerkost bestede later op den gevangene verhaald werd, zien wij b.v. dat de Spaansche gevangenen te Medemblik zich bij de Staten van Holland beklagen, dat er voor hun teerkost te veel besteed, althans in rekening gebracht werd, waarover de cipier dan ook door de Staten „op zijn nummer gezet” werd. Evenzoo werd de cipier van de Voorpoort te Den Haag door de Staten berispt, daar hij per man

¹⁴) Joh. Been, zie hiervóór, noot 12.

¹⁵) Bor 23—5 (uitg. 1621).

niet minder dan 6 stuivers per dag in rekening gebracht had.

Het behoeft geen betoog, dat vooral bij langdurige gevangenschap het bedrag van teergeld plus rantsoen tot een voor de betrekkingen van den gedupeerde moeilijk op te brengen som aanwies. Meermalen werden in dit geval collecte's o.a. in de kerken gehouden. Daar de vijand dit wist en de grootte van het rantsoen er wel naar bepaalde, werd dit soms verboden, b.v. in Febr. 1589 door de Staten van Holland. In 1601 zien wij daarentegen dat een dergelijke inzameling ten behoeve van den echtgenoot van een zekere Leentje Cornelis door de Staten uitdrukkelijk wordt toegestaan en zelfs aanbevolen.

Wij vestigden reeds de aandacht op de langdurige onderhandelingen over de vrijlating van De la Noue en den Admirant. Vooral de eerste zijn merkwaardig¹⁶⁾. Zij toonen ons welke omstandigheden, als familiebetrekkingen, hoogere en lagere politiek, hierbij zoal van invloed waren. Een merkwaardig voorbeeld hiervan is ook dat van Paulus van Loo, voormalig Drost van Muiden, in 1575 in Hollandsche krijgsgevangenschap geraakt en te Den Haag opgesloten. Op verlangen van eenige soldaten, wier Hopman te dier tijde in Spaansche handen viel en te Utrecht hard werd behandeld, werd van Loo gedurende een week op water en brood gesteld, gepaard met sluiting in de boeien. Zijn echtgenoot trachtte vergeefs haar man verlost te krijgen. Nadat Van Loo ten slotte in gevangenschap was gestorven, moest zij nog f 650 betalen, benevens f 600 aan de soldaten van bovengenoemden Hopman, waarschijnlijk het rantsoen, dat zij voor dezen hadden betaald.

Ook de Spaansche gevangenen, een 160 tal, die in 1588 van de Onoverwinnelijke Vloot werden binnengebracht, werden eerst in April 1590 aan Parma uitgeleverd na zeer langdurige onderhandelingen, waarbij de Staten herhaaldelijk met toepassing van het kriegsrecht, d. i. met executie hadden gedreigd, voor een bedrag van f 100 per man aan rantsoen en teerkost. Het geldgebrek, waarmee zoowel de Staten als Parma te kampen

¹⁶⁾ Zie hiervoor, noot 11.

hadden, was oorzaak dezer hardnekkigheid.

Het spreekt van zelf, dat behalve rantsoeneering ook uitwisseling veel werd toegepast, vooral tijdens belegeringen. Zij geschiedde man tegen man, waarbij echter ook de rang in aanmerking kwam. Voor Deventer werd in 1578 voorgesteld, een vaandrig te lossen tegen zooveel man als hij „payen ofte solden” verdiende ¹⁷⁾. Vaak echter werd dit geweigerd uit vrees voor door den ontslagene te verstrekken inlichtingen.

Het te lang wachten met rantsoeneeren had echter zijn bedenkelijke zijde: niet alleen kwam het veel voor dat gevangenen aan 's vijands zijde dienst namen, maar wij vinden ook, dat een dergelijke ongeduldige, een te Bredevoort gevangen zittend soldaat uit Zutfen, zijn garnizoen in handen van den vijand speelde ¹⁸⁾.

Naar mate de oorlogvoering langzamerhand meer in geregelde banen geraakte en de scherpste kanten afsleten, kwam ook in de behandeling der gevangenen meer eenheid. In den regel werden de soldaten kort na, somtijds zelfs onmiddellijk na het gevecht vrijgelaten, indien een of meer officieren gevangen bleven als borg voor het rantsoen ¹⁹⁾.

Bij alle gevechten, maar vooral bij kleine ondernemingen, aanslagen e.d. was een der grootste moeilijkheden van de aanvoering, te voorkomen dat de soldaten ten eigen profijte aan het maken van gevangenen en buit togen, zonder zich om het doel der actie verder te bekommeren. Menig gevecht is door dit euvel verloren, menige aanslag mislukt. Het in 1595 door Heraugièrre genomen Lier b.v. werd heroverd doordat de door de geheele stad verspreide, plunderende troepen bij de nadering van het ontzet eenvoudig niet te hereenigen waren. Elk zorgde alleen voor zijn eigen buit en gevangenen, met het gevolg dat omstreeks 400 man er het leven bij inschoten; verscheidenen ook wisten, hun hoptieden schandelijk in den steek latende, hun

¹⁷⁾ Journaal Helmich 202.

¹⁸⁾ Van Meteren 11—207; vgl. Bor 18—33 (uitg. 1621).

¹⁹⁾ Van Meteren 20—390; Duyck II—220.

aardsche goederen in Bergen op Zoom in veiligheid te brengen ²⁰). Andere gevallen van dezen aard zouden gemakkelijk zijn aan te halen.

Niet alleen het maken, doch ook de verdeeling van den buit gaf meermalen aanleiding tot moord en doodslag.

In de „generale articulen”, in 1597 vastgesteld, werden dan ook het „vangen” van vijanden en het plunderen van goederen uitdrukkelijk verboden, zoolang de aanwezige „generael commandeur” het bevel of daartoe vastgestelde teeken niet had gegeven. Tevens werd hierbij bepaald, dat de opbrengst van gevangenen en van buit ten deel zou vallen aan allen, die „totten exploite bescheiden ende daer present geweest zijn”, en dat de buit volgens „ordre, daerop gemaect” verdeeld zou worden ²¹). Het eigenmachtig uittrekken van kleine troepjes om gevangenen of buit te maken was een der gevaarlijkste ziekteplekken der toenmalige discipline. Alle krijgsartikelen bevatten hiertegen dan ook strenge bepalingen.

Verschillende malen ontmoeten wij de uitdrukking „kwartierbreken”, d.w.z. verbod om kwartier te geven.

In 1582 verbood Anjou bij plakkaat van 19 Mei het geven van kwartier aan soldaten, die „besijden des wechs” en niet onder hun vendels trokken, dus z.g. „moescoppers” ²²).

Willem Lodewijk deed in 1584 aan Verdugo weten, dat vrijbuiters en roovers voortaan niet meer zouden worden gerantsoeneerd, aangezien dezulken gaarne een maand soldij waagden voor buit en gevangenen, die somtijds een duizend gulden opbrachten ²³). Dergelijke bepalingen gaven echter, zooals te begrijpen is, tot weerwraak aanleiding. Zoo werden in 1589 36, op een strooptocht bij Sneek gevangen gemaakte vrijbuiters te Leeuwarden onthoofd. Als antwoord hierop werden in Juli van

²⁰) Van Reyd 12—471.

²¹) De artikelen bij Duyck II—471. Wegens oneenigheid over buit werd in 1588 de kapitein Floris van Groenevelt door zijn vaandrig overhoop gestoken; v. Buchell 177.

²²) Bor 17—23 (uitg. 1621).

²³) Baudart van Deynse, „de Nassausche Oorlogen”, 460.

het zelfde jaar 11 man van Willem Lodewijks vendel, die in een regelmatig gevecht waren krijgsgevangen gemaakt, insgelijks onthoofd, nadat ze hiertoe door den hopman, tot wiens vendel bovengenoemde vrijbuiters behoord hadden, gekocht waren ²⁴). (Krijgsgevangenen golden namelijk als persoonlijk bezit van dengene, in wiens macht zij waren. Stelde een ander om een of andere reden prijs op een gevangene, dan kon hij dezen verkrijgen door met geld over de brug te komen, waarvan verscheidene voorbeelden zijn aan te wijzen) ²⁵).

Een volgend geval deed zich voor in Jan. 1593, toen Mansfelt zoowel het kwartier geven aan Staatsche soldaten als het betalen van contributie verbood. De bedoeling was blijkbaar, den Staten een deel hunner inkomsten te ontnemen en tevens de eigen onderdanen te beschermen ²⁶). Het antwoord was een plakkaat van de Staten, waarbij eveneens het kwartier geven verboden werd en tevens het weigeren van contributie met „rooff ende brant” bedreigd werd ²⁷). Op regelmatige gevechten en den strijd om vestingen hadden ook deze plakkatens blijkbaar geen betrekking. De moeilijkheid, ze te handhaven, bestond, behalve in de met zekerheid te wachten represailles, vooral in het feit, dat de grens tusschen vrijbuiters en geregelde troepen destijds zeer moeilijk te trekken was ²⁸). Van drastische gevolgen bemerken wij dan ook weinig. Alleen vinden wij bij Duyck dat in het voorjaar van '94 te Lier elf onzer soldaten werden opgehangen, echter „sonder dat men wist waeromme ende off sij 't kwartier wilden breken dan niet” ²⁹). Met het insgelijks ophangen van een twaalfstal Duitsche gevangenen te Bergen op Zoom was het incident gesloten. Het behoeft wel geen betoog dat de bij wijze van ambacht dienende soldaat in het algemeen

²⁴) Van Reyd 279.

²⁵) Vasquez I—386; II—147.

²⁶) Duyck I—163.

²⁷) Beide plakkatens bij Bor 30—676 en 677 (uitg. 1684).

²⁸) Als kenmerk werd somtijds beschouwd het niet voeren van een vaandel: Duyck I—359.

²⁹) Duyck I—347.

van dergelijke van hoogerhand gelaste gestrengheid afkeerig was. (v. Meteren 17—306).

Twijfel aangaande het al of niet breken van het kwartier deed zich voor na den slag bij Turnhout, welk misverstand gelukkig aanstonds werd tuit den weg geruimd ³⁰).

Ernstiger was het geval dat zich in 1603 voordeed, toen namelijk Bucquoi eenige onzer soldaten uit Oostende, op de Vlaamsche kust geworpen zijnde, liet ophangen, naar zijn zeggen op last van den Aartshertog, en aldus het kwartier van ~~Jan Mei~~ 1602, waarvan boven sprake was, brak. Maurits, die anders nimmer overdreven gestrengheid aan den dag legde, begreep dat, wilde men niet van kwaad tot erger komen, hier krachtige maatregelen noodig waren. Met advies van den kriegsraad werd bepaald, dat uit 169 aanwezige gevangenen door loting 12 man ter dood bestemd zouden worden. Bucquoi's even wreed als onvoorzichtig bedrijf kostte zodoende wederom aan elf onschuldigen het leven (één man, een Duitscher, werd op voorpraak van Ernst Casimir het leven geschonken) ³¹).

Tot degenen, die, indien de krijgsfortuin hun tegenliep, op geen kwartier hadden te rekenen, behoorden in de eerste plaats de aan weerskanten steeds in vrij grooten getale aanwezige overloopers. Vooral werd van Staatsche zijde met groote gestrengheid opgetreden tegen de z.g. „Bergverkoopers”, d.w.z. zij die deel hadden uitgemaakt van het garnizoen van Geertruidenberg, welke vesting in 1589 aan Parma was verkocht. Het plakkaat tegen hen en de volledige lijst hunner namen zijn te vinden bij Bor ³²). Aan het plakkaat werd, althans in de eerste jaren, streng de hand gehouden.

Aan Späänsche zijde gold het zelfde voor de „Gemutineerden” van Sichem, St. Andries, Hoogstraten, die zich met Prins Mau-

³⁰) Duyck II—220, 222. Over het „kwartier houden” zie Jan van Nassau, K 924, f. 83.

³¹) Van Meteren 25—470; Vervou 154. Volgens den eerste was een der manschappen „verboden door een jonge dochter, om zijn jeugd en andere redenen”.

³²) Bor 26—10 (uitg. 1621).

rits hadden verdragen. Het gevaar, aan de uitsluiting verbonden, was, dat deze gebannenen in voorkomend geval ook zelf zonder mededoogen te werk gingen, zooals o.a. Vervou mededeelt van de „Groene geuzen”, de muiters van 1603 ³³).

Somtijds werd ook aan bepaalde compagnieën, als bij afspraak, geen kwartier gegeven, wegens vroegere ongerechtigheden of veeten. (St. Leger II—212).

— Van Spaansche zijde werden in de eerste jaren van den oorlog meestal de predikanten van verdrag uitgesloten, en bij inname van steden terechtgesteld, als te Haarlem, Oudewater, Dendermonde, Nuys ³⁴).

Ten slotte werden spionnen en boodschappers, die vermoemd in of uit een vesting trachtten te geraken, bij gevangenneming terechtgesteld, evenals alle niet-soldaten die bij een dergelijke gelegenheid gevat werden ³⁵).

Overigens dient opgemerkt te worden dat het deelnemen aan aanslagen onder vermomming, wat veelvuldig voorkwam, niet als een eigenlijke schending van het oorlogsrecht werd aangemerkt. De soldaten, die b.v. als boeren en boerinnen verkleed, de poortwacht van de schans bij Zutfen overvielen en afmaakten (1591), een soortgelijk feit als het afloopen van de poort van Amiens (1597), deden dit uit den aard der zaak op eigen risico; nergens blijkt echter, dat deze feiten als verraderlijk werden aangemerkt, of tot protesten of represailles aanleiding hebben gegeven, wat in den tegenwoordigen tijd zeer zeker het geval zou zijn.

In het algemeen kunnen wij zeggen, dat, ook nadat de verwoede Hollandsch-Zeeuwsche volksoorlog van 1572—'76 in laatstgenoemd jaar was afgesloten, de krijg, althans tot het Bestand, nog steeds een wreedaardig karakter behield. Als in iederen oorlog zijn overigens vele schendingen van accoord en overtredingen van het kriegsrecht het gevolg van slechte disci-

³³) Vervou 151.

³⁴) Van Meteren 5—100; 12—215; 13—234.

³⁵) Duyck I—96.

pline en gebrek aan toezicht. Het behoeft ook wel geen betoog, dat b.v. op de vele ruitertochten in de afgelegen Brabantsche of Limburgsche bosschen en heidevelden de oorlogsregelen niet verder in acht genomen werden dan het den soldaat in zijn kraam te pas kwam.

Afgezien van het feit, dat bij veel gevechten geen kwartier werd gegeven, werden ook dikwijls gevangenen tijdens of kort na den slag omgebracht. Zoo bij Turnhout wegens een onverwachten aanval van eenige uit de vlucht teruggekeerde Spaansche ruiters, waardoor het bewaren van gevangenen gevaarlijk scheen te worden; na den slag bij Nieuwpoort uit weerwraak over Ernst Casimirs nederlaag des morgens bij Leffingen; bij een uitval uit Bergen op Zoom tijdens het beleg van 1588 werden ongeveer 70 gevangenen omgebracht na het opnieuw ontbranden van het gevecht ⁽¹⁶⁰³⁾ ³⁶); in het gevecht bij Xantén gaven de Staatschen geen kwartier uit weerwraak over het sneuvelen van den jongen Adolf van Nassau, ook al was dit geheel regelmatig geschied ³⁷). Dit zijn slechts enkele voorbeelden uit vele.

Van een dergelijke geheel onredelijke wraakoefening werd ook Splinter Helmich als Hopman het slachtoffer na de overgave van het kasteel Well in Limburg in 1586 ³⁸).

Gevangenen van hoogen rang werden in het algemeen als zoodanig behandeld. Van den Admirant vernemen wij zelfs dat hij in Den Haag aan maaltijden genoodigd werd en aan den bekenden tocht met den zeilwagen deelnam, hoewel het niet ontbrak aan stemmen van protest tegen deze handelwijze tegenover den man, onder wiens verantwoordelijkheid nog kort te voren zooveel wreedheden hadden plaatsgevonden, o.a. de beruchte moord na de inneming van het kasteel Broek ³⁹).

Berucht om zijn wreedheid jegens weerloozen was de markies van Roubaix, burggraaf van Gent, van wien wij twee maal ver-

³⁶) Bor 25—339 (uitg. 1684); zie ook Duyck II—156.

³⁷) Baudart van Deynse, 834 vlg.

³⁸) Journaal Helmich, 271.

³⁹) Van Meteren 20—386 vlg.; vgl. Coloma 512.

nemen dat hij gevangenen eigenhandig doorstak ⁴⁰⁾. Misschien zouden nog meer feiten van dezen aard op zijn dienststaat geprikt hebben, indien niet in '85 een van Gianibelli's vuurschepen een einde gemaakt had aan zijn weinig eervolle loopbaan.

Ook aan Nederlandsche zijde ontbrak het af en toe niet aan ergerlijke schendingen van het oorlogsrecht.

Te Medemblik (1572), waar na de inneming der stad door de Geuzen de meeste inwoners op het kasteel gevlucht waren, gebruikten de aanvallers de vrouwen en kinderen uit de stad tot dekking tegenover de bezetting van het slot, en dwongen aldus de tegenpartij, de verdediging op te geven ⁴¹⁾. Op de zelfde wijze werd in Febr. 1580 het kasteel van Leeuwarden ingenomen, waar men, behalve vrouwen, ook eenige katholieke geestelijken tot den zelfden dienst preste ⁴²⁾.

Een enkele maal vinden wij melding gemaakt van „gevalste looden”, zonder dat blijkt, waarin de bewerking bestond; misschien worden hiermede vergiftigde kogels bedoeld ⁴³⁾. Een ander gebruik van vergif als oorlogsmiddel vinden wij bij het beleg van Oostende, waar de Hollanders een duinpan met drinkwater vergiftigden, wat voor de Spanjaarden een groot ongemak opleverde ⁴⁴⁾. Verder werd bij het verdrijven van vijanden uit mijngangen veel gebruik gemaakt van vergiftigden rook, terwijl ook reeds gasprojectielen — hoewel nog sporadisch — gebruikt werden.

Het bovenbeschreven kwartier van 1601 is tot aan het Bestand geldig gebleven, en heeft blijkbaar aan de behoeften voldaan. Na de hernieuwing van den strijd in 1621 rees er af en toe misverstand over het kwartier. Ten einde te voorkomen dat de krijgsgevangenen hiervoor het gelag zouden moeten betalen, werd na het ontzet van Bergen op Zoom (3 Oct. 1622) op een vriendschappelijke bijeenkomst van eenige beiderzijdsche officie-

⁴⁰⁾ Van Meteren 10—171; 12—214.

⁴¹⁾ *ib.* 4—69.

⁴²⁾ *ib.* 10—166; Vervou 14.

⁴³⁾ *Journal Helmic*, 202.

⁴⁴⁾ Fleming, Oostende, 71.

ren een nieuw kwartier gemaakt, waarbij het oude grootendeels werd vernieuwd, met aanvulling van eenige leemten. Het kwartier strekte zich namelijk ook uit over officieren, edelen e.d. die, zonder tot de eigenlijke krijgsmacht te behooren, of een commando te bekleeden, het leger volgden. Voorheen werden deze personen niet tegen vast rantsoen, doch eerst tegen somtijds buitensporige losgelden vrijgelaten. Ook boden en loopers werden thans in het kwartier opgenomen, alsmede de auditeur, fiscaals, enz. ⁴⁵⁾.

§ 2. Gebruiken bij inneming van steden.

Een der groote verschillen tusschen het hedendaagsche en het vroegere oorlogsrecht is, dat tegenwoordig alles wat door den krijg verworven wordt, als krijgsgevangenen, buit, wapenen en andere goederen, het eigendom wordt van den staat. Vroeger was dit anders, zooals wij reeds zagen wat krijgsgevangenen betreft. Zoo bevat het „Discurso” van Sancho de Londoño een oud-Spaansch gedichtje van 18 drieregelige coupletten, waarin wordt opgesomd, wat, van den vorst af tot den soldaat toe, elks aandeel is aan den buit in een veroverde stad. Londoño betreurt het, dat hieraan in zijn tijd niet meer de hand wordt gehouden, daar dit veel wanorde en twist zou voorkomen. Een overblijfsel hiervan is, dat nog in veel later tijd de Generaal der artillerie het recht had op de kerkklokken, natuurlijk met de bedoeling, deze tot geschutmetaal te doen versmelten ⁴⁶⁾.

Het plunderen eener stad was voor de soldaten een buitensporige, vooral waar het rijke koopsteden als Maastricht en Antwerpen betrof; voor de burgerij echter een gevreesd schrikbeeld. Elke plundering toch ging met doodslag en mishandeling gepaard. Zoo lezen wij dat te Oudewater zelfs vrouwen voor enkele daalders verkocht werden ⁴⁷⁾. Het zelfde geschiedde na de

⁴⁵⁾ De volledige tekst in „Bergen op den Zoom, beleghert enz.” p. 325 vlg.

⁴⁶⁾ Hierover: J. B. Sivré, „Het in beslag nemen der klokken bij het veroveren eener plaats” (Maasgouw 1879, 113) en G. D. Franquinet *ibid.*, 117.

⁴⁷⁾ Bor 8—122 (uitg. 1621).

inneming van Valenciennes (1566) onder trommelslag⁴⁸). Bestond het vermoeden, dat de bewoners een deel hunner bezittingen verborgen hielden, dan moesten dikwijls martelingen dienen, om de al of niet aanwezige achtergehouden rijkdommen te voorschijn te brengen. Ten slotte werd in de verwarring dikwijls al dan niet opzettelijk brand gesticht, waardoor niet zelden een groot deel van de stad in de asch gelegd werd. In het algemeen waren de bevelhebbers geen voorstanders van plundering, overtuigd als zij waren van den slechten invloed op de tucht, die ervan uitging. Zoo mogelijk namen zij liever een stad door verdrag of lieten zij de plundering afkopen.

De bovenbedoelde buitensporigheden waren trouwens in alle krijgsrechten verboden. Zoo wordt reeds in de artikelbrieven van Karel van Gelder het doen van overlast aan kerken, kluizen, kloosters, kraamvrouwen, „jonckvrouwen” en ouden van dagen op lijfstraf verboden⁴⁹). Ook Londoño eischt in de door hem aan het einde van zijn „Discurso” voorgestelde artikelen voor de zelfde feiten, ook al worden zij in de „furia” der overwinning gepleegd, de doodstraf. Dikwijls werd een zekere tijd voor de plundering bepaald, b.v. drie dagen. In de practijk hield deze sterk verband met hetgeen er in de stad te halen viel. Soms tijds ook ging de plundering min of meer ordelijk in haar werk. De Spaansche Kapitein Villalobos y Benavides schildert ons b.v. in zijn „Comentarios” een tafereel, waar de commandant na de inneming der stad tot de op de markt aangetreden soldaten als volgt het woord richt: „Mijne heeren, doet Uw voordeel met hetgeen gij gewonnen hebt,” waarna de heeren, aan dit oor alderminst doof, zich door de stad verspreidden.

Voor al in de eerste jaren van den oorlog hadden van de zijde der Geuzen veel geweldenarijen tegen geestelijke gestichten en hunne bewoners plaats. Londoño getuigt het — ten overvloede — herhaaldelijk in zijn Gedenkschrift⁵⁰). Men meene echter niet dat de tegenpartij, en zelfs de anders zoo devote Spanjaar-

⁴⁸) Bor 3—98.

⁴⁹) Geldersche Oudheden, van Mr. G. van Hasselt, 1806, cap. XXV.

⁵⁰) Londoño, Gedenkschrift 19, 85, 91.

den, zich hieraan niet schuldig maakten. Vooral te Mechelen lieten de laatsten zich in dit opzicht niet onbetuigd ⁵¹).

Het doorstaan van een beleg was voor een stad op zich zelf reeds een zware beproeving. De invloed van ondergane ontberingen, ondervoeding, vaak gepaard gaande met het nuttigen van schadelijke of bedorven spijzen, deed zich dikwijls ook na het beleg nog gevoelen in den vorm van pestziekten, terwijl de doorgestane angst, spanning en schrik zich somtijds nog op een later geslacht wreekten. Volgens Villalobos was dit ook in zijn tijd het algemeen gevoelen, ⁵²) en was vooral Catelet (in 1595 door de Spanjaarden veroverd) er een voorbeeld van. Ook het feit, dat in dezen tijd in de Fransch-Nederlandsche grensstreken ongeveer twee jaar lang een pestziekte woedde, schrijft hij hieraan toe.

Zeer dikwijls lezen wij dan ook, dat de burgerij, in het bijzonder het vrouwelijk gedeelte, alle moeite aanwendde om het garnizoen tot overgave te bewegen, te meer daar in de meeste steden een min of meer sterke minderheid onder de burgerij aanwezig was, die de partij van den belegeraar was toegedaan. Grave b.v. (1586) ging op deze wijze verloren, wat den commandant Van Hemert en twee kapiteins het hoofd kostte.

In het algemeen waren het zwakke of op oude wijze versterkte steden, die door bestorming vielen (Oudewater, Bommene, Maastricht). In lateren tijd werd het meer en meer gewoonte, de vesting op te geven, wanneer de vijand op of in den hoofdwal „gelogeerd” was, of indien een bestorming was afgeslagen. In deze richting werkte ook het feit, dat de oorlog in de jaren na omstreeks 1585 langzamerhand wat van zijn scherpte verloor. Van weerszijden werd men bedachtzamer; de krijg werd, zooals bij langeren duur steeds geschiedt, meer „handwerk”. Zoowel soldaten als bevelhebbers waren er afkeerig van, het uiterste te verwachten. Eigenaardig is, hetgeen wij omtrent enkele kleine plaatsen als Lochem en Doetinchem vermeld vinden.

⁵¹) Van Meteren 4—76.

⁵²) Villalobos, Comm. 32.

Deze zwak versterkte stadjes werden namelijk met beiderzijds goedvinden neutraal verklaard, waardoor beide partijen van de noodzakelijkheid eener bezetting ontheven waren. Hetzelfde geschiedde met het graafschap Meurs. In 1604 werden volgens een gesloten overeenkomst de kasteelen van Hoogstraten en Wouw afgebroken, als zijnde voor beide partijen schadelijk. (St. Leger II—395, 401, 76 noot 2). Vooral goede, oude soldaten waren te moeilijk te vervangen om ze zonder bepaalde noodzaak op te offeren. Maurits en Willem Lodewijk waren dan ook, in tegenstelling tot de Staten, voor het opgeven van Oostende toen huns inziens verdere tegenweer geen zin had. Kleine en verouderde steden en schansen capituleerden meestal na de eerste opeisching of na de eerste „volée”. Geschiedde de opeisching door vooruitgezonden troepen, dan stelde de bezetting dikwijls den eisch: „het geschut te zien”; een alleszins verstandige voorzorgsmaatregel⁵³). In den regel werden dan dragelijke voorwaarden toegestaan, als het uittrekken met wapenen en bagage. Wachtten dergelijke kleine plaatsen te lang met capituleeren, b.v. tot na de derde „volée”, dan werd geen keus meer gelaten dan tusschen het afwachten eener bestorming, die meestal met den ondergang der bezetting eindigde, of overgave op genade en ongenade⁵⁴).

Zoodoende zien wij het eigenaardige verschijnsel, dat een bezetting die haar plicht tot het uiterste toe vervuld had, een harde of vernederende behandeling onderging, als het uittrekken zonder wapens en bagage en met een stokje in de hand, of wel, in strijd met alle tegenwoordige begrippen van ridderlijkheid en fatsoen, geheel of ten deele — en dan na loting — ter dood gebracht werd. Een dergelijk lot trof de dappere verdedigers van Sichem (1578)⁵⁵), en van het slot Karpen in Jan. 1579⁵⁶). Het zelfde geldt voor het huis te Weert (Oct. 1595), waar van

⁵³) Duyck I—276.

⁵⁴) Duyck I—284, 409; ib. 276, 278, 406.

⁵⁵) Bor 12—14 (uitg. 1621); Strada Dec. I—9—473.

⁵⁶) Bor 13—85; Strada Dec. II—1—18.

de 41 man sterke bezetting er 15, die tot een ander garnizoen behoorden, mochten vertrekken, terwijl van de overigen de helft, nevens den bevelhebber, tot ophanging werden veroordeeld, waartoe de betrokkenen, door het trekken van strootjes, moesten loten. Dit alles omdat ze „voor zoo'n gat het geschut verwacht hadden". Vere handelde hierin op last van Maurits, die anders bekend stond om zijn gematigdheid jegens gevangenen.

De verklaring van dit schijnbare gebrek aan ridderlijkheid zullen wij moeten zoeken in het feit, dat de opvattingen omtrent de verdediging van vestingen van de tegenwoordige verschilden. Volgens de moderne zienswijze is het de plicht van een commandant en bezetting, een hun toevertrouwen post, hoe zwak ook, tot het uiterste te verdedigen. Een dergelijken eisch aan het toenmalig krijgsvolk te stellen, lag niet in den geest des tijds, en zou trouwens aan doovemans deur geklopt zijn. Het afwachten van geschut en bestorming in een van te voren verloren plaats gold niet als een daad van zelfverloochening of plicht, maar eenvoudig als roekeloosheid, waarvan de bedrijver de gevolgen zelf maar had te dragen.

Hierbij kwam een practische reden. Werd in bovenbedoelde gevallen kwartier gegeven, dan bestond voor het kleinste troepje de mogelijkheid, een geheel leger voor een kasteel, kerk of kleine schans op te houden, wat de oorlogvoering noodeloos omslachtig en duur zou maken.

Ten slotte zij opgemerkt, dat het hier geschetste karakter der oorlogvoering niet speciaal op de Nederlanden betrekking had. Bij bestudeering van den gelijktijdig gevoerden krijg in Frankrijk, met name van de veldtochten van Parma, Fuentes en Albertus tegen Hendrik IV, zooals wij deze uitvoerig uit de werken van Villalobos, Coloma en Campana leeren kennen, blijkt, dat al de genoemde gebruiken en opvattingen ook daar inheemsch waren.

§ 3. Voorwaarden van overgave.

Zooals wij boven zagen, was het geenszins een onafwijsbare plicht, een vesting zoo lang mogelijk te verdedigen. Integendeel,

deze plicht hield op, zoodra redelijkerwijs voldaan was aan den jegens de betaalsheeren gedanen eed, en aan de toenmalige, zeer vage, opvattingen van krijgsmanseer. Verder hield zij zeer nauw verband met de mogelijkheid van ontzet. Was geen ontzet „voorhanden”, dan ging men meestal spoedig over tot onderhandelen, met het nog in de vesting aanwezige weerstandsvermogen als troef. Hoe meer de gedwongen overgave nabij was, hoe ongunstiger meestal de voorwaarden werden, zoodra teē slotte slechts overgave op genade of ongenade over bleef ⁵⁷). Dikwijls was zodoende een „eervolle aftocht” de belooning voor een weinig eervolle verdediging, b.v. bij Rijnberk in 1597 ⁵⁸). Dikwijls was de burgerij, om begrijpelijke redenen, eerder tot overgave geneigd dan de bezetting, hoewel hierbij uit den aard der zaak de overheerschende staatkundige en godsdienstige gezindheid een groote rol speelde. Ook het omgekeerde was meermalen het geval b.v. te Mechelen en Zutphen in 1572, waar de bezetting zich tijdig in veiligheid bracht en de burgerij aan haar weinig benijdenswaardig lot overliet.

Was de commandant den toestand slecht meester, dan verscheen vaak een deel der bezetting op de wallen om mee te onderhandelen (Rijnberk, 1597); soms vergezeld door het oproerigste deel der burgerij. Niet zelden werden vestingen eigendunkelijk door de bezetting overgegeven, als gevolg van munitierij, waarbij enkele malen zelfs de commandant werd uitgeleverd, terwijl de bezetting zelf in 's vijands dienst overging ⁵⁹).

Het werd een vestingcommandant steeds zwaar aangerekend, indien hij de stad overgaf terwijl ontzet in de nabijheid was. Het ontzettingsleger bleef dan ook meermalen zoo lang mogelijk in het gezicht der vesting, om de overgave te vertragen. Door vuren op kerktorens e.d. onderhield men in dit geval de verstandhouding. Was de nood in de vesting op het hoogst, dan

⁵⁷) b.v. te Grol, 1597 („Maurits' veldtocht van 1597”. Diss. v. d. Hoek, p. 85, 86).

⁵⁸) ib. 65 vlg.

⁵⁹) Bergen op Zoom en Breda in 1577, Delfzijl in 1580. (Van Meteren 6—123; Bor 15—218).

gaf de bezetting dit veelal te kennen door het uitsteken van een zwarte vlag.

Het openen der onderhandelingen geschiedde, evenals het op-eischen, door een trompetter of trommelslager als parlementair, welke functie destijds niet van gevaar ontbloot was. Ook voor onderhandelingen over het lossen van gevangenen, over wapenschorsing tot het weghalen der gesneuvelden, en dergelijke opdrachten werden trompetters gebezigd. Behalve muzikale eigenschappen en kennis der signalen werd van een dergelijk persoon daarom ook geëischt, dat hij goed zijn woord kon doen, zijn oogen goed de kost kon geven en zich niet gemakkelijk liet uithooren.

Voor de eigenlijke onderhandelingen werden — meestal twee — bekwame officieren of regeeringsleden uitgezonden, nadat hiervoor gijzelaars („ostagiers”) waren gegeven. Nadat het schriftelijk accoord over en weer geteekend en bezegeld was, had, meestal den volgenden dag, de uittocht plaats. Het kwam namelijk nimmer voor, dat de bezetting eener stad of schans in krijgsgevangenschap bleef. Steeds trok zij af onder meer of minder gunstige voorwaarden. Geschiedde dit bij uitzondering onder rantsoen, dan bleven officieren als borg achter. Het meevoeren en bewaken van groote aantallen krijgsgevangenen bestond dan ook te velde niet.

In de voorwaarden zelf was allerlei verscheidenheid. Dikwijls moest de bezetting beloven of zweren, binnen een zekeren tijd, dikwijls drie maanden, niet aan de krijgsverrichtingen deel te nemen. Voor de bezetting van Bergen (1572) gold de afgelegde eed zelfs voor immer. Soms ook gold hij voor een bepaald gedeelte van het oorlogsterrein, b.v. ten Noorden van den Rijn. Overigens kon de uittocht geschieden: met vliegende, met opgerolde of met uitlevering der vaandels; met slaande of met stille trom; met volle wapenrusting, alleen met zijdgeweer, ongewapend of wel met stokjes („roeikens”) in de hand; met brandende of met gedoofde lonten, somtijds — als uit Oostende — met een kogel in den mond. Bagage, geschut en paarden werden al of niet achtergelaten. Somtijds mocht zooveel bagage worden mee-

genomen als ieder man kon dragen. Niet zelden verstrekte de belegeraar voertuigen voor 't transport van bagage en non-combattanten (Steenwijk, 1592). Zoo noodig werden de uittrekken- den tot aan de grens van het eigen of neutraal grondgebied geconvoyeerd door afdeelingen van den belegeraar, een maatregel, zoowel in het belang der bevolking als van de veiligheid der uittrekkenden zelf. De bezetting van Hoey b.v. (1595) moest door de begeleidende ruiters met geweld verdedigd worden tegen de Spanjaarden, die zich de gelegenheid tot wraakneming noode lieten ontgaan ⁶⁰).

Betreffende de burgerij werden — tenzij dit, wat meer dan eens voorkwam, vergeten werd — afzonderlijke bepalingen gemaakt. Deze betroffen meestal behoud van priviligiën, amnestie wegens vroegere politieke misdrijven, en andere bepalingen van staatkundigen aard. In de onder en na Parma veroverde steden werd als regel aan protestanten een zekere, meestal ruime termijn toegestaan om hun vertrek voor te bereiden. In tegenstelling tot de onder Alva en Don Frederik uitgeoefende wreedheid waren in lateren tijd de voorwaarden meestal redelijk, vooral onder ridderlijke figuren als Parma en Spinola, wier streven niet alleen op onderwerping doch ook op verzoening gericht was.

De zeer gematigde voorwaarden, die Maurits in 1597 aan de door hem ingenomen steden toestond, verwekten in ons land zelfs eenige ontevredenheid en deden de vraag rijzen, of de Prins hierin niet verder ging dan wenschelijk was.

In dezen tijd was het ook geen zeldzaamheid dat tijdens het parlementeeren of na de overgave de officieren op vriendschappelijken voet met elkaar omgingen en aan een gezelligen maaltijd de elkaar tijdens het beleg bezorgde moeite, ontberingen en gevaren vergaten ⁶¹).

⁶⁰) Duyck I—545.

⁶¹) Van Reyd 9—334. Op een dergelijken maaltijd viel het volgende, merkwaardig incident voor: Hopman Pekel, krijgsgevangen gemaakt voor Geertuidenberg en gast aan de tafel van Mansfelt, stelde een dronk in op Prins

§ 4. Eigendommen en rechten der burgerbevolking.

Tegenwoordig wordt wel de meening geuit, dat een toekomstige oorlog in de eerste plaats de niet-strijdenden zal treffen. Intusschen hadden wij reeds gelegenheid te bespeuren, dat ook in de zestiende eeuw het krijgsbedrijf aan de burgerbevolking niet onopgemerkt voorbijging.

In dit verband is het misschien niet van belang ontbloom, vast te stellen dat het bombardeeren van steden met het vooropgezette doel, druk op de burgerbevolking uit te oefenen, in Maurits' tijd van meer beteekenis wordt. De oorzaak hiervan is van technischen aard, nl. het in gebruik komen van nieuwe soorten van spring- en brandprojectielen, die wij echter onder het hoofdstuk „Artillerie" behandeld hebben.

Nijmegen stond in de jaren 1590 en '91 (reeds eerder in '85) aan voortdurende beschieting bloot van uit de tegenoverliggende schans Knodsenburg. Grootte schade werd aan de huizen aangericht, doch het verlies aan menschenlevens was opvallend gering ⁶²). In de volgende jaren werd Steenwijk door de beschieting grootendeels vernield ⁶³), terwijl te Geertruidenberg geen vier huizen onbeschadigd bleven, wat echter nog niet op een groote verwoesting behoeft te wijzen ⁶⁴).

Maurits, waarmee door alle officieren van Mansfelt werd ingestemd. Toen deze hierop echter als tegenbeleefdheid van den Hopman verlangden, dat hij zou instemmen met een dronk op den Spaanschen Koning, verklaarde Pekel ronduit, op iedereen te willen drinken, behalve op den moordenaar van Willem van Oranje. Slechts de tusschenkomst van Mansfelt, die de gastvrijheid niet wilde schenden, voorkwam ernstige gevolgen voor Hopman Pekel, die ongetwijfeld een woord van lof verdient voor zijn rondborstigheid bij een gelegenheid, waar anders waarheid en hoffelijkheid wel eens met elkaar op gespannen voet staan, (Bor 26—55, uitg. 1621).

⁶²) Over de beschieting van Nijmegen: Van Meteren 13—230; 16—298, Duyck I—65; Coloma 70.

⁶³) Duyck I—102.

⁶⁴) Van Reyd 10—356.

Bij Groningen had het bombardement in het bijzonder ten doel, oproer onder de burgers, onder wie veel Staatsgezinden waren, te verwekken. Met hetzelfde doel werden de koeien in de stad gedreven en werd de beschieting ook des nachts voortgezet. Het aantal schoten, in de 50 dagen van het beleg op stad en vestingwerken afgegeven, bedroeg ongeveer 10000. Het aantal dooden wordt zeer verschillend opgegeven. Duyck spreekt slechts van „eenige burgers”. Vervou, ooggetuige, spreekt alleen over de schade aan de huizen. Ubbo Emmius en Eggerik Phebens daarentegen gewagen van een groot aantal dooden, zonder getallen te noemen. Vermoedelijk is het getal der gesneuvelden niet groot geweest; de moreele indruk der beschieting was echter niet gering. Op 22 Juni had zij een groote demonstratie van vrouwen ten gevolge, die de stadsregeering tot onderhandelen noopte, hoewel voorloopig nog zonder gevolg ⁶⁵⁾.

Drie jaar later werd als gevolg der beschieting Grol voor de helft, Bredevoort geheel in de asch gelegd. Het feit dat bijna alle huizen van hout en met riet gedekt waren, droeg hieraan voor een niet onbelangrijk deel schuld.

Dat ook overigens met de eigendommen en rechten der non-combattanten weinig rekening werd gehouden, behoeven wij slechts aan te stippen. Bij alle belegeringen vernemen wij van afbraak van huizen binnen en buiten de stad, opruimingen van allerlei aard, van het gebruik van hout, boomen, meubelen en bedden tot het repareren van bressen, kortom van allerlei last, den burgers opgelegd, zonder dat wij ooit iets hooren van schadevergoeding. Voor de halve manen binnen Haarlem werden, naar wij vermeld vinden, omstreeks 300 woningen afgebroken. Van Oostende bleef niet meer over dan een puinhoop. Vooral de Engelschen gaven hier blijk van „gepaste durf” bij het redden, d. i. zich toeëigenen, van voorwerpen uit de brandende huizen. Niet altijd werd gewacht tot deze noodzaak zich voordeed: toen de Auditeur Fleming, de geschiedschrijver van het

⁶⁵⁾ Duyck I—400, 414, 425, 464; Eggerik Phebens, Memoriën, 168; Van Reyd 411; Grotius, Hist. III—190.

beleg, die te Oostende woonachtig was, eens van zijn dagelijkse bezigheden thuiskwam, vond hij zijn ganschen inboedel verdwenen.

Niet alleen het vuur doch ook het water eischte op zijn tijd zijn offers; bij vele belegeringen werd een ruim gebruik gemaakt van inundatiën. Van schadeloosstellingen hooren wij ook in dit geval nimmer, behalve in den vorm van ontheffing van lasten wegens de tijdelijk waardeloos geworden landerijen.

Van gedwongen leverantie's en diensten werd in dezen tijd minder gebruik gemaakt dan men geneigd zou zijn te denken, althans voor zoover deze wettelijk geschiedden.

Verplicht was het verstrekken van inkwartiering zonder voeding, waarvoor echter logies- en servitiegeld vergoed werden. Overigens bestond geen wettelijk systeem van requisitie, d.w.z. in beslag neming tegen ontvangbewijs met recht op latere vergoeding. Alle levensmiddelen, paarden, wagens, transport- en werkdiensten moesten betaald worden, en wel in contant en baar geld, een feit dat voor de financiering van den oorlog en veelal ook voor de operatiën van niet te onderschatten beteekenis was.

Aan Staatsche zijde werd hieraan, althans sedert onder Maurits meer geregelde toestanden op legergebied intraden, steeds de hand gehouden ⁶⁶). Alleen lezen wij veel, dat na een beleg de boeren werden ontboden tot het slechten van insluitings- en aanvalswerken, zonder dat blijkt of deze dienst gedwongen en al of niet tegen vergoeding geschiedde.

Aan Spaansche zijde, waar van den aanvang af de betaling nog meer te wenschen overliet dan aan onzen kant, werd een zware druk op de plattelandsbevolking gelegd doordat geheele regimenten maanden, zelfs jaren lang geen of zeer onvoldoende soldij ontvingen. Hiervoor trad dan een semi-officieel requisitiesstelsel in de plaats, d.w.z. dat de onbetaalde troepen eenvoudig zonder vergoeding werden ingekwartierd. Hiermede betreden wij echter het gebied der verpleging, waarop wij later terugkomen.

⁶⁶) Maurits schijnt van requisitie afkeerig te zijn geweest (Duyck III—397).

§ 5. Brandschatting en Sauvegarde.

Brandschatting en „contributie” zijn woorden van grootendeels dezelfde beteekenis. Tusschen de grensvestingen der beide partijen in bevonden zich uitgestrekte gebieden, waarvan niet te zeggen was, onder wiens heerschappij zij eigenlijk stonden. Tot het opbrengen van geregelde belastingen waren zij tengevolge van den oorlogstoestand onvermogen. In deze streken werd contributie geheven, welke over de verschillende dorpen werd omgeslagen. Verder werd in de onder 's vijands heerschappij staande gewesten contributie geheven zoover als de wapenen der grensgarnizoenen reikten. De contributie diende niet anders dan tot afkoop van plundering of „brand”. Zij was dus geen belasting, waarvoor het recht op bescherming tegen vijandelijke invallen gekocht werd, zooals Lod. Mulder o.i. ten onrechte zegt in zijn inleiding tot het Journaal van Duyck; immers, de eigen onderdanen hadden hierop als zoodanig aanspraak en betaalden, voor zoover zij hiertoe bij machte waren, de gewone belastingen. Zoo betaalden de Friesche dorpen, toen Steenwijk in de jaren 1582—'92 door de Spanjaarden bezet was, geen contributie aan Willem Lodewijk, maar aan Verdugo. Het zelfde gold voor de bewoners van het Sticht, de Betuwe en de Veluwe, toen deze vanuit Zutphen, Deventer en Nijmegen met invallen werden bedreigd.

Tegen betaling der brandschatting werd „sauvegarde” verstrekt, d.i. bescherming tegen eigen-, niet tegen vijandelijke troepen. Was de lezing van Lod. Mulder juist, dan zou, bij weigering van contributie, het logisch gevolg zijn dat de aanspraak op bescherming verviel. In werkelijkheid was de procedure echter een geheel andere, en bestond zij in het plunderen en afbranden der dorpen in de ongehoorzame streek, waarvan talrijke voorbeelden zijn aan te halen⁶⁷⁾.

Het ligt voor de hand, dat elk der beide partijen zooveel doenlijk het betalen van contributie aan de tegenpartij trachtte te be-

⁶⁷⁾ Men noemde dit „Lontrecht” (Bor 12—62, uitg. 1621).

letten, zoowel door represaillemaatregelen als door het beletten van vijandelijke invallen. Hiertoe diende b.v. het garnizoen van Turnhout, dat in '97 een zoo deerlijke nederlaag leed. Dit alles nam niet weg, dat geheele streken, liever dan op de bescherming der gewapende macht te vertrouwen, zich in het geheim onder 's vijands sauvegarde stelden om voor erger gevrijwaard te zijn.

Zoo brachten de Spanjaarden vanuit Steenwijk een groot deel van Friesland onder contributie.

Het verraad van Deventer en de schans bij Zutfen was een ramp voor de Nederlanden, wijl van hieruit al het land tusschen Vecht en Vaartschen Rijn eener- en den IJssel anderzijds aan plundering blootstond. Niet alleen maakten troepjes vrijbuiters uit de genoemde plaatsen als een gevaarlijk soort dagjesmensen de Veluwe onveilig, maar vaak overnachtten zij in de dorpen van het Sticht, onder medeplichtigheid der aldaar wonende, grootendeels katholieke bevolking. Niet alleen roofden zij vee en dorpelingen tot onder de wallen van Utrecht, maar eenmaal zagen zij zelfs kans, uit Heicop, dus van over de Vecht, een 18-tal koeien buit te maken, wat toch bezwaarlijk zonder geheime medewerking der bevolking kon geschieden. Een andermaal lezen wij, dat uit Houten op een nacht $\pm$ 50 paarden en 200 koeien weggevoerd werden. Bedenken wij, dat deze beesten naar Deventer en Zutfen in veiligheid gebracht moesten worden, dan krijgen wij een zonderlingen indruk van de bescherming, die de bevolking in deze streken van de zijde der Staatsche troepen genoot. De mededeelingen van Arend van Buchell, die sinds 1588 te Utrecht woonde en deze zaken dus van betrekkelijk nabij kende, geven een belangwekkenden kijk op het toenmalige vrijbuitewezen ⁶⁸⁾.

Ook het plakkaat, dat de Friesche Stadhouder Willem Lodewijk in 1586 tegen de vrijbuitery uitvaardigde, is in dit opzicht van belang ⁶⁹⁾. De tactiek der vrijbuiters blijkt hier te zijn als

⁶⁸⁾ Zie pag.: 189, 194, 203, 204, 207, 223, 234, 235.

⁶⁹⁾ Bor 21—23 (uitg. 1621).

volgt: troepjes van 20—30 man drongen langs allerlei sluipwegen de niet-contribueerende deelen van Friesland binnen; veelal langs de binnenwateren, waartoe zij gebruik maakten van turf- en andere schepen, die zij in de dorpen van Smaller- en Opsterland wisten te bemachtigen, geholpen door het drukke verkeer, dat tusschen deze streken en het overige Friesland plaats had. Overdag hielden zij zich schuil in boerderijen, schuren e.d. waar de bewoners hen blijkbaar uit vrees niet dorsten te verraden. Bij nacht en ontij waagden zij zich tot dicht onder de steden, lichtten een aantal huislieden van hun bed op, en voerden deze weg („met hun meubelen”) naar de als uitgangspunt dienende Spaansche schansen, waarna een losgeld geëischt werd, dikwijls veel hooger dan met de draagkracht der slachtoffers overeenkwam. Dit laatste moest dan door geldinzamelingen worden opgebracht. Ook de Noordkust der provincie was het toneel van invallen over de wadden. De door den Stadhouder bij genoemd plakkaat getroffen maatregelen bestonden dan ook voornamelijk in het organiseeren van een geregelden wachtdienst op de zeedijken en kerktorens, van dagelijksche huiszoekingen in de hiervoor in aanmerking komende woningen, verbod van allen handel op vijandelijk gebied en strenge visitatie van in- en uitgaande vaartuigen (verkeer met turfschepen was uit den aard der zaak onvermijdelijk). Ook werden bovengenoemde geldinzamelingen verboden, een harde doch noodzakelijke maatregel.

Behalve de hierbeschreven rooverijen hadden ook invallen op grooter schaal plaats, waartoe vooral de vorstperiode werd uitgekozen. Geen wonder dan ook, dat het wintertijdperk in deze streken met angst en beven werd tegemoet gezien, totdat de inneming van Steenwijk, en ten slotte die van Groningen, dit gedeelte van ons vaderland uit zijn rampen verlostte.

De Friezen zouden geen Friezen geweest zijn, indien zij niet nevens den Vader des Vaderlands nog een eigen vader gehad hadden, wiens naam het standbeeld te Leeuwarden vereeuwigt. Ieder zal echter toegeven, dat zelden een eere naam zoo verdiend geweest is als die van „Us Heit”.

Over de invallen in Friesland geeft ook de kroniek van Abel Eppens tho Equart vele bijzonderheden, o.a. over het wegvoeren van groote aantallen gevangenen. Zoo werden te Delden in 1583 volgens zeggen 400 menschen, „junck, olt, knecht, maget, rijck und arm”, bewaard, in afwachting van rantsoen⁷⁰). Berucht was ook de inval van 13—16 Jan. 1586. Van het van a tot z in somberen toon gestelde verhaal van dezen schrijver is dit wel het droevigste gedeelte⁷¹). Het eenige middel om dergelijke strooptochten te keeren was het vermeesteren der uitgangspunten. Toen Willem Lodewijk b.v. in 1585 de schans Slijkenburg (bij Kuinre) veroverde, werd den vijand te Steenwijk hierdoor 12000 gld. per maand aan brandschatting onttrokken⁷²). Vandaar de hardnekkige strijd om vestingen als Bergen op Zoom, Geertruidenberg, Hulst en Oostende, wier belang voor een groot deel op de contributie's berustte. De verovering van Rijnberk in 1601 was voor ons o.a. van belang omdat van daaruit brandschatting geheven werd tot zelfs in Overijssel en Drente.

Het Brabantsche gebied was tot aan Antwerpen en Brussel aan strooptochten onderhevig, waartoe Bergen op Zoom en na 1590 ook Breda tot uitgangspunt dienden. Hetzelfde gold voor Vlaanderen en het vruchtbare Land van Waes sedert de inneming van Hulst in 1591.

Af en toe werd het aannemen van sauvegarde van den vijand verboden. Dit is te begrijpen, daar het dezen niet alleen een belangrijke bron van inkomsten verschafte, die aan het eigen land onttrokken werd, maar de sauvegarde leidde op allerlei wijzen tot medeplichtigheid aan 's vijands ondernemingen, ondermijnde, als een vorm van defaitisme, het weerstandsvermogen der bevolking, kortom, was eigenlijk heulen met den vijand.

Het verbod van sauvegarde ging meestal gepaard met het breken van kwartier jegens de vrijbuiters. Zoo het plakkaat

⁷⁰) I—435.

⁷¹) II—260 vlg.

⁷²) II—120.

van Maurits van 8 Maart 1588, van de Staten Generaal van 27 April 1589, dat van Mansfelt van Jan. 1593, en der Staten antwoord hierop ⁷³).

Deze verbodsbepalingen waren echter alleen uitvoerbaar, wanneer door de eigen krijgsmacht voldoende veiligheid kon worden verschaft, wat zeer dikwijls niet het geval was. Het beruchtste plakkaat op dit gebied was dat van Leicester van 5 Juli 1586, waarvan de korte inhoud was, dat de bevolking van ongeveer alle grensgewesten (Brabant en Vlaanderen inclusief) gelast werd, hare woonplaatsen te verlaten en naar veilig grondgebied of steden te emigreeren. Het is een tegenhanger van Leicesters onbekookte plakkaat betreffende de scheepvaart, maar nog veel onzinniger. Alle van Nederlandsche zijde verleende sauvegardes werden eensklaps ingetrokken, zoodat in geheele landstreken alle bestaanszekerheid was opgeheven. Het eenige gevolg was een paniek ten platten lande, gepaard met plundering en roof door de zoo eensklaps op het landvolk losgelaten soldaten. Dat het plakkaat geen grooter onheil heeft gesticht is te danken aan het feit, dat het slechts op zeer beperkte schaal is uitgevoerd, en weldra in het vergeetboek geraakt is ⁷⁴).

Het innen der contributie's geschiedde door de Commissarissen in de frontiersteden. Bij krijgstochten werden brandbrieven uitgereikt, waarvan enkele voorbeelden bewaard zijn ⁷⁵).

Een doorlopende zorg der regeering was steeds, toe te zien, dat de eigen troepen niet, in weerwil van de sauvegardes, aan het plunderen togen, en ook, te waken tegen het eigenmachtig opleggen en invorderen van brandschatting door lagere bevelhebbers en soldaten. Het „uitloopen" van soldaten zonder bevelhebbers, dus feitelijk als roovers, was steeds een moeilijk uit te roeien euvel, getuige de talrijke plakkaaten waarbij het verboden werd.

⁷³) De plakkaaten bij Bor 25—389 en 30—676 en 677.

⁷⁴) Bor 21—32; Van Reyd 5—141; Abel Eppens tho Equart II—343.

⁷⁵) Van Meteren 24—453; Duyck II—643.

In 1589 werd bepaald dat het uitrukken alleen mocht geschieden op eenig „exploit van Oorlog”, en wel met minstens 50 man onder een kapitein, luitenant of vaandrig. Bij een plakkaat van 1590 werd dit getal verminderd tot 25 man, minstens onder een sergeant of korporaal ⁷⁶⁾.

Dat bij de onophoudelijke rooverijen ook neutrale gebieden, als Westfalen, Bentheim en de Rijnstreken, niet werden ontzien, behoeven wij slechts even aan te stippen. Vooral het paardenrijke Westfalen oefende op onze ruiters een groote aantrekkingskracht uit, terwijl ook de vruchtbare Rijnstreken van beide kanten steeds een door de bewoners geenszins op prijs gestelde belangstelling genoten.

§ 6. Boerenopstand.

Om den Tachtigjarigen Oorlog op de juiste wijze te beoordeelen moeten wij eigenlijk drie partijen onderscheiden: de beide oorlogvoerende en het platteland. De eerste hadden in elk geval het voordeel, dat de slagen slechts van één kant kwamen: de derde was het Hoofd van Jut, dat er van beide zijden van langs kreeg.

Een duidelijk aan te wijzen grens, waar het gezag der eene partij ophield, dat der andere begon, was er in de meeste oorlogsgebieden niet. Zoo lag b.v. Groningen met zijn omstreken in de jaren 1592—'94 als een vijandelijke stad geheel ingesloten in Staatsch gebied. In een zelfden toestand bevond zich Lochem van ongeveer 1583 tot '91, Geertruidenberg van 1590 tot '93. In een modernen oorlog zou een dergelijke toestand zoowel tactisch als economisch onbestaanbaar zijn. Overal lagen verder Spaansche en Nederlandsche grensvestingen in elkaars onmiddellijke nabijheid, met betwist gebied er tusschen. Voor geheele gewesten, als Drente, Overijsel, de Achterhoek, het Overkwartier van Gelderland, was het dan ook jaren lang twijfelachtig onder wiens oppergezag zij eigenlijk stonden.

Na alles wat in het voorafgaande reeds omtrent de oorlog-

⁷⁶⁾ Bor 26—421; 28—541. Zie ook Duyck, inl. 116 vlg.

voering dier tijden werd medegedeeld zal het geen verwondering baren dat de boven aangeduide „derde partij” van alle de vrede-lievendste was. Evenmin is het te verwonderen, dat, wanneer de nood op het hoogst geklommen was, de boeren zich wapenden en aaneensloten om vreemde belagers, van welke partij ook, te verdrijven.

Was de kans schoon, dan ging dit vergezeld van een bloedige wraak over het lang opgekropte leed en onrecht.

Na de nederlaag bij St. Ghisclain (1572) werden alle vluchtelingen die den boeren in handen vielen, wreedaardig omgebracht.

Frankrijk was in deze streken de ervvijand bij uitnemendheid; niet als gevolg van een nationale tegenstelling in den geest van de tegenwoordige Vlaamsch-Waalsche, maar als gevolg van de uit den Bourgondischen tijd dagteekende oorlogen en de daaraan verbonden invallen en verwoestingen. Aldus moet o.i. ook de groote tegenzin verklaard worden tegen het bestuur van Anjou en tegen den Franschen invloed in het algemeen.

De haat jegens het krijgsvolk gaf zich meermalen lucht in martelingen wanneer afgedwaalde of vluchtende soldaten in handen der boeren vielen. In het Staatsche, op marsch naar Nieuwpoort zijnde leger deden althans alarmeerende geruchten hieromtrent de ronde ⁷⁷).

Een formeele boerenopstand brak echter uit in Overijssel in 1580. Hoofdzakelijk was hij tegen de troepen van Hohenlohe en Barthold Entes gericht. Eenige duizenden sterk, aangevoerd door eenige soldaten, onder vaandels waarop een zwaard en een leeggelopen eierdop als symbolen waren afgebeeld, wisten de boeren zelfs de ruiters van Hohenlohe over de grenzen van Overijssel te jagen. Eerst daarna met voetvolk versterkt, gelukte het dezen, de boeren tweemaal te verslaan en te onderwerpen. Deze beweging der „Desperaten” droeg echter ook een staatkundig karakter. De boeren, met name die van het Mastenbroek,

⁷⁷) Van Reyd 17—748; Bor 37—649 (uitg. 1684).

waren Spaansgezind en werden, naar het schijnt, door Renenberg bewerkt. Een dergelijke beweging had plaats in Zevenwolden ⁷⁸⁾.

Ook in het Utrechtsche, waar de landbevolking overwegend Spaanschgezind geweest schijnt te zijn, traden de boeren soms niet zonder succes tegen de Staatsche troepen op: in 1587 werden Staatsche ruiters door de boeren van Gooi- en Eemland verslagen ⁷⁹⁾. Van een dergelijk, naar het schijnt onbeslist, gevecht, maakt Arend van Buchell melding in zijn *Diarium* (1588).

Een ernstig karakter hebben tijdens den Tachtigjarigen oorlog deze boerenopstanden nooit aangenomen. Tegen geregelde en goed bewapende troepen toch legde een boerenlandstorm het in dit tijdperk ten eenenmale af ⁸⁰⁾.

§ 7. Krijgseer.

In de zestiende en zeventiende eeuw vormde de eer of „reputatie” van den veldheer meer dan tegenwoordig een zelfstandigen factor, en was zij niet, zooals thans, geheel ondergeschikt aan de zakelijke overwegingen, waarnaar de oorlogshandelingen worden ontworpen en uitgevoerd.

Zoo moest volgens vele, vooral Spaansche schrijvers, een machtig vorst er steeds naar streven, zoowel in het staatkundige als in den oorlog, iets grootsch te ondernemen; zijn ontwerpen moesten een groot vorst of veldheer waardig zijn. Het is mede uit dit oogpunt dat o.i. zoowel de grootsch opgezette, maar onpractische internationale politiek van Philips II moet worden gezien, als de eveneens van groote en stoute conceptie getuigende, maar avontuurlijke onderneming, waaraan de naam „Armada” verbonden is. Zoo moet ook een veldheer „zijn eer niet wagen” aan het verdedigen van een kleine of zwakke vesting, of zich inlaten met kleine ondernemingen, waaraan „geen eer is te behalen”.

⁷⁸⁾ Bor 14—182, 194 (uitg. 1621); v. Meteren 9—163; 10—168; Vervou 80.

⁷⁹⁾ Bor 23—20, 42 (uitg. 1621).

⁸⁰⁾ Van Meteren 10—182.

In de correspondentie tusschen Maurits en Willem Lodewijk over veldtochtsplannen spelen, naast de eigenlijke krijgskundige overwegingen steeds de „eer ende reputatie” van den Prins en van het Land een groote en min of meer zelfstandige rol. Zoo was ook de verovering van Oostende voor Albertus ten slotte geheel een eerequestie geworden.

In veler oogen gold de strijd in het open veld nog steeds als ridderlijker en fierder dan die achter verschansingen. Een naklank hiervan vinden wij nog in het elfde couplet van het Wilhelmus, waar van Alva eenigszins minachtend gezegd wordt:

„die bij Maastricht begraven
bevreesde mijn geweld,
terwijl mijn ruiters draafden
seer moedig door het velt”.

Wat sommige opvattingen betreft vormde ons tijdperk een overgang tusschen de middeleeuwen en den modernen tijd.

Een merkwaardig voorbeeld van een dergelijken gedachten-gang vertoont Maurits' houding bij en na het ontzet van Grol in 1595. Op de nadering van Mondragon over den Rijn weigert Maurits (tegen de opinie van sommigen in) het opbreken langer uit te stellen „opdat men hem niet en soude achten te vluchten soe den viant hem te naer was eer hij optooch”. De aftocht geschiedde op Lochem en verwekte in en buiten het leger veel „opspraecke”, wat den Prins blijkbaar hinderde. Immers, hier veranderde hij van richting en marcheerde den vijand tegemoet, naar Zelhem, en den volgenden dag, „opdat den viant niet meynen en soude, dat Syn Exc. te seer vuyt vrese wech getoogen was sonder te derven verwachten ofte hem te thoinen”, naar Silvolde, „drie uyren gaens naerder aen den viant als Zelem”, alwaar het leger zich verschanste. Toen het vijandelijk leger in de buurt van Wezel gemeld was, „ende Syn Exc. wel wilde thoinen dat hij hem sooveel niet vreesde als veelen wel meenden, nocte oick bedeckt socht te marcheren”, gelastte de Prins des morgens en des avonds drie schoten met het geschut te doen. Uit overwegingen van ridderlijkheid werd dus de plaats van het leger opzettelijk aan den vijand bekend gemaakt!

Hetzelfde gebeurde, toen het leger omstreeks 17 Aug. van Elten naar Bislich marcheerde, „om te thoinen, dat men wel lijden mochte dat den viant hoirde waer tleger soude wesen”⁸¹).

Ook het einde van denzelfden veldtocht is in dit opzicht karakteristiek. De beide ongeveer even sterke legers bleven geruimen tijd tegenover elkaar verschanst liggen, respectievelijk te Bislich en te Keizersweert, niet om eenig voordeel te behalen, maar omdat elk der beide veldheeren zich de eer wilde zien toegekend van het laatst te zijn weggetrokken⁸²).

In den zelfden ideeënkring behoort ook het in de middeleeuwen zeer gebruikelijke „aanbieden” van een veldslag. Dit bestond niet, als toenmaals, in een schriftelijke aanbieding met opgave van tijd en plaats, maar in het tegemoet trekken van den vijand, gevolgd door het min of meer demonstratief in slagorde scharen van het leger onder uitdagend steken van de trompet en tromgeroffel. Het geheel noemde men wel een „bravade”. Een beschrijving ervan vinden wij bij Duyck, bij gelegenheid van den veldtocht in Brabant (Thienen) in 1602⁸³). Volgens Duyck was dit de eerste keer dat het Staatsche leger den slag heeft aangeboden en dat de vijand dien niet heeft aangenomen. Prins Willem had echter reeds in 1568 bij Maastricht en nogmaals in 1572 bij Bergen den slag aangeboden, doch bij Alva geen gehoor gekregen, evenmin als Lodewijk in 1568 bij Groningen (Roger Williams, *Memoriën*, 46).

Als een overblijfsel van middeleeuwsche gewoonten moeten ook de af en toe voorkomende uitdagingen tot partieele gevechten worden beschouwd.

In de bij Bor opgenomen merkwaardige correspondentie tusschen Sonoy en Verdugo lezen wij, dat de laatste zijn tegenstander uitnoodigt, zich met een aantal ruiters nabij Beverwijk te laten vinden, om met een gelijk aantal Spanjaarden te kampen, welk voorstel echter door Sonoy niet aanvaard werd.

⁸¹) Duyck I—620, '23, '24.

⁸²) Van Reyd 12—470.

⁸³) Duyck III—411 vlg.

Voor Steenwijk had in 1581 een uitdaging door een Alba-neesch ruiter plaats, echter voor een eenvoudig tweegevecht. Dit werd inderdaad gehouden, doch bleef onbeslist, waarna de tegenstanders de kennismaking met een vriendschappelijken dronk bezegelden.

Tragischer eindigde het gevecht tusschen Breauté en „Leckerbeetjen”, een der verraders van Geertruidenberg, elk met $\pm$ 20 ruiters, waarbij de eerste de nederlaag leed niet alleen, maar na het gevecht op trouwelooze wijze werd omgebracht ⁸⁴).

Onder Leycester vernemen wij voor het laatst, dat officieren tot ridder worden geslagen als belooning voor betoonde dapperheid, namelijk Schenk en Eduard Stanley in 1586 (Van Meteren 13—233, 236).

§ 8. Enkele andere gebruiken.

Bosscha deelt in zijn „Nederlands Heldendaden te Land” mede dat na de slagen bij Heiligerlee en Jemmingen de overwinnaars „volgens krijgsgebruik” drie dagen op het slagveld vertoefden ⁸⁵). Het eerste geval vinden wij bevestigd bij Bor ⁸⁶), het tweede nergens; integendeel verklaart Londoño uitdrukkelijk dat het Spaansche leger slechts één dag ter plaats bleef, wat bevestigd wordt door het feit, dat dit reeds den 25sten te Groningen terug was ⁸⁷).

Overigens vonden wij van dit krijgsgebruik nergens melding gemaakt en het blijkt ook, dat na de grootere gevechten (Gembloux, Turnhout, Nieuwpoort) de overwinnaar reeds denzelfden of volgenden dag opbrak, of dat het oponthoud aan andere oorzaken was toe te schrijven.

Dat sommige krijgsgebruiken den veldheer onaangename oogenblikken konden bezorgen ondervond Verdugo na de overwinning, die hij 30 Sept. 1581 bij Noordhorn in Groningen be-

⁸⁴) Het verhaal van dit gevecht bij Bor 37—601 (uitg. 1684), die ook hier het journaal van Duyck gevolgd heeft (zie aldaar, II—515 vlg.).

⁸⁵) Dl. I—111, 117.

⁸⁶) Bor 4—168 (uitg. 1621).

⁸⁷) Gedenkschrift, p. 54 (Bijdr. en Med. H. G. 1892).

haalde op de Staatschen onder Norrits en Willem Lodewijk. Toen Verdugo, een bekwaam en energiek veldheer, zijn overwinning wilde uitbuiten door reeds den volgenden dag een inval in Friesland te doen, weigerden plotseling de Duitschers, even buiten het dorp gekomen, verder te marcheeren, en eischten zij een maand extra soldij wegens den plaats gehad hebbenden slag („pidiendo el mes de batalla”). Het gevolg was dat van den inval voorloopig moest worden afgezien, waardoor de overwinning onbenut bleef ⁸⁸⁾.

Inderdaad was het bij de Duitschers in gebruik, bij veldslag of bestorming een maand soldij uit te betalen, wat dan uit den aard der zaak in den artikelbrief moest zijn opgenomen. Een uityloeiſel hiervan ſchijnt ook te zijn, dat, naar dikwijls is opgemerkt, de Duitschers vòòr den slag om geld plachten te roepen, en, werd dit niet verstrekt, aan het muiten sloegen, in tegenstelling tot de Spanjaarden, die hiermee wachtten tot onmiddellijk na een overwinning of het innemen eener vesting.

In een der artikelbrieven van Karel van Gelder treffen wij reeds de bepaling aan, dat wanneer de soldaten een „oprechtigen ordinerden storm off slachte deden ind gewonnen”, een nieuwe soldijmaand zou ingaan ⁸⁹⁾.

Een gebruik dat dikwijls vermeld wordt en dan ook zeer algemeen geweest is, is dat vòòr een slag of bestorming een gebed (Onze Vader of Ave Maria) gedaan werd.

Van Meteren verhaalt bij den aanvang van den slag bij Noordhorn (1581): „De troepen van Verdugo vallen op de knieën en bidden om victory, 't welck der Staten volk op dit maal uit verwaentheytyt niet en deden” ⁹⁰⁾.

Over den slag bij Hardenberg (1580): „Als sy nu 't ghebet ghedaen hadden, de hoeden opgeworpen, teeckenen ghegeven, ende tgeschut losgeschoten was, renden de drie Vriesche vendels” enz. ⁹¹⁾.

⁸⁸⁾ Verdugo, Comm. 15.

⁸⁹⁾ Van Hasselt, Geld. Oudh. XXV, No. 3.

⁹⁰⁾ Van Meteren 10—182.

In Steenwijk (1580) ging aan een grooten uitval der Staat-
sche bezetting een algemeen gebed op de markt vooraf, onder
leiding van een der ouderlingen.

In lateren tijd werden in het Staatsche leger meermalen alge-
meene vasten- en bededagen verordend; zoo voor Sluis in
1604 ⁹²⁾; later o.a. in Bergen op Zoom (1622). Na overwinnin-
gen werden door de Staten Generaal in den regel algemeene
dankdagen voorgeschreven.

Van Prins Maurits, wien de godsdienst overigens weinig
hoofdbreken bezorgde, wordt medegedeeld, dat hij bij Nieuw-
poort, op het slagveld geknield, God dankte voor de behaalde
overwinning. Van Parma wordt een dergelijk bewijs van vroom-
heid herhaaldelijk overgeleverd ⁹³⁾.

In het Spaansche leger werd ook steeds de St. Jacobsdag —
die van den schutspatroon der Spanjaarden — met schieten,
vuurwerk of ander vreugdebetoon gevierd ⁹⁴⁾. Het sprak ook
van zelf, dat op den dag van San Jago een bestorming, meer dan
op iederen anderen dag, kans van slagen had, zoo die van Sluis
(1587) ⁹⁵⁾.

Londoño hecht groote waarde aan de geestelijke verzorging
in het leger. Goede kapelaans acht hij „necessarissimis” voor
het afnemen van biecht en het bedienen der sacramenten. Deze
moeten dan ook behoorlijk betaald worden, daar anders geen
hiertoe waardige personen te krijgen zijn. In elk tercio moet
voorts een „letrado” zij die op de anderen toezicht houdt en zorg
draagt, dat het Evangelie bediend wordt volgens de bepalingen
van het Concilie van Trente. Ten slotte is een Bisschop noodig
voor toezicht op het naleven der kerkelijke verplichtingen en
om in verschillende gevallen dispensatie te kunnen verleen-
en ⁹⁶⁾. Of in dezen aan Londoño's wenschen voldaan is, is een

⁹¹⁾ ib. 168.

⁹²⁾ Van Meteren 25—477. Zie v. d. Kemp II, aant. 333, 354.

⁹³⁾ Strada Dec. I—9—471; ib. 10—483.

⁹⁴⁾ Van Meteren 12—234.

⁹⁵⁾ Abel Eppens tho Equart II—537.

⁹⁶⁾ Discurso, p. 7 vlg.

tweede; wij krijgen echter somtijds den indruk dat in de katholieke legers meer aan de godsdienstige verzorging gedaan werd dan aan Staatsche zijde, ofschoon dit aan beide zijden even noodig was. Onwillekeurig denken wij bij dit alles aan een zielkundig juiste opmerking van Macaulay, volgens wien een ervaring van vele eeuwen geleerd heeft dat de menschen gaarne bereid zijn, hun bloed te storten voor een godsdienst, waarvan zij de beginselen nauwelijks kennen en de geboden dagelijks overtreden.

Als uiting van godsdienstzin kan nog worden aangemerkt dat aan Spaansche zijde voorstellingen van religieus karakter op de vaandels waren aangebracht. Zoo voerden de gemutineerden, die geen compagniesvaandels bezaten, bij Nieuwpoort een prachtig geborduurd vaandel mede, dat een afbeelding van de Moeder Gods en, in gulden letters, het geheele latijnsche Onze Vader bevatte ⁹⁷).

Opmerking verdient, dat Basta deze in zijn tijd opgekomen gewoonte om piëteitsredenen afkeurt.

Een overoud, doch wereldlijk gebruik, nl. het planten van Meiboomen, zien wij in eere houden bij het beleg van Geertruidenberg, zoowel door de bezetting als door de belegeraars, waarbij tevens veel vreugdeschoten werden afgegeven ⁹⁸). Eveneens werden voor Koevorden een groot aantal Meiboomen geplant, tot schade van de boeren, die hiertoe hun vruchtboomen zagen gebruiken. Overigens werden heugelijke gebeurtenissen en tijdingen van allerlei aard gevierd door losbrandingen van het geschut en musketvuur.

Als militair eerbewijs vinden wij het afnemen der hoeden genoemd, ofschoon de verplichting tot een dergelijken groet nergens staat aangegeven. Bij lansiers was, b.v. bij wapenschouwing, het groeten met de lansen gebruikelijk; aan Spaanschen kant althans vinden wij dit vermeld, evenals voor den veldheer het groeten met de vaandels of standaarden ⁹⁹). Ook bij begra-

⁹⁷) Bor 37—653 (uitg. 1684).

⁹⁸) Duyck I—188.

fenissen vonden militaire eerbewijzen plaats (v. Buchell, 142).

Hoewel geen bepaalde militaire houding was voorgeschreven werd deze toch, bij wapenschouwingen b.v. aangenomen; wapens en uitrustingstukken; die gewoonlijk de jongens droegen, als lans en helm of musket, droegen de soldaten hierbij zelf, op eenvormige wijze.

Uniformen kwamen in dezen tijd nog niet voor. Hierin werd voorzien door het dragen van sjerpen van verschillende kleur. De thans nog in zwang zijnde sjerp dankt hieraan dan ook zijn ontstaan. Werd het dragen van een sjerp veronachtzaamd, dan was niet zelden het gevolg dat manschappen door hun eigen partij gedood werden. Bij een der bestormingen van Oostende overkwam dit b.v. eenige Fransche adellijke vrijwilligers, die in de hitte van het gevecht tusschen de Spanjaarden verzeild geraakt waren, wier gezelschap dan ook in den vervolge vermeden werd. Bevonden zich aan weerskanten soldaten van dezelfde nationaliteit, als de Duitschers bij Mook, dan werd wel, ter onderlinge herkenning, een strijdleus aangenomen. Daar de soldaten somtijds in laken betaald werden of dit van de kapiteins kochten, die een zekeren voorraad insloegen, komen reeds in dezen tijd compagnieën voor die in een zelfde kleur gekleed gaan. Evenzeer was dit b.v. met lijfwachten van hellebaardiers het geval. Eerst in de 18e eeuw echter werd het dragen van uniforme kleeding meer en meer gebruikelijk en begon men de groote waarde ervan voor de tucht in te zien.

Van groot belang was als zoodanig het vaandel. De vaandels waren aanmerkelijk grooter dan tegenwoordig en werden aan een korten stok met één hand gedragen¹⁰⁰). Als Vaandrig, de derde in rang van de compagnie, dienden dappere jongelieden, veelal vrijwilligers van goeden huize. Merkwaardig is, dat op verschillende plaatsen de opvatting wordt aangetroffen, dat de vaandrig geacht wordt zich bij de man-

⁹⁹) Dit is de reden waarom Melzo het voeren van heiligenbeelden in vaandels afkeurt, behalve in den „Guidon”, het vaandel van den Veldheer, dat voor niemand buigt. (Regole militari, Lib. III, cap. XIII.).

schappen der compagnie bemind te moeten maken, en dat hem daarom in de eigenlijke handhaving der tucht een minder groot aandeel werd toegekend; in tegenstelling/tot den Luitenant, die, wat dit laatste betreft, wel eens als „boeman” moest fungeeren.

Het vaandel was het vereenigingspunt der compagnie; op marsch zoowel als in het gevecht bevond het zich in het midden der piekeniers, somtijds door hellebaardiers omringd. Nimmer mocht de vaandrig met de schermutselende arkebussiers vooruitgaan; de Spanjaarden hadden dan ook bij het „escadron volant” dat uit manschappen van verschillende compagnieën was samengesteld, geen vaandels. Bij belegeringen stelden de vaandrighs er een eer in, zich voluit op de borstwering te vertoonen en hun vaandel zooals men zeide, „te doen vliegen”. Niet zelden werd aldus drie tot viermaal achtereen een drager van hetzelfde vaandel buiten gevecht gesteld. Gezegd dient ook te worden dat verscheiden vaandrighs worden genoemd die, in hun vaandel gewikkeld, een eervollen dood verkozen boven het verlies van het hun toevertrouwde symbool van eenheid en kameraadschap ¹⁰¹).

---

¹⁰⁰) Bij het casseeren van compagnieën werden de vaandels met zeker ceremonieel „van de stange gescheurt” (Duyck 1—470). Een klein vaantje of „banderolle” voerden de wagens van den veldheer, van de artillerie, enz. ter onderscheiding (St. Leger II—43). In den eersten tijd van den opstand voerden de Geuzen, even als de koninklijke troepen, roode vaandels met het Bourgondisch kruis (Mendoza, Comm. V—112). Overigens waren zij, blijkens de bestaande afbeeldingen, zeer verschillend, wat kleuren en voorstellingen betreft. Spreuken („Pro lege, rege et grege”, „Nunc aut nunquam”, e.a.) worden vermeld, evenals een pelikaan (Wagenaar VI—272, 286).

Het oranje-wit-blauw komt, voor zoover bekend, te land het eerst voor in 1572. Volgens de afbeeldingen bij Bor e.a. bevatten de vaandels echter geen drie, doch een groot aantal banen. Voor verdere bijzonderheden zij verwezen naar de artikelen van Fruin: „De Nederlandsche vlag” (Verspr. Geschr. VIII—429 vlg.).

¹⁰¹) Van Reyd 4—125 (Otto Clant bij Boxum).

HOOFDSTUK X.

INLICHTINGS- EN VERKENNINGSDIENST.

Het verkrijgen van gegevens omtrent den vijand geschiedde in hoofdzaak op twee wijzen: 1e door spionage, 2e door verkennende cavalerie. Hoewel beide methoden ook in onzen tijd in gebruik zijn, droeg toch de verkenningdienst een geheel ander karakter dan tegenwoordig. Daar van strategie in de moderne beteekenis nauwelijks gesproken kan worden, werd door de strijdkrachten zelf geen strategische verkenning verricht. Wat men met dien naam zou kunnen bestempelen geschiedde door spionage. Belangrijke sommen werden hieraan ten koste gelegd. Zoo mogelijk trachtte men door omkoopning personen in de naaste omgeving van den vijandelijken vorst of veldheer in dienst te krijgen; zooals bekend is, was Prins Willem door een secretaris aan het hof te Madrid jarenlang van de geheime correspondentie van Philips op de hoogte. Voorts werden agenten onderhouden in de voornaamste vijandelijke steden en vestingen. Het geregelde handels- en grensverkeer, dat ondanks den oorlogstoestand plaats had, en het veelvuldig overloopen van soldaten maakte dit niet al te moeilijk. Een zeer belangrijke bron van inlichtingen vormden ook de spionnen, die, onder het mom van zoetelaars, kooplieden, voerlieden of anderszins in 's vijands legerplaats werden onderhouden of deze geregeld bezochten, wat, ondanks het toezicht vanwege den Provoost, vrijwel niet te beletten was. Reeds het drukke verkeer erheen was oorzaak, dat de juiste plaats van een vijandelijk leger steeds vrij nauwkeurig bekend was.

Dat met spionnen en hunne berichten altijd voorzichtig moest worden omgegaan spreekt — gezien de soort menschen waar-

mede men te maken had — vanzelf. Zoogenaamde dubbelspionnen oefenden ook in dien tijd reeds veelvuldig hun practijk uit. Als in onze dagen camoufleerden zij hun hoedanigheid door het af en toe verschaffen van ware doch onschadelijke of althans van weinig waarde zijnde inlichtingen ¹⁾. Sommigen dienden beide partijen tegelijk, anderen lieten zich schijnbaar tot verraad overhalen om, met voorkennis der eigen partij, den vijand in een valstrik te lokken.

Dit laatste had plaats, — om een enkel geval uit vele te noemen — bij den aanslag van Parma op de Noordschans aan het havenhoofd te Bergen op Zoom in 1588. De voorhoede der Spanjaarden, door twee Engelschen, schijnbare overloopers, geleid, zag, nauwelijks de schans binnengedrongen, de valpoort achter zich dichtvallen, terwijl tegelijkertijd van alle kanten een moorddadig vuur losbrak. Een groot aantal dooden en gevangenen was het gevolg dezer, schoon met alle voorzorgen opgezette onderneming, die voor de Spanjaarden te moeilijker te verduwen was, daar de gidsen het geluk hadden gehad, te ontsnappen ²⁾.

Meermalen begaven ook vrouwen zich op het gevaarlijk pad der spionage.

Dit was o.a. het geval bij een poging om door omkoopning van een Luitenant de schans bij De Lemmer machtig te worden in 1585. Dat de afloop hier minder dramatisch was, kwam slechts doordat de Hopman Dode van Laer niet lezen en zijn echtgenoot niet zwijgen kon. Het geval droeg zich als volgt toe:

De Luitenant in genoemde schans ontving van een vrouwspersoon het voorstel, de schans tegen een groote geldsom aan de Spaansche bezetting van Steenwijk in handen te spelen. Hij verwittigde zijn Hopman, Dode van Laer, en deze den Stadhouder, die de instructie gaf, schijnbaar op het plan in te gaan om zoodoende alle medeplichtigen te kunnen ontdekken. De Hopman was echter, om bovenvermelde reden, genooddaakt, het lezen en

¹⁾ Jan van Nassau, *Observationes*, „Kundschaft belangent“.

²⁾ v. Meteren 15—273.

schrijven der op de zaak betrekking hebbende brieven aan zijn vrouw op te dragen, wat ten gevolge had dat het plan uitlekte, zoodat alleen de eerstgenoemde „spionne” in hechtenis genomen kon worden. Zij kwam in dit geval vrij met geeseling te Leeuwarden ³⁾.

Dit feit, dat ongetwijfeld tot voorpostengevechten tusschen den Hopman en zijn vrouw aanleiding heeft gegeven, voert als vanzelf tot het in herinnering brengen van de wijze, waarop vòòr Bergen (1572) vrouwen, die onder den schijn van met olie te venten, het Spaansche leger kwamen verkennen, gestraft werden. Volgens Spaansche gewoonte tegenover vrouwen „in dienst van Mars” sneed men haar de rokken tot boven de knieën af, waarna zij tot algemeene vroolijkheid rondgeleid en vervolgens naar Bergen teruggezonden werden. Een blijkbaar nogal onschuldig voorval, waarbij de vrouwen, afgezien van een bestraffing die bij de toenmalige mode wel eenigen indruk maakte, er heelhuids, hoewel niet „zonder kleerscheuren” afkwamen ⁴⁾.

Bijzonderheden omtrent den — uit den aard der zaak geheimen — inlichtingsdienst weten wij weinig. De draden liepen aan onze zijde naar het schijnt samen bij den Raad van State, die in elk geval de gelden voteerde. Of de meldingen via Den Haag of rechtstreeks het hoofdkwartier bereikten, blijkt niet. Dat de Stadhouders en de gouverneurs der frontiersteden ook afzonderlijk verstandhouding onderhielden is wel waarschijnlijk, maar blijkt overigens evenmin. Tallooze malen komen wij bij Duyck de uitdrukking tegen: „Men verstond” — of „men kreeg advertentie dat .....” zonder dat de bron der inlichting blijkt ⁵⁾.

³⁾ v. Reyd 4—127.

⁴⁾ Strada, Dec. I—7—363.

⁵⁾ Voor het overbrengen van belangrijke berichten of verstandhouding met spionnen werd geheimschrift (cijfer- of teekenschrift) gebezigd. Een verhandeling over geheimschrift bevat „De Conste van Busschieten” van Brechtel (Dl. II, cap. 3). Een code, die Willem Lodewijk langen tijd gebruikte, bij Vervou, 52 vlg. Het gebruik van postduiven was eveneens zeer gewoon.

De verkenningsdienst te velde geschiedde door cavalerie, en wel in de eerste plaats door bereden arkebussiers, die als „voorloopers” (Sp. „corridores”, Fr. „coureurs”) vooruitgezonden werden, in den regel in troepjes van 15—20 man. Meermalen worden ook sterkere afdeelingen genoemd, b.v. van een of twee compagnieën⁶⁾. Sterke verkenningsdetachementen in den geest der tegenwoordige cavaleriebrigades of -divisie's komen echter niet voor, evenmin als strategische verkenning in den eigenlijken zin van het woord.

De detachementen zonden op hun beurt voorloopers uit, doch steeds in kleine troepjes als bovengenoemd, daar dit hun taak vergemakkelijkte. Deze toch was, destijds evenzeer als tegenwoordig: zien zonder gezien te worden („ver sin ser vista”).⁷⁾.

Volgens Basta en Melzo werden zeer dikwijls onjuiste of geheel valsche meldingen gedaan; waarvan veelal de oorzaak was de vrees om van meer nabij te verkennen, of wel het vertrouwen op de meldingen van onwetende of onbetrouwbare soldaten. De aanvoerder moet daarom zelf gaan zien, terwijl voor „corridores” ervaren en flinke soldaten moeten worden gekozen.

Dat de aanvoerder een bepaalden rang moet bekleeden, wordt bij de over dit onderwerp handelende schrijvers niet gezegd; wel spreken zij van een „ervaren soldaat”.

Een zekerder middel om zich inlichtingen te verschaffen dan door eigen aanschouwing was het maken van gevangenen; dit

---

Bij het beleg van Koevorden hadden de Spanjaarden een berichthond afgericht, die herhaaldelijk zonder argwaan te wekken de Nederlandsche linie's passeerde (Jan van Nassau, K 924—79: „Die vestung Koeverden belangent”).

⁶⁾ De verkenningsdienst der cavalerie wordt, evenals alles wat op de ruitery betrekking heeft, op uitstekende wijze beschreven in de werken van Giorgio Basta: „Il Governo della Cavalleria Leggera” (Frankfort 1612) en Lodovico Melzo: „Regole Militari sopra il governo e servitio particolare della cavalleria” (Antwerpen 1611). Aan onze zijde staan hier geen gelijkwaardige werken tegenover.

⁷⁾ Coloma 470. De gedragsregels verschillen niet wezenlijk van die van de tegenwoordige cavaleriepits.

werd dan ook zeer algemeen toegepast ⁸⁾. De gewone tactiek van afdeelingjes die op verkenning gingen was, zich des nachts dicht bij 's vijands kamp in hinderlaag te leggen om zoo mogelijk een schildwacht op te lichten, of wel het vijandelijk leger op marsch te volgen om z.g. moeskoppers of achterblijvers te vangen. Ook verscholen zij zich wel in naburige woningen, die door uitloopers al spoedig met een bezoek vereerd plachten te worden. Zoo noodig werden voor dit doel kleine gevechten begonnen. Wij krijgen den indruk dat het maken van gevangenen volgens een dezer methoden weinig moeite kostte; de Spanjaarden kregen o.a. op deze wijze zekerheid omtrent het kamp der Geuzen bij Jemmingen, en over den opmarsch van Genlis tot ontzet van Bergen ⁹⁾.

Een voornaam ding voor de „coureurs” was, zich een veiligen terugtocht te verzekeren, waartoe zoo noodig krijgslisten werden bedacht. Zoo werden b.v. eenige trompetters achtergehouden, die bij een overmachtigen aanval de trompet staken en zoo den indruk van een hinderlaag of oprukkende versterking te weeg brachtten. Basta, die dit schrijft, heeft deze list zelf meermalen met goed gevolg in practijk gebracht.

Het wederzijds uitzenden van verkenningsdetachementen leidde dikwijls tot ruitergevechten, onder den naam van „rencontres”. Van een systematisch beletten van 's vijands verkenning, (Duitsch „Verschleierung”) hooren wij in dezen tijd niet. Alleen de Billon (1617) noemt deze handelwijze. Hij wil normaal 100 ruiters als voorhoede uitzenden, waarachter 400 man tot steun, die tevens bovengenoemde taak hebben.

---

⁸⁾ Men noemde dit „prendre langue” (Sp. „tomar lengua”).

⁹⁾ Mendoza, Comm. Dl. I.

HOOFDSTUK XI.

VERPLEGING EN TREINWEZEN.

§ 1. Verpleging.

De verpleging in het onderhavige tijdvak kan in drie systemen worden samengevat: verpleging door zoetelaars, die een geheel particulier karakter droeg; magazijnsverpleging, waarbij de behoeftigheden van Landswege tegen betaling werden verstrekt, en kwartierverpleging bij de inwoners der streek of stad.

De eerste verplegingswijze was de normale te velde; de tweede diende als aanvulling voor zoover de aanvoer te kort schoot, terwijl de derde gebruikelijk was in garnizoen en winterkwartieren.

In beginsel kocht de soldaat zelf alles wat hij voor zijn onderhoud, evenals trouwens voor de uitoefening van zijn beroep, noodig had. Hiertoe volgde een groot aantal zoetelaars het leger, voor wie in het kamp een bepaald terrein werd open gehouden. Het koken en verder voorbereiden der spijzen deden de soldaten zelf of hun vrouwen en jongens, daar koks niet tot de krijgsmacht behoorden. Het gebeurde ook wel door de zoetelaars, daar het blijkt dat vele soldaten tegen een vast bedrag bij bepaalde zoetelaars „in den kost” waren.

De taak van het legerbestuur bij dit alles bepaalde zich tot het vaststellen van redelijke prijzen, het houden van toezicht op de hoedanigheid der waren en op de maten en gewichten, het voorkomen van ordeverstoringen, en de zorg voor veiligen aanvoer, door de zoetelaars met een escorte tegen berooving te beveiligen. Een en ander behoorde tot de taak van de regimentsprovoosten, onder toezicht van den provoost-generaal.

Vooral het vaststellen der prijzen was een moeilijke en delicate zaak. Eenerzijds moesten de soldaten voor afzetterij behoed worden, anderzijds moest den zoetelaars een behoorlijke verdienste worden gewaarborgd, om de kans te ontgaan dat zij hun voor het leger zoo noodzakelijk bedrijf zouden laten varen.

De prijzen waren aan allerlei invloeden en naar gelang der oorlogsomstandigheden aan sterke schommeling onderhevig. Vooral de lengte en toestand der aanvoerwegen en de hoeveelheid beschikbare vervoermiddelen speelden hierbij een groote rol. Daar de soldij ondanks alles constant bleef, behoeft het geen betoog dat de soldaat dit prijsverloop met belangstelling gadesloeg. Vaak zijn onze schrijvers dan ook omtrent de prijzen uitvoerig ingelicht. Toen b.v. in den herfst van 1588, na den mislukten aanval op het eiland Tholen, een gedeelte van Parma's leger bij Nieuw-Vosmeer lag, kostte aldaar een pot versch water vijf groot, of drie stuivers ($12\frac{1}{2}$ —15 ct.). Door de vele regens en druk verkeer waren de wegen namelijk onberijdbaar geworden, zoodat het drinkwater in vaatjes of kruiken „op den hals” vanuit Steenberg en moest worden aangevoerd ¹⁾.

Tijdens den marsch van Maurits' leger van Philippine naar Nieuwpoort kostte den eersten avond, in het kwartier te Assenede, een pot bier 6 stuivers. Den volgenden avond, te Eecloo, bedroeg de prijs reeds het dubbele. De daarop volgende dagen verscherpte zich de toestand tot een complete biercrisis: te Male en Jabbeke steeg de prijs tot 18, 20 en 26 stuivers. Daarentegen was er overvloed van buitgemaakte runderen; verhaald wordt dat eenmaal, hoewel te vergeefs, drie koeien voor een pot bier werden geboden ²⁾.

Aangezien het legerbestuur er alle belang bij had, de prijzen laag te houden, werd steeds bij het begin van den veldtocht „vrijleger” afgekondigd, d.w.z. bij plakkaat werd bekend gemaakt, dat alle voor het leger bestemde levensmiddelen vrij van toll en accijns mochten worden vervoerd.

¹⁾ v. Meteren 15—274.

²⁾ Nassausche Lauwerkrans, p. 213.

Dikwijls echter was de legerleiding genoodzaakt, hare be-
moeiingen met de verpleging verder uit te strekken dan onder
het bovenstaande is aangegeven.

Was te voorzien, dat de strijd in een weinig bevolkte streek
zou worden gevoerd of dat om andere reden schaarschte zou
ontstaan, dan werden, hetzij in het leger, hetzij in een naburige
stad, magazijnen van hiervoor in aanmerking komende levens-
middelen en fourage aangelegd. Vooral voor de brood- en bier-
voorziening was dit al spoedig noodzakelijk. Zoo noodig werden
ovens gebouwd, en een aantal bakkers en brouwers in dienst
genomen, of wel contracten met aanwezige bakkers en brouwers
gesloten. De levering uit de magazijnen of depôts geschiedde
door daartoe aangestelde commiezen tegen korting op de soldij.
Naar omstandigheden bepaalde de staatszorg zich ook wel tot
het huren van voertuigen met paarden en geleiders, die
tegen billijken prijs ter beschikking van de zoetelaars werden
gesteld. Ook wel werden contracten gesloten met kooplieden in
naburige steden, aan wie faciliteiten verschaft en een zekere
afzet verzekerd werden.

Requisitie van levensmiddelen door den troepencommandant
kende men in dezen tijd niet. Wel waren de burgerlijke over-
heden verplicht, den met de verpleging belaste overheden de
behulpzame hand te verleenen, en kon dus een zekere pressie
op hen worden uitgeoefend, om hunne onderdanen te verplich-
ten, levensmiddelen naar het kamp te vervoeren. Ook konden
de plaatselijke besturen verplicht worden tot het verschaffen
van voertuigen, paarden en geleiders, en hiertoe van de in hun
gebied aanwezige voertuigen aantekening te houden. Bepalin-
gen van deze strekking komen o.a. voor in de instructie van Jhr.
Arend van Dorp als Superintendant van de vivres van 30 Juni
1582 ³⁾, en in de commissie voor Thomas Gramaye als Commis-
saris der vivres voor Holland en Utrecht van wege den Koning,
van 10 Mei 1574 ⁴⁾. Deze bepalingen hadden dus ten doel, de

³⁾ Brieven van Jhr. Arend van Dorp; Werken H. G. N. S. 50, Dl. II—8.

⁴⁾ ib. Dl. I, 461 vlg.; zie ook het Plakkaat van Anjou van 3 Mei 1582
(ib. Dl. II—16 vlg.).

hiervoor in aanmerking komenden te dwingen, als zoetelaar, c.q. als voerman of leverancier op te treden.

Van een systematisch gebruik maken van de hulpbronnen der streek was in dezen tijd geen sprake. Hiertoe ontbraken zoowel de noodige statistische gegevens als een geschikte organisatie. Bij de legeronderdeelen waren geen verplegingsofficieren ingedeeld; deze bevat alleen het leger als zoodanig. Aankoop of vordering door de lagere commandanten zou vrij zeker tot de grootste misbruiken geleid hebben, terwijl bij de toenmalige gesteldheid der tucht deze verrichtingen onmiddellijk het karakter van plundering zouden hebben aangenomen.

De voorziening der magazijnen geschiedde in den regel door aankoop; soms ook door levering in natura. Dit laatste was meestal een gevolg van geldnood, en gold als een minder drukkende wijze van belastingbetaling. Aan Spaansche zijde waren deze leverantie's in elk geval reeds vòòr 1578 in zwang, getuige een staat van deze magazijnen, behoorende bij een vertoog van den Heer van Fresin, Superintendent-generaal van de vivres, van omstreeks 1577—1579 ⁵⁾.

Uit dergelijke magazijnen werden waarschijnlijk de troepen voor Haarlem voorzien, wier aanvoerlijn liep over Utrecht en Amsterdam, welken aanvoer de Hollanders tevergeefs trachtten te onderbreken door het opwerpen van schansen bij Diemen, Breukelen en Ouderkerk. Aan Staatsche zijde werden leveringen in natura, eveneens bij gebrek aan geld, o.a. toegepast in 1582 en '83, toen, onder het superintendantschap van Arend van Dorp, het leger van Anjou op deze wijze werd voorzien. Kortheidshalve moeten wij verwijzen naar de voor de kennis der verplegingswijze hoogst belangrijke correspondentie van Van Dorp ⁶⁾. De hierin medegedeelde brieven geven, meer dan iets anders, een beeld van de groote moeilijkheden, die destijds aan het voeden van een leger van matige sterkte (± 10000 man) verbonden waren.

⁵⁾ ib. Dl. I—467 vlg.

⁶⁾ ib. Dl. II—20 vlg.

Uit dit alles blijkt wel, dat het zoo belangrijke vraagstuk der verpleging op gansch andere wijze werd opgelost dan tegenwoordig. De verpleging door particuliere, kleine neringdoenden, die in persoon hun waren te koop aanbieden, speelt tegenwoordig nog slechts een zeer ondergeschikte rol. Het magazijnstelsel was reeds sedert den Bourgondischen tijd in zwang, doch had nog niet de groote ontwikkeling bereikt, die het in de dagen van Colbert en Vauban zou verkrijgen. Aan Staatsche zijde b.v., was, dank zij de meestal aanwezige goede waterwegen, het opslaan van voorraden in het leger in den regel overbodig.

Kwartierverpleging door de inwoners werd aan Spaanschen kant op groote schaal in practijk gebracht tijdens de winterkwartieren en te velde, wanneer de troepen, wat hier somtijds gedurende maanden en jaren het geval was, eenvoudig zonder betaling werden gelaten ⁷⁾. Zij leefden dus op kosten van de streek, zonder dat eenige vergoeding plaats had.

In het algemeen kan men zeggen dat de 16e eeuwsche legerorganisatie tegen het te velde h o u d e n van eenigszins sterke legers niet was opgewassen. Ook bij betrekkelijk goed gedisciplineerde legers, als dat van Maurits, liet de verpleging meermalen te wenschen over, wat zich onmiddellijk placht te openbaren door ziekte, desertie, „moescoppen” en verslapping van tucht.

De dunne bevolking, extensieve landbouw, en vooral de toestand van het wegennet waren hiervan de voornaamste oorzaken. Een allerbelangrijkste factor was de aanwezigheid van waterwegen. Waren deze niet beschikbaar, dan moest een groote voorraad op voertuigen worden medegevoerd, wat tot een bovenmatigen trein aanleiding gaf.

Het veldleger, waarmee Leicester in 1586 bij Arnhem legerde, telde, naar wordt opgegeven, 2225 wagens ⁸⁾. Dat, waarmee Prins Maurits in 1602 den tocht naar Brabant ondernam, 3000,

⁷⁾ Bijzonderheden hierover in Heeringa: „Utrechts oorlogslasten” (1572—1577) in Bijdr. en Med. H. G. 1923, Dl. XLIV.

⁸⁾ Abel Eppens tho Equart, II—356.

wat, voor een leger van ongeveer 24000 man, weinig was ⁹⁾. Spinola begon in 1606 zijn veldtocht naar den IJssel met 2000 à 2500 wagens, op een sterkte van omstreeks 15000 man. (Bij deze getallen zijn ook de voertuigen der artillerie, bagagewagens enz. inbegrepen) ¹⁰⁾.

Van welken invloed het meevoeren van zulk een reusachtig verplaatsbaar magazijn op de operatie's was, is gemakkelijk in te zien. Nergens blijkt dit duidelijker dan bij den juistgenoemden tocht naar Brabant, waarvan de beschrijving bij Duyck in dit verband in hooge mate belangwekkend is. Op dezen tocht deed zich vooral gebrek aan ovens gevoelen. Gelegenheid tot malen en bakken toch is even noodig als graan. Niet voor niets gaf Alva dan ook in 1568 last, de molens te onttakelen. In het leger van den Prins, dat op dezen veldtocht aan alles gebrek leed, schijnt het ook aan bakgelegenheid ontbroken te hebben; bij gesneuvelden werden althans zakjes met meel gevonden ¹¹⁾. Gegevens omtrent personeel, materieel en tijd, noodig voor malen en bakken vindt men bij Hondius, wiens werk ook overigens belangrijke gegevens betreffende den dienst der vivres bevat.

Het medevoeren van korenmolens te velde, hoewel reeds van ouden datum, werd in den vrijheidsoorlog naar het schijnt het eerst in practijk gebracht door Spinola in 1606, waarbij ook ovens en brouwketels, uitvindingen van den Italiaan Pompejo Romano op wagens werden meegevoerd. De ovens voldeden echter niet: volgens van Meteren werden zij door vuil onbruikbaar ¹²⁾. Ondanks alle voorzorgsmaatregelen hadden de Spanjaarden in Overijssel en den Achterhoek weldra aan alles gebrek. Hadden de Staten-Generaal, zooals het plan geweest schijnt te zijn, den korenuitvoer naar genoemde gewesten belet door het sluiten der licenten, dan was de toestand, daar in dit geval de

⁹⁾ „'t Leven en sterven van Johan van Oldenbarnevelt", p. 37; vgl. Duyck III—382 vlg.

¹⁰⁾ v. Meteren 28—528; Giustiniano 223.

¹¹⁾ Mendoza, Comm. I—211.

¹²⁾ v. Meteren 28—521; Vervou 220.

geheele aanvoer over Keulen of Bremen had moeten komen, nog aanzienlijk verergerd.

Het sluiten der licenten was ongetwijfeld in de handen der Staten een krachtig oorlogsmiddel. Het werd dan ook veel geopperd, doch weinig in practijk gebracht. Tegenover het uit moreel oogpunt bedenkelijke feit, dat allerlei particulieren grove winsten behaalden met een handel, die den vijand op de been hield, stond de niet minder belangrijke waarheid, dat de Republiek aan dezen handel voor een groot deel de hulpbronnen ontleende om den strijd te kunnen voortzetten. Daarnaast bestond de vrees, dat de Republiek door het staken van den bedoelden uitvoer ten slotte meer hare concurrenten versterken dan den vijand benadeelen zou. Reeds het om zijn staatkundige gevolgen bekende, geruchtmakende plan van de zelfde strekking van Leicester was op genoemde bezwaren afgestuit. Ook in 1606 ging de sluiting niet door, naar bericht wordt wegens oneenigheid tusschen de provinciën ¹³⁾.

Over het met de vivres belaste personeel zijn uitvoerige gegevens te vinden in de brieven van Arend van Dorp; verder o. a. bij Hondius, in het Hoofdstuk „Van de vivres of eet-waren” ¹⁴⁾.

Aan het hoofd stond een Superintendent-generaal of Commissaris-generaal. Verder commissarissen, commiezen en conducteurs te paard en te voet, welke laatsten het toezicht hielden over de wagens. Ook bij de schepen en magazijnen waren commiezen en conducteurs ingedeeld. Slechts een deel van dit personeel was in vasten dienst; evenals bij de artillerie werden de meesten voor een bepaalden veldtocht in dienst genomen. Onder Van Dorp was in Juli 1582 het verplegingspersoneel 28 man sterk; in het begin van 1583: 55 man.

¹³⁾ Vervou 225.

¹⁴⁾ De organisatie aan Spaansche zijde kwam met de onze in groote trekken overeen; Zie o.a. Giorgio Basta: „Il Mastro di Campo Generale”, Venetie 1606, p. 9 vlg., en het „Discurso” van Cristobal Lechuga over hetzelfde onderwerp, Milaan 1603, p. 48, 215 vlg.

De taak van den Superintendent was zeer verantwoordelijk. Behalve de zorg voor aanschaffing en transport bestond zij ook in het waken tegen allerlei misbruiken. In samenwerking met den Provoost-generaal had hij er b.v. tegen te waken dat de provoosten van hun plicht tot contrôle op de zoetelaars geen misbruik maakten tot het heffen van extra schatting, of onregelmatigheden toelieten tegen geldelijk voordeel ¹⁵).

Van belang was ook, te zorgen dat, ingeval tegen korting op de soldij munitiebrood werd verstrekt, hierin geen knoeierij gepleegd werd, wat niet tot de zeldzaamheden behoorde ¹⁶).

De levensmiddelen en andere goederen, b.v. laken, die door den hiermee belasten commies uit de legervoorraden werden uitgereikt, ontvingen merkwaardigerwijze zelf den naam „commies”, wat nog voortleeft in „commiesbrood” ¹⁷).

Wat het voedsel zelf betreft, bestonden de verstrekte rantsoenen in de eerste plaats uit brood, kaas en bier; in 1582 per man en per dag een brood van ongeveer 22 ons, een half pond kaas en per 100 man een ton bier. Het laatste was een der voornaamste voedingsmiddelen, vooral ook wegens het ontbreken van betrouwbaar drinkwater, en berokkende veel hoofdbreken wegens het moeilijke transport. Voorts behoorden spek, haring en stokvisch geregeld tot het menu, benevens erwten en boonen. Van groente vinden wij zelden of nooit gewag gemaakt.

Ter illustratie van den belemmerenden invloed, dien de verpleging somtijds op de operatiën uitoefende geven wij hieronder een kort verslag uit de memorie's van den Superintendent Arend van Dorp aan de Staten-Generaal van 2 en 8 April 1583. Het betreft een plan om met het nabij Antwerpen te verzamelen leger van den Maarschalk Biron, sterk 10000 man en 1600 paarden, het door den Graaf van Mansfelt belegerde Eindhoven

---

¹⁵) Brieven van Van Dorp II—p. 4; Basta (zie hiervóór, noot 14) p. 11.

¹⁶) Basta, 11 vlg.

¹⁷) Hohenspach, „Feldschreiberei”, p. 22, 24, 28. Een soortgelijke overgang van beteekenis had plaats met de woorden „provoost” en „uitmonstering”.

te ontzetten. Voor den marsch Antwerpen—Eindhoven, die op vijf dagen werd berekend (80 K.M.), moesten worden meegevoerd: 50000 brooden, 15000 pond spek, 10000 pond kaas en 500 tonnen bier. Voor de 1600 paarden per paard 4 spint haver 's daags; totaal dus 1000 viertel van 32 spint. De 500 tonnen bier vereischten ten minste 150 goede wagens; het overige transport 100. De kosten van dit alles werden begroot op f 9530, inbegrepen verpakkingsmiddelen, touw, gage voor de conducteurs, enz. Wilde men bovendien nog levensmiddelen meevoeren om in de te ontzetten stad te brengen, dan zou dit natuurlijk verdere kosten vereischen. Dit was echter nog slechts een begin. Aangezien niet te verwachten was dat de geheele actie in vijf dagen zou verloop, moest, zelfs bij gunstigen uitslag, het leger ook verder verzorgd worden, waartoe, daar de streek rondom Eindhoven zoo goed als niets opleverde, een magazijn moest worden opgericht.

De naastbijzijnde, in aanmerking komende stad was Heusden, hoewel het brood elders gebakken en het bier elders gebrouwen zou moeten worden. (Op deze en al dergelijke moeilijkheden verzoekt de intendant Van Dorp den H.H. Staten beleefdijk in tijds orde te willen stellen!). Uit Heusden zou naar het leger per dag een voorraad, gelijk aan omstreeks een vijfde van het bovengenoemde, verzonden moeten worden, waarvan de kosten kwamen op f 2254 per dag.

Bedenken wij nu, dat de afstand Heusden—Eindhoven ongeveer 40 K.M. bedraagt, en de aanvoerweg op korten afstand van het vijandelijke 's Hertogenbosch liep, de transporten dus sterk geconvoyeerd zouden moeten worden; bedenken wij verder in welk een geldnood de Staten verkeerden, zoodat de verpleging toch reeds de grootste moeite kostte, dan behoeven wij ons niet te verwonderen, dat van de Eindhovensche onderneming is afgezien. De door den uitgever der brieven van Van Dorp geopperde meening, dat men Eindhoven opzettelijk zou hebben laten varen om den Prins in het bezit van het Markgraafschap Bergen op Zoom en de Baronie van Breda te kunnen stellen, mist dan ook o. i. allen grond. Door militaire redenen

wordt het opgeven van Eindhoven meer dan voldoende verklaard ¹⁸⁾.

Van bijkans evenveel belang als proviand was de fourage. Het aantal paarden in een leger toch was destijds buitengewoon groot. Het meevoeren van fourage per voertuig is, vooral wat hooi en stroo betreft, zeer bezwaarlijk, en heeft bovendien het groote nadeel, dat ook voor de wagenpaarden fourage moet worden meegevoerd. Deze moeilijkheden vormen de voornaamste oorzaak, waarom met het begin van een veldtocht steeds gewacht word totdat, in April of Mei, het gras hoog genoeg te velde stond ¹⁹⁾.

De nadeelen die te velde het fourageeren op grooten afstand meebracht, waren oorzaak van het invoeren van afzonderlijke fouragepaarden of bidets.

Het dagelijksch rantsoen schijnt aanmerkelijk grooter geweest te zijn dan het tegenwoordig gebruikelijke. Volgens het Krijgsreglement van 1580 (dat uitsluitend bepalingen omtrent inkwartiering, stalling en fourage bevat) bestond het per dag uit drie spinten haver (drie maal 7 Liter, ong. 10 K.G.), 12 pond hooi en 8 pond stroo (resp. 6 en 4 K.G.) ²⁰⁾. Het tegenwoordig rantsoen voor legerpaarden bedraagt resp. 5, 4 en 3 K.G. De bovengenoemde memorie van Van Dorp rekende zelfs op 4 spint als

---

¹⁸⁾ Brieven van Van Dorp II—253 vlg. Verg.: „Documents concernant les relations entre le Duc d'Anjou et les Pays-Bas" T. V., over de maand April.

De keuze van Heusden als stapelplaats schijnt inderdaad aan bedenking onderhevig; zij wordt echter verklaarbaar, wanneer men bedenkt dat er geen andere beschikbare vesting was dan Antwerpen zelf. De verbinding hiermee kon door het uit het zuiden te verwachten Spaansche leger gemakkelijk worden afgesneden, wat met Heusden niet het geval was. Dat er ernstige plannen voor een beleg van Breda zouden hebben bestaan wordt door de beide door den schrijver aangevoerde argumenten geenszins waarschijnlijk gemaakt.

¹⁹⁾ Over de door Megen (1568) ondervonden moeilijkheden met de havervoorziening, zie Corresp. du Duc d'Albe, van Gachard (o.a. de brieven van Megen aan Alva van 11, 12, 19, 20 en 21 Mei).

²⁰⁾ Navorscher 1911, 425 vlg.

veldrantsoen ($\pm$ 13 K.G.). Een en ander wijst op een zwaar paardenslag, wat ook uit andere gegevens bevestigd wordt.

Volgens Hondius is echter het gewone rantsoen per 100 paarden $\frac{1}{3}$ last haver (10 Liter) per dag, wat ongeveer met het tegenwoordige overeenkomt.

§ 2. Treinwezen.

Bij de legeronderdeelen waren geen voertuigen organiek ingedeeld. Voor zoover zij geen particulier eigendom van officieren waren werden zij bij den aanvang van den veldtocht gehuurd, of, in spoedeischede gevallen, tegen betaling gerequireerd. In het Staatsche leger werd het treinwezen op uitnemende wijze geregeld bij de ordonnantie's van 1599, welk jaar voor onze legerorganisatie van zoo groote beteekenis is. De geheele toenmaals tot stand gekomen regeling van het artillerie-, brug- en treinwezen is uitvoerig geschreven in het werk van Hondius, die blijkbaar over alle officieele gegevens, staten, inventarissen enz. beschikte.

De trein was normaal in drie deelen gesplitst, elk onder een commies. Tot het verdere personeel behoorden per 50 wagens een conducteur te paard, per 25 wagens een dito te voet; een provoost met twee clauditen, twee wielmakers en twee hoefsmeden met knechten, die, op kosten van de voerlieden, de wagens repareerden en de paarden besloegen. Ten slotte een chirurgijn, zonder vast tractement, maar tegen vergoeding van 2—3 stuivers van elken voerman. De geheele trein stond onder den wagenmeester, die „ordinaris tractement" genoot, benevens 3 stuivers van elk paard. Vòòr het te velde gaan bestelde hij op aanschrijving van den veldoverste een zeker aantal conducteurs, die, elk in een bepaald rayon, wagens, elk met drie paarden en een voerman, huurden, die op een bepaalden tijd en plaats ter monstering verschenen. De voerlieden kregen 8—20 gld. handgeld en 3 (bij onverwachte requisitie 4) gulden per dag, waarvoor zij zelf eigen onderhoud en fourage bekostigden. Na aankomst in het leger had, volgens vaste lijsten, waarvan

een voorbeeld bij Hondius, de verdeeling over de onderdeelen plaats.

Behalve de „lantswagens”, waarop dit alles betrekking heeft, werd de tros nog vermeerderd door de „soetelaarswagens”.

Het behoeft geen betoog, dat een doelmatige en overzichtelijke indeeling bij den marsch een eerste vereischte was. Onder Maurits was dan ook een bepaalde volgorde vastgesteld, nl.: artillerievoertuigen, proviandwagens, bagagewagens; wat de laatste betreft eerst die van den veldheer, daarna die der oversten, ten slotte die der compagnieën in de volgorde waarin deze marcheerden ²¹⁾. Een soortgelijke indeeling is te vinden bij Mendoza. Een scheiding tusschen gevechts- en andere treinen bestond, zooals nauwelijks behoeft gezegd te worden, niet.

Dat de treincolonne een groote lengte hadden ligt voor de hand.

Toen Maurits' leger op den marsch van Meurs naar Grol in 1597 over een schipbrug den Rijn overtrok, had de „carroye” alleen hiervoor vijf uur noodig, wat, bij een snelheid van b.v. 4 K.M., wijst op een lengte van ongeveer 20 K.M. ²²⁾. De 3000 wagens, waarmee de Prins in 1602 langs de Maas naar het Zuiden trok, marcheerden waarschijnlijk, evenals het leger, in drie evenwijdige colonne, die, — een wagen met 3 paarden op 10 M. gerekend — een gemiddelde lengte van 10 K.M. gehad moeten hebben. Toen later een ontmoeting met den vijand aanstaande geacht werd, marcheerden de wagens in 3—4, later in 8—10 rijen naast elkaar door het terrein, dus nog steeds een stoet van ongeveer 3 K.M. lang.

Over de indeeling der treinen in de marschcolonne spraken wij boven, evenals over het groote voordeel, dat een veelvuldig gebruik van schepen aan Nederlandsche zijde opleverde.

Op den veldtocht van 1591 werd Maurits' leger door 160 schepen vergezeld; de tocht naar Hulst in dat jaar had plaats met 225 schepen; die naar Nieuwpoort met 1500, naar anderen

²¹⁾ Jan van Nassau, „Observationes” f. 4.

²²⁾ Duyck II—346.

beweren zelfs met 2800 vaartuigen. De schepen werden evenals de wagens voor den veldtocht gehuurd door een in vasten dienst zijnden „commies van de schepen”, die naar gelang van legersterkte en veldtochtsplan, het aantal begrootte.

Voor de kennis van al hetgeen in een leger noodig was is behalve Hondius van groot belang Simon Stevins „Castrametatio”²³), waarvan het tweede hoofdstuk: „Van de Lijsten inhoudende tgeene in een teghenwoordig legher moet ghelogeert worden”, met het eerste (dat over de kwartieren) een volledige beschrijving van de legerorganisatie onder Prins Maurits bevat. Hondius en Stevin samen laten op dit gebied weinig meer te vragen over. De door beiden gegeven lijsten hebben blijkbaar als standaardlijsten dienst gedaan, waarnaar de toebedeeling van wagens, gereedschap enz. geschiedde.

Uit de talrijke gegevens nemen wij slechts over het aantal wagens dat Stevin voor een normaal veldleger noodig acht, nl.:

„Officiers van het leger” (staf)	129
Voetvolk	212
Ruiterij	12
Artillerie	198
Officiers van de artillerie	39
Munitie van oorlog	108
Vivres	244
	<hr/>
Totaal	942

Voor het totaal aantal schepen rekent Stevin 217.

Hoezeer het laadvermogen van schepen dat van wagens te boven ging, moge blijken uit het feit, dat 4 schepen van 20 last en een „damlooper” 135000 pond aan kruut, lood en lont konden vervoeren, waarvoor niet minder dan 135 wagens noodig zouden zijn.

²³) „Castrametatio dat is Leghermeting”, Rotterdam 1617.

HOOFDSTUK XII.

MARSCHEN.

Snelheid.

De wijze waarop en de snelheid waarmee de in den oorlog noodige troepenverplaatsingen geschieden behooren tot de belangrijkste en tevens kenmerkendste onderdeelen van het krijgswezen. In alle krijgskundige werken van ons tijdvak vormen de marschen dan ook een der drie hoofdstukken, waarin de tactiek wordt ingedeeld, nl. legeren, marcheeren en strijden (Sp. „alajar, marchar, pelear”). Dooreengenomen geschieden zij aanmerkelijk langzamer dan tegenwoordig. Voor een deel moet dit worden toegeschreven aan de omstandigheid, dat de strategische rol der troepenverplaatsingen een andere was dan in den modernen oorlog. Eerst toen, in Napoleon's tijd, de veldtochten zich afspeelden als een samenwerking van zelfstandige, doch in combinatie optredende eenheden, waarbij alles aankwam op het te juister tijd en plaats vereenigen dier eenheden voor het hoofddoel van den veldtocht, den slag, werd de marschsnelheid een factor van overheerschende beteekenis. Zoodanig zelfs, dat een tijdwinst van enkele dagen of zelfs uren kon opwegen tegen het gemis van één of meer legerkorpsen. Van een dergelijke samenwerking van strategische eenheden was echter in den toenmaligen oorlog geen sprake. De eenige strategische eenheid was het veldleger zelf, terwijl het doel der marschen meer van tactischen dan van eigenlijk strategischen aard was.

Het spreekt wel van zelf, dat ook in den vroegeren oorlog dikwijls een groote marschsnelheid vereischt en ook meermalen bereikt werd; vaker door kleine troepen dan door een leger in zijn geheel.

Meestal gold het in deze gevallen het brengen van ontzet aan bedreigde of berende steden, het onverwacht insluiten van een vesting, of het inhalen van een terugtrekkenden vijand.

Hoewel het bij de militaire schrijvers dan ook niet ontbreekt aan betuigingen, dat snelheid of „haesticheyt" in den oorlog een belangrijke zaak is, valt hierop toch minder nadruk dan in onzen tijd, en zien wij in den regel dat de hoofdmachten zich slechts langzaam verplaatsen.

Sommige oorzaken noemden wij reeds in ander verband. Als zoodanig geldt vooreerst het systeem van verpleging. Middelen, om tijdens den marsch eten te bereiden of warm te houden ontbraken, evenals nooddrantsoenen. Bij marschen van langeren duur werd den soldaten aangezegd, zich voor eenige dagen van levensmiddelen te voorzien. Het bereiden deed de soldaat zelf of zijn vrouw in het kwartier. Over het algemeen was de soldaat niet spoedig bereid, zich op verplegingsgebied groote ontberingen te getroosten. Merkwaardig is dan ook, dat meer dan één schrijver de soberheid en de praktische instellingen der Romeinen op verplegingsgebied als voorbeeld ter navolging aanbeveelt.

De marschen gingen steeds met veel wanorde gepaard. Deze uitte zich niet alleen in een groot aantal achterblijvers, maar door zich naar alle zijden (ook naar voren!) verspreidende „uitloopers" die zich over de in de streek aanwezige roerende goederen ontfermden, welke bezigheid als „moescoppen" bekend stond.

+ De groote nasleep van vrouwen en jongens en de massa bagage- en andere voertuigen vertraagden eveneens den marsch; te meer was dit het geval, daar de voertuigen niet voor militair gebruik waren vervaardigd en verharde wegen ontbraken. Een regenperiode kon zodoende in sommige streken het uitvoeren van krijgsverrichtingen op groote schaal eenvoudig onmogelijk, of althans hoogst bezwaarlijk maken. Niet alleen in de alluviale streken doch ook in Twente, den Achterhoek en Noord-Brabant was dit, mede door het zwellen der beken, in sterke mate het geval, zooals bleek bij de veldtochten in de beide eerstge-

noemde gewesten in 1592, 1597 en 1606 ¹⁾).

De kleeding (lage schoenen, geen overjassen) was niet op regen of op lange marschen berekend, vandaar de groote nadruk, waarmee De Billon tegen het marcheeren in regen waarschuwt. Ransels of eigenlijke bepakking bestond niet; alle draagbare have werd op wagens of door vrouwen en jongens meegevoerd. Bij de Spanjaarden vinden wij echter, als een practische instelling, melding gemaakt van „mochilas” en „alforias”, een soort rug- of reiszakken.

Ook de cavalerie stond, wat snelheid van marcheeren betreft, ongetwijfeld bij de tegenwoordige achter; voor snelle verplaatsing waren eigenlijk, wat hun wapenrusting aangaat, alleen de arkebussiers geschikt. Evenals bij de piekeniers hadden ook bij de lansiers en kurassiers de aanvoerders voortdurend te waken tegen het aflaten van deelen van het harnas. De ervaring van alle tijden wijst namelijk uit, dat de soldaat zich liever een tijdelijk gevaar dan een voortdurend ongemak getroost. Ook het zwaardere paardenslag en het tactisch gebruik der ruitery deden snelheid van marcheeren minder op den voorgrond treden.

Berekenen wij in een aantal gevallen, waarin de dagelijksche etappes bekend zijn, de grootte der dagmarschen, dan blijkt meestal dat deze 15—20 K.M. niet te boven gingen. Op Maurits' tocht van Philippine naar Nieuwpoort bedroegen b.v. de vijf dagmarschen tot Oudenburg resp. 6, 16, 20, 16 en 7 K.M.: gemiddeld dus 13 K.M. ²⁾). Op den veldtocht van 1602 bedroeg het gemiddelde der marschen 15 K.M. ³⁾); evenzoo op den marsch Bredevoort—Enschede in 1597 ⁴⁾).

Voor al de beide eerstgenoemde marschen zijn van het groot-

¹⁾ Zie Duyck I—147; II—387 vlg. In 1597 legde Maurits den marsch Bredevoort—Enschedé om deze reden af langs een grooten omweg over Ahaus en Gronau, terwijl het zware geschut over Doesburg—Zwolle werd verzonden. (Diss. Van den Hoek, p. 92).

²⁾ Duyck II—638 vlg.

³⁾ ib. III—392 vlg.

⁴⁾ ib. II—387 vlg.

ste belang voor de eigenaardigheden van het krijgswezen in het algemeen, doch vooral voor de aan troepenverplaatsingen destijds verbonden moeilijkheden. Zeer lezenswaardig is ook het verhaal van den tocht van Philips van Nassau in 1594 naar Sedan, waarbij door den Eiffel onder groote omwegen en bezwaren van allerlei aard, naar schatting ongeveer 400 K.M., in 18 dagen werd afgelegd ⁵⁾).

Werd om een of andere reden een groote snelheid vereischt, dan werden meermalen goede, soms uitstekende marschprestatie's verricht. In 1568 legde Londoño met zijn troepen den afstand Maastricht—Roermond (50 K.M.) af in 9 uren, nadat reeds de voorafgaande dagen lange en vermoeiende marschen waren afgelegd ⁶⁾).

In den veldtocht, die met den slag bij Jemmingen eindigde, legden Alva's troepen den afstand Deventer—Jemmingen (ongeveer 210 K.M.) in 9 dagen af, waarvan 8 marschdagen, wat voor dien tijd een voorbeeldige prestatie genoemd mag worden ⁷⁾).

In 1596 marcheerde het tercio van Alonzo de Mendoza van Hulst naar Bethune (hemelsbreed 130 K.M.) in vier dagen, met achterlating van bagage ⁸⁾).

Op Maurits' veldtocht van 1591 vinden wij o.a. de volgende etappes waarvan de lengte op de kaart gemakkelijk is na te gaan: Deventer—Zwolle (1 dag); Zwolle—Meppel (id.); Meppel—Zuidlaren (2 dagen); Eemtil—Steenwijk ($\pm$ 56 K.M., 2 dagen); Steenwijk—Zwolle—Deventer (2 dagen); Deventer—Arnhem (2 dagen). Het zwaardere geschut werd op dezen veldtocht grootendeels te water vervoerd ⁹⁾).

Een voor dien tijd groote snelheid ontwikkelde ook Spinola, vooral op zijn verrassend ondernomen tocht naar het Noorden in 1605. Van Kaiserwerth (tusschen Ruhrort en Dusseldorf) be-

⁵⁾ ib. I—489 vlg.

⁶⁾ Mendoza, Comm. I—81.

⁷⁾ ib. 119 vlg.

⁸⁾ Villalobos, Comm. 196.

⁹⁾ Duyck I—6 vlg.

reikte hij in 4 dagen Oldenzaal (120 K.M.), welke marsch, met 11 stukken geschut en een grooten trein, als een meesterstuk is te beschouwen¹⁰).

Uitvoering.

In den regel marcheerden de legers in drie gedeelten: voorhoede, middentocht („bataille”) en achterhoede. Duyck vermeldt echter dikwijls alleen voor- en achterhoede. De onderdeelen wisselden dagelijks om; zoo doende werd niet alleen naijver tusschen de bevelhebbers vermeden, maar ook billijkheid betracht jegens de soldaten¹¹). De achterhoede kwam namelijk steeds geruimen tijd — soms een halven dag — later in kwartier dan de voorhoede en was dus tegenover de laatste wat het maken van hutten, het verzorgen der paarden enz. betreft, in het nadeel.

Aan deze indeeling lag reeds het beginsel der latere divisie's ten grondslag, nl. het zelfstandig kunnen optreden, waartoe zij elk uit infanterie, cavalerie en vaak ook artillerie waren samengesteld¹²). Uit de practijk blijkt echter, dat deze zelfstandigheid niet in strategischen, doch in tactischen zin gedacht moet worden.

Het bevel voor den marsch werd den vorigen avond door den Sergeant-Majoor of Wachtmeester-Generaal (aan Spaansche zijde door den Maestro de Campo General) opgemaakt en den verschillenden commandanten op schrift gegeven.

De voorhoede werd voorafgegaan door lichte cavalerie, nl. arkebussiers en lansiers. Eenige veldstukjes waren bij haar ingedeeld evenals pionniers (Fr. „esplanadeurs”; Sp. „gastadores”), met infanteriebedekking voor het gelijkmaken der wegen en het opruimen van hindernissen. Bij de voorhoede marcheerden, bij de Spanjaarden althans, afzonderlijke afdeelingen mus-

¹⁰) v. Meteren 27—504; vgl. v. d. Kemp II—115; Giustiniano 176 vlg. Een ruitertocht ter vervolging van Spaansche cavalerie, waarbij de Prins 18 uur aan één stuk te paard bleef, vermeldt Duyck (I—685) in 1595.

¹¹) Hoewel sommige schrijvers, als G. Basta (Il Mastro de Campo Generale, p. 41) de gewoonte afkeuren; in Frankrijk bestond zij volgens hem niet.

¹²) Basta, ib. 40; Lechuga 92.

ketiers vòòr het gros der pieken, bij de achterhoede achter deze. Evenzoo marcheerde hier de cavalerie achter de infanterie.

Bij de „bataille”, die vlg. Mendoza ongeveer de helft der totale sterkte moet uitmaken, bevindt zich de opperbevelhebber, terwijl een ander hooggeplaatst officier als commandant der achterhoede optreedt.

Wat den afstand der verschillende onderdeelen, de sterkte-verhouding enz. betreft worden nergens bepaalde getallen genoemd. Schema's kennen de militaire schrijvers in dezen tijd niet. In den regel marcheerde het leger, voor zoover wij kunnen nagaan, langs één marschweg; alleen bij den veldtocht langs de Maas van 1602 vinden wij drie evenwijdige, ongeveer even sterke colonnes.

Treinen.

De plaats der treinen is zeer verschillend. Terwijl deze bij moderne legers meestal op geruimen afstand achter de legeronderdeelen volgen, marcheerden zij toenmaals zoowel vòòr het leger (hetgeen voor het gerief van den soldaat gedaan werd) als aan den staart, of, bij flankmarschen, aan de van den vijand afgekeerde zijde. Meestal echter was hun plaats tusschen de onderdeelen in, en ontleenden zij hieraan hun beveiliging. Zoo noodig werden zij, wegens de altijd groote lengte, nog bovendien beveiligd door op de flank marcheerende schutters of bereden arkebussiers.

Dikwijls dienden de treinen ook omgekeerd tot beveiliging van het leger, voornamelijk tegen cavalerie, waartoe zij aan weerskanten, of wel aan de meest bedreigde zijde marcheerden. Steeds bevonden zij zich echter in de onmiddellijke nabijheid van het leger. De trein stond onder bevel van den provoost-generaal, die hiertoe een aantal bereden manschappen tot zijn beschikking had, en onder dien de regimentsprovoosten. De artillerietrein echter stond onder bevel van den Generaal der artillerie, onder wien tevens de pionniers, het brug-, belegerings- en schansmateriaal ressorteerden.

Volgorde der voertuigen.

Deze vinden wij o.a. uitvoerig beschreven bij Mendoza, nl. wat de artillerie betreft:

een wagen met houweelen en pieken;

een affuit, w.s. om een spoor te maken;

de lichte vuurmonden;

de zware vuurmonden op blokwagens;

gereedschapswagens voor den timmerman en den smid;

wagens met buskruit en lood;

id. met lont;

id. met pieken en lansen;

id. met projectielen;

bagagewagens van den generaal en officieren der artillerie;

de verdere wagens van den artillerietrein;

vervolgens de wagens der vivres onder de betrokken commiezen en die van den chirurgijn;

ten slotte de bagagewagens, voorafgegaan door die van den veldheer met eigen herkenningvlag, waarna de overige regimentswijs volgen. Overeenkomstige voorschriften, hoewel minder gedetailleerd, worden in de geschriften van Jan van Nassau en van De Billon aangetroffen.

Beveiliging.

Wat de beveiliging van den marsch betreft, deze geschiedde alleen op korten afstand, daar met een vuuroverval geen rekening gehouden behoefde te worden. De voorhoede marcheerde dan ook niet in opvolgend in sterkte toenemende afdeelingen, doch werd alleen beveiligd door voorafgaande cavalerie, die zich voor- en zijwaarts door het terrein verplaatste, opvolgend hooge punten en défilé's bezette en zoo noodig op de voorhoede terugtrok.

De tegenwoordige taak der voorhoede, namelijk de hoofdmacht tijd en vrijheid van handelen te verschaffen voor de ontwikkeling tot het gevecht, kwam destijds niet of in veel mindere mate in aanmerking, aangezien, indien een ontmoeting met het vijandelijk leger waarschijnlijk of zelfs maar mogelijk geacht

werd, het leger in zijn geheel in slagorde marcheerde.

Van een op grooten afstand marcheerende flankdekking vernemen wij evenmin; bij flankbedreiging door cavalerie werden op korten afstand cavalerie-afdeelingen als zijtrogen aangevend.

Bij het passeeren van vijandelijke steden hield een deel van het leger halt tot de hoofdmacht voorbij was.

Défilé's werden te voren door voetvolk bezet, dat stand hield tot de bijbehorende cavalerie gepasseerd was en het open veld bereikt had, waarna deze de infanterie dekde, die op haar beurt voorttrok. Dat deze taak niet door afgezeten ruiters of dragonders, maar door begeleidende infanterie wordt vervuld, wijst er mede op, dat afgezeten cavalerie, wegens haar geringe vuur- en afweerkracht, toenmaals nog sporadisch gebruikt werd.

Voorschriften van Basta.

Van groot belang zijn de heldere beschouwingen van Basta in zijn „Mastro de Campo General”, waar hij verschillende gevallen behandelt die zich te velde kunnen voordoen. Hieraan willen wij het volgende ontleenen.

Het overtrekken van rivieren (in het algemeen van défilé's) in 's vijands nabijheid is een hoogst bedenkelijke onderneming¹³⁾. De Hertog van Parma is hierin tweemaal op meesterlijke wijze geslaagd nl. bij Knodsenburg over de Waal in het gezicht van het leger van Prins Maurits (1591), en bij Rouen over de Seine (1592). Twee dingen moeten hierbij vooral in het oog gehouden worden: ten eerste moet de veldheer met zorg den tijd bepalen die voor den overtocht beschikbaar is in verband met den afstand tot den vijand, en voorts moet de grootst mogelijke spoed betracht worden, waartoe zoo noodig des nachts wordt doorgewerkt. Indien noodig wordt van te voren een halve maan aangelegd tot dekking van de brug.

Vervolgens behandelt Basta het geval, dat een binnengedrongen vijand een slag wil uitlokken door het land te verwoes-

¹³⁾ Basta, zie hiervóór, noot 11, p. 52.

ten ¹⁴⁾). In dit geval moet de veldheer zich er niet toe laten verleiden, een slag aan te nemen, doch het vijandelijk leger op 1 of 1½ uur afstand blijven volgen. Houdt de vijand halt, dan onmiddellijk een goede positie innemen, waarop hij zich wel wachten zal, een aanval te beginnen. Om deze tactiek te kunnen uitvoeren moet de vijand voortdurend door cavalerie geobserveerd, en moeten steeds van te voren stellingen voor het eigen leger verkend worden. Ook moet dit laatste ten allen tijde marschvaardig en op zijn hoede zijn. De veldheer, van wien voor dit alles de grootste activiteit gevorderd wordt, bevindt zich steeds bij de voorhoede. Zonder moeite herkennen wij hier de tactiek, die in 1568 door Alva tegenover den Prins gevolgd werd en, naar ieder weet, met volledig succes.

Ook Mendoza behandelt dezelfde strijdwijze, onder toevoeging, dat men tevens den vijand den toevoer moet afsnijden door molens en bruggen af te breken, de levensmiddelen in de steden te bergen, en de wegen zooveel mogelijk met boomen te versperren, terwijl men zich steeds zoo dicht bij den vijand legert, dat deze geen troepen voor een beleg kan afzonderen. Zoodoende worden de steden afgeschrikt, zich bij hem aan te sluiten ¹⁵⁾). Ook dit beeld slaat volkomen op den zoo juist genoemden veldtocht. De eigenaardigheid en tevens de groote moeilijkheid dezer tactiek is, dat men den vijand het initiatief laat, immers door het verplichte volgen op korten afstand zijn eigen bewegingen geheel van hem afhankelijk maakt, terwijl men tegelijkertijd, door de voortdurende nabijheid van het eigen leger, den vijand alle gelegenheid ontnemt, van zijn initiatief gebruik te maken om iets van belang te ondernemen.

Terugtochtmarsch.

Ten slotte behandelt Basta nog den terugtocht of het veranderen van legerplaats in 's vijands nabijheid ¹⁶⁾). Van ouds zijn hieraan groote gevaren verbonden, zooals ten onzent de slagen

¹⁴⁾ ib. 55 vlg.

¹⁵⁾ „Theorique et Pratique de Guerre” 29 vlg.

¹⁶⁾ Basta p. 58.

bij Gembloux en Turnhout, alsook de Spaansche nederlaag, in 1581 omstreeks Grijpskerk geleden *), hebben bewezen. Reeds in den Romeinschen tijd trachtte men het gevaar te ontgaan door het aanwenden van allerlei krijgslisten, als het laten branden der wachtvuren, schijnbaar standhouden in de hoop dat de vijand dit eveneens zal doen, e.d. Basta verklaart dit alles echter voor lapmiddelen, en waarschuwt terecht, dat men met een op 's vijands onnoozelheid gebaseerde tactiek steeds bedrogen zal uitkomen. Het grootste gevaar schuilt hierin, dat de soldaat bij een terugtocht op twee gedachten hinkt: standhouden en vluchten; het moreel wordt dus ongunstig beïnvloed, met het gevolg dat een terugtocht steeds neiging heeft, in een vlucht te ontaarden.

Wat voor een leger in zijn geheel geldt, geldt ook voor een escadron in den slag. Alvorens een voorwaartsche beweging te beginnen moet de zekerheid bestaan dat zij ook kan worden doorgezet. Voorwaarts gaan, halt houden en ten slotte keer te maken is tegenover den vijand het gevaarlijkste wat een legerafdeeling kan doen. Ook hiervan is de waarheid op overtuigende wijze aangetoond, nl. bij Jemmingen. Als het geheele werk van Basta getuigt ook dit gedeelte van helder inzicht en groote practische ervaring.

Uitermate leerrijk is ook hetgeen Basta in zijn werk „Della Cavalleria Leggiera” mededeelt over marsch- en beveiligingstactiek. Veel hieruit is evenzeer op het marschwezen in het algemeen toepasselijk.

Voornameijk berust de beveiliging op de reeds eerder genoemde „corritori”, de cavaleriespits¹⁷⁾). Zij bestaat uit een troepje van 4—10 man onder aanvoering van een ervaren soldaat of korporaal, dat op zekeren afstand aan den voortroep voorafgaat. Een tweede, ongeveer even groote troep volgt halverwege tusschen beide, en onderhoudt gezichtsverband. Opvolgend kunnen deze troepjes elkaar opnemen of ondersteunen.

*) v. Meteren 10—182.

¹⁷⁾ Basta, Cavalleria leggiera, b. III cap. VII.

Geen spits wordt gebruikt: 1. bij het uitvoeren van een verrassenden aanval op een kwartier of achterhoede; 2. bij strooptochten enz. om de kans op ontijdige ontdekking te verminderen; 3. in bedekt terrein, bij nevel of slecht zicht.

Een groote fout is het volgens Basta, een troep van uitsluitend arkebussiers als voortroep te gebruiken. Zij toch kunnen, ongeharnast zijnde, geen eenigszins krachtigen aanval weerstaan, zoodat groote kans bestaat dat zij op de volgende afdeelingen worden teruggeworpen en deze in verwarring brengen. De voorste troep moet daarom uit lansiers, de volgende uit arkebussiers bestaan. De sterkte dezer troepen denkt Basta zich als ongeveer 50 man; de onderlinge afstand ong. 100 pas.

Défilé's, bosschen en bewoonde oorden mogen, wegens het gevaar voor verrassing, eerst na grondige verkenning en zoo noodig onder begeleiding door afgezeten arkebussiers als flankdekking worden doorgetrokken ¹⁸⁾.

Aan het bewaren der afstanden moet streng de hand worden gehouden. Raakt de voorste afdeeling in gevecht, dan mag de commandant der volgende zich noch door eerezucht van zijn officieren, noch door zucht naar buit van de soldaten laten bewegen, hieraan ontijdig deel te nemen. Het verloren gaan der afstanden was volgens Basta oorzaak van de nederlaag van Parma's cavalerie tusschen Nijmegen en Arnhem in 1591, nadat zij door de Staatschen in een hinderlaag gelokt was.

Voor nachtmarschen geeft Basta ¹⁹⁾ de volgende voorschriften: elke troep laat een paar man aan den staart der voorafgaande marcheeren, die voor het bewaren van het verband zorgen. Vooraan gaat een uitgelezen troep lansiers, die, wanneer zij op een vijand stuit, resoluut aanvalt. De commandant der cavalerie bevindt zich bij de tweede afdeeling; na deze komen de volgende afdeelingen. Voòr alles moet zorg gedragen worden voor betrouwbare gidsen.

Het gebruik van gidsen ²⁰⁾ was, aangezien slechts enkele der

¹⁸⁾ ib. b. III cap. X.

¹⁹⁾ ib. b. III cap. IX.

²⁰⁾ ib. b. III cap. I.

hoogste bevelhebbers in het gelukkig bezit van een kaart waren, een punt van groot belang. Uit den aard der zaak dienden hiertoe meestal boeren wegens hun kennis van de streek. Een zeker aantal werd gerequireerd en stond onder bewaking van den provoost, die naar behoefte gidsen aan de onderdeelen verstrekte; bij voorkeur bij elk onderdeel twee, wier aanwijzingen met elkaar gecontroleerd konden worden. De gidsen werden, althans in vijandelijk land, meestal gebonden, en begeleid door twee, met de taal of het dialect bekende, manschappen, die uitsluitend het recht hadden, met de gidsen te spreken. Menige onderneming is mislukt door aanwijzingen van onwetende of onbetrouwbare gidsen.

Marcheeren in slagorde.

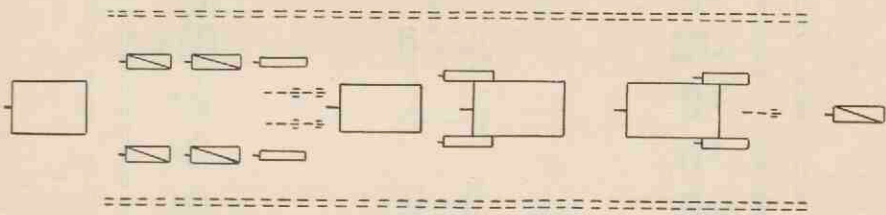
Het in slagorde scharen van een leger was een zaak, die veel tijd vereischte. Vandaar de voor dien tijd karakteristieke gewoonte om bij mogelijke ontmoeting met den vijand in slagorde te marcheeren. Een voorbeeld hiervan is de marsch van Maurits van Zwolle naar Koevorden tot ontzet van laatstgenoemde plaats in 1594²¹⁾. Aan de Berkummerbrug werd het leger in slagorde geschaard, links gedekt door een wagenburcht, rechts door de Vecht. Den eersten dag werd Dalfsen bereikt, den tweeden dag Ommen: etappes dus van 8—12 K.M. Hierbij zat tevens de wensch voor, vroeg in het kwartier te komen en de troepen in geen geval te veel te vermoeien, gedachtig aan het voorbeeld van Hohenlohe, die, in deze zelfde streken, aan de omgekeerde handelwijze zijn nederlaag (bij Hardenberg) te danken had. Bovendien had de Raad van State niet nagelaten, de Stadhouders nog eens extra tot de uiterste voorzichtigheid aan te manen, een aanmaning die bij deze tot niets minder dan tot waaghalzerij geneigde naturen wel overbodig kon heeten²²⁾. De kans op overval door de overmachtige Spaansche cavalerie zal het voornaamste motief geweest zijn tot deze, oppervlakkig beschouwd, wat overvoorzichtige handelwijze.

²¹⁾ Duyck I—375 vlg.

²²⁾ Res. R. v. St. 2 Mei 1594, bij Duyck I—376.

Een tweede voorbeeld is de marsch naar Thienen in 1602, waarbij de Staatsche troepen vanaf Eigenbilsen, op 40 K.M. van den vijand, regimentsgewijs —, vanaf Groot-Galmen, op $\pm$ 20 K.M., met het geheele leger in slagorde marcheerden ²³). Deze en de bovengenoemde veldtocht van 1594 zijn de eenige, waarbij Maurits den vijand tegemoet trok met het bepaalde doel om slag te leveren.

Dat aan Spaansche zijde dezelfde tactiek werd toegepast bewijzen eenige uitvoerige beschrijvingen, die wij hieromtrent bezitten. Een dezer heeft betrekking op het leger waarmede Verdugo uit Winterswijk oprukte tot ontzet van Zutfen (1584) ²⁴). Achtereenvolgens marcheerden hier:

Het „escadron volant”, bestaande uit vrijwilligers uit alle compagnieën voetvolk;

de geheele cavalerie, ondersteund door twee „mangas” Walen (schutters) en eenige veldstukken;

drie escadrons piekeniers, waarbij eenige vleugels musketiers en schutters;

een compagnie bereden arkebussiers en een stuk geschut als achterhoede.

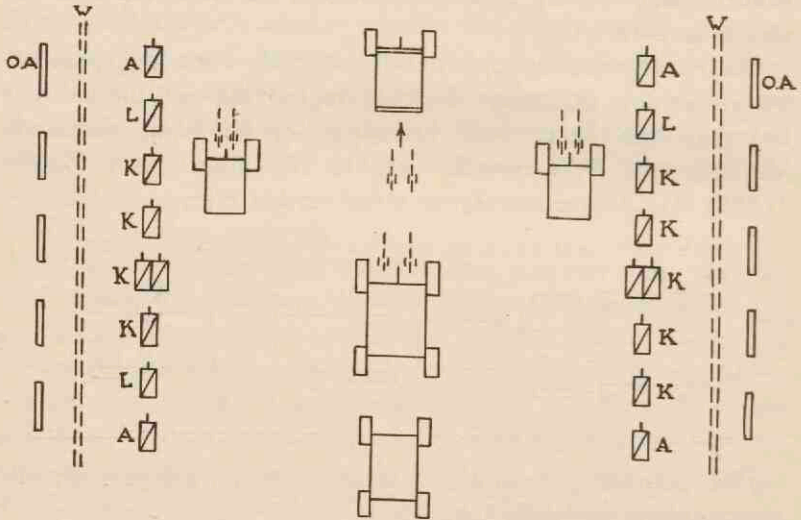
Aan weerszijden marcheerden alle wagens, die bij een overval d.m.v. touwen aan elkaar konden worden verbonden.

Zeer merkwaardig is ook de beschrijving bij Giustiniano, waarbij een illustratie, die misschien de beste is die van de toenmalige slagorden is te vinden, van het leger, waarmee Spinola in 1606 tot ontzet van Grol oprukte. Ook hier marcheert

²³) Duyck III—408 vlg.

²⁴) Verdugo, Comm. 58 vlg. (Zie figuur).

de cavalerie geheel binnen den wagenburcht, die aan de buitenzijde gedekt wordt door afdeelingen onbereden arkebussiers. De aandacht dient gevestigd te worden op de plaats der artillerie, namelijk onmiddellijk vòòr de escadrons; evenzoo op de rangschikking der cavalerie-afdeelingen, (zie figuur).

Ontzet van Grol (1606).

Een tusschenvorm tusschen de gewone marschformatie en de slagorde is die, waarbij voertuigen en geschut op de gewone wijze tusschen de regimenten marcheeren, doch deze laatste in slagorde geschaard zijn. Naar omstandigheden worden hierbij de treinen door schutters geflankeerd, terwijl, door de voertuigen in eenige rijen naast elkaar te doen marcheeren, de colonnelengte verkort, dus de veiligheid vergroot wordt. In deze formatie deed Spinola in 1605 zijn marsch Kaiserswerth—Oldenzaal, van welke eveneens een afbeelding bij Giustiniano is te vinden.

De terreinen, waar de hier beschreven marschen plaats hadden, kennende in hun tegenwoordigen toestand, kunnen wij ons een troepenverplaatsing op deze wijze, vooral met eenige hon-

derden beladen voertuigen, nauwelijks voorstellen. Tot goed begrip hiervan moet in het oog gehouden worden dat drie eeuwen geleden het percentage hei en woeste, onverkavelde grond aanmerkelijk grooter was dan tegenwoordig. Ongetwijfeld ver- toonden ook in werkelijkheid de formatie's geenszins een zoo correct aanzien als men uit de bestaande teekeningen zou op- maken.

HOOFDSTUK XIII.

LEGERING.

De legering geschiedde, evenals tegenwoordig, in kampementen, kantonnementen of bivouacs; de wijze van oorlogvoeren bracht echter mede dat het laatste meer tot de uitzonderingen behoorde dan thans. Alle 16e eeuwse schrijvers wijden aan de legering uitvoerige beschouwingen. Niet altijd wordt hierbij echter het geheel verschillend karakter naar gelang van den langeren of korteren duur in het oog gehouden.

Freytag, in zijn „*Architectura Militaris*”, (1630), onderscheidt scherp drie soorten van legerplaatsen: „*Castra temporanea*” voor één of enkele nachten; „*Castra strataria*” bij een beleg en „*Castra sustentatoria*” of verschanste legerplaats voor het veldleger.

Kantonnementen.

Op marsch zijnde betrokken de troepen voor een of meer nachten een kantonnement in een dorp of stad, wanneer de omstandigheden niet dwongen, den nacht in de open lucht, dus bivakkeerende, door te brengen. De kantonnementen waren wijder of enger naarmate 's vijands nabijheid minder of meer gevaar voor overval opleverde. Zoo noodig werden zij door versperringen op de toegangen of door een vluchtige versterking als bij Mook in staat van tegenweer gebracht ¹⁾.

De cavalerie betrok dikwijls een afzonderlijk kwartier, in beginsel aan de van den vijand afgekeerde zijde. Op de beveiliging van kantonnementen, in 't bijzonder die van cavalerie, waar-

¹⁾ Zie de dislocatie van Maurits' leger (omstreeks 10.000 man sterk) bij Silvolde in 1595; Duyck I—624.

over Basta en Melzo uitvoerig handelen, komen wij beneden terug.

Verschanste legerplaatsen.

Van anderen aard waren de verschanste legerplaatsen, die in den Tachtigjarigen Oorlog een groote rol spelen.

Achttē een veldheer zich niet sterk genoeg om hetzij slag te leveren, hetzij een stad te belegeren, en moest hij zich dus tot het defensief bepalen, dan geschiedde dit in den regel niet door het bezetten van een stelling achter een terreinafscheiding, maar door het betrekken van een legerplaats, die, door veldversterkingen omringd, als operatiebasis diende²⁾. Hielden de krachten elkaar in evenwicht, dan lagen beide partijen soms geruimen tijd tegenover elkaar, elk in zijn legerplaats, wachtende op een „occasie”³⁾.

De legerplaats werd zoodanig gekozen, dat het eigen grondgebied zoo goed mogelijk gedekt werd, dat de aanvoerwegen (bij voorkeur rivieren) in den rug lagen, dus niet konden worden afgesneden, dat de meest bedreigde eigen steden zoo noodig konden worden bijgestaan, en zoowel de terugtocht verzekerd als eventueele overgang tot het offensief mogelijk was. Bij bestudeering der krijgsgeschiedtenissen en der kaart zal men zien, dat vele verschanste legerplaatsen op uitstekende wijze aan deze strategische eischen voldeden; b.v. die van Maurits bij 's Gravenweert, van Don Juan bij Namen.

De militaire schrijvers houden zich echter nagenoeg uitsluitend met de tactische eischen bezig. Deze zijn: aanwezigheid van drinkwater, hout, fourage, droge grond en gezonde lucht. Gunstig is, wanneer natuurlijke hindernissen de sterkte vergrootten, mits deze de eigen troepen niet bij een uitval belemmeren. Domineerende hoogten worden door eigen troepen bezet en zoo

²⁾ Lod. van Nassau bij Jemmingen; Don Juan bij Namen; De Staatschen bij Rimenant (1578); Maurits o.a. bij Bislich (1595), 's Gravenweert (1598) en Watervliet (1605); Mendoza bij Thienen (1602).

³⁾ Maurits en Mondragon bij Bislich en Wezel (1595); Spinola en Maurits bij Watervliet (in Vlaanderen) 1605.

noodig versterkt; de nabijheid van bosch en geaccidenteerd terrein wordt vermeden ⁴⁾).

Steeds bevond zich, onmiddellijk aan de kwartieren grenzende, en binnen de versterking, een groote open ruimte, de „wapenplaats” (place d'armes), waar het leger zoo noodig in slagorde geschaard werd. Meestal bevond zij zich aan de naar den vijand toegekeerde zijde. (Ook bij kantonnementen werd steeds een wapenplaats, tevens alarmplaats, aangewezen).

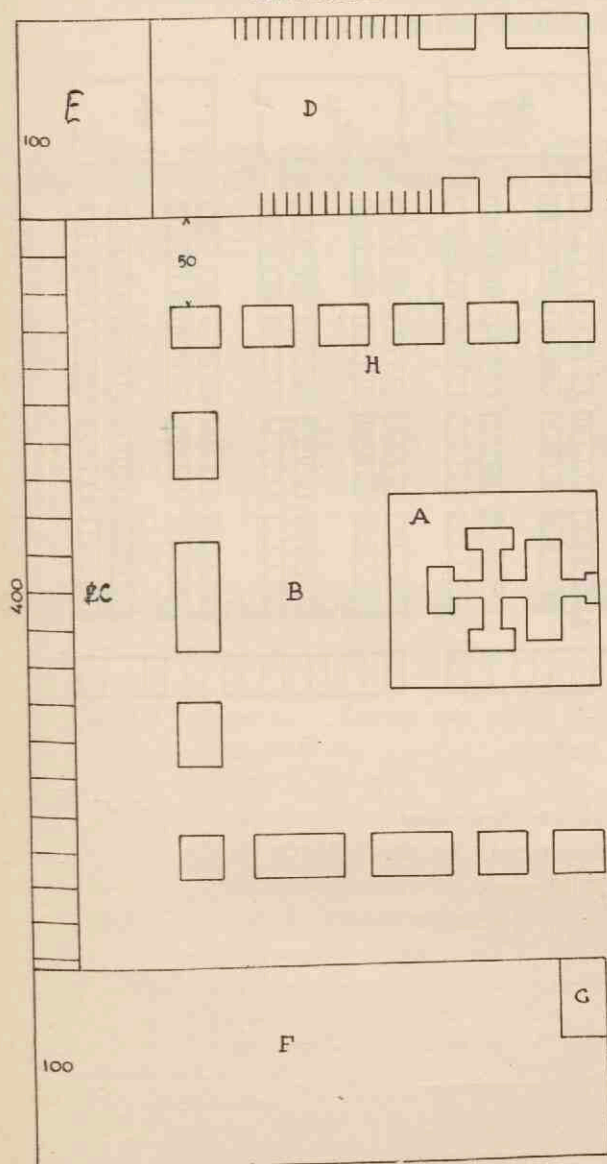
Inrichting.

De legerplaats zelf was verdeeld in kwartieren, nl. voor den veldheer, voor elk der regimenten, voor de artillerie, de vivres, den trein en de markt. Dit was de taak van den kwartiermeester-generaal, die hierbij met allerlei omstandigheden, als de sterkte der regimenten, de beschikbare ruimte, het aantal wagens, eventueele vijandschap tusschen de regimenten onderling, had rekening te houden. In het midden bevond zich steeds het kwartier van den veldheer en zijn hofhouding, aan de buitenzijde de kwartieren der infanterie, binnenwaarts die der cavalerie, wanneer zij niet, wat dikwijls het geval was, afzonderlijk legerde. De kwartieren van artillerie, vivres en trein lagen aan de van den vijand afgekeerde zijde. Het bepalen der kwartieren ging als een legkaart; Stevin, Marolais e.a. geven dan ook den raad, om papieren mallen te gebruiken, geknipt naar de voor de verschillende afdeelingen benoodigde oppervlakte.

Het uitmeten der kwartieren, een zaak die een zekere geodesische kennis vereischte, was de taak van een ingenieur of „legermeter”. De kwartiermeesters der regimenten en de foeriers verdeelden hun vak weer in evenwijdige reepen ten behoeve der compagnieën, waarbij elke compagnie een vaste lengte en breedte verkreeg, onafhankelijk van de sterkte; het aantal rijen hutten werd echter naar de sterkte (het aantal compagnieën) per regiment bepaald.

De breedte der strooken, dus de diepte der hutten, was tijdens

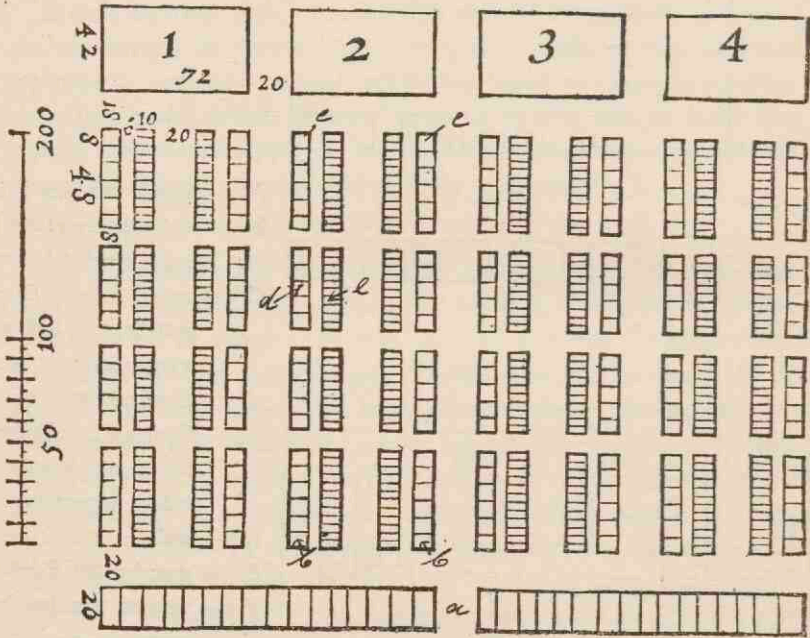
⁴⁾ Mendoza, Theor. et Prat. 109; Basta, Mastro de Campo Gl. 70. Freitag verwijst o.a. naar de voorschriften van Vegetius en Hyginus.

KWARTIER VAN PRINS MAURITS.¹⁾

- A. — tenten van den Prins.
 B. — perk voor recreatie (balspel enz.) van het hofpersoneel.
 C. — hutten voor: „Dispensiers, Botteliers, Spijswaeders, wijntapper, Biertapper, Zaalknechten en andere Dienaers”. Onder deze hutten zijn de wijn- en bierkelder ingegraven.
 D. — stal.
 E. — paarden der Edellieden.
 F. — wagens van het hof.
 G. — corps de garde v. d. lijfwacht.
 H. — tenten voor hofpersoneel als: Hofmeesters, Secretaris, Edellieden, Zael, Gemeenzael, Keucken, „Gardemenger” (garde-manger), Bottelrije, Garde-linge, etc.

¹⁾ Teekening bij Stevin: „Castrametatio”. (Met de opgaven van Marolais bestaan kleine verschillen). De getallen zijn Rijnlandsche voeten (31 c.M.).

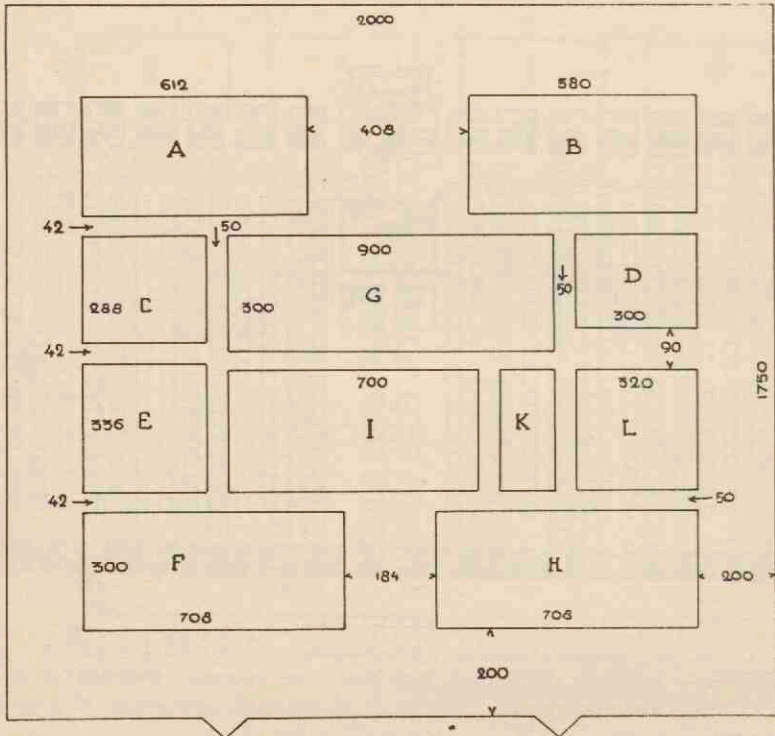
KWARTIER VAN EEN REGIMENT CAVALERIE VAN VIER
COMPAGNIEËN (UIT MAROLAIS).

- 1, 2, 3, 4, logies van de kapiteins.
 a. vivandiers.
 b. hutten van korporaals en kwartiermeesters.
 c. „ „ luitenants en cornetten.
 d. „ „ ruiters (8×10 voet).
 e. stallingen voor paarden 4×10 voet.

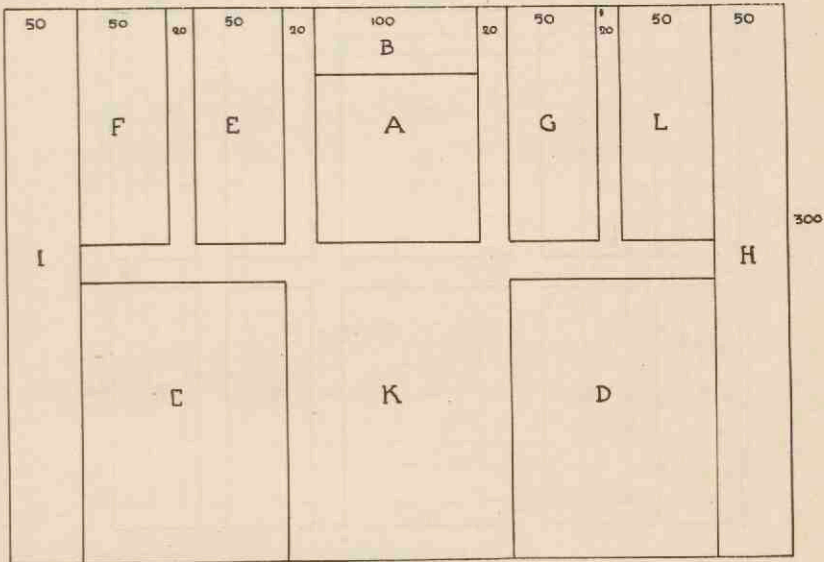

KAMP VAN PRINS MAURITS VOOR GULIK 1610

Kwartieren:

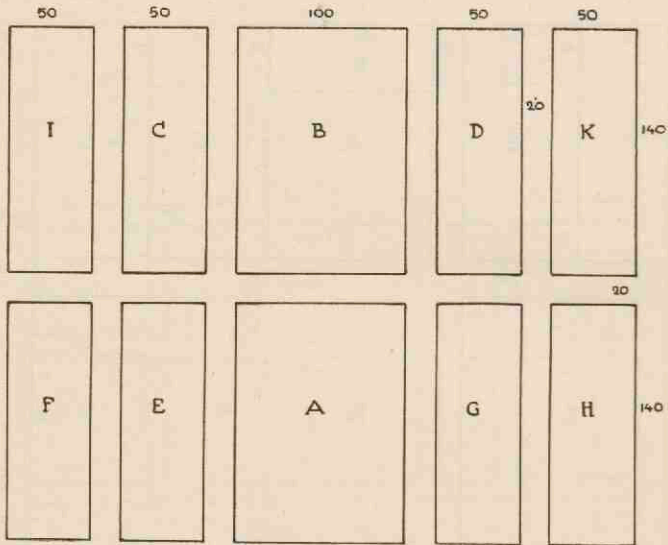
G. — Prins Maurits.	A. — regiment van Ernst Casimir.
I. — Generaal der Artillerie.	B. — Engelschen.
K. — Officiëren van het leger.	C. — 8 compagnieën Friezen.
L. — Markt.	E. — 6 compagnieën Duitschers.
F. en H. — 2 reg. van Franschen.	D. — 4 compagnieën garde.

KWARTIER VAN DEN GENERAAL DER ARTILLERIE. ¹⁾

- A. — Generaal der artillerie.
 B. — Luitenant en Edellieden van het geschut.
 C. — Magazijn der artillerie met commies, controleur en conducteurs.
 D. — Magazijn der „munitie van oorlog” met commies, controleur en conducteurs.
 E. — Ingenieurs met conducteurs; controleurs v. d. fortificatiën met conducteurs, commies en schrijver.
 F. — Mr. konstabel met kanonniers, Mr. vyerwercker met conducteurs, Petardier en batterijmeester.
 G. — Mr. Timmerman, zijn luitenant, timmergezellen, rademakers, smits, Schanskorfmeester, Harniceurs, Kuyper, Provoost van 't geschut met zijn dienaars, chirurgijn van 't geschut.
 H. — Matrozen.
 I. — Pioniers en mineurs.
 K. — Verzamel- en oprijplaats voor volk en wagens.
 L. — Ledige plaats voor „onverdachte dingen”.

¹⁾ Stevin, „Castrametatio”.

KWARTIER VAN DE „OFFICIERS VAN 'T LEGER”. ¹⁾

- A. — Oversten der ruitery.
 B. — Oversten van het voetvolk.
 C. — Luitenant v. d. overste v. d. ruitery.
 D. — Commissaris en Kwartiermeester v. d. ruitery.
 E. — President, Finaal en Griffier v. d. Krijgsraad.
 F. — Provoost-Generaal.
 G. — Sergeant-Majoor (-generaal).
 H. — Kwartiermeester-generaal en Commies „van 't ghelt”.
 I. — Commissarissen van de monstery.
 K. — Predikanten, Medicijn en Chirurgijn van 't Hof.

¹⁾ Stevin, „Castrametatio”.

Stevin in het Staatsche leger normaal 8 voet; bij de Spanjaarden vinden wij haar opgegeven als 15 voet, wat zoo noodig tot 8 verminderd mocht worden.

Op de beschikbare ruimte bouwden de soldaten, hetzij elk voor zich, hetzij, naar verkiezing, met eenigen te zamen, hun hut (Sp. „baracca" of „choga") van hout, stroo, of ander materiaal. Tusschen de rijen bleef een straat voor het verkeer vrij, en achter de hutten een ruimte voor afval, kookgaten, enz. Met het oog op brandgevaar mochten de hutten niet tegen elkaar gebouwd worden. Normaal werd op twee man per hut gerekend en waren twee rijen per compagnie voldoende. De lengte der rijen — dus de breedte der kwartieren — was onder Stevin onveranderlijk 300 voet, wat de verdeeling der kwartieren ten zeerste vergemakkelijkte. Was een compagnie onvoltallig, dan bleef het resteerende onbebouwd of profiteerden de soldaten hiervan, wat de breedte der hutten betrof.

Stevin en Marolais.

Het spreekt van zelf dat langzamerhand door de vele belegeringen een schat van practische ervaring werd opgedaan wat de doelmatige indeeling en inrichting der kwartieren betrof⁵⁾. Aan Nederlandsche zijde is deze neergelegd in het voor de legerinrichting dier dagen onschatbare werk van Simon Stevin: „Castrametatio dat is Leghermeting" (1617) en eveneens in het boek van Samuel Marolais: „Fortification ou Architecture militaire", waarvan de eerste uitgaaf verscheen in 1615. Niet alleen blijkt hieruit, met hoeveel zorg de geheele inrichting op grond van jarenlange ervaring was vastgesteld, maar ook geven de bijbehorende lijsten een volledig overzicht van de legerorganisatie in Maurits' tijd. Meer dan een uitvoerige beschrijving zegt dan ook een beschouwing der bijgaande plattegronden en de bijbehorende verklaringen. (p. 407, 413).

Enkele punten willen wij nog uit Stevin's werk aanstippen.

⁵⁾ De Billon, „Instructions militaires" (1617) zegt hieromtrent: „Et je suivray en cela l'ordre que le Prince Maurice tient en Hollande, comme le plus beau et le meilleur qui ayt jamais esté pour les camps fortifiez".

Voorschriften voor orde en veiligheid.

Op de markt worden de verschillende bedrijven bij elkaar gezet, als kramers, komeniers, slaggers en herbergiers. Op de markt zelf komen de „rijkste winckels”, als „sijdelakenkoopers” e.d.; de overige in de zijstraten. Wat de herbergen betreft, komen de „deghelicke” bij elkaar, de bordeelen bij „haers ghe-lijcke”. Niet alle neringdoenden verkozen de markt als stand-plaats; een aantal bevonden zich bij de zoetelaars van een be-paald regiment. Als in het leger vertegenwoordigde ambachten noemt Stevin nog: kramers, zwaardvegers, zadelmakers, spoor-makers, smeden, kleer- en schoenmakers, bakkers, slaggers, e.a. ⁶⁾).

Als wenken tot bevordering van orde en veiligheid vinden wij nog bij Stevin:

1. Geen soldaten en vrouwen mag worden toegestaan in de kampstraten te tappen, daar dit in de zoetelaarshutten moet ge-schieden.

2. Kookgaten of dobbel tafels mogen niet in de kampstraten gegraven worden, met het oog op het verkeer. Het koken moet achter de zoetelaarshutten geschieden, in een bepaalde, door een greppel af te bakenen strook.

3. Kramen of stalletjes mogen niet in de kwartieren voor-komen, daar hiertoe de markt dient.

4. Afval van slagerijen moet in een daartoe bestemden en overdekten kuil worden geworpen, uit den aard der zaak op een afgelegen plaats.

5. Toegezien moet worden dat geen onbevoegden zich als zoetelaar of kramer uitgeven om de hun toegekende stand-plaats met winst te verkoopen.

Het uitmeten der legerplaats was in bijzonderheden geregeld. Het eerst geschiedde het uitzetten van den omtrek en de kwar-tieren, met behulp van ongeveer 150 geschilderde, van vlaggetjes voorziene en 4 aan 4 genummerde baken. Het betreden van het terrein tijdens het afbakenen was bij trommelslag verboden;

⁶⁾ Stevin vervolgt de opsomming met: „daerof eenighe seker regimenten volghen en daer bij begheeren te logeren, ander die de marct verkiesen”.

evenzoo het uittrekken der baken b.v. voor brandhout. Was de eigenlijke „legermeting” klaar, dan zetten de kwartiermeesters de kampstraten in hun regiment uit door middel van een veldmaat en touwen. Ten slotte perkten de sergeanten de plaats der hutten in hun compagnie af door op de hoeken stokjes te plaatsen.

Even zorgvuldig als al het overige was de inrichting van het wagenkwartier geregeld. Per wagen werd gerekend op een ruimte van 12 bij 6 voet; naast elken wagen voor drie paarden 12 voet. Eigenaardig is namelijk, dat men nergens gemeenschappelijke stallen aantrof; ieder had zijn paard in eigen nabijheid, waarschijnlijk omdat deze alle persoonlijk eigendom waren. De voerlieden sliepen op of onder de wagens of bouwden hutten in de aangrenzende kampstraten.

Aangaande het kwartier der cavalerie valt nog op te merken dat de commandant, een der oudste kapiteins, over de zelfde ruimte beschikt als zijn collega's, in tegenstelling tot de infanterie, waar de regimentscommandant een overste is.

De manschappen hebben van uit hun hutten onmiddellijk toezicht op de paarden. Deze staan met de hoofden naar de hutten gekeerd, wat het voederen en de contrôle hierop vergemakkelijkt.

De stallingen waren van voor en achter open. Voorloopig werd volstaan met planken kribben, latierpalen en „scheidstangen” en een zijdelingsche afschutting van stroo of zeildoek, bij wijze van noodstalling ⁷⁾).

Invloed der Romeinsche legerinrichting.

Niet gemakkelijk is het, de vraag te beantwoorden, in hoeverre de hier beschreven kampinrichting is ontstaan onder invloed van hetgeen in Maurits' tijd omtrent de „castrametatio” der Romeinen bekend was. Dat de laatste een punt van uitgebreide studie uitmaakte lag voor de hand. De eischen toch, waaraan een Romeinsche en een 16e eeuwse legerplaats moesten voldoen, waaren op vele punten dezelfde. Overzichte-

⁷⁾ Freitag, 130 vlg.

lijkheid, dus regelmaat; het vlug verzamelen en bezetten der wallen; kampstraten van de vereischte breedte voor voertuigen, paarden en menschen, veiligheid tegen brandgevaar, ruimte voor stalling, voertuigen en bagage, een markt, om slechts enkele punten te noemen, stelden bij beide overeenkomstige eischen. Bovendien verschilde de sterkte van een normaal Romeinsch leger (2 legioenen) niet zooveel van een veldleger in Maurits' tijd. Het blijkt dan ook, dat Maurits zoowel als Stevin de Romeinsche legermeting terdege bestudeerd hebben. Stevin getuigt zulks in de opdrachten van zijn Castrametatio aan de Staten-Generaal⁸⁾. De kennis omtrent de Romeinsche legerplaats werd hoofdzakelijk geput uit Polybius, naar wien door allerlei schrijvers plattegronden werden geteekend. Stevin nam tot grondslag die van Lipsius.

De practische toepassing der Polybiaansche legermeting stuitte echter reeds in den beginne op bezwaren.

Volgens Stevin verordende de Prins aanvankelijk voor elk soldaat zooveel plaats als bij de Romeinen gebruikelijk was⁹⁾. Weldra kwamen klachten van Kolonels en Kapiteins binnen, dat zij op een zoo geringe ruimte hun troepen niet konden logeeren, „ghelijck ooc bleec metterdaet"; de grootte der kwartieren werd daarna door den Prins met moderne behoeften in overeenstemming gebracht, waarna zij behoorlijk voldeden.

Dat de bestudeering van het antieke krijgswezen overigens niet in slaafsche navolging bestond, maar geschiedde met een onbevangen critischen zin, die niet allen oudheidkenners dier dagen eigen was, blijkt uit 's Prinsen oordeel over den werkelijken aard der Romeinsche legerplaatsen. De Prins was namelijk van overtuiging, dat deze lang niet altijd zoo regelmatig werden aangelegd als de boeken zouden doen gelooven, en wel om de

⁸⁾ „soo heeft sijn V. G. die ernstelic doorlesen (d.i. de werken over de legermeting der Ouden) en dat niet alleen spiegelingsche wijze, maar bovendien deselve dadelic (practisch) te werck ghestelt, daer bij voeghende sijn eyghen vonden ende de ordeninghen na den eysch vande maniere des Crijchs die men nu ter tijt voert”.

⁹⁾ Castrametatio, p. 5.

volgende redenen: uit ervaring blijkt dat velden van ongeveer 2000 voet lang en breed slechts zelden worden aangetroffen zonder allerlei hindernissen, begroeiing of bebouwing; dat men zich bij een beleg naar de eischen der insluiting moest regelen; dat de sterkte der legioenen vaak zeer ongelijk geweest moet zijn door verliezen, detacheringen e.d., terwijl ook volgens Polybius de af te meten ruimte naar gelang van de sterkte vergroot of verkleind werd. Zeker spreekt hier de man der practijk; immers de aangevoerde gronden waren stuk voor stuk ook op Maurits' eigen legerplaatsen toepasselijk. Plattegronden, zoo regelmatig als die van het kamp voor Gulik (1610) dat in allerlei werken en geschriften uit dien tijd als een model legerplaats wordt afgebeeld, hebben zeker tot de hooge uitzonderingen behoord. Reeds de bestaande afbeeldingen van belegeringen, b.v. in de „Nassauwsche Lauwerkrans" toonen aan, dat somtijds zelfs geheele dorpen in een kamp waren opgenomen. In dergelijke gevallen was uit den aard der zaak van regelmaat weinig sprake meer.

De voornaamste verschillen tusschen de beide standaardtypen zijn ten slotte: 1e dat bij de Romeinen de markt (forum) en de zoetelaars buiten de legerplaats werden gehouden, en 2e dat bij de moderne legerplaats het systeem van twee elkaar rechthoekig kruisende hoofdstraten en hiermee corresponderende uitgangen ontbreekt.

De rondom de legerplaats aangelegde versterking bestond uit een steil opgezette borstwering met voorliggende gracht, waarvan het profiel uit den aard der zaak van allerlei omstandigheden afhankelijk was. Zij droeg hetzelfde karakter als andere veldwerken, waarover hiervóór meer uitvoerig gehandeld is. In geval van een aanval bezetten de musketiers en schutters de borstwering, waarachter c.q. ook het geschut geplant werd, terwijl de piekeniers, evenals de cavalerie in de breede omringende wapenplaats in slagorde geschaard stonden. Daar de aanvaller bij het overtrekken van gracht en borstwering onvermijdelijk in wanorde geraakte en in dezen toestand door een versche, ge-

sloten afdeeling werd aangevallen, bood de aanval op een dergelijke versterkte legerplaats weinig uitzicht op succes. De slag bij Jemmingen is, wat dit betreft, een uitzondering; in de meeste gevallen waarin een dergelijke aanval werd ondernomen mislukte hij.

Veiligheidsdienst.

Voorposten in den tegenwoordigen zin vinden wij in dezen tijd niet; de veiligheidsdienst bepaalde zich tot de rechtstreekse bewaking van legerplaats of kantonnement en het uitzenden van patrouilles. Hieromtrent zijn wij weder verreweg het uitvoerigst ingelicht uit de Spaansche bronnen; voor wat de infanterie betreft door de werkjes van Lechuga en Valdez, voor de cavalerie door die van Melzo en Basta. Van Nederlandsche zijde bevatten de „Observationes” een hoofdstuk: „Die Wach und losung (d.i. wachtwoord) belangent” dat weliswaar eenige belangrijke bijzonderheden mededeelt, doch overigens slechts een zeer onvolledig beeld geeft. Wij kunnen echter aannemen dat de veiligheidsdienst hier in groote trekken op overeenkomstige wijze was geregeld als aan Spaanschen kant.

De beveiliging was de taak van den Wachtmeester-generaal; in het Spaansche leger van den Maestro de Campo general, aan wien de Chef du Guet (Cabo de las guardias) was toegevoegd¹⁰⁾.

Deze bepalen de plaats en de sterkte der wachten en geven deze op aan de sergeant-majours of wachtmeesters der betrokken regimenten, die weer de op wacht komende compagnieën aanwijzen. In de Nederlanden werd het in Maurits' tijd gewoonte, geen compagnieën uit verschillende regimenten, doch een regiment in zijn geheel op wacht te doen komen, welke regeling groote voordeelen boven de vroeger gebruikelijke aanbod. Hier bezat ook elk regiment zijn eigen wachtmeester, welke functie bij de Spanjaarden door den Sergeant-majoor werd waargenomen. Het wachtwoord werd elken avond door

¹⁰⁾ Aan Staatsche zijde wordt een Chef du Guet vermeld in 1586 (St. Leger I—89: Commissie voor Thomas Chaston).

den veldheer in persoon uitgegeven.

De bewaking geschiedde grootendeels volgens nog in den tegenwoordigen tijd geldige beginselen.

De wachten (corps de garde, in het Nederlandsch verbasterd tot „Kortegaard” e.d.) zetten, op gezichtsafstand van elkaar, dubbel- en enkelposten uit; de laatste trokken zoo noodig op de eerste, en deze weer op de wacht terug. Nabij het vijandelijk leger of althans op grooten afstand bevonden zich „verloren posten” („centinelas perdidas”). Buiten den postenketen patrouilleerden voorts bereden schildwachten (sentinelles a cheval). De wachten werden tegen den avond betrokken, en stonden onder een Sergeant of Korporaal; het optrekken geschiedde onder een Luitenant of Vaandrig. Door de officieren der wacht-hebbende compagnieën werden verder rondes gedaan ¹¹⁾). Niet de schildwachten doch de wachtcommandanten ontvingen het woord, vooral sedert de ervaring, door Parma bij Doornik opgedaan (1581), waar door het verraden van het woord een Engelsche afdeeling de belegerde stad had weten binnen te dringen ¹²⁾).

Een hoofdwacht bevond zich op de wapenplaats, die in geval van alarm in geen geval ontruimd mocht worden.

Bij alarm kwamen de wachten in het geweer; de bedreigde schildwachten trokken op de wacht terug; deze zoo noodig op de hoofdwacht; de overige schildwachten bleven op hun post totdat zij werden ingehaald; de Wachtmeester-generaal of veldheer werd gewaarschuwd, waarna hij, zoo noodig, de daartoe aangewezen troepen op de alarmplaats liet aantreden, en in de richting van waar gevaar dreigde liet verkennen.

De beveiliging van een kantonnement had op overeenkomstige wijze plaats. Waren de troepen in meer dan één dorp gelegerd, dan had elk dorp zijn eigen wapenplaats, terwijl tevens een algemeene wapenplaats werd aangewezen, waar de troepen

¹¹⁾ Bij de Spanjaarden was het regel dat de eerste ronde door den Maestro de Campo General in persoon gedaan werd (Lechuga, Discurso).

¹²⁾ Strada, Dec. II—4—209.

bij alarm, na eerst op de afzonderlijke wapenplaatsen te zijn aangetreden, zich verzamelden. Wachten bevonden zich aan den rand van elk kantonnement, waarvan de toegangen door wagens e.d. versperd en bewaakt werden; elders werden echter onopvallende doorgangen gemaakt om vlug de wapenplaats te kunnen bereiken. Deze werd overdag aan 's vijands zijde, des nachts aan een der zijkanten van het dorp aangewezen, om onmiddig bezetten door den vijand te voorkomen. In het centrum van elk dorp bevond zich nog een hoofd- of kantonnementswacht, die tevens diende als piket. Ook hier waren de gedragsregels bij alarm enz. tot in bijzonderheden geregeld.

Bestond minder gevaar van 's vijands zijde, dan waren uit den aard der zaak ook de veiligheidsmaatregelen van minderen omvang. Bij dag kon in dit geval b.v. worden volstaan met een enkelen wacht en een uitkijkpost op den kerktoren, bij nacht met enkele schildwachten en een patrouille.

Omtrent den overval van een kantonnement geven Basta en Melzo uitvoerige en belangwekkende voorschriften, die, gezien de nog in den jongsten tijd opgedane ervaringen, hun actualiteit nog niet geheel hebben verloren. Noodig is: zorgvuldige verkenning der plaatselijke omstandigheden en van den toestand (waakzaamheid) van den vijand en diens commandant. Een gunstige tijd voor den overval is: kort voort het aanbreken van den dag. Hij moet zoo snel en verrassend mogelijk plaats hebben, bij voorkeur op den rug of de zijkanten van het kwartier. Er wordt zonder spits gemarcheerd, en getracht, tegelijk met de schildwachten de wacht te bereiken en te overvallen. De troep wordt in vier of vijf afdeelingen gesplitst. De eerste dringt zoo snel en zoo krachtig mogelijk tot ver in het kwartier door. Een tweede bezet het centrum van het dorp, en belet elke verzameling der gealarmeerden. Een volgende afdeeling dringt de woningen binnen — het eerst die van den commandant — en rekest af met wat zij hier aantreft, zonder gevangenen te maken. Een laatste afdeeling omsingelt het dorp en vangt degenen op die zich te voet door tuinen enz. willen redden. Het moeilijkste der onderneming is, de soldaten van onmiddig plunde-

ren af te houden; dit toch kan de geheele zaak doen mislukken.

De eenige goede wijze van verdediging bij een dergelijken overval is: zelf onmiddellijk en zoo krachtig mogelijk attakeeren. ongeacht 's vijands werkelijke of schijnbare overmacht.

Aanvallen als de hier beschrevene waren destijds zeer gebruikelijk en maakten deel uit van den aan avontuurlijke en stoute daden zoo rijken kleinen oorlog. Een en ander wordt door de beide schrijvers toegelicht door een aantal ervaringen uit hun eigen loopbaan, ervaringen die ook voor den tegenwoordigen ruiteraanvoerder nog in hooge mate leerzaam zijn.

HOOFDSTUK XIV.

DE TACTIEK DER INFANTERIE.

Algemeen karakter.

Als in den tegenwoordigen tijd voerde de infanterie het gevecht zoowel met haar vuur- als met blanke wapens; anders gezegd door vuur- en door stootkracht. Een kenmerkend verschil met de latere infanterie is echter, dat deze beide functie's aan twee verschillende categorieën, ieder met eigen bewapening en tactiek, zijn toevertrouwd. De eigenschappen der toenmalige vuurwapenen hadden twee belangrijke gevolgen: 1e. geringe afstootende kracht van het geweervuur, 2e. dat het vuurgevecht op zeer korten afstand werd gevoerd. Deze beide omstandigheden veroorzaakten, dat de strijd van man tegen man een grootere rol speelde dan thans. Daarbij kwam het groote aandeel, dat de cavalerie aan het gevecht nam, welke voor de infanterie een voortdurende bedreiging vormde. Een en ander had tengevolge dat steeds een deel der infanterie in gesloten formatie moest blijven, om als centrum van weerstand aan de overigen opname of een veiligen terugtocht te verschaffen. Voor dit gedeelte maakte reeds de cavaleriebedreiging de bewapening met de lange piek onontbeerlijk. Hoewel de bajonet toen reeds was „uitgevonden”, verschaftte zij bij de toenmalige inrichting der vuurwapenen geen voldoende bescherming tegen de met lans en pistool gewapende ruitery. De bajonet mag dus ten deze niet als een ei van Columbus worden beschouwd.

Daar het dragen en het gebruik van de lange piek niet met dat van musket en roer vereenigbaar is, zien wij dat het voetvolk zich in twee deelen splitst, waarvan het eene uitsluitend

voor den strijd van nabij, het andere nagenoeg alleen voor het vuurgevecht is bewapend. Hoewel dit laatste reeds een groote rol speelde en de schutters reeds in het begin van den Tachtigjarigen Oorlog — uitgezonderd misschien bij de Duitschers en Zwitsers — de meerderheid vormden, werd de beslissing toch bijna zonder uitzondering verkregen met het blanke wapen of door de bedreiging hiermee. Veelvuldig kwam het dan ook voor, dat, tegenover een weinig krachtigen of schaars van pieken voorzienen tegenstander, de schutters hun zijdgeweer trokken („van leer trokken”) en met degen en geweerkolf den doorslag gaven. De piekeniers dienden in dit geval als ruggesteun en reserve, en legden alleen door hun aanwezigheid gewicht in de schaal.

Formatie der escadrons.

De piekeniers, de eigenlijke kracht van de infanterie, werden van ouds in een of meer vierkanten opgesteld, onder den naam van „hoopen”, „escadrons” of „bataljons” (D. „Gewaltthaufen”). De verhouding van frontbreedte en diepte was verschillend; verreweg de meest gebruikelijke waren echter het „vierkant volcks” (Sp. „quadro de gente”), en het „vierkant van aarde” („quadro de terreno”). De eerstgenoemde formatie was de oudste; zij was evenveel menschen breed als diep.

Over de breedte en diepte der verschillende formatie's worden misschien de duidelijkste gegevens aangetroffen in het „Discurso” van Cristoval Lechuga. Deze heeft aan de hand der ervaring vastgesteld dat een piekenier, in gelid en rij marcherende, drie voet breedte en zeven voet diepte noodig heeft; het laatste om ruimte te hebben voor het geschouderd dragen van de piek ¹⁾. Bij het gevecht echter sluiten de manschappen op en wordt de diepte aanmerkelijk geringer. Om deze reden was het vierkant van volk, in beweging zijnde, $\frac{7}{3}$ maal zoo diep als

¹⁾ Lechuga, 101 vlg. De zelfde afmetingen geeft Adriaan Duyck, „Instructie van de Krijchs-oorts Stellinghe”, Leiden 1588. Uitvoerige opgaven betreffende dit onderwerp bij Delbrück IV—191: „Gliederabstand und Rottenbreite in einem Piekenierhaufen”.

breed; tijdens het gevecht daarentegen was het vierkant.

Het vierkant van aarde was alleen op marsch vierkant; in het gevecht bedroeg de diepte $\frac{3}{7}$ van het front.

Om een vierkant van aarde op te stellen moest dus het aantal manschappen in de diepte bepaald worden door den wortel te trekken uit $\frac{3}{7}$ van het aantal piekeniers, b.v. bij 1600 man uit $\frac{3}{7} \times 1600$, dus $685 = 26$ man per rij.

Hieruit blijkt, dat van den Sergeant-majoor, als dengene die met het opstellen der escadrons belast was, een zekere bedrevenheid in rekenen, met name in het trekken van vierkantswortels gevergd werd ²⁾. Ook Valdez, wiens werkje „Espeio y Deciplina Militar” (1571) een handleiding voor den Sergeant-majoor vormt, brengt bij het „quadro de terreno” een min of meer ingewikkelde berekening te pas. Voor den hierin minder bedrevene bestonden echter tabellen, waaruit de diepte en breedte aan manschappen konden worden afgelezen. Adriaan Duyck's „Crychsoortsstellinge”, dat niet anders is dan een gids bij het opstellen van escadrons, bevat dergelijke tabellen; evenzoo het werk van Lechuga, dat de verplichtingen van den Maestro de Campo General behandelt.

De Spaansche schrijvers noemen nog twee andere gebruikelijke formatie's, nl. de escadrons „de gran frente” en „prolongado”; bij het eerste was de breedte, bij het tweede de diepte naar verhouding grooter dan bij de bovengenoemde.

Volgens Lechuga is bij een klein aantal pieken het „quadro de gente” de beste formatie. Waren er voldoende piekeniers aanwezig, dan was bij de Spanjaarden de algemeene opinie, dat hoe grooter de frontbreedte was, hoe beter.

De Duitschers en Zwitsers hadden dikwijls meer manschappen in de diepte dan in de breedte, dus „prolongado” ³⁾.

De nadeelen van diepe opstelling der piekeniers zijn gemak-

²⁾ Tavannes hecht hieraan intusschen weinig waarde: volgens hem is voor den Maistre de Camp „gezond verstand van meer waarde dan rekenkunde”. Mém. I—243 vlg.

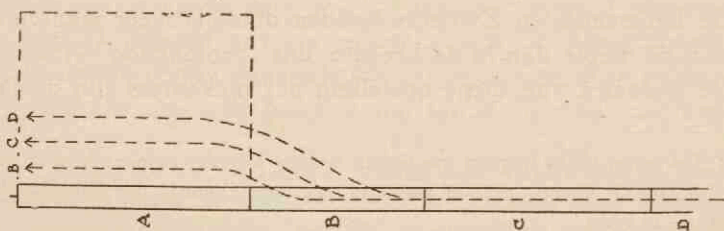
³⁾ Mendoza, Comm. I—98.

kelijk in te zien: ten eerste stonden zij spoedig bloot aan omvatting en flankaanval, waardoor op zijn minst de voorwaartsche beweging tot staan kwam. Het grootste nadeel was echter dat slechts een klein deel der manschappen aan het gevecht, althans in front, deelnam; men rekende ongeveer de voorste vijf geleedren. De overigen dienden alleen tot vermeerdering der massawerking bij den aanval. Daar deze nadeelen toenmaals natuurlijk ook werden ingezien, moeten er wel bepaalde redenen geweest zijn, waardoor de diepe formatie's zich zoo lang staande hielden.

Als zoodanig gold vermoedelijk in de eerste plaats de gemakkelijker verplaatsbaarheid. Het behoeft toch geen betoog dat een afdeeling van b.v. 100 man in front alleen bij een grootte mate van geoefendheid in staat is, zich, zelfs in effen terrein, over eenigen afstand voorwaarts te verplaatsen zonder orde en samenhang te verbreken.

In nog veel grootere mate geldt dit voor het uitvoeren van zwenkingen e.d. in geaccidenteerd terrein.

Een voordeel was ook de geringere kans op doorbraak. Ten slotte kon de overgang van marsch- tot slagorde in korteren tijd en met minder kans op verwarring plaats hebben. Deze kon op twee wijzen geschieden. De eenvoudigste en het meest toegepaste wijze was, de marschcolonne in afdeelingen, die elk de vereischte diepte van het escadron bezaten, achtereenvolgens naast elkaar te doen opmarcheeren ⁴⁾. Dat deze methode het meest toepassing vond blijkt wel hieruit, dat zoowel aan Nederlandsche als aan Spaansche zijde de indeeling der marschcolonne er op gebaseerd was.

⁴⁾ Lechuga 151.

Behalve de hier genoemde eenvoudige formatie's noemen de meeste schrijvers nog allerlei ingewikkelde vormen, als driehoekige, kruisvormige, zelfs ster- en cirkelvormige opstellingen, wier toepassing zich zeker niet verder dan het exercitieveld of de teekentafel heeft uitgestrekt. Deels dienden zij als reclamestukjes voor jonge bevelhebbers, deels om aan de betreffende werken een zeker uiterlijk van geleerdheid bij te zetten, wat, volgens den geest des tijds, door sommigen onmisbaar geacht werd ⁵⁾.

Het vuurgevecht.

Het vuurgevecht was de taak der musketiers en arkebussiers. De eerste zou men, met de piekeniers, tot de „zware”, de laatsten tot de „lichte” infanterie kunnen rekenen. Op twee wijzen had het vuurgevecht — ook wel „schermutseling” („escaramuza”) genaamd — plaats: de schutters konden als tirailleurs in het terrein zijn opgelost en min of meer verspreid vechten, of wel zij bleven in gesloten orde en onmiddellijk aangeleund aan het escadron. Daar zij wegens het ontbreken van dekkingswapenen en hun langzaam vuur niet in staat waren, een eenigszins krachtigen aanval, hetzij van cavalerie, hetzij van voetvolk, af te slaan, moesten zij echter steeds gerugsteund worden door pieken, waarvan zij zich nimmer te ver mochten verwijderen ⁶⁾. Een vaste regel hieromtrent bestond niet. De verbinding van het escadron pieken met de schutters geschiedde in dier voege, dat een deel der schutters het escadron omzoomden; hetzij aan alle zijden, hetzij alleen aan weerskanten — wat het meest voorkomende geval was —, hetzij aan weerskanten en in front. Als vaste regel gold dat het aldus genoemde „garnizoen” niet meer dan vijf gelederen dik mocht zijn, om zoo noodig nog dekking onder en tusschen de pieken te kunnen vinden. Zodoende kon

⁵⁾ Een aantal dezer formatie's vindt men o.a. afgebeeld bij Walhausen: „Kriegskunst zu Fusz” (1617). Enkele schrijvers bespreken uitvoerig de „holle” escadrons (met binnenruimte voor bagage e.d.). In onze streken zijn deze echter zoo goed als zeker nimmer toegepast.

⁶⁾ Zie b.v. Mendoza, Comm. II—416.

b.v. een escadron van 900 piekeniers, als vierkant van mannen opgesteld, indien het aan alle zijden met garnizoen bezet was, voor 700 man plaatsing verschaffen ($4 \times 30 \times 5 + 4 \times 25$); was het aan drie zijden bezet, dan aan 500 ($3 \times 30 \times 5 + 2 \times 25$). In den regel echter was het aantal schutters in verhouding tot de piekeniers veel grooter. Van de overblijvende schutters en musketiers nu werden afzonderlijke afdeelingen gevormd, die onder den naam van „vleugels” (Sp. „mangas” d. i. mouwen) aan het escadron a.h.w. aangehangen werden. Aldus bestond bij den opmarsch en bij den aanvang van het gevecht de geheele afdeeling uit het escadron pieken, het garnizoen en twee of vier vleugels op de hoeken. De vleugels van schutters begonnen als tirailleurs het gevecht, en werden naar gelang van omstandigheden door de verdere schutters versterkt; de musketiers waren hiertoe wegens hun zwaar wapen minder geschikt en hielden zich meer in de onmiddellijke nabijheid der pieken. Bij tegenslagen zochten de schutters zoo goed en zoo kwaad als het ging dekking achter of in het escadron. De kapiteins en de vaandels bleven steeds bij de pieken; de schermutseling had plaats onder leiding van de lagere bevelhebbers. Van orde en regelmaat hierbij was niet veel te bespeuren ⁷⁾; de schutters dekten zich op eigen gelegenheid, en verspreidden zich zoo mogelijk tot beperking der verliezen ^{*}). Hoofdzaak was dat niet allen tegelijkertijd vuurden; in dit geval toch was de troep tijdelijk weerloos. Bij jonge soldaten was dit gevaar niet denkbeeldig; meermalen werd een voorbarige losbranding gevolgd door een algemeene vlucht ⁸⁾. Voor het laden begaven de schut-

⁷⁾ Over het gevecht der schutters o.a. nog Tavannes, *Mém.* I—243 vlg. en La Noue, *Mém.* 261. Hoewel ook deze schrijvers zeggen, dat de schutters elkaar bij het vuren aflossen, gewagen zij niet van gelidsgewijs vuren of „caracole”; evenmin hebben wij elders hiervan (tot den tijd van Maurits) eenig bewijs gevonden.

^{*}) Zie het gevecht tusschen de Rennenbergsche troepen en de Groningers, bij Bor 13—129 (uitg. 1621).

⁸⁾ Aldus geschiedde bij den overtocht der Spanjaarden naar Duijveland in 1575 (Mendoza, *Comm.* II—343); evenzoo de Schotten bij Ingelmünster (1580), v. Meteren 10—171.

ters zich, wanneer geen dekking voorhanden was, eenigszins achterwaarts, wat aan het geheele vuurgevecht een eigenaardig, bewegelijk karakter gaf. Bij deze vechtwijze kwam veel aan op de geoefendheid van den enkelen man. Vooral de Spanjaarden stonden als geoefende en handige arkebussiers bekend. Als bijzondere prestatie vinden wij eenige malen van hen vermeld dat zij zonder hulp van piekeniers een ruiteraanval wisten af te slaan⁹⁾. Onder Alva krijgen wij dikwijls den indruk dat de schutters zeer zelfstandig optraden, zooals bij Jemmingen en aan de Geete¹⁰⁾.

Moeilijker was het vuren voor de als garnizoen opgestelde schutters en musketiers, vooral voor de op de flanken geplaatste. Van dezen toch konden alleen de voorste gelederen behoorlijk van hun wapen gebruik maken. Verschillende schrijvers, als Jan van Nassau en Walhausen berichten, dat de achterste schutters gelijk met de voorste in de lucht schoten, of wel ongelukken bij de vòòr hen staanden veroorzaakten. Vooral bij de Duitschers, in het begin van den oorlog, wordt hierover dikwijls geklaagd. Wanneer wij bedenken, dat volgens Graaf Jan van Nassau de opstelling der schutters aan weerskanten van het escadron bij de Duitschers dikwijls niet 5, doch 25 man breed was¹¹⁾, bij een diepte van b.v. 30 man, dan blijkt wel het geringe rendement, dat de vuurwapenen op deze wijze opleverden.

Als blijken van geringe geoefendheid noemen Jan van Nassau en andere schrijvers: het niet rekening houden met den opslaghoek, vergeten aan te stampen, slordigheid bij het laden, bij het opzetten van de lont, e. d.

Bij dit alles wordt het eenigszins verklaarbaar, dat Spaansche schrijvers, als Londoño en Mendoza, dikwijls na een langdurig en hevig vuurgevecht, als bij Jemmingen, Mook en het gevecht bij Alfen a. d. Rijn (1574), ongeloofelijk geringe verliezen aan Spaanschen kant opgeven.

⁹⁾ O.a. in het gevecht bij de Geete (1568), Mendoza, Comm. I—208.

¹⁰⁾ Londoño, Com. 50, 77.

¹¹⁾ K 923, Kriegsbuch I—161.

Ook de munitieaanvulling gaf, wanneer zij slecht geregeld was, aanleiding tot verwarring; het geroep om kruit en lood bracht licht een paniekstemming te weeg ¹²⁾, terwijl bij het vul-len der pulverflesschen uit hiertoe aangedragen vaten door de brandende lonten vaak ontploffingen met noodlottigen afloop werden veroorzaakt.

Aan Staatsche zijde werd eerst onder Maurits en Willem Lodewijk betere orde in het vuurgevecht gebracht, en met syste-matische oefening in het gelidsgewijs vuren een begin gemaakt.

Het opstellen van een escadron.

Gemakkelijk is in te zien, dat het opstellen der musketiers en schutters aan en bij het escadron een belangrijke complicatie vormde bij het formeeren der slagorde. Niet alleen toch waren de compagnieën steeds ongelijk, maar ook was de verhouding der wapensoorten in iedere compagnie dikwijls verschillend.

Een duidelijke beschrijving van de wijze, waarop het formeeren geschiedde, vinden wij bij Tavannes ¹³⁾.

Eerst worden de compagnieën in de marschcolonne ongeveer even lang gemaakt door wijziging van het aantal manschappen per gelid (normaal bedroeg dit 5). Arkebussiers en musketiers gaan aan het hoofd; daarna $\frac{2}{3}$ der pieken, vervolgens het vaandel, omringd door hellebaardiers, ten slotte het overige $\frac{1}{3}$ der pieken. De compagnieën marcheeren naast elkaar op, doch houden nog eenige tusschenruimte. Eerst wordt nu de diepte aan schutters en musketiers bij alle gelijk gemaakt, door van sommige eenige gelederen af te nemen, die elders worden toegevoegd. Daarna sluiten de compagnieën zich zijwaarts aaneen, waarna de schutters nog over eenigen afstand voorwaarts marcheeren. Van deze wordt vervolgens een gedeelte afgenomen en als „manches” op de hoeken geplaatst, in gelederen van vijf.

¹²⁾ Londoño (Discurso) wil dit dan ook streng straffen, en verlangt, dat de schuldige zelfs op heeterdaad gedood mag worden; verg. Mendoza, Comm. I—227; Theor. et Prat., 117 vlg. Jan van Nassau handelt over het vuurgevecht in zijn „Observaciones”: „Von scharmützeln” (K 971—8 vlg.).

¹³⁾ Mém. I—243 vlg.

De beide voorste worden in front weer elk gedekt door 25 piekeniers, die van de flanken worden afgenomen. De overblijvende schutters worden als garnizoen op de linker- en rechterflank der pieken geplaatst.

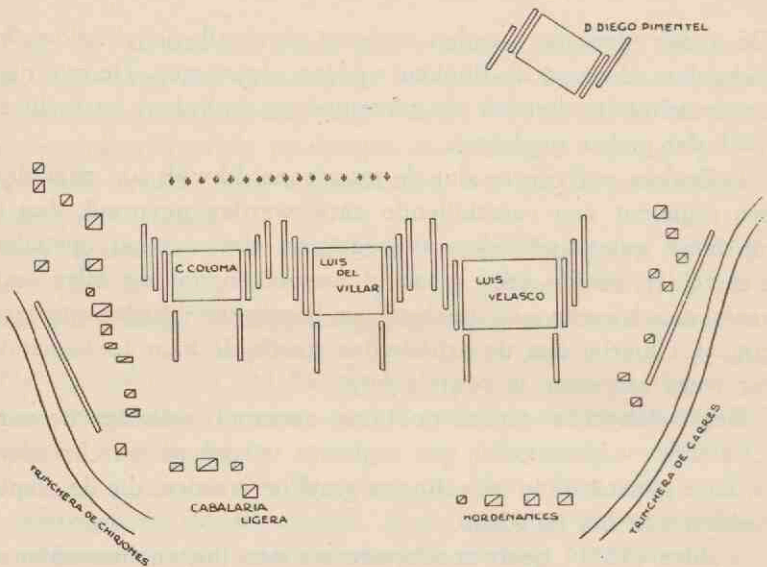
Bedenken wij voorts, dat de escadrons dikwijls uit meer dan één regiment van verschillende natie werden gevormd, dan is bij dezen gang van zaken te begrijpen, dat met het opstellen niet zelden eenige uren gemoeid waren, en dat dit alles „mit groszem schweren und fluchen" en handtastelijkheden gepaard ging. Of hierbij aan de arithmetica steeds de haar toekomende eer werd bewezen, is twijfelachtig.

Een belangrijke vereenvoudiging ontstond, wanneer de verschillende wapensoorten per regiment vereenigd marcheerden, en deze aanstonds in afdeelingen gesplitst werden, die de diepte hadden van het escadron.

Valdez (1571) geeft zodoende als den juisten marschvorm voor een terzio aan: 1. de manga arkebussiers van rechts; 2. het garnizoen van rechts; 3. de piekeniers; 4. het garnizoen van links; 5. de manga van links. Marcheeren de afdeelingen links naast elkaar op, dan behoeven alleen nog de manga's iets voorwaarts te marcheeren, om het escadron gereed te hebben.

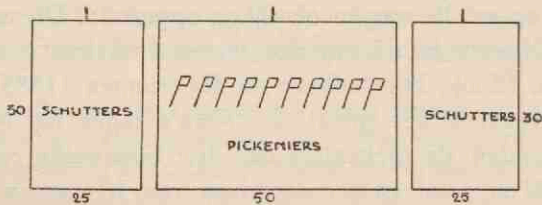
Een soortgelijke volgorde geeft Lechuga aan (1603). Ook Maurits heeft op deze wijze den marschvorm van het regiment vastgesteld, de diepte der onderafdeelingen, overeenkomstig die der slagorde, op 10 man bepalende.

Hoe de escadrons in de practijk geformeerd waren, vermelden de berichten, waarover wij beschikken, sporadisch. Het ligt voor de hand, dat de formatie veelal bepaald werd door de beschikbare ruimte. In de polderterreinen waren b.v. meermalen escadrons op smalle wegen of dijken opgesteld. Die van Lodewijk van Nassau bij Heiligerlee waren „vierkant volcks"; bij Jemmingen, Mook, Hardenberg en Amerongen (1585) was dit wellicht evenzeer het geval. In Alva's leger bij Maastricht (1568) stonden de piekeniers der drie Spaansche regimenten, samen 1200 in getal, in één escadron van 40 man in front, 30 man diep. De slagorde, waarmee Albertus in 1597 tot ontzet van

Amiens oprukte, bestond uit vier escadrons, waarvan drie van 45 man, één van 24 man in het vierkant ¹⁴). Ook bij Nieuwpoort waren de Spaansche escadrons als „vierkant volcks” geformeerd ¹⁵). Aan Spaansche zijde heeft men tot diep in den 30-jarigen oorlog aan de diepe opstellingen vastgehouden, ofschoon, zooals wij zagen, men ook hier in theorie de voordeelen eener breede formatie erkende.

Van Verdugo wordt getuigd, dat hij in 1581 bij Noordhorn zijn troepen in „breede slagorde” geschaard had ¹⁶). In 1590 ontving hij een aanzienlijke versterking, waarmee zijn bedoeling was, een slagorde te formeeren van 112 pieken in front bij 22 diep, geflankeerd door 21 schutters aan weerszijden, over dezelfde diepte ¹⁷).

¹⁴) v. Reyd 14—552. Bijgaande figuur uit K. 923, Kr. II, f. 126.

¹⁵) ib. 17—754. ¹⁶) ib. 2—58. ¹⁷) ib. 8—289.

De bij de Duitschers toenmaals gebruikelijke slagorde beschrijft Jan van Nassau in zijn „Kriegsbuch” I¹⁸). Bij een regiment van 3000 landsknechten (10 vendels, elk van 150 pieken en 150 schutters) was de diepte 30 man; de pieken stonden met 50, de schutters aan weerszijden met 25 man in front.

Nadeelen der diepe formatie's.

De verdere tactische ontwikkeling in een ander hoofdstuk beschouwende, moeten wij bij de nadeelen der diepe formatie's nog even stilstaan.

Wat allereerst in het oog valt is de geringe bewegelijkheid. Zij was mede een gevolg van de bewapening, en als zoodanig aan alle piekenier-bataljons, ook aan ondiepe, eigen. Was de vijand eenmaal tusschen de pieken doorgedrongen, dan was het ergste te vreezen, wegens de onhandelbaarheid van het wapen. Meer dan eens wordt — als ter illustratie hiervan — bericht dat een der aanvallers, door zijn piek dwars op een aantal pieken te leggen en deze tegelijk omlaag te drukken, het inbreken in een escadron vergemakkelijkte¹⁹). Op geslotenheid kwam dus alles aan. De aanval moest langzaam geschieden; bij voorkeur onder herhaald halt houden en opsluiten²⁰). Een onbeduidende hindernis kon haar doen mislukken. Een aanval over gebroken terrein stond tegenover een actieven tegenstander met een nederlaag gelijk. De Spanjaarden ondervonden dit bij hun eerste grondige kennismaking met de Nederlandsche terreinen bij Heiligerlee, waar hun onvoorzichtige aanval in slooten en turfkuilen te niet ging²¹). Ook op de nederlaag van Lodewijk bij Jemmingen was het terrein van grooten invloed, zooals bij de

¹⁸) K. 923, Kriegsbuch I—161, 162. (Zie bijgaande figuur).

¹⁹) parte, Etudes I—136, bij Ravenna (1512).

¹⁹) Volgens Adr. Duyck, p. 102, in een gevecht bij Boulogne; vlg. Bona.

²⁰) Volgens Tavannes I—246, moet men bij den aanval op een escadron op 15 pas „pendre sa course”. De Billon legt op het langzaam oprukken zeer sterk den nadruk (p. 69, vlg.).

²¹) Mendoza, Comm. I—101.

beschrijving van dien slag t.a.p. zal blijken. De zelfde fout, die den Spanjaarden bij Heiligerlee zoo duur te staan was gekomen, werd ook oorzaak van de nederlaag van Norrits tegen Verdugo bij Noordhorn (zie aldaar).

Deze weinige voorbeelden mogen volstaan om de aan den aanval van een piekenier-escadron verbonden bezwaren in het licht te stellen. Tevens wordt bij dit alles begrijpelijk, dat men destijds, in lijnrechte tegenstelling tot de moderne opvatting, aan de tactische verdediging in het algemeen de voorkeur gaf boven den aanval. Volgens Tavannes, een flink en ervaren oorlogsmans, is b.v. het aanvallen op een goed opgestelden vijand een „outrecuidance qui est promptement chastiée”²²). Jan van Nassau geeft als de in de Nederlanden heerschende opvatting uitdrukkelijk te kennen, dat degene die in den slag defensief blijft in het voordeel is, om bovengenoemde redenen²³). Hij verwijst hierbij naar de slagen „in Friesland” (w.s. Noordhorn) en Hardenberg. Wij zien dan ook dat Maurits bij Nieuwpoort, hoewel na rijp beraad en tegen het advies van enkele zijner officieren, besloot, den Spaanschen aanval af te wachten²⁴).

Een groot nadeel van diepe escadrōns was, zooals wij reeds opmerkten, dat slechts een klein deel der manschappen aan het gevecht kon deelnemen. Volgens een pamflet van 1584 hebben de krijgslieden steeds de vlucht genomen zoodra de eerste 3 of 4 gelederen geslagen zijn²⁵). Vooral het vuurgevecht van het diepe garnizoen schutters kon zonder grondige oefening onmogelijk tot zijn recht komen. Ook is gemakkelijk in te zien, dat eventueel vòòr de pieken geplaatste schutters alleen in de verdediging nuttig, doch bij den stormaanval op zijn minst genomen

²²) Mém. I—247.

²³) K 971 f. 9.

²⁴) Vere, Commentaries, Cambridge 1657.

²⁵) Abel Eppens tho Equart II—97. Volgens Jan van Nassau worden onder Maurits de bataljons slechts 10 man diep gemaakt, „sonderlich aber dawegen nuhr 5 glidt hinder einander zum treffen kohmen” (K 924—113). Het vijfde gelid was namelijk ~~Ad~~ laatste, waarvan de pieken nog vòòr de slagorde uitstaken.

in hooge mate hinderlijk waren. De practijk was dan ook veelal, dat het vuurgevecht geheel los van het escadron gevoerd werd. Bij bestudeering van den slag bij Nieuwpoort b.v. blijkt dit aan Spaansche zijde het geval geweest te zijn.

Londoño maakt dan ook gewag van „piqueros desarmadas”, d.z. ongeharnaste of alleen van helmen voorziene piekeniers, wier taak is de arkebussiers van nabij te ondersteunen in gevallen, waarin de overige piekeniers niet spoedig genoeg konden volgen. (Eveneens Lechuga, p. 140).

Een gevaarlijk oogenblik was het steeds, wanneer de terugtrekkende schutters in het escadron een schuilplaats zochten, vooral wanneer zij talrijk waren in verhouding tot het escadron. De kans was in dit geval groot, dat het vellen der pieken belet werd, of dat deze omhoog gebracht werden, zoodat de achtervolgende vijand gelijk met de vluchtenden den hoop binnendrong.

De beslissende ruiteraanval van Maurits' laatste reserve bij Nieuwpoort had hieraan zijn succes te danken ²⁶⁾. Op dezelfde wijze werd een Spaansch escadron overhoop geworpen in het gevecht bij Xanten (1608), het gevecht waarin de jonge Adolf van Nassau, een zoon van Jan den Oude, onder meer dan twintig slag- en steekwonden het leven liet ²⁷⁾.

Hoe grooter de omtrek van een escadron was, hoe meer schutters zonder bezwaar dekking konden vinden. Daar eenige kleine escadrons bij gelijke sterkte samen een grooteren omtrek hebben dan één groot, was het ook in dit opzicht gunstig, de escadrons zwakker, doch grooter in aantal te maken ²⁸⁾.

²⁶⁾ v. Meteren 22—426; Vere, Commentaries.

²⁷⁾ Groen van Prinsterer, Archives, 2 Série, T. II, No. 347a.

²⁸⁾ Volgens Rüstow, „Geschichte der Infanterie”, Gotha 1857, was de hoofdvraag der tactiek omstreeks 1600 de wijze, waarop het steeds toenemende aantal schutters bij de bataljons ondergebracht moesten worden, en was dit een der redenen van het verkleinen der bataljons door Maurits. Bewijzen hiervan hebben wij echter bij geen der geraadpleegde schrijvers aangetroffen. Ook Jan van Nassau, die de voordeelen der kleinere bataljons herhaaldelijk bespreekt, noemt het argument van Rüstow niet. De Spaansche schrijvers

Dat men ondanks dit alles zoolang aan de diepe slagorde is blijven vasthouden zal, behalve aan de voordeelen waarop wij reeds de aandacht vestigden, ook moeten worden toegeschreven aan het feit dat zij minder eischen stelde aan aanvoering, geoefendheid en soldatenmateriaal. Zij vereischte minder bevelhebbers, dus minder kosten²⁹⁾. Een diepe massa-opstelling toch leent zich bij uitstek tot het opnemen van groote aantallen slecht geoefende of weinig betrouwbare soldaten. Bij de Spanjaarden zal het voornamelijk de eenmaal bestaande roep van onoverwinnelijkheid, traditie en sleur geweest zijn, die, als zoo dikwijls, de door den tijd gevorderde ontwikkeling heeft tegengehouden. In allen gevalle is het een feit van groote krijgshistorische beteekenis, dat, terwijl de Spaansche, en, wellicht op hun voorbeeld, de Oostenrijksche legers tot diep in de 17e eeuw vasthielden aan de vierkante slagorde, in de Nederlanden de ondiepe formatie het uitgangspunt geworden is van een reeks hervormingen, die het aanzien gaven aan een geheel nieuwe strijdwijze en den grondslag legden tot de lineaire tactiek der 17e en 18e eeuw.

Tactische eenheden.

Op een belangrijk punt van verschil met de tegenwoordige tactiek dient nog gewezen te worden.

Een van de grondbeginselen der tegenwoordige legervorming is het samenvallen van tactische en administratieve eenheden. Niet alleen worden verpleging en aanvoer hierdoor in hooge mate vereenvoudigd, maar ook het gevoel van saamenhoorigheid, een der voornaamste elementen der krijgstucht, ontwikkeld en versterkt. In de vroegere legers bestond deze samenvalling niet, of althans in veel mindere mate.

---

bespreken alle de plaatsing der schutters bij het escadron, doch geven nergens blijk van het besef, in dezen met een toenemende moeilijkheid te kampen te hebben. In Hoofdstuk V bleek dan ook reeds, dat de verkleining der bataljons onder Maurits niet samenviel met een toeneming van het aantal schutters.

²⁹⁾ Jan van Nassau, K 924—95 vlg.

Bij de infanterie waren de compagnie en het regiment administratieve eenheden; de eenige tactische eenheid in het gevecht was het bataljon of „escadron”, dat, met het oog op miterij e.d. dikwijls opzettelijk uit meer dan één natie was gevormd ³⁰⁾. Wij zagen ook reeds, dat zoowel op marsch als in het gevecht de piekeniers en schutters van een zelfde compagnie gescheiden waren.

Ook in vestingen kwamen de compagnieën niet in haar geheel op wacht, doch werden steeds deelen van compagnieën samengevoegd, als voorzorgsmaatregel tegen miterij en verraad, wat tot ingewikkelde wachtregelingen — het stokpaardje van menig oudgediend plaats-majoor — aanleiding gaf ³¹⁾. (Nog op de Antwerpsche Citadel in 1832 veroorzaakte deze toen reeds geheel verouderde instelling moeite en hoofdbrekens).

Een en ander wil echter nog niet zeggen, dat niet dikwijls een regiment of een compagnie in zijn geheel voor een of andere onderneming of taak werd aangewezen en dus in zekeren zin als tactische eenheid optrad. Bij de cavalerie vormde, in tegenstelling tot de infanterie, de compagnie of „vaan” ook in het gevecht een eenheid. De bewapening was hier dan ook gelijkvormig.

Een van de belangrijkste hervormingen van Maurits en Willem Lodewijk bestond, zooals wij beneden zullen zien, in de verheffing van het regiment tot tactische eenheid.

³⁰⁾ Tavannes II—223, 227. In de slagorde van Albertus bij Amiens (1597) bestond elk der vier escadrons uit Spanjaarden, Italianen, Duitschers en Walen (v. Reyd 14—551).

³¹⁾ „Bergen op Zoom, beleghert enz.” p. 29.

HOOFDSTUK XV.

DE TACTIEK DER CAVALERIE.

Terwijl de Middeleeuwsche cavalerie — de geharnaste leenridderschap — haar taak uitsluitend vond in den slag, vond sedert het begin der 16e eeuw de ruitery een belangrijke werkkring niet alleen in het gevecht, maar ook bij verkenning en beveiliging. Met deze verandering gaat een splitsing in verschillende wapensoorten gepaard, zoodat wij in onze periode, behalve de oude „hommes d'armes" der Benden van Ordonnantie, aantreffen: kurassiers, lansiers, arkebussiers of „carabins", en aan Spaansche zijde nog de Albaneezen als „lichte cavalerie". De laatste uitdrukking omvat in dezen tijd geen vast omlijnd begrip; Basta b.v. rekent als zoodanig lansiers en arkebussiers; Walhausen naar het schijnt alleen de laatsten. Volgens tegenwoordige opvattingen zouden alleen de arkebussiers (benevens de Albaneezen) als lichte cavalerie aangemerkt mogen worden: bij deze alleen toch treedt de taak van verkenning, beveiliging en schermutseling bepaald op den voorgrond. De kurassiers zijn als „zware cavalerie" te beschouwen, evenzeer als de „hommes d'armes" (de naam „zware cavalerie" komt in dezen tijd echter niet voor), terwijl de lansiers een overgang vormen. Aan Nederlandsche zijde, waar na 1597 geen lansiers bestonden en het aantal compagnieën arkebussiers slechts gering was, werden ook de kurassiers veelvuldig als lichte cavalerie gebruikt; het zelfde geldt aan Spaansche zijde voor de lansiers.

Daar over de verkennende en beveiligende taak der ruitery reeds in ander verband werd gesproken, bepalen wij ons hier tot de tactiek in het gevecht.

Over de vraag, of de infanterie dan wel de ruitery in dezen tijd als het hoofdwapen beschouwd moet worden, zou men nog kunnen twisten. Bij de Spanjaarden, althans bij Mendoza, geldt de infanterie bepaaldelijk als hoofdwapen; bij de Franschen, bij wie de infanterie weinig in tel was, de cavalerie. Een feit is in ieder geval, dat het in vele, zoo niet de meeste belangrijke gevechten de cavalerie was die de beslissing bracht. Wij noemen slechts Mook, Gembloux, Hardenberg (1580), Amerongen ('85), Turnhout, en ten slotte ook Nieuwpoort.

Kurassiers.

De kurassiers streden van ouds in zeer diepe escadrons; compacte massa's van somtijds zelfs 1500—2000 man sterk. Bij St. Quentin traden b.v. 7000 ruiters in 8 escadrons op. Deze ruitersmassa's werden gevormd door samenvoeging van een aantal vanen, die in dien tijd $\pm$ 300—500 ruiters sterk waren. Volgens Jan van Nassau vormde een regiment van 1000 ruiters een „Treffen”, waarin drie vanen van ruim 300 man naast elkaar stonden respectievelijk onder aanvoering van den Overste, den Overste-luitenant en een ritmeester. De vanen waren vierkant, dus ongeveer 17 ruiters breed en diep. Daar een paard ongeveer drie maal zooveel plaats in de diepte als in de breedte inneemt, was het geheel zodoende vierkant „van grond”. De vanen bevonden zich in het midden, en alle bevelhebbers in het voorste gelid ¹⁾.

Ook veel kleinere troepen kwamen echter voor; volgens een Duitsch schrijver waren zij in het midden der 16e eeuw 250—300 man sterk ²⁾. Vermoedelijk hebben wij dit zoodanig te verstaan, dat hiermee de afzonderlijke vanen bedoeld zijn, die zich dan weder in meer of minder vast verband tot bovengenoemde groote massa's samenvoegden.

De hier beschreven kurassier-escadrons traden het eerst op omstreeks het midden der 16e eeuw in Duitschland, veelal, naar

¹⁾ K 923, Kriegsbuch II—95 vlg.

²⁾ Friedrichsdorf: „Albrecht Alcibiades als Reiterführer”, Diss. Berlijn 1919, alwaar verdere bijzonderheden over het ontstaan en de formatie der escadrons.

hun zwart gelakte wapenrusting, onder den naam van „Zwarte ruiters”. In de Fransche godsdienstoorlogen, waar zij als „reitres” bekend staan, waren zij op deze wijze tegenover de Fransche gendarmerie, die toenmaals nog op middeleeuwsche wijze „en haie”, d.i. in uit één gelid bestaande linie's vocht, bepaald in het voordeel. Door de groote massa werden de dunne hagen gemakkelijk doorbroken, terwijl de escadrons zelf, dicht aaneengesloten, niet waren binnen te dringen. Evenals de escadrons bij het voetvolk, bezaten zij het voordeel, dat een groot aantal middelmatig geofefende en bereden manschappen er zonder bezwaar in kon worden opgenomen, daar alleen de buitensten tot het gevecht kwamen en de overigen slechts dienden om de massa, dus de stootkracht van het geheel te vergrooten. Bij een linieformatie daarentegen deden de slecht beredenen en minder moedigen door achterblijven juist den aanval vervloeiën. Met name De la Noue en Tavannes halen hiervan in hunne mémoires verschillende voorbeelden aan. Terwijl De la Noue echter om deze reden de linie-formatie wil vervangen door escadrons lansiers, wil Tavannes tevens de lans afschaffen, waarin hij inderdaad door het beloop der gebeurtenissen is in het gelijk gesteld.

De groote ruitersescadrons waren echter aan de zelfde nadeeelen onderhevig als die van het voetvolk, namelijk logheid van beweging, geringe frontbreedte en de onmogelijkheid voor verreweg de meeste manschappen om van hun vuurwapen gebruik te maken. De diepte was overmatig groot; volgens Tavannes gewoonlijk 16—17 paarden. De aanval geschiedde in draf, zoodat de voor het ruiterswapen zoo belangrijke schokwering^k weinig tot haar recht kwam.

Merkwaardig is, dat, hoewel de meeste militaire schrijvers een breedere formatie uit tactisch oogpunt sterk aanbevelen, men hiertoe in werkelijkheid niet dan zeer langzaam is overgegaan. Het zelfde verschijnsel deed zich voor bij het voetvolk en om overeenkomstige redenen, nl. de hoogere eischen die een breedte opstelling aan de geofefendheid stelde, de moeilijker aanpassing aan het terrein en het géhalte van den troep.

Wat dit laatste betreft bestonden namelijk de Duitsche ruiters, behalve uit „einspännige knechte”, d.z. gewone huursoldaten met één paard, uit een groot aantal edelen, die een gevolg van één tot zes gewapende knechten en even zooveel paarden van dikwijls mindere hoedanigheid („ringe pferde”) meebrachten, die de achterste gelederen vulden. Aldus is de toestand zooals Tavannes en De la Noue dien beschrijven, wat bevestigd wordt door het ruitrecht van Maximiliaan II van 1570, evenals door een bericht bij Bor, aangaande de desertie van een compagnie Duitsche ruiters te Nijmegen in 1583³⁾.

Jan van Nassau noemt als motief ook nog het uitsparen van bevelhebbers, uit financieel oogpunt⁴⁾. Hij vergelijkt niet ten onrechte den strijd der groote escadrons tegen verschillende kleine met dien der Spaansche logge galjoenen tegen de lichte Geuzenschepen.

Langzamerhand raakten de groote escadrons dan ook in onbruik: terwijl zij bij Mook, onder Lodewijk van Nassau nog 400—600 ruiters bedragen, waren zij onder Maurits niet sterker dan een compagnie (75—100 man). Aan Spaansche zijde bleef men ook in dit opzicht langer aan het oude vasthouden: Melzo (1611) noemt als sterkte van een compagnie kurassiers 200—400 man; elders noemt hij als normale sterkte van „squadroni di ritengo” (tot ruggesteun dienende kurassier-escadrons) 200 man.

In hooge mate karakteristiek voor den toenmaligen cavalerie-strijd is het overheerschen van het vuurgevecht te paard. Bij compacte escadrons was deze vechtwijze echter aan groote bezwaren onderhevig. Wat bij het voetvolk bericht wordt aangaande het gelijktijdig in de lucht schieten door de achterste manschappen vinden wij ook bij kurassiers, met name in den slag

³⁾ Bor 18—5 (uitg. 1621).

⁴⁾ K 923. Kr. II—95 vlg.: „Discours und bericht, wie ein zeithero die Teutschen reuter wie auch das fuszvolck ihre schlachtordnung haben pflegen zu machen, und wie itzige zeit dieselbe präuchlich und welche vor die beste zu achten ist.”

bij Sievershausen ⁵⁾). Het verschijnsel is psychologisch zoo verklaarbaar, dat wij aan het veelvuldig voorkomen ervan niet behoeven te twifelen.

Om het vuurgevecht beter tot zijn recht te doen komen werd een strijdwijze toegepast, die in de bronnen als „caracole”, ook wel als „limacon” vermeld staat ⁶⁾. Zij bestond hierin dat gelidsgewijze gevuurd werd, waarbij de ruiters onmiddellijk na het afgeven van hun twee of drie schoten afwendden om achter den troep het gelid te herstellen en opnieuw te laden. Het afwenden geschiedde naar links, daar uit den aard der zaak de pistolen en daarna zoo noodig het zwaard met de rechterhand gebruikt werden. Kurassiers moesten daarom steeds links van bijbehorende nevenafdeelingen opgesteld worden ⁷⁾. Tavannes, wiens in zijn mémoires vervatte beschouwingen voor de kennis der toenmalige tactiek van het grootste belang zijn, is een bepaald tegenstander der „caracole”. Te verwonderen is dit niet, daar deze vechtwijze een beslissenden aanval uitsloot, en het ruiterswapen dus van zijn grootste kracht beroofde. In vele gevallen kon ook, zooals gemakkelijk is in te zien, van een geregelde caracole niet veel terecht komen. Zij vereischte een korten flankmarsch dicht voor het vijandelijk front langs, en moet tegen een krachtig aanvallenden of zelfs opdringenden tegenstander als onuitvoerbaar worden beschouwd. Zij zal in hoofdzaak zijn toegepast tegen voetvolk en tegen ruiters die eveneens caracoleerden, en diende dan als voorbereiding voor een beslissenden aanval ⁸⁾. In de beschrijvingen der in onze streken plaats gehad hebbende gevechten treffen wij slechts zelden een geval aan,

⁵⁾ Friedrichsdorf, zie hiervóór, noot 2. Dellbrück IV—149.

⁶⁾ Zie over de kurassiers en hun vechtwijze het belangrijke hoofdstuk van Delbrück: „Die Umbildung der Ritterschaft in Kavallerie”, Dl. IV—137 vlg. Digges, een Engelsch schrijver van 1579, beschrijft de „caracole” als de gewone vechtwijze der Duitsche ruiters (Firth, Cromwell's Army, p. 129).

⁷⁾ Tavannes I—357.

⁸⁾ De gewone wijze van aanval tegen voetvolk was: langs den vijandelijken troep rijdende, op korten afstand pistoolvuur af te geven, en, was de vijand hierdoor voldoende geschokt, op een geschikt oogenblik te chargeeren.

waarin de toepassing der gelidsgewijze caracole met zekerheid blijkt, waarbij in acht genomen dient te worden dat het woord „caracole” zoowel voor wendingen van een geheele afdeeling als van den enkelen ruiter wordt gebruikt, ook bij lansiers. Basta en Melzo noemen de gelidsgewijze caracole als vechtwijze voor kurassiers niet ⁹⁾). Tavannes toont een helder inzicht in het gebrekkig karakter dezer strijdwijze te bezitten waar hij zegt: „La cavalerie française est meilleure que toutes les autres. Tant que les reîtres feront de leurs valets leurs compagnons, qu'ils tourneront à gauche pour rechancer le pistolet sans se mesler, que les Italiens et Espagnols se fieront en leurs lances et caracol, ... ils seront battuz de nostre gendarmerie, qui chocquent teste pour teste, fendent les escadrons, percent a travers et y font jour, qui est le meilleur combat que puisse rendre la cavalerie” ¹⁰⁾). Ook elders zegt hij: „L'ordre des reîtres en limaçon, tirant leurs pistolets, est aisement battu; passer au travers seroit mieux” ¹¹⁾).

De aanval der kurassiers geschiedde, om orde en geslotenheid zoo goed mogelijk te bewaren, in draf; eerst op zeer korten afstand (Tavannes spreekt van 15 pas) werd de galop aangenomen. Tavannes geeft zelfs den raad, af en toe halt te houden om de orde te herstellen en de slechte elementen in het oog te houden! Dat wij dit alles echter niet al te apodictisch moeten opvatten, en dat b.v. de Nederlandsche kurassiers wel degelijk tot een energieken aanval in staat waren mag wel door den

⁹⁾ Ook Herman Hugo („De militia equestri”, Antwerpen 1630), die de caracole voor de arkebussiers uitvoerig beschrijft, noemt haar bij de kurassiers niet. In den Tachtigjarigen Oorlog wordt zij, voor zoover wij kunnen nagaan, alleen genoemd voor Bergen in 1572 (Mendoza, Comm. I—362 vlg.), terwijl bij Mook bericht wordt, dat de Nassausche ruiters tijdens het omwenden om opnieuw te laden door de Spaansche lansiers werden aangegrepen en overhoop geworpen (Bentivoglio, „Della guerra di Fiandra” 8—391). Bij de Nederlandsche ruiters onder Maurits was de „caracole” blijkbaar niet in gebruik: Jan van Nassau toch zegt van hen „.....seintimal sie sich nicht wie die Deutzen zu thun pflegen schwencken sondern fur heupt strack durchtreffen oder uf dem fusz da es die noturf erfordert sich wenden” (Observationes, f. 5).

¹⁰⁾ Tavannes I—210 vlg.

¹¹⁾ ib. II—148.

afloop der slagen bij Turnhout en Nieuwpoort als bewezen worden beschouwd.

Intusschen blijkt uit Vere's beschrijving van eerstgenoemden slag, dat de Staatsche ruiters ook hier niet onmiddellijk chargeerden, doch eerst hun pistolen afvuurden en vervolgens door de ontstane openingen inbraken ¹²⁾.

Bij Spaansche schrijvers, als Melzo en Herman Hugo, wordt sterk de nadruk gelegd op het gebruik van kurassier-escadrons als ruggesteun der slagorde, dus defensief. Hiertoe wordt een gros van een of meer sterke escadrons achtergehouden, waarop en waarachter de andere ruiterafdelingen zich na partieele aanvallen terugtrekken; hun functie is dus dezelfde als die der piekeniers bij het voetvolk.

Lansiers.

De lans is het wapen bij uitnemendheid voor den schok, en voor een snellen aanval, liefst in de flank der tegenpartij. De lansiers traden daarom steeds op in kleine afdeelingen, niet sterker dan 75—100 man, en vielen aan op meestal vier gelederen van 20—25 man, met ruimen onderlingen afstand ¹³⁾. Een diepe formatie zou hier nutteloos zijn, daar hoogstens de eerste twee gelederen aan den eigenlijken schok, die onmiddellijk in het handgemeen (de „mêlee") overgaat, deelnemen. Ook zou een dicht gesloten troep als die der kurassiers onmogelijk de noodige snelheid kunnen ontwikkelen zonder, o.a. door de verschillende snelheid der paarden, het verband te verbreken. De aanval geschiedde in den snelsten gang (carrière) die op ongeveer 60 pas werd aangenomen. Tegenover cavalerie werd de aanval bij voorkeur gericht tegen de linkerflank als de meest kwetsbare; bij kurassiers liefst tegen het achterste gedeelte van het escadron, daar blijkens ervaring hier de geslotenheid minder, dus de inbraak het gemakkelijkst was. Het meeste succes was van lansiers te verwachten wanneer zij optraden in veree-

¹²⁾ Vere, Commentaries, ed. 1657, p. 76 vlg.

¹³⁾ Basta wil de troepen lansiers niet sterker maken dan 25 tot 30 man, op twee gelederen.

niging met een afdeeling kurassiers of arkebussiers, die hetzij in front aanvielen, hetzij door hun vuur den aanval der lansiers voorbereidden. De lansiers moesten daartoe rechts van den neventroep opgesteld worden. Op deze wijze behaalden de Spaansche lansiers onder Mendoza bij Mook hun schitterend succes. Voor hun optreden was goede aanvoering en geoefendheid en vlak en effen terrein noodig. Vooral tegen een marcheerenden troep konden zij in deze omstandigheden hoogst gevaarlijk worden, wat vooral de slag bij Gembloux, een tegenhanger van dien bij Turnhout, bewees. Ook Basta en Melzo verhalen menig staaltje van stoutmoedig en succesvol optreden van kleine lansierafdeelingen.

Arkebussiers.

Wegens het ontbreken van dekkingswapenen waren de arkebussiers weinig geschikt voor het handgemeen. Hun strijdwijze bestond dan ook uit schermutselen, waartoe zij vooral bij het inleidend gevecht gebruikt werden. Zij vuurden op ongeveer 40 pas afstand, bij cavalerie zoo mogelijk tegen de linkerflank. Op deze wijze veroorzaakten zij wanorde en verliezen en bereidden den aanval der kurassiers of lansiers voor. Na het vuren wendden zij, in tegenstelling tot de kurassiers, naar rechts af. Herman Hugo beschrijft hun vechtwijze als gelidsgewijs vuren met caracole; Basta en Melzo maken hiervan geen melding. Het waarschijnlijkste is dan ook dat de ruiters eenvoudig verspreid vuurden, of wel dat een deel van den troep als gros diende, waarvan achtereenvolgens troepjes werden afgezonden. Bij een aanval van een gesloten afdeeling trokken zij tusschen de meer achterwaarts staande afdeelingen terug.

Opmerking verdient, dat de taak, die men het eerst geneigd zou zijn aan lichte cavalerie in den slag toe te bedeele, nl. het optreden tegen flanken en rug der vijandelijke slagorde, bij bovengenoemde schrijvers niet wordt vermeld; vermoedelijk omdat een dergelijke actie meestal in het plunderen der bagage onttaardde. Dat zij in de practijk niet voorkwam, is hiermee echter nog niet gezegd: een voorbeeld ervan levert de slag bij St.

Ghisclain (zie beneden). Oorspronkelijk vormden de bereden arkebussiers min of meer ongeregelde, weinig gedisciplineerde troepen; vooral geldt dit van de Fransche „argolets”, voorlopers der dragonders. Volgens Basta was Alva de schepper van het wapen der bereden arkebussiers, waaronder verstaan moet worden dat hij in deze troepen meer regelmaat en discipline bracht. Inderdaad wordt door de Spaansche schrijvers steeds met lof over hunne verrichtingen gesproken, in tegenstelling tot de Fransche over de „argolets”.

Hoewel hun hoedanigheid als lichte cavalerie meebracht dat zij zoo noodig te voet vochten, zijn hiervan in de Nederlanden zeer weinig voorbeelden te vinden. Een ervan is het gevecht bij Visnacq, bij Leuven (1576)¹⁴). Mendoza zegt naar aanleiding hiervan: „C'est une manoeuvre estrangere a l'arqueuserie a cheval dans la milice espagnolle, sauf en cas de grande nécessité, quand il faut défendre un pont, un fleuve ou un défilé; sa destination es de combattre à cheval et elle le fait avec habileté”¹⁵). Tavannes d.e.t. getuigt van hun Fransche collega's: „tirant a cheval ne font rien qui vaille; ils doivent estre contraints de mettre pied a terre”¹⁶). Hun verlies acht hij voor het leger van weinig belang. Dat de arkebussiers zelf op dit punt een andere meening waren toegedaan, was waarschijnlijk de hoofdoorzaak dat het gevecht te voet weinig voorkwam.

Dragonders, in den zin van bereden infanterie, bij wie het paard dus uitsluitend als vervoermiddel dient, vinden wij eerst omstreeks 1590 onder dien naam vermeld. Dat groote afdeelingen voetvolk voor lange marschen tijdelijk van paarden voorzien werden, kwam echter reeds eerder voor, met name in de Fransche godsdienstoorlogen¹⁷).

¹⁴) Bor 9—172 (uitg. 1621).

¹⁵) Comm. II—402.

¹⁶) Mém. II—147.

¹⁷) Bij de Spaansche infanterie was een groot aantal manschappen in het bezit van een paard. Bij marschen gingen de beredenen compagniesgewijs verenigd achter de compagnie, terwijl de oppassers met piek of musket op hun plaats in het gelid marcheerden. Bij het binnenrukken van een stad, wapenschouwing e.d. hernam de soldaat zijn wapen en plaats in het gelid

In het Staatsche leger werden in 1606 voor het eerst twee compagnieën dragonders opgericht. De aanleiding hiertoe was zoo goed als zeker de veldtocht van 1605, waar Spinola's snelle marsch naar Oldenzaal en Lingen de behoefte deed gevoelen aan vlug verplaatsbare infanterie om bedreigde steden of punten tijdig te kunnen bezetten ¹⁸).

In de Nederlanden werd door beide partijen, om het physiek der manschappen te sparen, veel gebruik gemaakt van wagens en van schepen. Bij aanslagen e.d. begeleidden bijvoorbeeld musketiers op karren de cavalerie ¹⁹).

Over niet te groote afstanden en in spoedeisende gevallen werden dikwijls onberedenen bij ruiters achter op de paarden vervoerd. Door het destijds in gebruik zijnde zware paardenslag ging dit met minder bezwaren gepaard dan men geneigd zou zijn te denken. Volgens Mendoza werden op deze wijze wel troepen over ondiepe rivieren gezet. Inderdaad lezen wij bij Verdugo, dat bij het innemen van de veelomstreden schans bij Zutphen in den winter van 1584 op '85 Spaansche infanteristen achter op paarden, tusschen de ijsschotsen door, de IJssel overstaken ²⁰).

In 1572 bracht Lodewijk van Nassau, in de eerste critieke uren na de verrassing van Bergen, op dezelfde wijze nog juist bijtijds 500 ruiters en voetknechten in de stad ²¹).

Toen Bredevoort in 1606 door de Spanjaarden verrast was, werd eveneens een afdeeling ruiters met voetknechten bij zich op het paard afgezonden, die nog tijdig binnen het kasteel geraakten en zodoende het verlies van de stad wisten te voorkomen ²²).

---

en werd het paard door zijn vrouw of oppasser bereden (Valdez, „Espeio” 20 vlg.). Londoño wil, dat dergelijke gemakken den soldaat niet ontnomen worden, daar alsdan de adel, die de kern (el nervio) van de Spaansche infanterie vormt, zich zou terugtrekken (Discurso, 18). Het paard diende hier dus niet tot snellere verplaatsing, maar alleen tot gerief.

¹⁸) Over de Staatsche dragonders: St. Leger II—83, 107, 408.

¹⁹) Rel. Ven., 48.

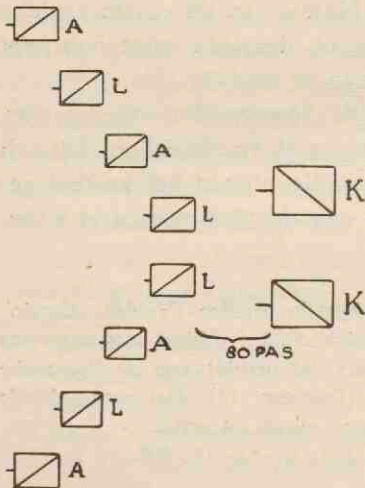
²⁰) Comm., 64.

²¹) v. Meteren 4—71.

²²) ib. 27—514; Grotius, Hist. XV—481.

Van deze, thans geheel in onbruik geraakte wijze van troepenvervoer zouden nog een aantal andere voorbeelden zijn aan te halen²³⁾. Over de samenwerking van verschillende cavalerieafdeelingen in het gevecht werd hiervóór reeds het een en ander medegedeeld. Een algemeene regel voor de opstelling was niet te geven; de opstellingen die de schrijvers afbeelden of beschrijven, zijn door hen zelf dan ook slechts als voorbeeld gedacht. Hoofdzaak was, dat de afdeelingen voldoende vrijheid van beweging hadden, dat zij elkaar konden ondersteunen, en elkaar niet in verwarring brachten indien een er van werd teruggeslagen. Een opstelling op één linie was te gemakkelijk te doorbreken; een schaaksgewijze opstelling op twee of drie liniën was beter, doch in de practijk gaf zij, volgens Basta, te licht aanleiding tot verwarring.

Het best voldeed een halve-maanvorm, (zie bijgaande, aan een afbeelding bij Basta ontleende, figuur). De lansierafdeelingen denkt Basta zich 25—30 man sterk; de onderlinge tusschenruimte der afdeelingen 30—40 pas. Een paar sterke escadrons kurassiers dienen tot ruggesteun; de vleugelafdeelingen worden door arkebussiers gevormd.

Uit den aard der zaak gaf echter voornamelijk het terrein den doorslag, en waren bindende voorschriften in dezen niet op hun plaats.

K. — kurassiers.
L. — lansiers.
A. — arkebussiers.

²³⁾ Zie o.a. Strada, Dec. I—9—477; v. Meteren 15—277; ib. 5—285.

HOOFDSTUK XVI.

HET GEVECHT DER VERBONDEN WAPENS.

Voor de kennis der gevechtstactiek zijn beschrijvingen van werkelijk plaats gehad hebbende gevechten, mits afkomstig van betrouwbare, goed ingelichte en tot oordeelen bevoegde berichtgevers van meer waarde dan theoretisch-krijgskundige werken. Deze laatste toch geven, daar tactische voorschriften ten eenenmale ontbraken, meestal slechts algemeenheden met den raad, zich in alles te richten naar terrein en omstandigheden. Waar meer concrete meeningen worden geuit, is niet altijd uit te maken in hoeverre deze de persoonlijke opinie van den schrijver weergeven dan wel een neerslag zijn van de algemeen heerschende opvatting. Dikwijls ook zijn het slechts vrome wenschen, in lijnrechten strijd met de oorlogswerkelijkheid, en die soms eerst in veel lateren tijd werden verwezenlijkt.

Zoo pleiten reeds in het begin der 16e eeuw verschillende schrijvers voor breede opstelling van infanterie zoowel als van cavalerie, voor systematische marsch- en gevechtsoefening, voor meer en kleinere escadrons, e.d.; wenschen die eerst in de 17e eeuw gedeeltelijk in vervulling gingen.

De Nederlandsche krijgsmacht heeft geen enkel schrijver op tactisch gebied opgeleverd; de voortreffelijke werken van Hondius en Stevin, bekwame vakmannen op artilleristisch- en fortificatorisch terrein, laten de tactiek, behalve dan die van den vestingoorlog, onbesproken. De geschriften van Jan van Nassau, hoewel veel waardevolle gegevens bevattende, vullen deze leemte slechts zeer gedeeltelijk aan. De Spaansche schrijvers bepalen zich in hoofdzaak tot de afzonderlijke wapens, terwijl in Basta's

overigens zoo belangrijk geschrift over den „Mastro di Campo Generale” juist het gedeelte dat over den veldslag handelt, he-
laas alleen betrekking heeft op den strijd tegen de Turken.

In hoofdzaak zijn wij dus aangewezen op de in de algemeene en krijgshistorische werken vervatte beschrijvingen. De trekken, die wij aan het aldus gevormde algemeene beeld kunnen ontleenen, zijn de volgende.

De scheiding tusschen marsch- en slagorde was scherper dan tegenwoordig. Van ontwikkeling tot het gevecht kan men niet spreken; wel van opstelling voor het gevecht. Het in slagorde scharen van een leger was een op zich zelf staande handeling, waarmede geruimen tijd gemoeid was. De kans dat een leger, hiermee bezig zijnde, werd overvallen, mocht men in geen geval loopen. Bestond de mogelijkheid van een ontmoeting met sterke vijandelijke krachten, dan marcheerde het leger soms dagen achtereen in volle slagorde, niet zelden aan weerskanten door een wagenburcht geflankeerd.

Het centrum der slagorde werd gevormd door de infanterie, die in één of meer (hoogstens 4 of 5) escadrons op de hiervóór beschreven wijze was opgesteld. Het gevecht werd, voor wat de infanterie betreft, ingeleid door vooruitgezonden, somtijds door pieken vergezelde schutters, onder den naam van „verloren hoop” (Fr. „enfants perdus”), die naar gelang van den loop van het gevecht, door van de vleugels der escadrons afkomstige schutters versterkt werden. Aan Spaansche zijde was met deze taak een afzonderlijk escadron, het „escadron volant”, belast, dat uit vrijwilligers uit alle regimenten, zoowel piekeniers als schutters, bestond. Hierbij bevonden zich dan ook geen vaandels.

Voor de opstelling en de onderlinge tusschenruimte der escadrons wordt geen enkele regel gegeven; de uitdrukking „Spaansche brigade”, die Rüstow gebruikt, en op een vast schema zou wijzen, is, zooals reeds Dellbrück opmerkt, niet „quellenmässig”, althans niet voor dezen tijd.

De cavalerie werd op een of beide vleugels geplaatst, volgens de in het vorig hoofdstuk aangegeven beginselen.

De artillerie werd op korten afstand vóór de infanterie in batterij gebracht, waarbij in den regel alle vuurmonden in één batterij vereenigd waren. Somtijds stond zij op een der vleugels of tusschen de escadrons.

De opperbevelhebber bevond zich, vergezeld van een gevolg van edellieden en officieren, die ordonnansendiensten verrichtten, op de voor de leiding van het gevecht meest aangewezen plaats. Bij de Spanjaarden bezat hij een eigen vaandel of „guidon”, dat zich volgens Melzo normaal bevond tusschen den rechtervleugel der infanterie en de nevenstaande cavalerie, en aldaar bewaakt werd door de gardecompagnieën (een van lansiers en een van bereden arkebussiers) ¹⁾.

Doordat de veldheer zich steeds te midden van het slaggevoel bevond, waren overzicht over- en leiding van het gevecht dikwijls in hooge mate bezwaarlijk. Veel kwam aan op de lagere aanvoerders. Voegen wij hierbij dat door den geringen onderlingen afstand der onderdeelen een plaatselijke tegenslag of paniek zich gemakkelijk door het geheele leger kon voortplanten, dan wordt het duidelijk, dat in een toenmaligen veldslag het „toeval”, d.w.z. door niemand te voorziene gebeurtenissen, een groote rol speelde. De veldheeren hadden het gevoel, bij een veldslag het lot van hun leger uit handen te geven. Ongetwijfeld was dit een der redenen waarom de meeste van slagleveren afkeerig waren ²⁾.

De schermutseling, waarmede bijna zonder uitzondering iedere strijd werd begonnen, had ten doel, sterkte, opstelling en moreel der vijandelijke troepen te verkennen. Zij duurde dikwijls eenige uren. De eigenlijke beslissende strijd duurde in den regel slechts kort. Die van Nieuwpoort, waar ongeveer twee uur gestreden werd, was de langdurigste uit den geheelen oorlog. Volgens De la Noue ³⁾ duurden de meeste slagen nog geen uur; die bij St. Quentin b.v. nog geen half uur.

¹⁾ Melzo, p. 51.

²⁾ Zie de beschouwingen van Mendoza, Comm. I—234.

³⁾ Mém. 172 vlg.

De verliezen, in den strijd geleden, waren steeds gering, vergeleken bij de in de vervolging toegebrachte. De overwinning werd dan ook niet bevochten door de grootte der toegebrachte verliezen, doch door het breken der escadrons in den strijd van man tegen man. Was, hetgeen dikwijls voorkwam, de eene partij op den eenen, de andere op den tegenovergestelden vleugel in het voordeel, dan was het slechts de vraag, aan welke zijde de plaatselijke nederlaag het eerst op de rest van het leger zou overslaan. Dit kon b.v. geschieden doordat een afdeeling cavalerie op eigen troepen werd teruggeworpen en deze in de vlucht meesleepte. Soms doordat de overwinnaar zijn in het handgemeen verspreide ruiters wist te hereenigen, te ordenen, en opnieuw, thans tegen rug of flank der vijandelijke slagorde, in gevecht bracht. Daar dit laatste een der moeilijkste verrichtingen is die in den oorlog kunnen plaats hebben, en alleen goed gedisciplineerde ruiters onder een uitstekenden bevelhebber hiertoe in staat zijn, is het te begrijpen, dat dit resultaat dikwijls uitbleef, en dus de overwinning zonder verderen invloed bleef op het verloop van den slag. Vaak werd in de hitte van den strijd en in de hoop op buit de vervolging te ver doorgezet, zoodat de overwinnaar, eindelijk op het terrein van den slag teruggekeerd, dezen in zijn nadeel beslist vond ⁴⁾.

Een eenmaal in het handgemeen gewikkelde afdeeling cavalerie of voetvolk kon, overwinnend of niet, als opgelost worden beschouwd, en was in dezen toestand in hooge mate kwetsbaar voor een versch optredenden tegenstander. Was dit met de geheele strijdmacht het geval, dan kon een intact gebleven troep, hoe klein ook, gemakkelijk een geheelen omslag teweeg brengen. Op deze wijze leden de Staatschen bij Amerongen (1585) de nederlaag, en Maurits zelf ontkwam aan dit lot ternauwer-nood bij Turnhout. Reeds Alva had dan ook voorgeschreven, steeds een ruiterafdeeling tot het laatst in reserve te houden. Het zijn ook deze overwegingen geweest, die aanleiding hebben

---

⁴⁾ Hardenberg, 1580.

gegeven tot het terugbrengen der escadrons tot een geringere sterkte, met vermeerdering van het aantal.

De artillerie speelde in den slag geen rol van veel beteekenis⁵⁾. Zij kon echter in bepaalde omstandigheden, vooral aan cavalerie en gesloten infanterie, groote schade toebrengen door kartetsvuur. De duur van het gevecht en hare opstelling brachten echter mede, dat zij zelden meer dan twee tot vijf schoten kon doen voordat zij of genomen, of haar vuur door eigen oprukkende troepen gemaskeerd werd. De eenige slag, waar zij *aan Staatse zijde* een vrij krachtige, hoewel geen beslissende werking uitoefende, was die bij Nieuwpoort, waar zij deels (vijf stukken) op het strand, deels (twee stukken) op een duintop was opgesteld. Stellingverandering tijdens het gevecht was practisch onmogelijk⁶⁾. Na den strijd bleef zij steeds, meest met de geheele bagage, in handen van den overwinnaar.

Krachtigen steun kon de artillerie verleenen, wanneer zij door hare opstelling over de eigen troepen heen kon vuren. Dit was het geval wanneer het gevecht onder de wallen van een stad plaats had als bij Burgerhout (Antwerpen) in 1579 en Gent (1582)⁷⁾.

Een onderscheid met een tegenwoordigen oorlog is, dat de slagen steeds frontaal werden geleverd, als gevolg van de geringe frontbreedte, die de tegenstanders min of meer naar elkaar regelden.

Een ander, zeer kenmerkend onderscheid is, dat de in het open veld geleverde slagen bijna zonder uitzondering beslissend waren. Dit vond zijn oorzaak in den korten afstand waarop de strijd gevoerd werd, de geringe afstootende kracht der vuurwapenen, de overheerschende rol van het handgemeen en van de

⁵⁾ Bij Jemmingen en Noordhorn (1582) bedroegen volgens Spaansche berichten de door de Nederlandsche artillerie toegebrachte verliezen resp. 2 en 1 man.

⁶⁾ Bij Heiligerlee verplaatsten de Spanjaarden bij het begin van den slag hun artillerie naar voren toen de dracht te kort bleek (Mendoza, Comm.).

⁷⁾ v. Meteren 9—149; 11—195.

cavalerie. Door deze omstandigheden was het onmogelijk, eenmaal in den strijd gewikkelde troepen terug te nemen, of een vervolgenden vijand op een afstand te houden. De onderliggende partij werd vrijwel steeds vernietigd, en waar het terrein de vlucht belette of de vervolging begunstigde, als bij Jemmingen, Mook en Turnhout, ging het verslagen leger grootendeels te gronde.

Gevechten om tijdwinst waren alleen in een sterke positie mogelijk, het afbreken van den strijd alleen wanneer een der partijen zich binnen zijn verschansingen hield, als bij Rimenant (1578), of zich onder de muren van een stad terugtrok, zooals in de juist genoemde gevechten bij Borgerhout en Gent.

Wij zullen echter nog zien, dat het strategisch resultaat meestal niet aan het beslissend karakter der overwinning gegevenredigd was.

Het streven, de slagorde door kunstmatige hulpmiddelen te versterken gaf aanleiding tot verschillende uitvindingen, die voornamelijk ten doel hadden, op eenvoudige wijze een hinderenis tegen cavalerie aan te brengen.

Van dezen aard waren de toestellen, die Alva gebruikte voor het versterken van zijn slagorde bij Maastricht (1568). Zij bestonden uit een houten, tegen schragen steunend raam van ongeveer een meter in 't vierkant, waarin een netwerk van touw was aangebracht. Een reeks dezer voorwerpen werd op korten afstand voor de eigen infanterie opgesteld en met touwen onderling verbonden ⁸⁾.

Een ander middel waren de ook door Jan van Nassau veel aanbevolen spieskarren, t.w. lichte tweewielige rolwagens, waarop een zestal korte spiessen bevestigd zijn. De disselboom was gepunt, zoodat hij bij een eventueelen schok zich zelf in den grond vastzette. Op de spieskarren konden ook eenige musketten worden bevestigd, benevens een musketvrij, houten, van schietgaten voorzien scherm. Aldus vormden zij een overgang tot de „ribaudekens” of orgelgeschut, en tevens een eerste

⁸⁾ Een afbeelding bij Mendoza, Comm. I—182.

ontwerp van een verplaatsbare verschansing. In de practijk echter vonden deze en dergelijke toestellen minder toepassing dan men zou verwachten ⁹⁾. Daarentegen werden de bij het leger behorende voertuigen veel als hindernis gebruikt; voornamelijk tijdens den marsch en tot versterking van kwartieren.

Veldversterking speelde in dezen tijd reeds een groote rol: getuige de slagen bij Jemmingen, Mook en Rimenant. De geringe uitbreiding van het slagveld en de kleine legersterkte brachten mede dat versterkte liniën van eenige uitgebreidheid te velde niet voorkwamen. Veel werd daarentegen gebruik gemaakt van verschanste legerplaatsen. Aan het bestormen van een verschanste legerplaats waagden de veldheeren zich zelden; soms geschiedde zulk een aanval bij nacht in den vorm van een camisade ¹⁰⁾, welke handeling echter meer thuis behoort in het kader van den kleinen oorlog.

---

⁹⁾ Volgens Roger Williams werden zij gebruikt in het gevecht bij Heemstede, 8 Juli 1573 (Mem. 126, 128).

¹⁰⁾ Het woord „camisade” voor een nachtelijken overval duidt op de gewoonte, hierbij, voor onderlinge herkenning, het hemd over de wapenrusting te dragen.

HOOFDSTUK XVII.

RIVIEROVERGANG EN -VERDEDIGING.

Algemeen.

De geografische gesteldheid van ons land brengt mede, dat de strijd om rivieren en binnenwateren ook in den 80-jarigen oorlog een groote rol speelde. Het kenmerkende van een rivierovergang is, dat hij vrijwel steeds gelukt, indien de aanvaller er in slaagt, bij verrassing voor het overgangspunt te verschijnen. Daar uit den aard der zaak het initiatief aan zijn zijde is, zal dit bij goed beleid dikwijls het geval zijn. Een bekend voorbeeld hiervan levert al dadelijk de Maasovergang van Prins Willem bij Stockum (1568). Terwijl Alva, omtrent de plaats van den overtocht in het onzekere, bij Maastricht lag, wist de Prins door een snellen nachtmarsch zijn troepen van omstreeks Valkenburg voor Stockum te brengen, alwaar, vóór Alva hiervan verwittigd werd, de overtocht ongehinderd tot stand kwam.

Het verdedigen van een rivier is dan ook in het algemeen een moeilijke opdracht; reeds Tavannes keurt, strategisch gesproken, het zich bepalen tot de verdediging van rivieren, evenals van bergketens en passen af, daar deze in den regel mislukt; hij geeft daarom aan aanvallend optreden de voorkeur¹⁾.

Daarentegen is, wanneer het overgangspunt door den vijand bezet of versterkt is, of deze zoo nabij is, dat hij het tijdens den overtocht kan bereiken, de overgang een hoogst gewaagde onderneming, daar de aanvaller kans loopt, zijn troepen bij gedeelten te zien verslaan, ook al zou de overgang zelf gelukken.

---

¹⁾ Mém. I—185; II—14.

Vòòr alles is dus noodig: verkenning of het overgangspunt al of niet bezet is, en verder verrassing, dus snelheid en geheimhouding. Voorts moet volgens Mendoza door „toute sorte de stratagème”, waaronder in dit geval demonstratie's, schijnovergangen, het uitstrooien van valsche geruchten enz. te verstaan zijn, de vijand omtrent tijd en plaats van den overgang misleid of althans in het onzekere gehouden worden ²⁾). Ook een zorgvuldige technische verkenning is noodig, die o.a. de diepte, stroomsterkte, den toestand der oevers en van den bodem omvat, en waarbij voorlichting van de zijde der omwonenden vaak van noode is ³⁾).

Hierbij dient te worden opgemerkt, dat de waarde der meeste Nederlandsche rivieren als hindernis toentertijd belangrijk geringer was dan tegenwoordig, daar het stroombed nog niet door bekribbing en kanaliseering vernauwd en verdiept werd. Zoo-wel diepte als stroomsterkte waren geringer, het aantal waadbare plaatsen aanmerkelijk grooter.

De overgang kon op allerlei wijzen geschieden. Waadbare rivieren werden veelal overgetrokken door ruiters, die voetknechten achter zich op het paard meevoerden, en dit eenige malen herhaalden.

Kon de rivier door voertuigen gepasseerd worden, dan maakte men hiervan wel een brug, waarover de infanterie marcheerde. Op deze wijze had de bovengenoemde overgang bij Stockum plaats, althans volgens Mendoza. Beide methoden worden tegenwoordig niet of zelden toegepast.

Dikwijls werd een eerste echelon overgebracht met vaartuigen, vloten of op wagens aangevoerde pontons, terwijl ten slotte, meer permanent, schip-, ton- of schraagbruggen werden geslagen. Mendoza maakt ook melding van bruggen op kabels.

De zelfde auteur beschrijft nog een eigenaardige wijze van overbrengen van geschut over smalle wateren. De kanonnen

---

²⁾ Mendoza, Ther. et Prat. 104 vlg.

³⁾ ib.

werden hiertoe van de affuit genomen en, aan een door de ooren gaande lus, aan dikke kabels hangende, dóór het water getrokken ter gedeeltelijke compensatie van het gewicht. Mendoza verklaart dit zelf te hebben bijgewoond en vermeldt de uitvinding in zijn aan den koning opgedragen werk ter eventueele navolging.

Voorbeelden van rivierovergang.

Vooral aan Spaansche zijde zijn verscheidene voorbeelden van gedurfde rivier- en kanaalovergangen bekend. Bij het terugtochtsgevecht tusschen de troepen van Lodewijk van Nassau en Alva na het opbreken van Lodewijks kamp voor Groningen (1568) staken de Albaneesche speerruiters zwemmende een kanaal over (het Boter- of Damsterdiep), waarbij zij zich aan de staarten der paarden vasthielden ⁴⁾. Bij een gevecht om de schans te Alfen a. d. Rijn (1574) staken een aantal Spaansche arkebussiers zwemmende den Ouden Rijn over, hun lonten boven water houdende, na hun roer overgegooid te hebben.

Terecht zijn de Spaansche overtochten in Zeeland beroemd. Allereerst die van Mondragon tot ontzet van Goes (1572), waarbij de troep, van den Brabantschen wal naar Zuid-Beveland, over een afstand van ongeveer 3 uur door water, slikken en verdrongen land had te marcheeren ⁵⁾.

Een dergelijke, maar veel minder bezwaarlijke tocht was de eveneens door Mondragon uitgevoerde naar het toenmaals eveneens op een eiland liggende Fijnaart, Klundert en Ruigenhil (1575) ⁶⁾.

Mondragon, een specialiteit op dit gebied geworden, droeg ook een belangrijk aandeel aan den beroemden tocht naar Duiveland in den nacht van 28 op 29 September 1575, waarbij 1500 man vanaf St. Philipsland naar Duiveland, onder het vuur der Zeeuwsche vloot, tot den hals door het water trokken. Hoe ge-

⁴⁾ Mendoza, Comm. Dl. I.

⁵⁾ Zie o.a. Bor 6—287 (uitg. 1621).

⁶⁾ Bor 8—121 (uitg. 1621).

vaarlijk de tocht was, bewijst wel, dat 200 pionniers, door den opkomenden vloed overvallen, verdronken, terwijl de achterhoede door nog juist bijtijds terug te keeren zich aan hetzelfde lot onttrok. De bijna ongeloofelijke durf, door de Spanjaarden in dezen Septembernacht betoond, heeft blijkbaar de bezetting op den Duivelschen wal geïntimideerd. Van verrassing toch kan geen sprake zijn, daar deze bezetting door de Zeeuwsche vaartuigen, van waaruit de Spanjaarden behalve met roeispanten en pikhaken, ook met vuur werden bestookt, gewaarschuwd geweest moet zijn. Hadden de troepen van Karel van Boisot, die zelf bij deze gelegenheid sneuvelde, voet bij stuk gehouden, dan waren de aanvallers bij de landing nog zoo goed als zeker in de pan gehakt. Zoo ooit, dan is hier het geluk met den stoutmoedige geweest.

Ten slotte moest, om van Duiveland op Schouwen te komen, weder de tusschenliggende kreek doorwaad worden, wat zonder moeite gelukte, alweer door het falen der verdedigers, die na de eerste losbranding de vlucht kozen.

Ook Maas en Waal, de natuurlijke barrières tegen aanvallen uit het zuiden, waren meermalen het tooneel van indringingspogingen.

Weinig fortuinlijk verliep die van December 1585. Drie Spaansche tercio's, volgens Strada ongeveer 5000 man onder 61 vendels, deden een inval in de Bommelerwaard, waarschijnlijk met de bedoeling om in de Betuwe door te dringen. Zij legerden zich (volgens Bor) te Heerewaarden, Heerwenen en Driel. Een verder doordringen werd evenwel in de kiem gesmoord door de energieke maatregelen van Hohenlohe, die te Dordrecht, een nimmer falend reservoir van riviervaartuigen, een vloot van volgens sommigen een honderdtal schepen van de uiteenloopendste soort verzamelde en hiermede de Waal afsloot. Tevens liet hij — een merkwaardig staaltje van offensieve inundatie — door het doorsteken van dijken de Bommelerwaard onderloopen, wat de Spanjaarden tot een overhaasten terugtocht over de Maas noodzaakte. Daar ook het land ten zuiden van de Maas heinde en ver onder water stond, zagen zij zich, te Empel op

den Maasdijk en enkele hooggelegen punten daaromtrent bijeengedrongen, aan alle zijden door het water ingesloten en door de Geuzenschepen bestookt, onder barre koude en gebrek aan levensmiddelen. Na eenige dagen in deze netelige positie te hebben doorgebracht redde een opkomende vorst, waardoor de Hollandsche schepen, vreezende vast te geraken, zich terugtrokken, de Spanjaarden van een bijna zekere krijgsgevangenschap en het Spaansche prestige van een geweldigen knak ⁷⁾.

Ongeveer 14 dagen na dezen inval (14 of 15 Dec.) forceerde Haultepenne de Waal bij Nijmegen (toenmaals in Spaansche handen) met $\pm$ 6000 man voetvolk en ruitery. Of tusschen beide aanvallen verband bestond, blijkt niet; zoo ja, dan is de tweede in elk geval te laat begonnen, daar de Spanjaarden der westelijke afdeeling reeds den 12den te Den Bosch terug waren. Te voren had Haultepenne met schepen en ponten de Hollandsche bewakingsvaartuigen, die bij Bommel lagen, verjaagd. Tegenstand werd bij den overtocht niet geboden. Gevolgen van beteekenis had de inval niet; alleen werden de Staatschen uit eenige naburige dorpen en schansen (Lent e.a.) verdreven ⁸⁾.

In 1588 hadden twee achtereenvolgende pogingen plaats om door overtrekken (doorwaden) van de Eendracht het eiland Tholen binnen te dringen. Dank zij den zorgvuldigen wachtdienst, hier door Graaf Everhard van Solms ingericht, die „selve 's nachts op den dijk was wakende en slapende”, vonden de Spanjaarden, volgens Coloma bovendien door onbetrouwbare gidsen verkeerd ingelicht omtrent het tij, in beide gevallen den dijk op den Zeeuwschen oever bezet en werden zij met gevoelige verliezen afgeslagen ⁹⁾.

Omstreeks den zelfden tijd had ook een poging plaats om, evenals in 1572, over het verdronken land in Zuid-Beveland binnen te dringen. Twee Spaansche regimenten gingen hiertoe op marsch, doch waren, minder fortuinlijk dan hun wapenbroe-

⁷⁾ Strada II—7—397 vlg.; Bor 20—87 (uitg. 1621); v. Meteren 13—230.

⁸⁾ v. Meteren 13—230; cf. Bor 20—75 (uitg. 1621).

⁹⁾ v. Meteren 15—273; Coloma 16.

ders onder Mondragon, genoodzaakt terug te keeren ¹⁰).

Het volgende jaar (1589) was wederom getuige van een inval in de veelomstreden Bommelerwaard. Graaf Karel van Mansfelt stak hiertoe bij Bokhoven de Maas over en maakte zich van eenige kasteelen (Hedel, Hemert, Brakel en Pouderoyen) meester. Hij maakte aanstalten, de Waal tusschen Bommel en Loevestein over te trekken, waartoe eenige pontons uit de Maas naar de Waal overgebracht werden. De herinnering aan het gevaarlijke en koude avontuur van vier jaar te voren en andere oorzaken (waaronder naar het schijnt ook de impopulariteit van een niet-Spaanschen opperbevelhebber) deden echter in een der tercio's een bedenkelijke muiterij ontstaan, die tot den terugtocht noopte. Opmerking verdient hierbij, dat de Maas steeds zonder moeite werd overgetrokken. Zij was blijkbaar geen hindernis van beteekenis ¹¹).

In 1596 voerde de Waalsche kolonel La Barlotte een moeilijken, doch succesvollen overtocht uit over de kreek, die het eiland, waarop Hulst destijds lag, van den Vlaamschen wal scheidde, niettegenstaande de overtocht vanuit eenige Staatsche schansen verdedigd werd ¹²).

Een zeer belangrijke veldtocht uit een oogpunt van rivierverdediging is die van 1599, die door de geschriften van den toenmaligen Kapitein v. Dam v. Isselt voor het eerst als zoodanig in het juiste licht geplaatst is ¹³). Van Spaansch standpunt wordt de veldtocht uitvoerig beschreven in het laatste hoofdstuk van Coloma.

Ook de veldtocht van 1604, die tot de verovering van Sluis leidde, verdient uit het zelfde oogpunt de aandacht.

De veldtocht van 1606.

Na den veldtocht van 1599 had eerst in 1606 een poging in

¹⁰) Coloma 17.

¹¹) v. Meteren 15—281; Bor 26—49 vlg. (uitg. 1621); Coloma 43 vlg.

¹²) v. Meteren 18—346; Duyck II—69; Coloma 399; Villalobos 169 vlg.

¹³) Zie Orgaan Vereen. v. Krijgswetenschap 1917.

grooten stijl tot binnendringen over onze rivieren plaats. Het veldtochtsplan van Spinola was als volgt ¹⁴⁾: Hijzelf zou uit oostelijke richting over de IJsel in de Veluwe trachten binnen te dringen, terwijl Bucquoi, met Mook als uitgangspunt, de Waal zou forceeren. Gelukten beide overgangen, dan zouden de beide legers zich bij Arnhem vereenigen, waartoe Bucquoi den Rijn, die beneden Arnhem doorwaadbaar was, aldaar zou overgaan. Zoo niet, dan zou elk der beide legers op zichzelf opereeren.

Spinola rukte hiertoe 10 Juli van den Rijn bij Roerort op met 8000 man infanterie, 2000 ruiters en 8 stukken geschut, benevens een trein van 2500 wagens, pontons, veldmolens, enz. Over Dorsten, Sudloo en Stadtlohn bereikte hij den 16den Enschede, waar hij 3000 man versterking ontving uit de garnizoenen van Oldenzaal en Lingen en van den met Spanje verbonden Graaf van Oost-Friesland. Het voordeel van dezen opmarschweg was, dat Maurits omtrent het aanvalspunt geheel in het onzekere bleef, terwijl ook een aanval op de noordelijke provinciën niet uitgesloten scheen. Intusschen marcheerde Bucquoi langs de Maas met 10000 man infanterie en 2200 ruiters, 12 stukken geschut en 30 booten. Bij deze voegde hij nog 100 andere, te Venlo verzamelde, en sloeg zich den 18 Juli neder te Mook.

Het nadeel eener zuiver defensieve oorlogvoering, nl. versnippering van krachten, kwam in dezen veldtocht sterk aan het licht. De Staatsche troepen waren in hoofdzaak over vijf fronten verdeeld: Zeeuwsch Vlaanderen stond onder de „superintendentie” van den kolonel Van der Noot; de Bommeler- en de Tielerwaard onder den „Intendant” Du Bois, die zijn hoofdkwartier te Nijmegen hield ¹⁵⁾; Maurits zelf stond met het hoofdleger achter de IJsel; de Drost van Salland, van Warmelo, verdedigde den polder Mastenbroek. De noordelijke gewesten ten slotte, gedekt door de moeras-linie Boertange—Koevorden—

¹⁴⁾ Behalve de Resoluties der Staten Generaal en de brieven bij v. d. Kemp is in hoofdzaak gevolgd de beschrijving van Giustiniano, Lib. 5, 211 vlg.; v. Meteren 28—521 wijkt op ondergeschikte punten af.

¹⁵⁾ Aan deze gedetacheerde onderdeelen werden afzonderlijke gedeputeerden vanwege de Staten Generaal toegevoegd, (v. d. Kmp II, aant. 363).

Meppel, waren, als steeds, toevertrouwd aan de zorg van Willem Lodewijk. Voorts waren een groot aantal vestingen, in en buiten het rivierfront gelegen, als Rijnberk, Grave, enz., van sterke garnizoenen voorzien. Toen de bedreiging zich meer afteekende, werden een aantal compagnieën uit Zeeuwsch Vlaanderen en de Bommelerwaard meer oostwaarts aangetrokken, en troepen uit Rijnberk teruggeroepen.

Door het hevig „solliciteeren” echter van allerlei steden, die, op eigen veiligheid bedacht, versterking verlangden ¹⁶⁾, was Maurits genoodzaakt, zijn mobiele strijdmacht nog meer te verzwakken, zoodat hiervan ten slotte niet meer dan 39 compagnieën (van de oorspronkelijke 55) overbleven ¹⁷⁾ (het geheele Staatsche leger was destijds ongeveer 350 vendels voetvolk en 40 comp. cavalerie sterk). Met deze geringe macht was de Prins omtrent Doesburg—Zutphen gelegerd, gereed om het bedreigde punt te hulp te komen. Overigens was het rivierfront, gevormd door Waal (tot Schenkenschans)—Rijn—IJsel tot Zwolle—Zwartewater ¹⁸⁾, verdedigd door een aantal vierkante redoutes op de rivierdijken, op onderlinge afstanden van ongeveer 2½ K.M. ¹⁹⁾. Deze stonden door middel van vuur- of rooksignalen met elkaar in verbinding. Verder patrouilleerden overal een groot aantal bewapende vaartuigen van allerlei soort.

Of de voorgenomen overgangen zouden gelukken, hing voor een groot deel af van de kans om bij verrassing voor het overgangspunt te verschijnen. Voor Bucquoi was deze van huis — of liever van Mook — uit niet gunstig. Ingeklemd a.h.w. tusschen Grave en Nijmegen, konden zijn bewegingen moeilijk geheim blijven. Ook lag hiertoe het uitgangspunt reeds te dicht bij de rivier, terwijl de overgang, wilde deze bij verrassing geschieden, noodzakelijkerwijs niet ver van Nijmegen moest plaats

¹⁶⁾ v. d. Kemp II, aant. 364.

¹⁷⁾ ib. aant. 365.

¹⁸⁾ De IJsel van Hattem tot de Zuiderzee lag dus in tweede lijn.

¹⁹⁾ Over het systeem van redoutes: „Kurze Erzählung”. St. Leger II, 388 vlg. Kaarten bij Giustiniano, fig. 14 en 25.

hebben. Als overgangspunt werd gekozen Kekerdom, op ongeveer 18 K.M. van Mook. 4000 man met 500 ruiters, 2 kanonnen en 30 op wagen geladen booten gingen onder bevel van Giustiniano 22 Juli bij het begin van den nacht op marsch. Bij den marsch over den Groesbeekschcn heuvelbrug en den naar Kekerdom voerenden modderigen dijk werd zooveel vertraging ondervonden, dat men, met achterlating van drie booten, eerst na het aanbreeken van den dag de overgangsplaats bereikte. Intusschen had Du Bois, in den loop van den nacht gewaarschuwd, zich met 4 comp. voetvolk en eenige ruitery naar het bedreigde punt begeven. Het inschepen der eerste 500 man, Spanjaarden en Italianen, waarvan de eersten de voorhoede vormden, geschiedde in goede orde²⁰⁾. Halverwege de rivier gekomen, dreven echter, hetzij door de ten gevolge van sterke regens toegenomen stroomsterkte, hetzij door vreesachtigheid of onwil der varensgezellen, de booten tot beneden het landingspunt af²¹⁾; met het optrekken der booten ging zooveel tijd verloren, dat intusschen de verdedigers nog met 3 vendels en 4 stukken geschut benevens eenige van Schenkenschans gekomen vaartuigen versterkt werden. Het gevolg was, dat na een gevecht van omstreeks een uur, de overtocht moest worden opgegeven zonder dat een der booten tot landen gekomen is. De verliezen bedroegen volgens Giustiniano bij de aanvallers ongeveer 30 man, bij de Hollanders iets minder; volgens v. Meteren resp. 120 en 30.

De zware regenval, voor een deel schuld aan de mislukking van Giustiniano's onderneming, haalde ook bij Spinola een streep door de rekening. Deze marcheerde den 18en van Enschede naar Goor. De doorweekte wegen en gezwollen beken waren echter oorzaak, niet alleen dat manschappen en paarden ten zeerste leden door regen en vermoeienis, maar dat, vooral door de achterhoede, artillerie en trein, zooveel vertraging werd ondervonden, dat de kans om bij verrassing voor de IJssel te verschijnen, verkeken was. Bovendien was deze thans ondoor-

²⁰⁾ Giustiniano 229 vlg.; v. Meteren 28—521.

²¹⁾ Giustiniano, 230.

waardbaar geworden. Een ander nadeel was, dat de hoogveenmoerassen in het Noorden thans geheel onbegaanbaar waren, zoodat Maurits gelegenheid kreeg troepen van Willem Lodewijk tot verdediging van Mastenbroek aan te trekken ²²⁾. Spinola begaf zich met zijn hoofdmacht naar Borculo en liet door een afdeeling van ongeveer 3000 man Lochem belegeren, een zwak plaatsje, dat na een kort beleg (20—23 Juli) werd ingenomen. Van hieruit wilde hij Maurits in front vasthouden en door een gedetacheerde macht den overtocht over het Zwartewater doen beproeven. Verder werd Goor als magazijnsplaats ingericht en versterkt.

Hiertoe zond hij den graaf van Solre met 4000 man, 800 ruiters en 4 stukken geschut naar Almelo. Hier werd een groot aantal schuiten verzameld, hetgeen echter Maurits niet onbekend bleef. Deze deed dan ook een afdeeling tusschen Deventer en Zwolle postvatten met last, zoo noodig Warmelo, die te Zwolle stond, te assisteeren. Terwijl de troepenmacht uit Almelo over Dalfsen naar Ordel (bij de Berkummerbrug, N. O. van Zwolle) marcheerde, voerde Spinola nabij Zutfen een demonstratie uit. Hij marcheerde hiertoe vanuit Lochem eerst naar Bronkhorst, deed de IJsel verkennen, trok daarop over een daartoe over de Berkel gelegde brug in noordelijke richting en legerde te Dorth. Met dezen laatsten marsch zal de bedoeling hebben voorgezeten, bij welslagen in het noorden, hierheen op te rukken. Dat Spinola geen hoogen dunk had van de offensieve kracht onzerzijds, blijkt alweer hieruit, dat hij dezen flankmarsch met rivierovergang durfde uitvoeren in de onmiddellijke nabijheid van ons bruggehoofd Zutfen, waar hij kon vermoeden dat Maurits zich met althans een deel zijner troepen bevond ²³⁾.

Intusschen had de onderneming aan het Zwartewater geen succes. De overtocht werd geprobeerd op het punt, waar de

---

²²⁾ Brief van Maurits aan de St. Gl., 19 Juli 1606, bij v. d. Kemp II, aant. 363.

²³⁾ Giustiniano, 232. Blijkens de dagteekening van Maurits' brieven bevond de Prins zich inderdaad te Zutfen.

Vecht in het Zwartewater uitmondt, waartoe de pontons de Vecht afvoeren ²⁴). Zij vonden hier echter reeds een Hollandschen uitlegger geposteed, terwijl de drost van Salland vanuit Zwolle met drie vendels voetvolk, een vaan ruiters en, volgens Giustiniano, 3 stukken geschut den overtocht betwistte. Na „eenige schermutseling” (volgens van Meteren „na veel schietens en vechtens”) werd de terugtocht aangenomen. Een eigenaardige en voor den commandant der artillerie niet aangename reden was hieraan, volgens Giustiniano, mede schuld. De kogels voor het geschut, uit Lingen en Oldenzaal gezonden, waren van te groot kaliber. Het waren nl. kogels voor heele in plaats van voor halve kanonnen, hetgeen men te laat bemerkte. De bejegening, die de bevelhebber van het geschut bij deze gelegenheid ondervond, vonden wij nergens vermeld.

Na de beide mislukte overgangen sloeg Spinola het beleg voor Grol, waarmede de veldtocht in een ander stadium trad.

---

²⁴) Brief van Maurits aan de St. Gl. van 2 Aug. 1606 bij v. d. Kemp II, aant. 364.

HOOFDSTUK XVIII.

DE TACTISCHE HERVORMINGEN VAN MAURITS EN WILLEM LODEWIJK.

De beteekenis van de door Maurits en Willem Lodewijk in de tactiek aangebrachte hervormingen voor de ontwikkeling van het krijgswezen kan moeilijk hoog genoeg worden aangeslagen. De overgang toch van de massa-opstelling tot de ondiepe slagorde en de hiermee gepaard gaande invoering van meer dan één gevechtlinie legde den grondslag tot de linie-tactiek, die, door de verbetering der vuurwapenen tot steeds grootere ontwikkeling gekomen, tot in en na den wereldoorlog is blijven bestaan.

De meening zou voor de hand liggen, dat ook de oorsprong der ondiepe opstelling in het streven naar grootere vuuruitwerking zou moeten worden gezocht. Hoewel zij inderdaad een meer effectieve wijze van vuren mogelijk maakte, moet de voornaamste beweegreden tot hare invoering toch aan andere oorzaken worden toegeschreven. Bij het opsporen ervan stuiten wij, even als bij de studie der verdere Nassausche hervormingen, op de schaarschte der op het onderwerp betrekking hebbende correspondentie.

Op indirecte wijze wordt hierin voorzien door de geschriften van Jan den Middelse van Nassau, wiens beschouwingen geacht mogen worden, de opvattingen der bovengenoemde veldheeren weer te geven. Zij zijn grootendeels samengevat in de „Observationes”, namelijk in de hoofdstukken: „Von Schlachtordnung” en „Von treffen oder schlachten”.

Het hierin het sterkst op den voorgrond tredende motief is de

wensch om een zoo groot mogelijk aantal soldaten aan den strijd te doen deelnemen, m.a.w. het nuttig effect der beschikbare troepensterkte zoo hoog mogelijk op te voeren. Het bezwaar, dat de vierkante slagorde een groot aantal manschappen vereischte, moest aan Staatsche zijde des te meer klemmen, sedert, onder invloed van de tijdens het bewind van Leycester opgedane ervaringen, na diens vertrek alle niet strikt noodige troepen werden afgedankt. De overtuiging, dat de kracht van een leger niet in een groot aantal manschappen is gelegen, had zich, steunende op de ervaring sedert 1578, reeds eerder baan gebroken. Wij treffen haar reeds aan in het merkwaardige pamflet van 1585, dat opgenomen is in de Kroniek van Abel Eppens tho Equart¹⁾. Wilde men echter, bij de verminderde legersterkte, nog over een veldleger van voldoende kracht kunnen beschikken, ten einde niet tot een geheel passieve krijgvoering genoodzaakt te zijn, dan was de ondiepe slagorde bijna tot een noodzakelijkheid geworden.

Als zeker mag ook worden aangenomen, dat het voorbeeld der Oudheid in dezen van invloed geweest is, waar zoowel de Spartaansche phalanx als de Romeinsche manipels een diepte bezaten, die met die der latere Nederlandsche bataljons ongeveer overeenkwam.

De ondiepe opstelling, eenmaal als beginsel aanvaard, voerde tot vele en verstrekkende consequentie's. Daar de frontbreedte, met het oog op aanvoering, verplaatsbaarheid en het bewaren van orde en verband, niet grooter mocht worden dan ten hoogste ongeveer 100 man, leidde dit van zelf tot verkleining der bataljons. Onder Maurits was van den aanvang af geen bataljon sterker dan een regiment, welke sterkte wij later zelfs tot een half regiment zien verminderen.

De geringe diepte en het grootere aantal bataljons brachten — wilde men het totale front niet te uitgestrekt en dus te zwak maken — de noodzakelijkheid mede van het formeeren van meer dan één gevechtlinie. Ook in dit opzicht wees de Oudheid den

¹⁾ Dl. II, 97.

weg, waar de Romeinen met hun drie linie's, hastati, principes en triarii, reeds ten voorbeeld hadden gestrekt aan Macchiavelli bij het ontwerpen en verder propageeren van zijn insgelijks drievoudige slagorde.

De vraag, of een slagorde van weinige, doch sterke of van vele, maar zwakkere bataljons de voorkeur verdient, laat op zich zelf beschouwd, nog ruimte voor discussie. De eerste toch bezit het niet gering te achten voordeel van meerderen eenvoud. Ook is het gevaar niet denkbeeldig, dat bij de ontegenzeggelijk groo-tere stootkracht der diepe bataljons, de gevechtslinie's der tegenpartij achtereenvolgens worden doorbroken, en de voorste afdeelingen de volgende in haar vlucht meesleepen. Wij zagen echter reeds, dat de piekeniermassa's voor een snellen stormloop in het algemeen te log in hare bewegingen waren. Leidde de aanval niet aanstonds tot een doorbraak, dan was een groot bataljon evenzeer als een klein, voor verdere actie tijdelijk uitgeschakeld en in hooge mate kwetsbaar voor een nieuw optredenden tegenstander. Het voordeel was dus in dit geval aan den-
gene die over het grootste aantal nog ongebruikte bataljons beschikte.

Willen deze echter hun taak, namelijk het opnemen van teruggeworpen of het ondersteunen van aangevallen afdeelingen, dan wel het oprukken tot tegenaanval of omvatting naar behooren kunnen vervullen, dan worden zoowel aan de algemeene gevechtsleiding als aan de aanvoering der afzonderlijke afdeelingen, en vooral ook aan den samenhang en de manoeuvreervaardigheid dezer laatste hoogere eischen gesteld dan bij de oude strijdwijze het geval was. Het leger is een meer ingewikkeld werktuig geworden, waarvoor grooter geoefendheid gevergd wordt van aanvoerders en manschappen. Ook moeten de kleine, ondiepe bataljons in staat zijn, een overmachtigen aanval althans voorloopig te weerstaan. Ook dit eischte een grootere mate van samenhang, tucht en geoefendheid dan tot nog toe bij de weinig gedisciplineerde huurtroepen aanwezig was. Wij zien dus, dat de nieuwe tactiek alleen dan doelmatig, ja, toelaatbaar is, wanneer in alle opzichten aan hoogere eischen voldaan

wordt. De door Maurits en Willem Lodewijk in geoefendheid en gehalte aangebrachte verbeteringen waren van de nieuwe strijdwijze zoowel voorwaarde als gevolg.

Het is dan ook allerminst een toeval, dat wij gelijktijdig met de invoering der gewijzigde tactiek voor het eerst vernemen van systematische oefeningen. Weliswaar was het beginsel, om den soldaat door vredesoefeningen voor zijn taak geschikt te maken, geenszins nieuw. Reeds Karel de Stoute had dergelijke oefeningen in zijn ordonnantie's voorgeschreven.

Macchiavelli's landmilitie was op dit stelsel opgebouwd. In de Hollandsche ontwerp-ordonnantie van 1527 waren zij verplicht gesteld, evenals voor de „Legioenen" van Frans I. Men zou trouwens ook de van ouds bekende schutteroefeningen hier onder kunnen rekenen. Al deze exercitie's hadden echter dit gemeen, dat zij òf in het geheel niet, òf slechts op gebrekkige wijze in practijk gebracht werden. Het geregeld houden van dergelijke oefeningen is een zaak van organisatie, waarop de toenmalige staats- en legerinrichting niet waren berekend. Nog in veel lateren tijd trouwens hebben alle pogingen tot bewapening en oefening van het landvolk nimmer een eenigszins bruikbare militia opgeleverd.

Het behoeft geen betoog, dat in een stand leger, als het Staatsche, de omstandigheden in dit opzicht belangrijk gunstiger waren. Reeds in een ordonnantie van 11 Nov. 1580 worden voor de troepen ééns per week oefeningen gelast in het formieren der slagorde en het zwenken derzelve „naer gelegenheydt des tijdts ende der saecken". (St. Leger I — 116).

Een ander voorbeeld van oefeningen voor geregelde troepen, nl. de Engelschen, vinden wij onder Leicester in 1586²⁾.

Eerst in 1590 werd ten onzent een begin gemaakt met oefeningen in grooter verband en wel, naar een belangrijk bericht bij v. Reyd getuigt, het eerst door Willem Lodewijk³⁾. Het is echter niet uitgesloten, dat Maurits, zonder dat wij hieromtrent

²⁾ v. Buchell 137.

³⁾ v. Reyd 8—287.

berichten bezitten, te zelfder tijd als zijn neef een begin met de oefeningen gemaakt heeft. Willem Lodewijk nam voornamelijk de tactische leeringen van den Griekschen Keizer Leo tot richtsnoer. De eerste schreden „vielen seer swaer, ende schenen bij velen om d'onghewoonheydt wille vreemt ende lacherlijck, ende werden bij den vijandt bespot". Inderdaad vermeldt ook Vervou, dat in Mei 1590 de Friesche troepen te Eewal zich oefenden „in slachordunghen" 4).

Reeds in 1592 was de nieuwe slagorde voldoende beoefend om bij een algemeene wapenschouwing (bij Steenwijk) in practijk gebracht te worden 5). In 1594, ter gelegenheid van den marsch naar Koevorden, vinden wij voor het eerst hare volledige beschrijving en afbeelding 6). In dat jaar was zij dus in elk geval reeds definitief ingevoerd.

Op de bijzonderheden der slagorde en der exercitie's komen wij beneden terug. Reeds nu willen wij echter opmerken dat de invoering ervan niet als een ei van Columbus mag worden beschouwd, waarbij het opvatten van het denkbeeld hoofdzaak is, maar dat de verwezenlijking ervan, tegen ongewoonte, spot en vooroordeel in, slechts met de uiterste volharding moet kunnen zijn tot stand gebracht. Onmiddellijk gelooven wij Van Reyd, wanneer hij zegt, dat de „eerste beginselen seer swaer vielen".

Wij zagen reeds, dat, wilde de nieuwe slagorde goed functionneeren, ook aan het gehalte der soldaten hogere eischen moesten worden gesteld. Het militair, staatkundig en financieel belang der Republiek gingen in dit opzicht parallel *). Allereerst werd dan ook gezorgd voor geregelde betaling. Voorts werden, behalve oefeningen in groot verband, ook individueele (voornamelijk schietoefeningen) gehouden, en ten slotte exercitie's in

4) Vervou 46.

5) Duyck I—104.

6) Duyck I—377.

*) Reeds om deze reden is geheel onjuist hetgeen G. Roloff zegt in zijn artikel „Moritz von Oraniën und die Begründung des modernen Heeres", (Pr. Jahrb. 1903, Bd. 111), dat n.l. Maurits bij zijn hervormingen op tegenstand van de zijde der Staten zou zijn gestuit.

kleine afdeelingen, de eigenlijke „rekrutenschool”. Aan de tucht kon dit niet anders dan in hooge mate ten goede komen.

Een factor van beteekenis was ten slotte ook de langzamerhand doorgevoerde verkleining der compagnieën tot sterkten van 113 tot 200 man. Hierdoor toch werd de encadreering relatief sterker, wat op geoefendheid en tucht een gunstige werking moest uitoefenen ⁷⁾).

De Slagorde.

De ontwikkeling der slagorde in hare verschillende phase's kunnen wij vrij nauwkeurig vervolgen.

Het eerste bericht hieromtrent verschaft alweer het journaal van Duyck ⁸⁾, en wel ter gelegenheid van een wapenschouwing bij Steenwijk in 1592. Alleen de opstelling der regimenten wordt hier beschreven. Zij wisselen in sterkte van 500 tot 1040 man, in frontbreedte van 51 tot 90, in diepte van 9 tot 13 man. Een aanvulling van Duyck's beschrijving bevat een bundel „Verscheide Slag- en Togt-ordres” in het Alg. Rijksarchief, waarin de opstelling van het Friesche regiment voorkomt ⁹⁾. De pieken staan in het midden, 11 gelederen diep; hiernaast links en rechts een afdeeling musketiers, vervolgens twee afdeelingen schutters. Musketiers en schutters staan 15 of 16 man diep.

De eerste betrouwbare afbeelding van een slagorde geeft Duyck bij zijn beschrijving van den marsch Zwolle—Koevorden in 1594 ¹⁰⁾. Het geheele leger marcheerde in slagorde, met dien verstande, dat, waar de ruimte hiertoe te kort schoot, de regi-

⁷⁾ „Observationes”, fol. 6: „So oft es die gelegenheit gibbt leset Moritz sein volck in schlachtordnung stellen, welche es nunmehr also gewohnet, das kein oberster darbey sein darf. S. E. bleybet auch bey einem muster oder ordnung von schlachtordnung, welche gleichwoll alle jar verbessert wirt, darmit nicht allein ein jeder oberster und capitan sondern auch die soldaten dieselbe der da besser begreifen und fassen können.”

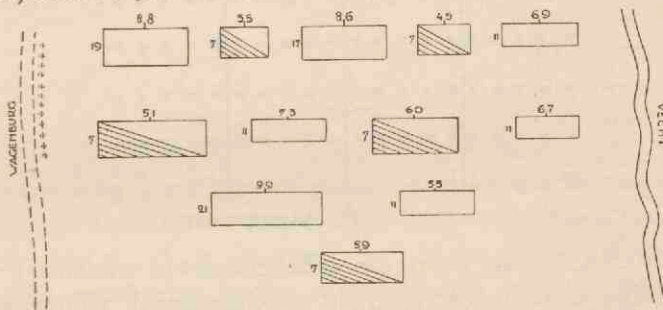
Volgens enkele vreemde ooggetuigen verstonen bij ons de soldaten meer van het vak dan elders de officieren. (Rel. Ven. 47).

⁸⁾ I—104.

⁹⁾ Friesch Stadhouderslijk Archief, no. 5.

¹⁰⁾ I—377.

menten, te beginnen vanaf den linker vleugel, achter elkaar zouden marcheren. Wegens de overmachtig geachte vijandelijke cavalerie marcheerden de cavalerie-regimenten tusschen die der infanterie. De linkervleugel werd gedekt door een wagenburg, de rechter door de Vecht. De artillerie (4 halve canons en 8 veldstukken) zou bij een ontmoeting vòòr het front oprijden. De breedten en diepten der bataljons volgen uit de figuur. De ruitery stond 7 paarden-, de infanterie van 11 tot 21 man diep.

Terwijl hier nog zeer sterke bataljons voorkomen (tot over de 2000 man), zijn zij bij de oefeningen in het kamp van Bislich, in 1595, aanmerkelijk kleiner; zij varieeren hier tusschen 600 en 740 man. De diepte schijnt voor alle bataljons 10 man bedragen te hebben. (Alleen voor de Engelschen wordt zij opgegeven) 11).

Aldus komen wij tot het jaar 1597, het tijdstip, waaruit de „Observationes” dagteekenen. De slagorde heeft hier blijkbaar reeds haar definitieven vorm gekregen. Den korten inhoud van het hoofdstuk „Von Schlachtordnung” 12) geven wij hieronder weer.

Ruitery:

Geen escadron („Treffen”) is sterker dan een compagnie. De diepte is niet grooter dan 5 ruiters. De vaandrig bevindt zich in het tweede gelid, wat, voornamelijk uit moreel oogpunt, de voor-

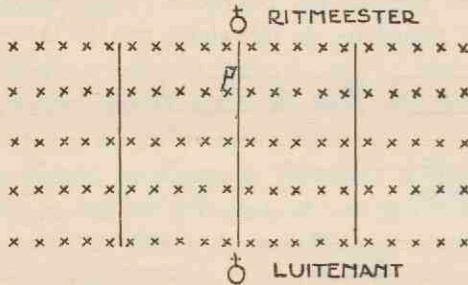
11) Duyck I—683.

12) fol. 5 vlg.

keur verdient boven plaatsing in het midden, als bij de Duitschers gebruikelijk is. De luitenant rijdt achter den troep.

De escadrons staan met 100 voet tusschenruimte naast en achter elkaar, zoodat zij elkander niet hinderen.

Volgens de figuur is de vaan in vier naast elkaar geplaatste afdeelingen verdeeld, elk vijf man breed en diep.

Uit lateren, hoewel overigens onbekenden tijd vinden wij van den zelfden schrijver een „Bericht welcher gestalt nunmehr die schlachtordnung der Reuterey etwasz verbessert“¹³⁾. Thans bestaat de compagnie uit slechts drie troepen van 5 man breed en 6 diep, respectievelijk aangevoerd door den ritmeester, den luitenant en den vaandrig, terwijl nu de kwartiermeester achter de compagnie rijdt. De korporaals rijden op den rechter vleugel van het voorste gelid hunner troep.

Voetvolk:

Geen bataljon is sterker dan een regiment. De diepte niet grooter dan 10 man. De tusschenruimte tusschen de bataljons is gelijk aan de breedte. Volgens een later stuk is de sterkte hoogstens 500 man, de diepte somtijds wel 4 of 5 gelederen grooter, vooral tegen ruitery, terwijl ook wel twee gelederen musketiers voor de pieken staan opgesteld¹⁴⁾.

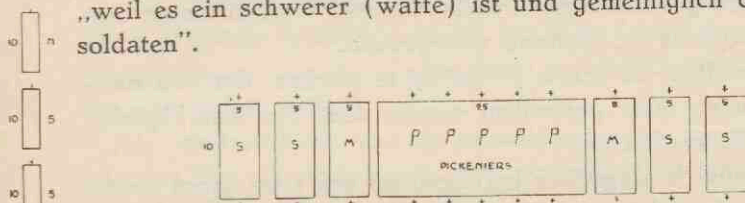
De formatie van 1597 volgt overigens uit bijgaande figuur. De hier als normaal aangenomen sterkte bedraagt 5 compag-

¹³⁾ K. 924, f. 112.

¹⁴⁾ ib. f. 113.

nieën, elk van 110 man, nl. 50 pieken, 20 musketten en 40 roers.

Door de openingen begeven zich degenen, die gevuld hebben, naar achter om opnieuw te laden. Daar de voor het laden benodigde tijd ongeveer gelijk is aan dien voor het opvolgend vuren der tien gelederen, liet deze opstelling de snelste wijze van vuren toe. De musketiers staan het dichtst bij de pieken „weil es ein schwerer (waffe) ist und gemeiniglich die besten soldaten”.

Groote zorg werd besteed aan het snel formeeren van de gevechts- uit de marschformatie. Deze laatste wordt beschreven in het hoofdstuk „Von Zugordnung” in de Observationes. Het regiment marcheerde hiertoe in afdeelingen, waarvan de breedte afhankelijk is van de verhouding der wapens, doch welke diepte steeds 10 man bedroeg. Door deze afdeelingen naast elkaar te doen opmarcheeren werd de slagorde in zeer korten tijd gevormd. Volgens bijgaande figuur, die het juist beschreven regiment in marschvorm weergeeft, was men in dit opzicht niet geheel consequent; de schutters zijn, waarschijnlijk als minder goede troepen, tusschen de musketiers en de piekeniers geplaatst. De normale breedte was 5 man in front.

De slagorde van Maurits bij Nieuwpoort leeren wij nauwkeurig kennen uit de afbeeldingen bij Bor. Zij vertoont hetzelfde karakter als die van 1594: ook hier drie liniën, waarachter een kleine cavalerie-reserve. De infanterie stond in 17 bataljons van 5 tot 7 vendels. Op dezen slag komen wij nog nader terug.

De verdere ontwikkeling der slagorde, waaraan de Prins voortdurend zijn aandacht wijdde, blijkt, behalve uit de hs. van Jan van Nassau, ook uit de „Verzameling van slagordes” in de bibliotheek van het Departement van Defensie en het, door sommigen aan Stevin toegeschreven „Ruych ontwerp van Krijgzsaken” in het Krijgsgeschiedkundig Archief. Van de

eerste is ook een Fransche vertaling aanwezig. De teekeningen zijn onderling identiek en komen voor een deel ook voor in de Wiesbadensche handschriften; zij zijn blijkbaar veel gebruikt en gecopiëerd.

Daar in de bedoelde hs. de slagorde bij Gulik (1610) voorkomt, kunnen zij in elk geval na genoemd jaar gedateerd worden. In allen gevalle kunnen zij beschouwd worden als de ontwikkeling tijdens het Bestand weergevend.

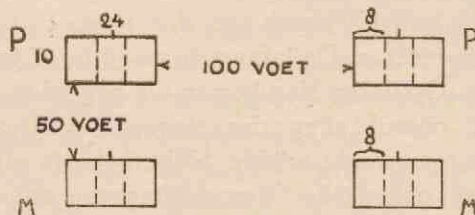
Hierbij valt in de eerste plaats op te merken, dat van roerschutters niet meer gesproken wordt; deze zijn klaarblijkelijk grootendeels verdwenen.

Verder zijn de slagorden berekend op een even groot aantal musketten als pieken.

Voorts zijn de bataljons nog weer kleiner geworden; normaal formeert een regiment van 6 compagnieën twee bataljons, die naast elkaar met zekere tusschenruimte werden opgesteld. Hierbij bleef het echter niet.

In de eerste plaats bleek, dat bij het terugwijken der musketiers achter de spiessen de tusschenruimte tusschen de overblijvende piekenier-bataljons te groot werd; deze werden daarom dicht bij elkaar gebracht, terwijl de musketiers aan de buitenzijde der pieken geposteerd werden.

Vervolgens werden zij van huis uit achter de piekeniers opgesteld, met de bedoeling dat zij in het gevecht op de flanken dezer laatsten zouden optreden. Aldus ontstond de slagorde zooals bij Gulik (1610) en bij Rees (1614) geformeerd werd.

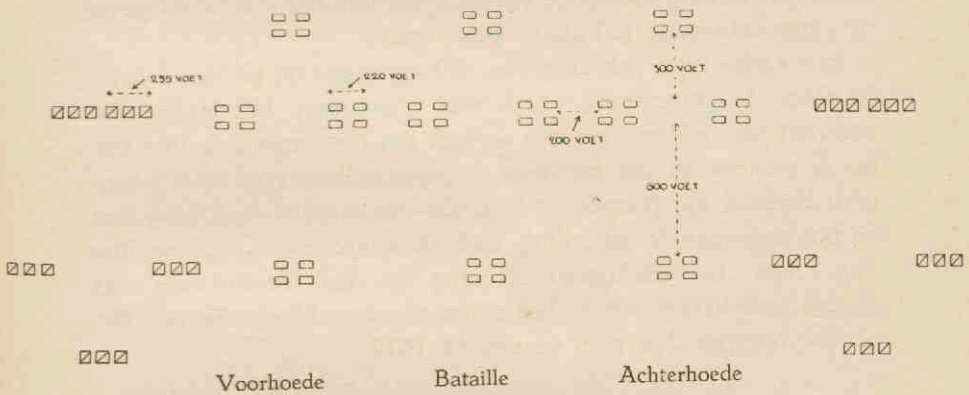

De oude vereeniging der beide wapensoorten in één bataljon verviel dus; een regiment van 6 compagnieën vormde voortaan

vier bataljons. Het behoeft geen betoog, dat dit een zeer groote complicatie der geheele tactiek beteekende, die eerst door veel en zorgvuldig oefenen mogelijk was geworden.

Marcheerende vormde elke compagnie (160 man) 2 groepen pieken en twee van musketten; elke groep 4 man breed en 10 diep. Om de slagorde te formeeren marcheerden de groepen 2 aan 2, vervolgens de compagnieën 3 aan 3 naast elkaar op. Deze gesplitste opstelling vinden wij in de latere slagorden van Maurits terug, terwijl zij naar diens voorbeeld is overgenomen door De Billon (1617).

Als eindresultaat van de ontwikkeling der slagorde onder Maurits kan ten slotte beschouwd worden de opstelling van het leger bij Gulik ¹⁵⁾, (zie figuur).

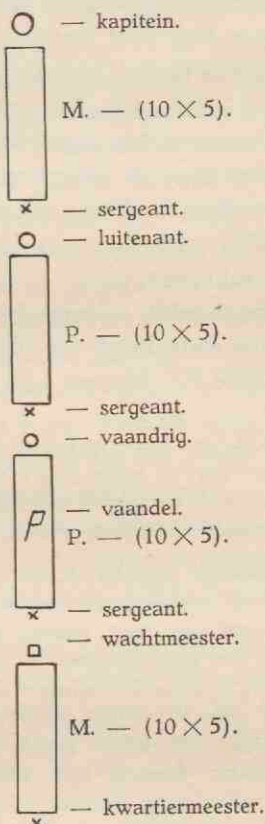
Het eigenaardige is hier, dat voorhoede, bataille en achterhoede niet achter- doch naast elkaar optreden. Vanwaar deze schijnbaar onlogische handelwijze? Het antwoord vinden wij in de „Verzameling van slagordes”, namelijk:

In de eerste plaats zouden, wanneer de drie afdeelingen achter elkaar optraden, deze te breed worden om door één commandant te worden beheerscht. Ten tweede zou alsdan de kans bestaan, dat de drie linie's ieder uit een afzonderlijke natie bestonden. Daar deze elkaar dikwijls vijandig, althans weinig

¹⁵⁾ K. 923, Kriegsbuch II, f. 79 vlg.

De loop der geschiedenis heeft gewild, dat de waarde van geen dezer slagorden op een Nederlandsch gevechtveld aan de practijk getoetst is kunnen worden. Uit krijgshistorisch oogpunt zijn zij echter van belang omdat zij wijzen op een steeds

Compagnie van 200 man op marsch ($\pm$ 1610). (K. 923, Kr. I f. 148).

toenemende verfijning der tactiek, en omdat zij blijkens de werken van De Billon en van Jan van Nassau van grooten invloed zijn geweest op de Fransche zoowel als op de Zweedsch-Duitsche tactische ontwikkeling *).

*) Aan bovengenoemde Verzameling van slagorden (met Franschen tekst) zijn toegevoegd een aantal teekeningen van slagorden uit den Dertigjarigen oorlog. De Hollandsche invloed is duidelijk te herkennen o.a. in de slagorde van Gustaaf Adolf tegen Tilly 17 Sept. 1631 bij Leipzig, en die van Gustaaf

De exercitie's.

Van misschien nog verder strekkenden invloed dan de eigenlijke tactische hervormingen was de invoering der op moderne leest geschoeide exercitie's. Deze toch gaven het aanzijn aan een instelling, die tot op den huidigen dag haar stempel drukt op de legers der geheele wereld. Wij bezigden hier de uitdrukking: „op moderne leest geschoeide”; beter zou het echter zijn, te zeggen: „op antieke leest”. De invoering toch der exercitie's was een rechtstreeks teruggrijpen naar de krijgsinstellingen der Oudheid. Het schijnt, dat de verdienste, deze gedachte het eerst practisch te hebben verwezenlijkt, wederom aan den Frieschen Stadhouder moet worden toegeschreven.

Behalve de reeds eerder aangehaalde passage bij van Reyd, wijst in deze richting ook de bekende brief van Willem Lodewijk aan Maurits van 8 Dec. 1594¹⁷⁾. Hieruit blijkt nl. dat de

---

Horn tegen den hertog v. Feria in 1633. Overigens vertoonen de Zweedsche slagordes veelal een afwijkend type; een of meer linie's van bataillons cavalerie en infanterie die bij drieën of vijven wigsgewijs geëchilonneerd staan. Hetzelfde type vindt men ook meermalen in de Wiesbadensche hs.

¹⁷⁾ Archives 2e S., T I—334; de volledige tekst bij Duyck I, Bijlage III.

Of Maurits dan wel Willem Lodewijk als de geestelijke vader der „Romeinsche” exercitie's en andere hervormingen moet worden beschouwd, is moeilijk uit te maken. Het moet o.i. ook niet uitgesloten worden geacht, dat het initiatief er toe uit Duitschland afkomstig is, waarbij men moet denken aan den verzienden en tevens systematischen geest van Jan den Oude. Dit was bepaaldelijk het geval volgens de kroniek van Johan Textor, volgens wien Jan van Nassau de exercitie's op schrift gebracht had, waarna zij door Maurits en Willem Lodewijk werden overgenomen. (Ludwich Plathner, „Graf Johann von Nassau und die erste Kriegsschule”. Diss. Berlin 1913). Jan van Nassau toch was omstreeks dezen tijd met het organiseeren der Nassausche landmilitie bezig; het ligt voor de hand, dat, aangezien hier de gelegenheid om den krijg al doende te leeren ontbrak, de noodzakelijkheid van systematische exercitie's zich moest opdringen. Een opzettelijk onderzoek in de Wiesbadensche en wellicht andere Duitsche archieven zou hieromtrent misschien meer licht kunnen verschaffen. Ook aan het te boek stellen van de „Observationes” en andere geschriften van Jan den Middelste is zijn invloed waarschijnlijk niet vreemd geweest. (zie Archives, 2 Série T, I: Jan v. Nassau aan Philips van Hessen, van 17 Dec. 1589).

Prins zijn neef en zwager had laten vragen om de door dezen gebruikte Nederlandsche commandotermen, waarvan de brief vervolgens een opgaaf bevat¹⁸). Oefeningen „op de wijze der Romeinen” waren toen echter reeds eenige jaren in zwang. Bovengenoemde brief toont ons de eerste schreden op een moeilijken weg.

In de eerste plaats moest worden uitgemaakt, welke bewegingen er voor in aanmerking kwamen, op commando te geschieden. De commandotermen moesten vervolgens worden vastgesteld, en daarna worden onderwezen aan de toekomstige instructeurs. Het kan niet anders of deze commando's hebben in den beginne een vreemden en den lachlust min of meer opwekkenden klank gehad.

Bedenken wij verder, dat de instructeurs aanvankelijk alle ervaring en routine misten, en dat de leerlingen voor een deel oude soldaten waren, die zich deze nieuwigheden, waarvan het nut geenszins direct voor de hand lag, noode lieten welgevallen, dan is te begrijpen dat het „Ieder begin is moeilijk” hier wel in hooge mate toepasselijk was.

De commando's werden ontleend aan Aelianus ($\pm$ 98—138 n. Chr.), waaruit eenige onnoodige bewegingen werden weggelaten¹⁹). Het is duidelijk, dat later ten behoeve der vreemde

¹⁸) Opgemerkt zij, dat reeds hier de onderscheiding tusschen „waarschuwings”- en „uitvoeringscommando” voorkomt, waarvan het eerste, dat de bijzondere aanwijzing bevat, aan het laatste, algemeene, voorafgaat. B.v. „Rechts-om!”; zulks op het voorbeeld der Romeinen („Ad hastam-converte!”).

¹⁹) Zie hierover: K. 924, f. 39: „Evolutiones aus dem Eliano”. Voor de slagorde diende voornamelijk de tactiek van Keizer Leo ten voorbeeld. Ook in de Wiesbadensche hs. bevindt zich een kort hoofdstuk: „Ex Leone Imperatore”. (K. 925, f. 145—147). De belangrijkste bron voor de kennis van het Romeinsche krijgswezen was het werk van Lipsius: „De militia Romana” (1595).

Over Maurits' bibliotheek: A. Chorist, „De bibliotheek van Prins Maurits”, in „Oud Holland”, Jrg. 1897.

Over de door Willem Lodewijk gebruikte looden soldaatjes: Bosscha, „Ned. Held. te Land”, I—198, noot 1.

Over het geheel van de hervormingen: Delbrück IV, 178 vlg.: „Moritz von Oranien” en de boven geciteerde geschriften van Roloff en Plathner.

regimenten Aelianus' commando's ook in de respectievelijke talen moesten worden overgezet. In het „Kriegsbuch II" vinden wij dan ook een opsomming dezer commando's in het Latijn, Hollandsch, Duitsch, Fransch, Engelsch en Schotsch, waarbij sommige in den brief van 1594 voorkomende zijn weggelaten of veranderd ²⁰).

Toen Walhausen zijn „Krijchskonst te voet" schreef (1617), hadden de commandotermen blijkbaar hun definitieven vorm gevonden; in latere werken, als dat van v. Boxel e.a. vinden wij ze nagenoeg onveranderd terug. Wij laten ze hieronder volgen ²¹):

„Uw gheleden (rijghen) recht" (d.i. „richt").

„Rechts (slinecx) — om".

„Rechts (slinecx) — om keert U".

„Sluit (opent) U gheleden (rijghen)".

„Rechts (slinecx) dobbelt U gheleden (rijghen)".

„Met halve rijghen rechts (slinecx) verdobbelt U gheleden".

„Met halve gheleden rechts (slinecx) verdobbelt U rijghen".

„Rechts (slinecx) omkeert U met rijghen marcheerende".

id. „met U gheleden marcheerende".

„Rechts (slinecx) schwingt U".

Uit deze opsomming blijkt reeds, dat de exercitie's met de tegenwoordige belangrijke verschillen vertoonden.

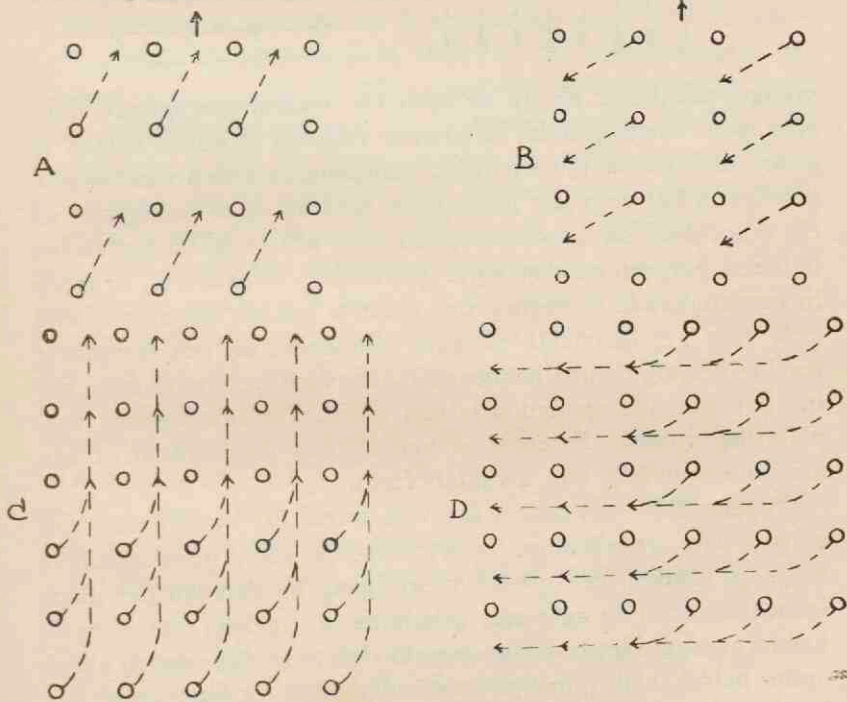
De bij de oefeningen gebruikelijke afstand en tusschenruimte was vrij groot: volgens Walhausen 4 pas, volgens Willem Lodewijk 6 pas. De eerste onderscheidt daarnaast de normale distantie (2 pas), de „anderhalve dobbele" (6 pas) en „twee dobbele distantieën" (8 pas). Bij de „gesloten ordening" tegen voetvolk is de afstand $1\frac{1}{2}$ pas, tegen ruitery „hart gesloten". De grootere afstanden werden somtijds ook uit tactisch oogpunt toegepast (vermijding van verliezen, misleiding van den vijand).

²⁰) K. 923, f. 133.

²¹) Walhausen, Boek 1, Dl. IV. Allereerst werd het verschil tusschen gelederen en rijen of rotten onderwezen. In de eerste staan de manschappen naast, in de tweede achter elkaar. Van het voor de oefeningen — naar men zou meenen — noodige „nummeren" wordt geen gewag gemaakt.

Een eigenlijke militaire houding was niet voorgeschreven. Wij vinden dan ook geen commando voor „Geeft acht”. (In den brief van 1594 wordt genoemd „Stae gereed” en „sijt stil”). Bij Walhausen staan de manschappen in de „houding” met den linker voet voor. De wendingen op de plaats geschieden niet in tempo's, doch draaiende op de hiel, waarbij het andere been meezwaaide. Nog opmerkelijker is, dat wij geen commando voor het aanmarcheeren en halt houden aantreffen. (Bij Walhausen, p. 56, vinden wij voor het laatste: „Houdt stille”, vgl. Delbrück IV—182).

Wat de bovengenoemde commando's betreft, deze hebben alle betrekking op een stilstaande afdeeling, met uitzondering van het zwenken. (Zie de figuren A—F).

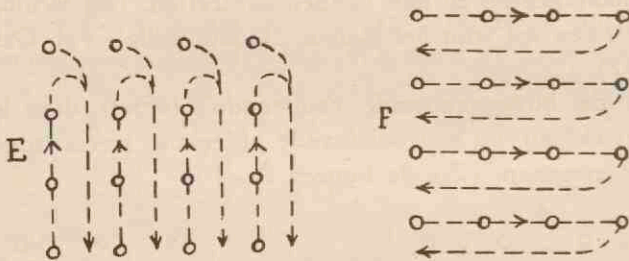
Bij het verdubbelen der gelederen (A) traden de even gelederen rechts of links in de onevene.

Op dezelfde wijze geschiedde het verdubbelen der rijen, waarbij de even- in de oneven rijen traden (B).

Het verdubbelen der gelederen (rijen) met halve rijen (gelederen) geschiedde volgens de fig. C en D.

Het rechts- of links omkeert maken met rijen geschiedde volgens E, met gelederen volgens F. De eerste beweging beoogde in de Oudheid het keert maken van de slagorde, waarbij de

voorste gelederen, als uit de beste en zwaarst gewapende manschappen samengesteld, wederom vooraan moesten komen te staan. In Maurits' tijd was haar voornaamste reden van bestaan gelegen in het vuur der musketiers, waarbij de manschappen na elk schot door de tusschenruimten naar achter marcheerden om te laden, hetgeen gelidsgewijze geschiedde. Was hierbij de troep in vooruitgaande beweging, dan plaatste telkens een nieuw gelid zich vòòr het laatstelijk gevuurd hebbende; bij een terugtocht maakte het afgevuurd hebbende plaats voor het voorlaatste gelid, dat dan juist gereed was met laden. De zijwaartsche verplaatsing volgens F moest dienen bij een flankaanval of een marsch evenwijdig aan 's vijands front.

Ongetwijfeld was deze wijze van vuren, die het afgeven van salvo's met regelmatige en betrekkelijk korte tusschenruimte mogelijk maakte, een groote vooruitgang bij den tijd der diepe escadrons, toen de achterste gelederen in 't geheel niet of in de lucht vuurden. Het is echter gemakkelijk in te zien, dat zij alleen onder betrekkelijk gunstige omstandigheden tot haar recht kon komen.

Het „swencken” ten slotte was het van directie veranderen

van den geheelen troep op de ouderwetsche wijze.

Het tempo van marcheeren werd aangegeven door den trommelslag; of in dezen tijd reeds niet alleen in de tijdmaat, maar ook in den pas gemarcheerd werd, is twijfelachtig; positieve aanwijzingen ervan vonden wij nergens. In den brief van 1594 komt nog het eenigszins zonderlinge commando voor: „Treckt in den kranendans”, naar het schijnt dienende om de troepen uit de slagorde in de marschcolonne te doen overgaan ²²). Voor de onderstelling, door den inleider van Duyck's journaal geuit, dat hiermee een gelijkmatige pas bedoeld is, zien wij geen reden. Waarschijnlijk werd hieraan ook minder waarde gehecht dan tegenwoordig, daar slechts zelden over geplaveide straten of pleinen gemarcheerd werd.

Het blijkt ook niet, dat bij de toenmalige exercitie's het „kort en krachtig” als eisch gesteld werd ²³). Bij de bewegingen met musket en piek ging dit ook bezwaarlijk. Meer waarde werd, naar meermalen blijkt, aan „cierlycheyt” gehecht. Men behoeft het plaatwerk van De Gheyn slechts op te slaan om overtuigd te geraken, dat de tegenwoordige Nederlandsche soldaat in dit opzicht bij zijn 17 eeuwschen collega ten eenenmale het onderspit delft. (Ook voor de slagorde in haar geheel stelt b.v. Billon als een der eischen „la beauté”). De genoemde prachtige platen-serie was het gevolg van de behoefte aan een exercitiereglement, in een tijd, waarin het leger nog gedeeltelijk uit analphabeten bestond. Blijkens een brief van Graaf Jan van Nassau, gedateerd uit Siegen van 10 Dec. 1608, en waarschijnlijk aan Willem Lodewijk gericht, zijn de prenten omstreeks 1597 gegraveerd („vóór ongeveer 10 of 12 jaren”), doch vond de Prins toen niet gewenscht, ze te laten drukken ²⁴).

Dit laatste geschiedde eerst in 1608. Het zelfde doel beoogde

²²) Overigens blijkt niet, dat voor den overgang van marsch- tot gevechtsformatie en omgekeerd, commando's bestonden.

²³) Het „stramme” exercereen dagteekent eerst van omstreeks den tijd van Frederik Willem I van Pruisen.

²⁴) K. 925, f. 53.

waarschijnlijk het werk van Adam van Breen, dat op de rondasiers en „targedragers” betrekking had.

De hier beschreven oefeningen in klein verband werden voornamelijk des winters in de garnizoenen gehouden; waarschijnlijk slechts enkele uren per week, daar de meeste tijd besteed werd aan wacht dienst, terwijl vele soldaten werkzaamheden bij particulieren plachten te verrichten. Van Buchell noemt als aantal oefendagen voor rekruten twee à drie keer per week (1598)²⁵⁾. Ook schietoefeningen werden in de garnizoenen gehouden. Wij lezen dat hiervoor extra buskruit ter beschikking werd gesteld.

Het toezicht op de oefeningen in de garnizoenen werd in 1595 opgedragen aan den Sergeant-Majoor „van 't leger”, den bekwamen Peter Sedlnitzky, en de sergeant-majours van drie regimenten²⁶⁾.

Oefeningen in groot verband konden alleen gehouden worden wanneer het leger te velde was. Dagen van geringe actie werden alsdan hieraan besteed. Groote wapenschouwingen en marschen in slagorde werden hieraan mede dienstbaar gemaakt²⁷⁾. Voor op marsch zijnde ruitery heet het: „wo sie platz haben machen sie schlachtordnung, damit sie besser in die gewohnheit kommen”²⁸⁾. Voorbeelden van oefeningen met het geheele leger vinden wij met name in 1590, 1592, 1594, 1595, en 1598²⁹⁾. In 1595 hooren wij voor het eerst ook van oefeningen „tegen malcanderen”, dus met een tegenpartij.

²⁵⁾v. Buchell, Diar. 470. Volgens het verslag van Contarini (1610) oefenden de Garde van den Prins en het garnizoen van Den Haag twee maal per week. (Rel. Ven. 56).

²⁶⁾ Duyck I—689, noot 1.

²⁷⁾ „Observationes”, f. 6. „So offt es die gelegenheit gibbt leset Moritz sein volck in schlachtordnung stellen.”

²⁸⁾ ib. f. 3.

²⁹⁾ Zie: Vervou, 46; Duyck I—104; I—377; I—636 vlg.; 683; v. Reyd 15—622; St. Leger II—49.

HOOFDSTUK XIX.

OVERZICHT DER VOORNAAMSTE GEVECHTEN.

§ 1. Heiligerlee, 23 Mei 1568 ¹⁾.

Lodewijk van Nassau had zijn troepen, ongeveer 3000 man en 300 ruiters, opgesteld op een hoog, met bosch en heide bedekt terrein zuidelijk van het klooster Heiligerlee, in front gedekt door een strook moerassig terrein van ongeveer 600 M. breedte, waardoor de eenige toegangsweg tot de stelling liep, namelijk de weg Zuidbroek—Winschoten. De flanken waren eveneens door laag terrein tegen omtrekking beveiligd. De infanterie stond in twee escadrons, ruim 1600 en 900 man sterk, met respectievelijk 42 en 30 man in front en waarschijnlijk evenveel in de diepte, dus „vierkant volcks”. De flanken waren met een garnizoen arkebussiers bezet. Vòòr de slagorde waren eenige honderden schutters als tirailleurs opgesteld, terwijl, naar bericht wordt, een deel in hinderlaag gelegd was in eenige turfkuilen of droge slooten ²⁾. De ruiterij stond rechts van het voetvolk nabij den weg.

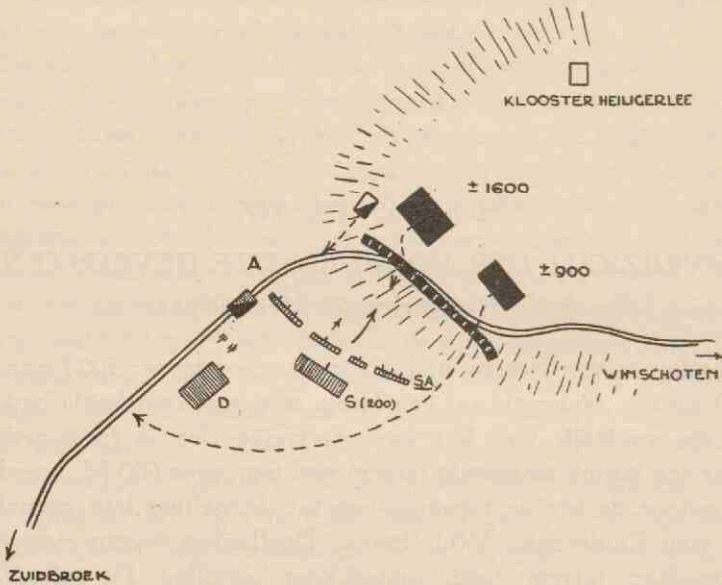
Arembergs legertje, bestaande uit tien Spaansche en vijf Duitse vendels, van beide natie's ongeveer 1500 man, en eenige ruiters en artillerie (6 veldstukken) ³⁾, rukte langs genoemden

---

¹⁾ De voornaamste bron is Mendoza, Comm. I—97 vlg. Verdere bronnen-opgaaf bij Arend, Dl. 2, St. 5—33 vlg. Zie ook Abel Eppens tho Equart, I—196 vlg. De steeds voorkomende onderlinge afwijkingen betreffende bijzonderheden, sterkteopgaven e.d. laten wij buiten beschouwing; hetzelfde geldt voor de andere beschrijvingen in dit hoofdstuk.

²⁾ Bor 4—167 (uitg. 1621). Abel Eppens tho Equart, zie hiervóór, noot 1.

³⁾ De zes metalen veldstukken waren door de stad Groningen verschaft en genaamd: „ut, re, mi, fa, sol, la”.

landweg uit de richting Zuidbroek op.

De strijd werd ingeleid door een schermutseling van de Spaansche, uit arkebussiers bestaande voorhoede, met de Nassausche schutters. De artillerie kwam in stelling op den linker vleugel, nabij den weg. Toen de afstand te groot bleek, werd zij iets meer vooruit gebracht, heropende het vuur en bracht eenige schade toe aan de vijandelijke escadrons. Toen deze hierop in beweging kwamen, schijnbaar in wanorde, en ook de arkebussiers schenen te wijken, ging het uit 200 piekeniers bestaande gros der Spaansche infanterie tot een ordeloozen aanval („à la debandade") over. Toen deze weldra in den verraderlijken, veenachtigen grond verliep, besliste een tegenaanval van het grootste der twee escadrons den slag. De Spanjaarden vonden voor een deel den dood (kwartier werd niet gegeven), deels werden zij in verwarring teruggeworpen op de Duitschers, die bezig waren hun escadron te formeeren en in de vlucht werden meegesleept. Het kleinste der Nederlandsche escadrons had intusschen, naar bericht wordt, door een omtrekkende beweging

den terugtochtsweg gedeeltelijk afgesneden. Een cavalerie-aanval, door Aremborg persoonlijk ingezet langs den landweg, mislukte, waarbij Aremborg en de jonge Adolf van Nassau, die de Nederlandsche ruiters commandeerde, den dood vonden.

Van de Spanjaarden sneuvelden volgens Mendoza omstreeks 450 man. De Duitschers redden zich grootendeels door de vlucht; een 300 tal werd gevangen genomen en vrijgelaten tegen een maand soldij en belofte van gedurende drie maanden niet te dienen. Geschut en bagage bleven in handen van den overwinnaar. Aan onze zijde vielen ongeveer 70 man te betreuren.

§ 2. Jemmingen, 21 Juni 1568 ⁴⁾.

De Nassausche troepen, sterk omstreeks 8000 man en 5—600 ruiters, stonden in een van nature sterke stelling bij Jemmingen; links aangeleund aan de Eems, rechts gedekt door een laag en deels geïnundeerd polderterrein. In front was zij toegankelijk langs de uiterwaarden en verder langs den rivierdijk. Deze werd bestreken door vijf stukken geschut, geplaatst achter een verschansing en geflankeerd door twee met schutters bezette bolwerken. Ook de uiterwaarden waren door een loopgraaf afgesloten. De kern der slagorde vormden twee groote, voorwaarts van het dorp opgestelde escadrons. Op den rechter vleugel stond de ruitery in twee escadrons, elk van 250—300 ruiters. Door het openzetten van eenige sluizen in den Eemsdijk was een begin gemaakt met inundatie. Daar de hiertoe achtergelaten troepen echter door de Spaansche voorhoede werden verdreven, kwam zij slechts gedeeltelijk tot stand.

Van het Spaansche leger, $\pm$ 17000 man en 1000 ruiters, kon door gebrek aan ruimte slechts een klein deel aan den strijd deelnemen. Dit bestond uit een voorhoede van 100 arkebussiers te paard en 500 te voet, gevolgd door een gros van 1000 arkebussiers en 300 musketiers, allen Spanjaarden. De Spaansche piekeniers, de Duitschers, Walen en de rest der cavalerie wa-

⁴⁾ Zie voornamelijk Londoño, Com. 45 vlg., die ook door Mendoza als bron is gebruikt.

ren, allen op den dijk, op vrij grooten afstand achtergehouden.

Door de voorhoede werden de Nassausche, ter bezetting van een brug of sluis achtergelaten, troepen na een hevige schermutseling in de stelling teruggeworpen, achtervolgd door de cavalerie der voorhoede, die vervolgens het vuurgevecht begon tegen de Nederlandsche hoofdmacht, doch vooralsnog niet veel kon uitrichten. Ondertusschen deden de Nassauschen, door een verkenning met vaartuigen langs de Eems onderricht van den grooten afstand der Spaansche schutters tot de pieken, een uitval in de uiterwaarden, blijkbaar met het doel, de Spaansche voorhoede afzonderlijk te verslaan.

Door het met slooten doorsneden terrein en het vuur der Spanjaarden kwam de voorwaartsche beweging echter spoedig (na ongeveer 300 pas) tot staan, waarna de terugtocht werd aangenomen: op zoo korten afstand van den vijand een hoogst gevaarlijke manoeuvre. Op dit oogenblik attakkeerden een klein aantal musketiers onder den kapitein Lopez de Figueroa het escadron in den rug, waarbij zich aanstonds een deel, ten slotte de geheele voorhoede aansloot. Het escadron werd vrijwel zonder strijd overhoop geworpen. Aanvallers en vluchtenden drongen te gelijk de stelling binnen; de paniek deelde zich aan het geheele leger mede, dat in een wilde vlucht zijn heil zocht. Bijna allen (7—8000 man) verdronken in de Eems of werden bij de vervolging, die den geheelen volgenden dag werd voortgezet, afgemaakt. Het gevaar, verbonden aan een op een landtong gelegen stelling met van te voren afgesneden terugtocht, wreekte zich hier op zeer drastische wijze.

De stelling was echter van zoo groote passieve sterkte, dat Graaf Lodewijk met reden verwachten mocht, zich hier staande te kunnen houden tot de komst van 's Prinsen hoofdleger in het Zuiden, die Alva tot den terugtocht zou nopen.

Verder zullen de veilige verbinding met Emden en met de schepen der Watergeuzen op de keuze der stelling van invloed geweest zijn, evenals de vruchtbaarheid der streek.

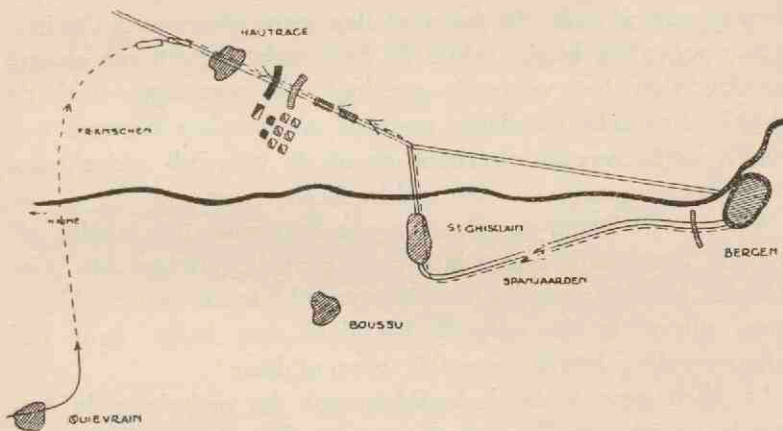
De stelling was echter, als polderstelling, ongeschikt voor aanvallend optreden, zooals de halverwege gestaakte aanval in

de uiterwaarden heeft bewezen. Deze was de directe oorzaak van het verlies van den slag, hoewel de ongeoeffendheid en de slechte geest onder de Duitsche troepen hiertoe zeker het hunne hebben bijgedragten. (Zie Bor 4—175, uitg. 1621).

Het verlies der Spanjaarden was uiterst gering: volgens Alva's opgave aan den Raad van State 6 of 7 man; anderen noemen getallen van 15 en 70.

§ 3. St. Ghisclain, 1572 ⁵⁾.

De slag bij St. Ghisclain droeg het karakter van een ontmoetingsgevecht. Het leger der Hugenoten, ongeveer 6000 man en 500 ruiters onder Genlis, marcheerde over Quievrain—Hautrage naar Bergen tot ontzet dezer door de Spanjaarden belegerde stad. De Spanjaarden onder Don Frederik, sterk 4000 infanteristen (32 vendels) en 500 man lichte cavalerie (6 cornetten lansiers en 3 arkebussiers) en 500 hommes d'armes der Benden van Ordonnantie, rukten den vijand tegemoet over St. Ghisclain.

⁵⁾ In hoofdzaak is gevolgd het verhaal van Mendoza, Comm. I—318 vlg., als deelnemer aan den slag. Zie ook Bor 6—290 (uitg. 1621). De beschrijving van Roger Williams (p. 73 vlg.) is, evenals die van de slagen bij Heiligerlee en Jemmingen van den zelfden schrijver, onbruikbaar. Evenzoo die van Van Meteren 4—73, en van Motley.

Zij stieten op de Hugenoten, toen dezer voorhoede uit Hautrage deboucheerde. Ten gevolge van een aanvankelijk verkeerde marschrichting marcheerde bij de Spanjaarden de cavalerie achter het voetvolk, en verscheen ook het gros der infanterie, bestaande uit één escadron, waarin, wegens hun gering aantal, alle Spaansche en Waalsche piekeniers vereenigd waren, eerst geruimen tijd na het begin van den strijd op het gevechtsterrein. Aan weerszijden kwamen de troepen opvolgend in gevecht; voorloopig alleen arkebussiers.

De Spaansche cavalerie kwam, zoodra zij verscheen, op den linkervleugel in het gevecht, namelijk vooraan 2 compagnieën bereden arkebussiers, vervolgens 3 escadrons lancers, elk uit twee cornetten (150 ruiters) bestaande, gevolgd door de hommes d'armes, eveneens in 3 escadrons. Tegenover deze cavalerie stonden slechts een honderdtal ruiters op den rechtervleugel der Hugenoten.

Na een vuurgevecht dat geruimen tijd (volgens Mendoza ongeveer twee uur) duurde, gingen de Franschen tot een algemeen aanval over, die met veel élan werd uitgevoerd. Op hetzelfde oogenblik begon echter de Spaansche ruitery een charge waarbij zich het voetvolk aansloot, en waartegen noch de zwakke Fransche cavalerie, noch de arkebussiers bestand waren ⁶⁾. Beide werden overhoop en op de volgende afdeelingen geworpen, waarmee de slag weldra beslist was.

Volgens de lezing van Bor zou aan Fransche zijde feitelijk alleen de voorhoede, onder Renty, in gevecht geweest zijn. Gezien het karakter van ontmoetingsgevecht is dit zeer verklaarbaar; alleen is de volgens Mendoza zoo lange duur der schermutseling hiermee moeilijk vereenigbaar.

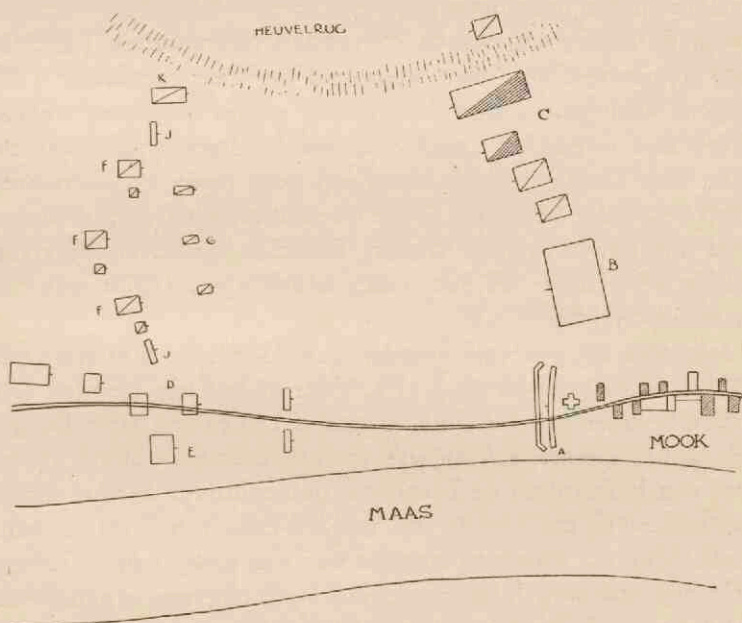
In allen gevalle is de hoofdoorzaak der nederlaag de verkeerde tactiek der Franschen geweest. Een door arkebussiers zonder ruggesteun van pieken uitgevoerde aanval, over open terrein en tegen een van overmachtige cavalerie voorzien

⁶⁾ Een deel der cavalerie werd, volgens den door Alva aanbevolen stelregel, nog als reserve achtergehouden totdat de beslissing nagenoeg gevallen was.

tegenstander was ongetwijfeld een ernstige tactische fout. Een belangrijke factor ten voordeele der Spanjaarden was bij deze gelegenheid de steun der bevolking, die hen van alle bewegingen van de Franschen, hier den ervvijand, op de hoogte hield. Een groot deel van het Hugenotenleger kwam, hetzij in den slag, hetzij door de wraak der bevolking, om het leven; het verlies der Spanjaarden wordt als ongeveer 15 man opgegeven.

§ 4. Mookerheide, 14 April 1574 ⁷⁾.

Het leger van Lodewijk van Nassau bestond uit 1500—1800 Duitse ruiters en ongeveer 6000 man voetvolk, waarvan 800 Franschen. De opstelling was als volgt:

Het gevechtsterrein bestond voornamelijk uit een $\pm$ 300 M. breede vlakte, die een pas vormde tusschen de Maas, waaraan

⁷⁾ De voornaamste bron is wederom Mendoza (Comm. II—214 vlg.). Over den cavalerieaanval o.a. Strada, Dec. I, lib. 8—382 vlg.; volledige bronnenopgaaf bij Arend.

het dorp Mook, eener- en den omstreeks 40 M. hoogen, steil in de vlakke afdalenden Groesbeekschcn heuvelrug anderzijds. Voor de Spanjaarden was het terrein gunstig, daar de sterke Nassausche ruitcrij weinig bewegingsvrijheid bezat.

Mook was door een vóór het dorp gelegen loopgraaf (A) versterkt en bezet met 10 vendels schutters, ter sterkte van 1500—2000 man. In de tusschen het dorp en de heuvels gelegen vlakke stond de rest van het voetvolk in een escadron (B) van 25 vendels ($\pm$ 4000 man), waarin slechts een klein aantal pieken. Rechts van de infanterie was de ruitcrij opgesteld in vier escadrons van een gemiddelde sterkte van 400 man, benevens een troep van ruim 100 ruiters op den uitersten vleugel, namelijk op den heuvelrug (C).

Van de tegenpartij waren 25 vendels Spanjaarden ($\pm$ 2500 man) tegenover het dorp opgesteld in vier escadrons (D). Volgens Mendoza waren deze achter elkaar geplaatst wegens gebrek aan ruimte en „omdat de positie sterk was”; wellicht omdat hier eenige dekking aanwezig was, tegen de overmachtige Nassausche cavalerie. Deze troepen stonden rechts aangeleund aan den weg naar Mook. Tusschen dezen en de rivier stonden 16 vendels Walen onder Mondragon (1500 man) in één escadron (E).

Links van het voetvolk stonden drie escadrons lantsiers, resp. 110, 115 en 170 lansen sterk (F). Vóór de lantsiers stonden drie troepen bereden arkebussiers, te zamen 170 ruiters (G). De geheele lichte cavalerie (lantsiers en arkebussiers) stond onder bevel van Bernardino de Mendoza, den schrijver der beroemde Commentariën, die tevens het midden-escadron lantsiers aanvoerde. Van elk escadron lantsiers was een troep van 25 ruiters onder een luitenant losgemaakt, met opdracht om, wanneer de hoofdtroep in front aanviel, tegelijkertijd in de flank te chargeeren. De lantsier-escadrons waren, om elkaar te beter te kunnen ondersteunen, halve-maanvormig opgesteld; aan weerszijden werden zij nog geflankeerd door een afdeeling Waalsche onbereden arkebussiers (H). Op den uitersten linker vleugel ten slotte stond de cornet Zwarte Ruiters van Schenk, ter sterkte

van 200 man (K).

Opperbevelhebber over de geheele Spaansche krijgsmacht was Sancho d'Avila als „Maestro de Campo general”. Onder hem stonden over de Walen Mondragon, over de Spanjaarden de „Maestros de Campo” Ferdinand van Toledo en Gonzalo de Braccamonte, over de ruitery Mendoza en Schenk. Over de bevelsindeeling van het Nassausche leger vermelden de bronnen geen bijzonderheden.

Juist bij het begin van den slag ontving d'Avila nog versterking van 700 man onder Hierges en Chevreaux, die deels tegenover het dorp, deels in de vlakke optraden.

Bij het aanbreken van den dag begon van de zijde der Spanjaarden de schermutseling tegen de bezetting van het dorp, waartoe 100 Spaansche en 200 Waalsche schutters werden vooruitgezonden. Omstreeks 10 uur bestormden deze de loopgraaf, die zij tijdelijk bemachtigden, doch vervolgens weer moesten ontruimen. De Spaansche voorhoede werd hierop versterkt door 300 Spaansche en Waalsche schutters, ondersteund door een 100 tal Spaansche piekeniers. De verschansing werd nu ten tweeden male bestormd en, toen ook het gros der infanterie ten slotte in gevecht kwam, na hardnekkigen tegenstand, definitief veroverd ⁸⁾). Vervolging bleef echter uit zoolang de cavaleriestrijd nog onbeslist was.

Ondertusschen was Lodewijk van Nassau aan het hoofd van een escadron van 600 ruiters, gevolgd door de overige escadrons, overgegaan tot den aanval op den linkervleugel der vijandelijke cavalerie.

Na de bereden arkebussiers te hebben verdreven, stootte hij op de ruiters van Maarten Schenk, die staande den aanval afwachtten. Nadat de eerste ruiters hun pistolen hadden afgevuurd maakte Schenk's geheele troep keert en vluchtte in de richting van Grave, waar zij de tijding eener nederlaag aanbrachten. Het ligt intusschen voor de hand, dat Lodewijk's ruiterdrom door een en ander aan orde en geslotenheid zal hebben inge-

⁸⁾ Bor 7—14; v. Meteren 5—91; Bentivoglio 8—390.

boet; veel kurassiers ook zwenkten af om hunne pistolen opnieuw te laden.

In dezen toestand hadden de Nassauschen den schok op te vangen van het meest linksche en het middelste escadron lansiers, terwijl tegelijk de gedetacheerde kleinere afdeelingen in de flank chargeerden. Het resultaat was, dat Lodewijks escadron in verwarring werd teruggeworpen. Zijn troep zoo goed mogelijk hereenigd hebbende, ging Lodewijk, in vereeniging met de nog ongeslagen escadrons, opnieuw voorwaarts. Intusschen had Mendoza eveneens zijn lansiers hereenigd en zich aangesloten bij het derde lansier-escadron, dat, volgens zijn opdracht, nog in reserve was gebleven. Door de charges dezer versche troepen werden de Nassausche ruiters opnieuw geslagen, waarmee het laatste bedrijf van den slag beslist was. Het voetvolk, thans aan zich zelf overgelaten, werd grootendeels vernietigd; velen verdronken in de Maas; een deel kon zich redden in de naburige bosschen. Het aantal gesneuvelden aan Nederlandschen kant bedroeg ongeveer 2500 man en 500 ruiters; aan Spaansche zijde volgens het rapport van Requesens 40 dooden en 150 gewonden. Tot de gesneuvelden behoorden, zooals bekend, Lodewijk en Hendrik van Nassau en Christoffel van de Paltz.

In de beschrijvingen van het ruitergevecht is nog veel onduidelijk: van de drie escadrons, die Lodewijk bezat behalve dat, waarmee hij zelf ten aanval reed, wordt bij voorbeeld nergens gesproken⁹⁾. Aangezien de Spanjaarden in vier-, daarna zes afdeelingen chargeerden, zal de ruiterslag zich spoedig in een moeilijk te beschrijven m $\acute{e}$ l $\acute{e}$ e hebben opgelost. Het bovenstaande, waarbij in hoofdzaak de lezing van Mendoza is gevolgd, geeft het beloop dan ook slechts in grove trekken weer. Tot het welslagen van de Spaansche charges heeft vermoedelijk ook bijgedragen, dat, naar enkele schrijvers berichten, de Nassausche escadrons gedeeltelijk over den heuvelrug oprukten, en dus bij

⁹⁾ Mendoza maakt geen melding van de vleugels arkebussiers te voet, die de ruitery door hun vuur moesten ondersteunen. Wel d.e.f. Bentivoglio, 8—391.

het afdalen in de vlakke onvermijdelijk in wanorde moesten geraken, terwijl de lansiers hun aanval over effen en harden grond, dus onder de gunstigst mogelijke omstandigheden, uitvoerden.

Dat ondanks een tweevoudige overmacht aan cavalerie de slag tot een verpletterende nederlaag voor de Nassauschen werd, is toe te schrijven aan de hier overtuigend gebleken minderheid der groote, logge kurassierescadrons tegenover kleine, doch bewegelijke, snel en krachtig aanvallende afdeelingen lansiers.

§ 5. Gembloux, 31 Jan. 1578¹⁰⁾.

Het Staatsche en het Spaansche leger waren beide omstreeks 20000 man sterk; beide legers lagen op ongeveer een uur afstands van elkaar; het eerste bij Temploux, het tweede bij Namen. 31 Januari begon het Staatsche leger, na het — volgens gewoonte — in brand steken der kwartieren, den terugtocht naar Gembloux, met het doel, verder in Brabant terug te trekken. Het geschut was reeds in den nacht vooruitgezonden.

Het leger was verdeeld in voorhoede, bataille en achterhoede, elk van twee regimenten, terwijl bij de bataille zich bovendien 13 vaandels Engelschen en Schotten bevonden. De bagage en eenige veldstukken bevonden zich bij de bataille; de voorhoede werd voorafgegaan door pionniers; het gros der ruitery dekte de achterhoede. Het geheel stond onder bevel van den Maarschalk De Goignies.

Don Juan, bijgestaan door Parma als Luitenant-Generaal, had reeds vòòr zonsopgang eenige troepen ter verkenning vooruit gezonden. Het leger zelf volgde, ingedeeld in voorhoede (geheel van cavalerie), bataille en achterhoede.

Zoodra door het maken van enkele gevangenen zekerheid omtrent 's vijands voornemen was verkregen, zond Don Juan een afdeeling van 600 ruiters en 1000 man voetvolk af om diens achterhoede te bestoken en den marsch zooveel doenlijk te ver-

¹⁰⁾ Gevolgd is in hoofdzak Strada, Dec. I—9—463 vlg.

tragen. Deze kweten zich van hun taak aanvankelijk — volgens Hollandsche schijvers — onder hardnekkigen tegenstand van de Staatsche achterhoede¹¹). Intusschen voegde ook Parma zich met eenige ruitery bij de voorhoede.

Op het oogenblik, dat de Staatschen, volgens sommigen bij het overtrekken van een beek of ravijn, eenigszins in verwarring geraakten, besloot Parma den beslissenden slag te wagen. Zijn lans nemende, plaatste hij zich aan het hoofd van een paar escadrons lancers, passeerde met deze een klein ravijn, en attackeerde met volle kracht de Staatsche cavalerie. Overhoop geworpen, stortte deze zich op het voetvolk der achterhoede. De hierdoor ontstane paniek plantte zich door het geheele leger voort, dat in minder dan geen tijd in volslagen oplossing verkeerde.

De Spaansche infanterie was, naar het schijnt, nog niet op het tooneel van den strijd aangekomen, zoodat de geheele, schitterende overwinning aan enkele compagnieën ruiters (9 van lancers en 4 van arkebussiers) te danken was. De slag, een ruiteraanval op marsch, vertoont hetzelfde beeld als die van St. Quentin en Turnhout. Hij bewees een keer te meer het gevaarlijke van een terugtochtsmarsch in 's vijands nabijheid, vooral wanneer deze over krachtige cavalerie onder een ondernemend aanvoerder beschikte.

De verliezen aan Spaansche zijde waren bijna nihil; die der Staatschen worden zeer verschillend opgegeven; de hoofdzaak was echter, dat het leger als zoodanig in allen gevalle vernietigd was. Als een der oorzaken van de deerlijke nederlaag van het nog zoo jonge Staatsche leger wordt ook genoemd de afwezigheid van de meeste hoogere bevelhebbers, die wegens feestelijkheden te Brussel vertoefden.

§ 6. Hardenberg, 16 Juni 1580¹²).

Aanleiding tot dezen slag was het voorgenomen ontzet van het door Willem Lodewijk en Hohenlohe belegerde Gro-

¹¹) Bor 12—13 (uitg. 1621); v. Meteren 8—132.

¹²) Bor 15—125 (uitg. 1621); v. Meteren 10—168.

ningen. Op de nadering van Schenk bleef een deel van het leger onder Willem Lodewijk voor de stad achter, terwijl een ander onder Hohenlohe den vijand tegemoet trok; een handelwijze, die, gezien ook de door andere veldheeren in dergelijke gevallen gevolgde gedragslijn, niet zonder bedenking is. Beide legers ontmoetten elkaar bij Hardenberg. Hohenlohe, wiens troepen een uiterst vermoeienden marsch onder groote hitte en gebrek aan drinkwater achter den rug hadden, besloot niettemin den strijd te aanvaarden.

De Spanjaarden, die juist drie uur gerust en aan niets gebrek hadden, telden 14 vendels voetvolk, meerendeels door uitgeweken Friezen gecommandeerd, en 800 ruiters, w.o. 4 vanen Albaneesche speerruiters en een aantal „carabins”. Omtrent de slagorde der Koninklijken vernemen wij alleen, dat de infanterie „seer breed”, en de cavalerie vóór het voetvolk opgesteld was. Artillerie was niet aanwezig.

Hohenlohe's legertje telde 15 vendels voetvolk, samen nog geen 1800 man sterk, en 12—1400 ruiters, w.o. 3 vendels arkebussiers. Het voetvolk werd opgesteld in twee ongeveer even sterke escadrons; deze stonden naast elkaar, het linker aangeleund aan een met houtgewas omringden „kamp”. Vóór de slagorde stonden de drie vanen bereden schutters; op den rechtervleugel vijf stukken geschut en de overige ruitery.

De slag begon nadat „het gebed gedaan, de hoeden opgeworpen, teekenen gegeven en het geschut los geschoten was”, met een aanval der Staatsche bereden arkebussiers op twee vanen Albaneezen, die op de vlucht gedreven werden. Reeds begon Schenks voetvolk te wijken, toen een aanval zijner lansiers en van „eenige goede schutten” op de Staatsche infanterie de kans deed keeren. Bij gebrek aan pieken was deze niet tot voldoende weerstand in staat en week zij eerst naar genoemden „kamp” om weldra naar alle zijden de vlucht te kiezen. De Staatsche ruiters kwamen, toen zij van de vervolging terugkeerden, te laat om de kans te doen keeren.

Het verlies van een groot aantal doden en gevangenen, van alle geschut en bagage, en het ontzet van Groningen waren het

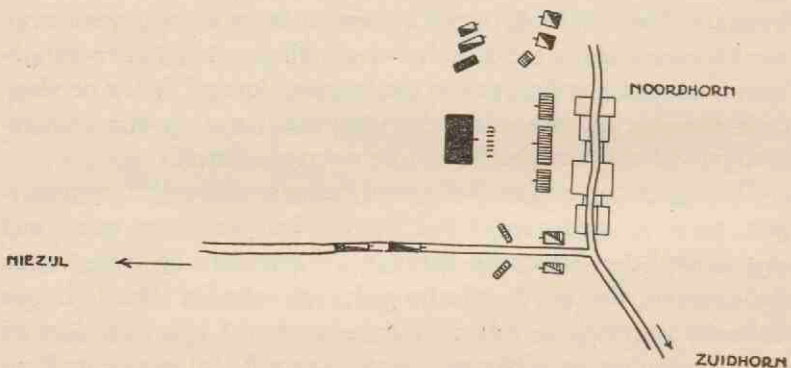

gevolg van de nederlaag van Hohenlohe, wien men in het Noorden zijn in dezen gevolgde tactiek nimmer heeft kunnen vergeven.

Opmerking verdient de invloed, die ook hier door onze schrijvers wordt toegekend aan den stand van de zon, die den Staatschen in het gezicht scheen. Hoewel wij aan windrichting en zonnestand niet allen invloed zouden durven ontzeggen, moeten deze factoren toch in het algemeen meer als stokpaardjes van niet-militaire schrijvers beschouwd worden.

§ 7. Noordhorn, 30 Sept. 1581 ¹³⁾.

Deze overigens weinig bekende slag is voor de kennis der tactiek van belang wegens het uitvoerige verhaal dat wij ervan bezitten in Verdugo's Commentariën. Deze was met 24 vendels voetvolk, elk 200—250 man sterk, en 4 compagnieën ruitery gelegerd te Noordhorn (Groningen). Bij de nadering der Staat-sche troepen onder Norrits, ter sterkte van 30 vendels (ruim 3000 man) voetvolk en 4 vanen (500 man) cavalerie, stelde

¹³⁾ Terloops zij melding gemaakt van een niet onbelangrijke nederlaag, die de Rennenbergschen 18 Juli 1580 leden bij een gedwongen terugtocht van Visvliet naar Groningen, en waarbij zij behalve omstreeks 700 dooden, eenige stukken geschut, vaandels en bagage verloren (zie v. Meteren 10—180; Eppens tho Equart I—305). Voor den slag bij Noordhorn is de voornaamste bron Verdugo, Comm. 15 vlg. Daarnaast van Reyd (2—58), die de toedracht ter plaatse heeft onderzocht. Zie verder Bor 16—42 (uitg. 1621); v. Meteren 10—182 (bijna gelijkkluidend) en Eppens to Equart I—320.

Verdugo zijn troep Westelijk van het dorp op de wapenplaats als volgt op:

De infanterie stond in een breed front in drie escadrons nl. de Duitschers, grootendeels piekeniers, in het midden, de Walen gelijkelijk verdeeld aan weerskanten. Rechts stonden een troep bereden arkebussiers en een van lansiers¹⁴⁾, gesteund door 200 van den rechter vleugel afgenomen arkebussiers. Op den linker vleugel 2 vanen lansiers, terwijl hier langs den weg naar Nieuwzijl ongeveer 100 musketiers en schutters in hinderlaag werden gelegd. Op den rechtervleugel had Verdugo eenige „esplanades" laten maken, door het dempen van slooten; hierbij waren palen als merkteekens geplaatst. Tijdens het passeeren hiervan door den vijand moest de Spaansche ruitery, met steun van het vuur der arkebussiers, aanvallen.

Van het Staatsche voetvolk wordt alleen vermeld dat de „pieken en kort geweer" in het midden, de schutters aan weerskanten stonden. De cavalerie was op beide vleugels verdeeld; op den linker gesteund door eenige Engelsche infanterie. In front waren de aanwezige vijf (vlg. v. Reyd twee) veldstukken geplaatst.

Het terrein tusschen beide legers was laag en vol slooten, dus zeer gunstig voor den verdediger. Desondanks ging Norrits over het geheele front tot den aanval over.

Op den linker vleugel had deze succes. De Spaansche ruiters chargeerden hier ontijdig, met het gevolg, dat zij, evenals de bijbehorende arkebussiers, overhoop geworpen werden. De Staatsche ruiters vervolgden de vluchtenden tot achter het dorp, in plaats van tegen de vijandelijke infanterie op te treden, zoodat ook hier weer een plaatselijke cavalerie-overwinning zonder invloed bleef op het eindresultaat.

Op den Zuidelijken vleugel chargeerde Willem Lodewijk met zijn ruitery, bestaande uit Deutsche pistoolruiters, voorafgegaan door een afdeeling van dertig lansiers. Deze leden ernstige verliezen door de in hinderlaag liggende schutters, en werden

---

¹⁴⁾ Een dezer vanen wordt genoemd als uit „roodrokken" bestaande.

vervolgens geattakkeerd door twee vanen lansiers, die de Staatschen spoedig terugdreven. Op den smallen weg brachten deze ook de volgende afdeeling in verwarring, die eveneens werd teruggedreven en een eind weegs langs den landweg werd vervolgd. Ook hier bleef het echter bij een plaatselijk succes, wat waarschijnlijk mede aan het voor ruitery ongunstige terrein is toe te schrijven.

In het centrum werd eerst een vrij langdurige schermutseling gevoerd om een vòòr de Spaansche slagorde gelegen heuveltje of terp. Bij den hierop volgenden aanval op de Spaansche hoofdmacht werd veel hinder ondervonden van de vele slooten, die door een aantal pionniers gedempt werden ten einde ook het geschut te kunnen vooruitbrengen. Tot drie maal toe stelde Norrits zijn voetvolk na het overtrekken van een sloot opnieuw in slagorde, onder hevig vuur van weerskanten, waaraan ook de Staatsche artillerie deel nam. Tijdens het overtrekken van de derde sloot ging Verdugo met zijn infanterie tot den tegenaanval over, die, zooals te voorzien was, het Staatsche voetvolk weldra op de vlucht bracht. De slag eindigde aldus met een volledige Spaansche overwinning. Aan Staatsche zijde sneuvelde bijna de helft van het voetvolk (1600—2000 man) met een groot aantal bevelhebbers. Ook aan Spaanschen kant waren, in den hevigen en langdurigen strijd, zware verliezen geleden, nl. 500—600 man. Graaf Willem Lodewijk, die zich door de Spaansche cavalerie had moeten heenslaan, ontkwam met een beenwond en een aantal schoten op zijn harnas. Het geschut en een groot aantal vaandels bleven in handen der Spanjaarden.

Gevolgen van belang had de slag niet: de voorgenomen inval in Friesland had geen voortgang wegens de miterij der Duit-sche troepen, die wegens den slag een maand extra soldij verlangden. Ook zonder den slag zou Verdugo zijn stelling te Noordhorn, die hij alleen onder pressie der Groningers had ingenomen, hebben moeten ontruimen wegens het natte jaargetijde, ziekte en gebrek.

Het ondernemen van den aanval op een ten minste even ster-

ken en actieven vijand onder zoo ongunstige terreinsomstandigheden als hier aanwezig waren, moet zeker als een ernstige fout van Norrits worden beschouwd.

§ 8. Amerongen, 23 Juni 1585¹⁵⁾.

De berichten over dit gevecht zijn zeer tegenstrijdig. De Spanjaarden onder De Tassis waren sterk omstreeks 600 ruiters, namelijk 7 cornetten lansiers en 3 arkebussiers en 100 Duitsche ruiters, benevens een duizendtal voetknechten. Deze laatsten marcheerden onder dekking van 40 wagens, die de flanken beschermden. De Staatschen onder Nieuwenaar, Villers en Schenk brachten omstreeks 600 ruiters en 700 man voetvolk in het veld.

Nadat beide legertjes den 22 Juni bij Amerongen aankwamen, werd den 23sten aan weerskanten tot den slag besloten. Aan beide zijden opende, na het in slagorde stellen, de cavalerie het gevecht, terwijl het meer achterwaarts staande voetvolk eerst later aan den strijd deelnam. Bij den wederzijdschen aanval geraakten, zonder dat een beslissend resultaat behaald werd, alle troepen dooreen en in oplossing.

Aan Spaansche zijde was echter, getrouw aan de oude, sedert Alva's tijd gevolgde tactiek, een afdeeling van ongeveer 150 ruiters in reserve gehouden, die onverwacht opdagende, naar het schijnt gezamenlijk met versch oprukkende infanterie, zonder moeite den slag besliste¹⁶⁾. Nadat de Staatsche ruitery uit het veld geslagen was, werd de infanterie, aan eigen kracht overgelaten, grootendeels neergehouwen. Villers geraakte in krijgsgevangenschap.

In zijn gevolgen is de slag merkwaardig, omdat thans voor het eerst verdedigingsmaatregelen werden getroffen in de lijn, die later de Hollandsche Waterlinie zou worden. Vreeswijk werd sterk beschanst en de sluizen aldaar geopend. Ook Jutfaas, Naarden en Weesp werden bezet; beide laatste steden door troepen uit Amsterdam.

¹⁵⁾ Zie Bor 20—55 (uitg. 1621); vgl. Verdugo, Comm.

¹⁶⁾ v. Reyd 4—122; Strada Dec. II—7—395.

Na een verblijf van enkele dagen te Houten trok De Tassis onverrichter zake, doch met veel buit beladen, terug; zelfs de kleine, omliggende stadjes als Wijk en Rhenen moest hij, bij gebrek aan geschut, met rust laten. Evenals bij St. Ghisclain, Hardenberg en Noordhorn hebben de Staatsche bevelhebbers zich hier dus noodeloos aan een nederlaag blootgesteld. Ook thans was de Spaansche tactiek hun wederom de baas gebleven.

§ 9. Turnhout, 24 Jan. 1597¹⁷⁾.

Deze slag was een zuivere tegenhanger van dien van Gembloux, en bewees een keer te meer, aan welke kwade kansen marcheerende infanterie in open terrein tegenover ruitery bloot stond.

De Spaansche troepen, vier regimenten voetvolk en vijf vanen ruitery sterk, waren in den vroegen morgen van 24 Januari, op het vernemen van de nadering van Maurits met ongeveer 5000 man en 16 vanen cavalerie, uit Turnhout afgemarcheerd om zich in het op 20 K.M. zuidelijk gelegen stadje Herenthals in veiligheid te stellen. De bagage was reeds in den nacht vooruit gezonden.

Na het overtrekken van een gezwollen beek even ten zuiden van Turnhout, waarbij veel vertraging werd ondervonden, marcheerden Varax' regimenten zuidwaarts, verdeeld in een voorhoede van één regiment (Duitschers), een bataille van twee regimenten (Walen) en een achterhoede, wederom van één regiment, uit Italianen bestaande. Drie vanen cavalerie dekten de rechterflank.

Vernemende dat de vijand zich op een hei bevond, aan het einde waarvan hij zich op een smallen, door een moeras loopenden weg in veiligheid zou bevinden, zond de Prins Hohenlohe

¹⁷⁾ De voornaamste bron is het journaal van Duyck. Zij is uitvoerig behandeld in „De veldtocht van Prins Maurits van 1597”, (Diss. van J. J. v. d. Hoek, 1914). In de Kon. Bibl. bevindt zich een pamflet „Discours de la Victoire etc.” (No. 977), dat, overigens weinig nieuws inhoudende, eenige merkwaardige, bij verslagenen gevonden, gebeden en bezweringsformules bevat.

met 8 vanen vooruit om hem vóórdien te onderscheppen, en volgde zelf met de 8 overige, in twee afdeelingen ingedeelde vanen. Omtrent een musketschot afstand van den ingang van genoemden weg kwam Hohenlohe, ter hoogte van 's vijands voorhoede, op de heide.

De vijandelijke cavalerie, zich tegen die van Hohenlohe blijkbaar niet opgewassen gevoelende, begaf zich, vòór de voorhoede omtrekkende, op de linkerflank der marschcolonne. Hohenlohe gaf hierop bevel met vier zijner vanen de achterhoede te chargeeren. Tegelijkertijd werd deze door drie der inmiddels aangekomen vanen van den Prins (onder Edmond) van achter geattakeerd, en, met zeer geringe verliezen aan Staatsche zijde, overhoop geworpen *). Toen hierop de vijandelijke ruitery de vlucht nam naar den smallen weg, en ook de voorhoede begon te wijken, werd deze laatste door de vier voorste vanen onder v. Solms aangevallen en eveneens onmiddellijk op de vlucht gedreven. Inmiddels gaf de Prins aan Parker, die de vier laatst aangekomen vanen commandeerde, last, een zijner vanen te doen chargeeren. Door een misverstand gingen echter alle vier vanen van Parker tot de charge over, wat bijna noodlottige gevolgen gehad zou hebben. Tijdens de algemeene slachting brak namelijk onder de, even als de vijand geheel opgeloste, Staatsche ruiters een paniek uit, die veroorzaakt werd door een gedwongen retour-offensief van een afdeeling Spaansche lansiers, die, in hun vlucht gestuit, midden over het slagveld een goed heenkomen zochten. Gelukkig had het incident geen verdere gevolgen; alleen kostte het nog aan een aantal gevangenen het leven. Intusschen bleek ook hier weer, hoe noodzakelijk het was, overeenkomstig Maurits' bedoeling, een deel

---

*) Opmerking verdient, hetgeen Vere over de wijze van aanvallen der Staatsche ruiters schrijft: „.....and so charged their pikes, not breaking through them at the first push (as was anciently used by the men of armes with their barded horses), but as the long pistols delivered at hand had made the ranks thinne, so thereupon the rest of the horse got within them, so as indeed it was a victory obtained without fight” (Vere, Commentaries, Cambridge 1657, p. 76).

der cavalerie in reserve te houden.

De bijzonder geringe verliezen aan onze zijde (7 dooden) wijzen er op, dat de schutters „meest te vroeg, te hoog ofte leeg” schoten, terwijl de ruiters onder de pieken waren voordat deze geveld konden worden. Ook schijnen Varax' troepen min of meer onordelijk gemarcheerd te hebben, waaraan de nabijheid van den reddenden smallen weg zeker niet vreemd geweest is. Van de koninklijke troepen bleven verreweg de meesten (2350 van de ruim 3000 man) op het slagveld; het aantal gevangenen bedroeg omstreeks 300. De infanterie der Staatschen kwam eerst op het terrein van den strijd aan nadat de beslissing gevallen was.

De overwinning bij Turnhout is wel de raakste klap die ooit door de Nederlandsche cavalerie is uitgedeeld.

§ 10. Nieuwpoort, 2 Juli 1600.

De belangrijkste bron voor de kennis van dezen slag is ongetwijfeld het Journaal van Duyck. Daarnaast komen als berichten van ooggetuigen in aanmerking de „Commentaries” van Francis Vere en een uitvoerige brief van Lodewijk Gunther van Nassau aan zijn vader. Als de voornaamste bron uit het Spaansche kamp noemt Fruin een werkje „La bataille de Nieuport”, door Nijhoff ontdekt in het Gemeentearchief te Doesburg, dat vandaar echter met onbekende bestemming blijkt te zijn vertrokken. Motley gebruikt o.a. nog een brief van Albertus' biechtvader (Dl. V—241).

Deze bronnen worden besproken in Fruins bekend artikel over den slag bij Nieuwpoort (Verspr. Geschr. III—225), waarin de veldtocht, met uitzondering van den slag zelf, uitvoerig wordt behandeld.

De hoofdstrekking in Fruins artikel is de o. i. zeer zware beschuldiging, als zou Maurits, hoewel den aantocht van een Spaansch leger voorziende, desondanks, uit een gevoel van baloorigheid over den tegen zijn wensch ondernomen veldtocht, de veiligheidsmaatregelen hebben verwaarloosd, met het bekende, voor de onzen bijna noodlottig geworden gevolg. Ge-

lukkig voor 's Prinsen nagedachtenis is deze beschuldiging niet onweerlegd gebleven. Dr. S. P. Haak heeft in een zijner belangrijke artikelen over „De wording van het conflict tusschen Maurits en Oldenbarnevelt”¹⁸⁾ op overtuigende wijze aangetoond, dat het voor den Prins meest bezwarende deel van Fruins be-
toog, namelijk het min of meer opzettelijk achterwege laten van verkenningen tot vaststelling van een eventueelen vijandelijken opmarsch, ten eenenmale ongegrond is. Dat Maurits echter den tocht zoo niet met tegenzin, dan toch allerminst van ganscher harte heeft ondernomen, mag o. i. wel als vaststaande worden beschouwd, gezien vooral de opzettelijke en positieve mededeeling van Duyck „dat hem dien tocht seer tegen de borst was ende tegen sijn advies, meinende beter aende Brabantse canteden viant werck te maken, daertoe Graef Willems advys mede liep.....”^{*)}). Hetzelfde mag opgemaakt worden uit de door Dr. Haak behandelde mededeelingen van De Buzanval, ook al geven wij er ons rekenschap van, dat uit het door den Prins opperen van bezwaren en „difficuliteiten”, — die zich uit den aard der zaak bij elke krijgsonderneming voordoen — nog geen tegenzin in den tocht behoeft voort te vloeien. Een krijgstocht, uit te voeren gedeeltelijk over zee, naar het hart van 's vijands land, wat a priori gemakkelijk tot een gedwongen veldslag kon leiden, ter verovering van een stad, die, ook al was zij eenmaal genomen, moeilijk te houden zou zijn, hield te veel elementen van onzekerheid in; juist op het uitschakelen van alle ongewisse kansen was Maurits' geheele wijze van oorlogvoeren berekend. Evenzeer als de veldtocht van 1602 lag die van 1600 buiten de lijn onzer beide Stadhouders. Zeer zeker bestond er bij den tocht kans, misschien zelfs groote kans op succes; juist het woord „kans” echter klonk den Prins onsympathiek in de ooren. Even als bij zoo vele gelegenheden heeft de Prins zich ten slotte echter bij den wensch der Staten neergelegd; in zooverre is de tocht een zuivere tegenhanger van die van 1602 en 1604.

¹⁸⁾ Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk., 5e Reeks — VI, 1919.

^{*)} Duyck II—615.

Deze zaak verder ter zijde latende, gaan wij thans over tot een beschrijving van den slag zelf.

Het Staatsche leger, dat bij het bekend worden van de nadering der Spanjaarden de haven van Nieuwpoort reeds grootendeels was overgetrokken, keerde omstreeks 8 uur 's morgens van den 2den Juli op den zuidelijken oever terug, en stelde zich op het (blijkbaar zeer breede) strand in slagorde. Omtrent den middag daagde de Spaansche voorhoede op, gevolgd door de rest van het leger.

De slagorden van beide legers zijn op meesterlijke wijze in beeld gebracht door Floris Balthazar, landmeter te Delft. Zijn platen zijn overgenomen door Hondius, Orlers en Bor. Hare betrouwbaarheid mag worden afgeleid, behalve uit de logica in de afbeeldingen zelf, uit de mededeeling van Hondius, volgens welke Balthazar zich de grootste moeite getroost heeft om de juiste toedracht der zaak te weten te komen, en dat hij de Spaansche opstelling ontleend heeft aan een hem door den Admirant van Arragon eigenhandig verstrekte schets. Aangezien bij de in ons land bewaard gebleven plattegronden van slagorden er toevalligerwijze geen enkele is, die op den slag bij Nieuwpoort betrekking heeft, heeft Balthazar voor zijn moeite den dank van het nageslacht in hooge mate verdiend.

Toen het intusschen omstreeks twee uur hoog water was geworden en — men denke aan het aldaar groote verschil tusschen eb en vloed — het strand grootendeels onderliep, waren beide legers wel genoodzaakt, zich landwaarts te verplaatsen. Van de Staatschen bleven slechts enkele bataljons der voorhoede, benevens vier stukken geschut, op het strand; van de Spanjaarden behalve het geschut ook een deel der ruitery (die der „Gemutineerden”) en der voorhoede. Beide legers besloegen thans de geheele breedte van het nog beschikbare gevechts-terrein, dat bestond uit de duinen en de aan de binnenzijde gelegen binnenduinen, bij Duyck „clingen” genoemd. Aan de binnenzijde der duinen, en gedeeltelijk op het lage „gebroken land” was ook het gros der ruitery, bij gebrek aan ruimte in achter elkaar staande afdeelingen op een smal front, opgesteld. Aan

Staatsche zijde waren twee kanonnen op den rechtervleugel der voorhoede op een duin geplaatst, ter bestrijking van een zich aldaar bevindende vallei of duinpan.

Ook deze opstelling is door Balthazar in beeld gebracht; de betreffende plaat bevindt zich in den Atlas van Stolk. Zij bevat tevens, als afzonderlijke phase, den eersten aanval¹⁹⁾. Ook in de opstelling, zooals zij hier is afgebeeld, is echter, wat de Nederlandsche achterhoede betreft, naar het schijnt, nog wijziging gekomen. Volgens Duyck²⁰⁾ was de achterhoede namelijk meer naar rechts, in de „clingen” geplaatst, terwijl de achter de achterhoede als reserve staande drie vanen cavalerie bij de overige ruitery „op 't veldt” getrokken waren.

Overigens kunnen de wederzijdsche opstellingen als volgt worden weergegeven:

Aan Nederlandsche zijde was de voorhoede onder Francis Vere verreweg het sterkst, namelijk 43 vendels²¹⁾. Van deze waren ongeveer 1000 man, voornamelijk musketiers, uit verschillende regimenten genomen en afzonderlijk gebruikt als bezetting van eenige voor het front gelegen domineerende duinen. Hierbij was ook de garde, twee compagnieën sterk, onder Van der Aa. Het gros der voorhoede was verdeeld in 8 bataljons, elk ongeveer 400 man, waarvan 4 Engelsche in front, 4 Friesche in tweede linie, welke laatste schaaksgewijs ten opzichte van de eerste stonden.

De bataille onder den Graaf van Solms stond rechts achterwaarts van de voorhoede, en bestond uit twee bataljons Franschen in eerste-, links en rechts achter dezen de Walen en Zwitsers in tweede lijn.

De achterhoede, bij afwezigheid van Graaf Ernst van Nassau gecommandeerd door Olivier van den Tempel, Heer van Corbeque, bestond uit het Hollandsche regiment in één bataljon

¹⁹⁾ Zij is opgenomen in „De tijd van den Tachtigjarigen Oorlog in beeld”, Dr. H. E. Greve.

²⁰⁾ Duyck II—670, '71.

²¹⁾ Over de voorhoede zie v.n. het verhaal uit de Commentaries van Vere, in vertaling als bijlage bij Bor, Dl. IV.

in eerste lijn; rechts achterwaarts hiervan het Duitsche regiment in twee-, links achterwaarts het Utrechtsche regiment in één bataljon. De achterhoede in haar geheel stond rechts achter de bataille ²²⁾, zoodat voorhoede, bataille en achterhoede samen de geheele breedte van het beschikbare terrein bezetten.

De uit 18 vanen bestaande cavalerie was in zes afdeelingen verdeeld ²³⁾, die twee aan twee bij voorhoede, bataille en achterhoede waren ingedeeld, doch, naar uit het verloop van den slag blijkt, tot deze onderdeelen slechts in zeer los verband stonden. De geheele cavalerie stond onder bevel van Lodewijk Gunther van Nassau, die tevens als bevelhebber van een regiment optrad.

De Spaansche infanterie was in vier escadrons, „vierkant volcks” ²⁴⁾ opgesteld, namelijk het „escadron volant” tevens voorhoede, gevormd door de gemutineerden onder hun eigen Eletto; verder de bataille, bestaande uit twee escadrons elk van twee regimenten (Spanjaarden en Italianen) en de achterhoede van drie regimenten (Walen en Ieren) ²⁵⁾. Het escadron volant stond het dichtst bij de zee, links hiervan de bataille, links en achterwaarts van deze de achterhoede ²⁶⁾.

De sterkte van het Nederlandsche leger wordt door Duyck opgegeven als ten hoogste 10000 man en 1200 ruiters, die der Spanjaarden als ongeveer 8000 man en 1600 ruiters ²⁷⁾.

²²⁾ v. Reyd 756; zie ook het verhaal van Vere, bij Bor, Dl. 4, Bijl. p. 9.

²³⁾ De platen van Balthazar vertoonen slechts vijf troepen; het blijkt echter (Duyck II—672) dat de drie vanen arkebussiers tot een afzonderlijken troep onder ritmeester Du Bois vereenigd waren.

²⁴⁾ v. Reyd 754.

²⁵⁾ De opstelling in vier escadrons is zeker; de indeeling wordt verschillend opgegeven. v. Reyd b.v. onderscheidt: escadron volant, voorhoede, bataille, achterhoede. Zie het korte bericht van den vaandrig Wijts, achter Bor, Dl. IV.

²⁶⁾ De plaat van Balthazar geeft voor het rechter escadron een meer achterwaartsche opstelling; volgens Vere en anderen kwam dit escadron echter het eerst in gevecht.

²⁷⁾ Duyck II—665. Volgens Lodewijk Gunther van Nassau echter was het Nederlandsche leger ten eerste verzwakt door uitloopers, die eerst na den slag bij honderdtallen in het leger terugkeerden, en waren de Spanjaarden dientengevolge ook aan infanterie sterker (Arch. II Série T. 2—35).

Het verloop van den slag was in groote trekken als volgt:

De aanval ging uit van Spaanschen kant; Maurits had namelijk, na overleg met de voornaamste bevelhebbers, besloten, dien af te wachten. Daar de ruitery in het duinterrein weinig kon uitrichten verliep de strijd der cavalerie aan den binnenkant der duinen grootendeels onafhankelijk van dien der infanterie. Ongeveer gelijktijdig met de Spaansche voorhoede ging de Nederlandsche ruitery tot den aanval over, t.w. drie vanen onder Lodewijk Gunther van Nassau, gevolgd door drie andere onder Marcelis Bax. Deze eerste aanval leidde tot een volledige overwinning der Staatsche ruiters; de overhoop geworpen Spaansche cavalerie werd heinde en ver vervolgd; sommige onzer ruiters geraakten tot onder de wallen van Nieuwpoort en Oostende, en keerden eerst na geruimen tijd (ongeveer een half uur) en velerlei avonturen weer bij het leger terug. Ook hier deed zich dus het verschijnsel voor, dat de uitslag zonder rechtstreeksch gevolg bleef voor het beloop van den slag.

Intusschen liet de Prins de drie vanen van Frederik van Solms chargeeren, wat „met tamelijcke advantagie” geschiedde. Toen in een volgend stadium van den slag onze infanterie het kwaad te verantwoorden kreeg, gelastte de Prins een derden aanval, uit te voeren door drie vanen arkebussiers, gevolgd door vijf of zes kurassier-compagnieën. De arkebussiers echter werden, toen zij, volgens hun gewone tactiek, na het lossen van hun roers afwendden, in de flank gechargeerd door een tweetal vanen lansiers, welke aanval met zooveel kracht werd uitgevoerd dat niet alleen de arkebussiers in verwarring werden teruggedreven, doch zij ook de kurassiers in hun vlucht meesleepen²⁸⁾. Slechts met de grootste moeite gelukte het den Prins, die nog slechts twee vanen tot zijn beschikking had, weer eenige orde in de verwarde massa te scheppen. Tot ons geluk vervolgde de vijand zijn succes niet.

Nadien werden met de herzamelde ruiters nog enkele andere

²⁸⁾ Eenigszins afwijkend is de lezing van Lodewijk Gunther (ib. p. 32).

partieele charges ondernomen. Het verband met het algemeen gevechtsbeloop blijkt echter niet, evenmin als het tijdstip, waarop zij werden uitgevoerd ²⁹⁾. Drie vanen zorgde de Prins steeds in reserve te houden, namelijk die van Balen, Cecil en Vere.

Intusschen was in de duinen met afwisselend geluk gestreden. Zooals steeds, werd aan Spaansche zijde de strijd ingeleid door arkebussiers der voorhoede als „*enfants perdus*”. Vervolgens ging het escadron der Gemutineerden tot den aanval over; volgens Vere's beschrijving omstreeks 500 man sterk, bestaande uit piekeniers en schutters dooreen, zonder vaandels. Verschillende plaatselijke tegenaanvallen werden ondernomen, zoodat de strijd, die aan weerskanten met de grootste hardnekkigheid gevoerd werd, een heen-en-weer-gaand karakter verkreeg. Ten slotte gelukte het de sterke Nederlandsche voorhoede echter, de Spanjaarden terug te dringen.

Thans kwam ook de Spaansche bataille, links van de voorhoede, tegen Vere's rechtervleugel in gevecht. Maurits liet hierop eveneens de bataille aanrukken, nadat een Engelsche tegenaanval onder Horatio Vere en een charge van eenige vanen ruitery geen blijvend resultaat hadden opgeleverd. Achtereenvolgens kwamen het regiment Walen, dat der Zwitsers en de twee bataljons Franschen in actie, „om den viant so t'elcken nieu werck te geven ende met versch volck te doen vechten”. Ook deze troepen konden echter den voortdurend opdringenden vijand niet tot staan brengen; ook een nieuwe tegenaanval der Engelschen op het strand werd wederom door Spaansche infanterie en ruitery teruggewezen.

Ten slotte bracht de Prins ook de achterhoede in gevecht, namelijk achtereenvolgens de Duitschers, het Utrechtsche en het Hollandsche regiment ³⁰⁾, onderwijl alle moeite doende om orde te brengen in de door de voorafgaande charges grooten-

²⁹⁾ Alleen blijkt, dat een der charges tegen de linkerflank van 's vijands bataille gericht was (Duyck II—673).

³⁰⁾ Opgemerkt zij, dat de volgorde niet die is, welke men volgens de plaat van Balthazar waarschijnlijk zou achten. In beide gevallen wordt het voorste regiment het laatst in gevecht gebracht.

deels opgeloste cavalerie, „die hij met bidden ende smeecken versocht ende vermaende doch ordre te willen houden, dewijl doch geen ander uytcompste was, als van winnen, sterven ofte verdrencken”.

Toen nu ook de Spaansche achterhoede, wederom links van de voorgaande afdeelingen, werd ingezet, werd de toestand aan Nederlandsche zijde in hooge mate critiek. De Engelschen en Friezen werden, hoewel zich taai verwerende, voet voor voet teruggedrongen. Duin voor duin moest worden verlaten; ook de overige bataljons geraakten aan het wankelen, enkele (een der Fransche en dat van Ghistelles worden genoemd) zelfs tijdelijk op de vlucht. Bij den tros en de schepen begonnen zich hoogst bedenkelijke paniekverschijnselen te vertoonen: „de creet onder de vrouwen ende kinderen werde uytermaten groot ende den schrik overal ijsselick”³¹⁾. Op het strand dreigde het geschut den vijand in handen te vallen.

In de hachelijke oogenblikken, die nu aanbraken, scheen de Prins alleen „onverschrikt te wesen, roepende, biddende ende smeekende, dat elckeen de desperatie voor meester wilde nemen ende liever vechtende sterven dan alles verdrencken ende versmoren”. Eindelijk gelukte het Maurits, met ontzaggelijke moeite, „weder eenige ruyteren in orde te brengen”. Ten slotte besloot de Prins, met de drie vanen cavalerie die nog niet aan den strijd hadden deelgenomen, een laatste poging te doen om de kans nog te doen keeren.

Een der vanen zou chargeeren op het strand, een in de duinen en een in de „clingen”. De Spaansche infanterie, door de langdurige worsteling evenzeer als de Staatsche aan haar laatste krachten toe, was niet meer in staat, den nieuwen schok op te vangen. Alle drie de aanvallen hadden succes, en brachten te zamen den zoo hoog noodigen ommekeer te weeg. Met een laatste inspanning van krachten ging het geheele leger onder den kreet „Victorie” er nogmaals op los. De nog standhoudende Spaansche hoopen geraakten thans weldra aan het wijken, en

---

³¹⁾ Duyck II—674.

binnen korten tijd ruimde de vijand in volslagen oplossing het slagveld.

Hoewel in de vervolging nog een groot aantal manschappen gevangen genomen of verslagen werd, werd deze niet zoover doorgezet, dat van algeheele vernietiging sprake was. De vermoedheid der overwinnaars, het weldra vallen van den avond, en het feit, dat de terugtochtsweg over Leffingen, die van uit Oostende gemakkelijk afgesloten had kunnen worden, was opengebleven, waren hiervan de voornaamste oorzaken ³²⁾.

De Spanjaarden verloren aan dooden ongeveer 4000 man; aan gevangenen 6 à 700. Aan Nederlandsche zijde bedroeg het aantal gesneuvelden omstreeks 600, waarvan 65 bij de cavalerie.

Het verloop van den slag, dat in het bovenstaande in groote trekken is geschetst, geeft nog tot enkele opmerkingen aanleiding.

Allereerst springt in het oog, dat de overwinning te danken is aan de ruitery, en wel aan de drie vanen, die Maurits als reserve in de hand had gehouden. De in vele vroegere gevechten opgedane ervaring heeft hierin tot richtsnoer gestrekt, zooals uit enkele der voorafgaande beschrijvingen zal zijn gebleken ³³⁾. Vrij algemeen wordt erkend, dat de Spaansche cavalerie, hoewel sterker dan de Nederlandsche, in haar taak is te kort geschoten. De laatste nog aanwezige afdeeling heeft, toen haar steun op het hoogst vereischt was, zonder strijd het slagveld verlaten.

Volgens sommigen heeft de toevallige afwezigheid der beste cavalerieaanvoerders tot dit falen bijgedragen. (Grotius, Hist. IX—397). Niet onmogelijk is ook, dat de geforceerde marschen

³²⁾ Slechts het kleinste deel der ruitery nam aan de vervolging deel; het meerendeel bracht de Prins, met zijn gewone voorzichtigheid, zoo spoedig mogelijk „in ordeninghe” (v. Reyd 17—759). De Spaansche legertrain stond het grootste deel van den volgenden dag nog te Leffingen „sonder dat oyt yemant van de onsen so verre reedt ofte daernaer sach” en werd vervolgens door de Spanjaarden te Oudenburg in veiligheid gebracht. (Duyck II—681). Ook Duyck betreurt het, dat Nieuwpoort niet, onder den verschen indruk der overwinning, werd aangevallen, althans opgeëischt.

³³⁾ St. Ghisclain, Amerongen, Turnhout.

der laatste dagen hare gevechtswaarde hebben benadeeld, hoewel wij dit nergens bevestigd vinden. Opmerking verdient ook, dat, terwijl Maurits zijn cavalerie op den rechtervleugel bijeen hield, de Spaansche over beide vleugels verdeeld was, terwijl het op het strand geposteerde gedeelte tegenover het Staatsche geschut blijkbaar weinig heeft kunnen uitrichten ³⁴).

Intusschen blijkt wel uit het voorgaande, dat ook de Staatsche cavalerie, hoewel overwinnend, eerst met de grootste moeite weder in verband en in de hand der aanvoerders te brengen was. Van de haar van nature toekomende, doch uiterst moeilijke taak, om, na het verslaan der vijandelijke cavalerie, tegen flank of rug van den vijand op te treden, is in dezen slag niet veel gekomen. Voor een deel is dit zeker aan de hiervoor weinig gunstige terreinsomstandigheden toe te schrijven, doch anderdeels ook aan het feit, dat de cavalerie voor den veldslag nog weinig geschoold was. De groote oorlogservaring, die zij ongetwijfeld bezat, was grootendeels verkregen in kleinere gevechten, strooptochten en „rencontres”.

Wat den infanteriestrijd betreft, moeten wij vaststellen, dat zonder het ingrijpen der Nederlandsche ruitery, de Spaansche infanterie zoo goed als zeker de overwinning zou hebben behaald, niettegenstaande deze enkele omstandigheden, als den door alle schrijvers gememoreerden zonnestand en den wind, in haar nadeel had.

Hoewel volgens Lodewijk Gunther de Spanjaarden aan infanterie overmachtig waren (ten gevolge van het feit, dat een groot aantal onzer soldaten den vorigen dag op buit gegaan was) was het verschil in sterkte toch in geen geval van veel beteekenis. In geoefendheid en moreel gaven de legers, naar wel gebleken is, elkaar niet veel toe. De eenig aannemelijke verklaring van den loop van het gevecht meenen wij dan ook te moeten zoeken in het overwicht, dat de aanval van nature boven de verdediging bezit. De Spanjaarden waren de aanvallende partij; de Staatsche tactiek hiertegen be-

³⁴) v. Reyd 757.

stond in een actieve verdediging door middel van een aantal achtereenvolgens ondernomen plaatselijke tegenstooten. Vooral treft het dat volgens Duyck (den eenigen die hieromtrent aanwijzing geeft) alle bataljons van bataille en achterhoede bij opvolging werden ingezet. Een noodzakelijke aanvulling dezer tactiek was een sterke reserve, geschikt om op het beslissend oogenblik het sein te geven tot een massalen tegenaanval. Volgens Maurits' beginselen bestond deze reserve niet uit infanterie, doch uit een beperkt aantal escadrons cavalerie. (Een kleine reserve werd, als zijnde bewegelijker, meer geschikt geacht dan een groote om, waar noodig, vlug te kunnen ingrijpen) ³⁵). Het is dan ook ten slotte deze cavalerie-reserve geweest, die den slag beslist heeft.

Hoe had in dezen slag, — om een veelbesproken vraagstuk aan te roeren —, de samenwerking plaats tusschen piekeniers en schutters? Het blijkt — voornamelijk uit het verhaal van Vere, den Staatschen voorhoede-commandant — dat aan Spaansche zijde de schutters grootendeels zelfstandig optraden. Volgens de gewone tactiek openden zij, vooruitgezonden, het gevecht, terwijl het gros der pieken zich voorloopig nog gedekt hield, en eerst later in gevecht kwam. Uit van Reyd ³⁶) zien wij zelfs, dat op het einde van den slag het gros der achterhoede, onder den overste Bastocq, nog niet aan den strijd had deelgenomen, en nog, in escadron geschaard, in afwachting stond, terwijl de schutters, aangevoerd door de beide andere oversten, in gevecht waren. Eerst nadat de beslissing gevallen was werd dit escadron, moedig stand houdende, omsingeld en in de pan gehakt. Meermalen wordt ook verhaald dat, bij het terugtrekken der schutters op de pieken, deze in verwarring gebracht werden ³⁷). Overigens laat het zich licht verklaren, dat aan Spaansche, evenals aan Nederlandsche zijde, van geordende bewegingen weinig of geen sprake was. Reeds het duinterrein maakte

³⁵) Jan van Nassau, K 923, Kriegsbuch II—103, 104.

³⁶) v. Reyd 17—759.

³⁷) ib. 17—757; zie het hierna te noemen verhaal van Ogle, p. 110.

dit vrijwel onmogelijk. Eenmaal begonnen zijnde, ontardde de strijd weldra in een wirwar, waarin pieken en schutters dooreengemengd waren; hij loste zich op in plaatselijke gevechten, bestorming van duinen enz., waarin alle overzicht, orde en verband te loor ging. Het aanschouwelijkst hieromtrent is de beschrijving in de „Commentaries” van Vere, en het hieraan toegevoegde verhaal: „An account of the last charge at Newport-battel, by Sir John Ogle”, van een van Vere's officieren.

Wat de eigenlijke gevechtsleiding aangaat, vinden wij aan Spaansche zijde niets-, aan Nederlandsche weinig medegedeeld. Maurits hield zich voornamelijk op ter hoogte van de bataille en de achterhoede, en naar omstandigheden bij de infanterie of bij de ruitery. Het overbrengen van bevelen geschiedde zoo noodig door edelen in zijn gevolg. Voor zoover uit Duyck valt op te maken, berustte de gevechtsleiding (behalve wat de voorhoede betreft) onmiddellijk bij den Prins: alle charges der cavalerie, zoowel als die der infanterie-bataljons, hadden op Maurits' last plaats. De Generaal der cavalerie, Lodewijk Gunther, die verschillende charges meereed, en de commandanten van bataille en achterhoede, van wie met geen woord melding gemaakt wordt, traden, naar het schijnt, meer als aanvoerders dan als leiders op.

Aan Spaansche zijde begaf de opperbevelhebber, Albertus, zich in het heetst van den strijd, wat wel blijkt uit het feit, dat hij door een slag met een hellebaard in het gelaat gewond werd. Voor den Generaal der ruitery, den Admirant van Arragon, Mendoza, werd, zooals bekend, de slag aanleiding tot een ongetwijfeld leerzame excursie naar Den Haag, „het nest der rebellen”.

HOOFDSTUK XX.

STRATEGIE.

Ten onrechte wordt wel de meening geuit, dat in den loop der tijden wel is waar de tactiek verandert, doch dat de strategie, waaronder de algemeene beginselen der oorlogvoering verstaan worden, onveranderlijk is. Hierbij heeft men dan gewoonlijk de regels der moderne strategie op het oog, zooals zij door Napoleon voor het eerst in hun volle scherpte zijn gezien en toegepast, en tot op den huidigen dag de grondbeginselen der oorlogvoering, althans in den bewegingsoorlog, uitmaken. Zou men echter, met deze beginselen als toetssteen, zich zetten aan een bestudeering van de krijgsverrichtingen uit onzen vrijheidsoorlog, dan zou men stap voor stap stuiten op schijnbare ongerijmdheden, en al spoedig tot de conclusie komen, dat in dezen krijg òf de strategische fouten niet van de lucht waren, òf dat de aangelegde maatstaf onbruikbaar is.

Dit laatste is inderdaad het geval, zooals wij met een enkel voorbeeld willen aantonen.

Volgens de moderne strategie zetelt de militaire kracht van een oorlogvoerenden staat voornamelijk in het veldleger. Het hoofddoel der operatiën is dan ook, 's vijands veldleger op te zoeken en te verslaan, waarmee zijn weerkracht nagenoeg is gebroken. Wat zien wij echter in 1572 en volgende jaren? Dat Alva, wanneer hij tot onderwerping van de opgestane gewesten oprukt, dit beginsel onmogelijk kan toepassen, om de eenvoudige reden dat aan Hollandsche zijde geen veldleger aanwezig is; in de vier zwaarste jaren van den oorlog hebben onze voorouders het zonder een krijgsmacht, die dien naam waardig was, moeten stellen.

Niet minder merkwaardig is, wat het jaar 1600 te zien geeft. Een leger namelijk, dat in het hart van het vijandelijk land binnendringt, des vijands veldleger beslissend verslaat, en vervolgens, na het vruchteloos beleg van een tweederangs vesting, onverrichterzake huiswaarts keert. En wanneer het waar is, dat de Prins, op het slagveld geknield, God dankte voor de behaalde overwinning, geschiedde dit zeker niet met de gevoelens van een veroveraar, maar ongeveer met die van een vlieger na een gevaarlijke, doch gelukkig volbrachte noodlanding.

In 1602 rukte Maurits met een groot leger Brabant binnen, stelt zijn troepen tegenover 's vijands legerplaats in slagorde, biedt door een „bravade” den slag aan, doch laat reeds van te voren aan de Staten vragen, of hij, indien deze geweigerd wordt, Grave dan wel Den Bosch zal gaan belegeren. Het zijn alles zaken, die den tegenwoordigen krijgskundige vreemd in de ooren klinken.

Van veel soortgelijke verschijnselen ligt de verklaring opgesloten in hetgeen in de voorafgaande hoofdstukken is behandeld. Wij willen echter de eigenaardigheden der toenmalige strategie nog eens in het kort samenvatten.

Wat in den Tachtigjarigen Oorlog allereerst opvalt is het geringe aantal veldslagen: slechts zeer weinige zijn van voldoende belang geweest om aan de vergetelheid te worden onttrokken. Het aantal belegeringen daarentegen is legio.

De voornaamste oorzaak hiervan is, dat het veldleger een andere functie in de oorlogvoering bekleedde dan in onzen tijd. Het was niet het orgaan, waarin de geheele of zelfs de voornaamste militaire kracht van den staat was geconcentreerd, maar in hoofdzaak een werktuig tot het belegeren of ontzetten van vestingen. Het voornaamste weerstandsvermogen zetelde in de steden. Dikwijls wordt in dezen tijd een land of gewest als sterk geroemd, omdat er „zooveel vestingen en steden lagen”. Van tegenwoordig standpunt bezien, is een dergelijke motiveering eenigszins ongerijmd; dat zij dit toentertijd niet was, ondervonden Alva, Requesens en anderen aan den lijve.

Gelukte het, het vijandelijk veldleger te verslaan, dan was het

voornaamste gevolg de mogelijkheid om een of meer vestingen te belegeren zonder dat men voor ontzet behoefde te vreezen. Hiermee was in zooverre veel gewonnen, dat de kans op ontzet een der krachtigste prikkels was om de belegerden te doen volharden. De geringe sterkte der veldlegers en de beperkte beschikbare tijd waren echter oorzaak, dat in een veldtocht meestal slechts enkele vestingen van belangrijke sterkte konden worden genomen. Het resultaat van een gewonnen slag was dus in den regel niet in overeenstemming met de grootte der overwinning en met het risico van een eventueele nederlaag, zooals o.a. de slagen bij Gembloux, Amerongen¹⁾ en Nieuwpoort bewezen.

De partij, die geen leger te velde had, was tot een passieve verdediging genoodzaakt, met de nadeelen, hieraan verbonden. Hiertegenover stond echter, dat men met de anders voor het veldleger bestemde troepen verschillende bedreigde grensvestingen des te beter kon voorzien. De kosten van een veldleger waren zeer hoog, wegens het grootte aantal trekpaarden en wagens, voerlieden en pionniers, dat gehuurd en contant (d. i. in klinkende munt) betaald moest worden; evenzoo die van een beleg, wegens de vereischte sommen voor artillerie, materialen, gereedschappen en arbeidsloon. Daarbij kwam nog, dat een beleg een leger steeds in sterke mate deed slinken wegens ziekte en weersomstandigheden. Volgens Basta²⁾ plachten nieuwe troepen in omstreeks zes weken met gemiddeld een derde te verminderen wegens ziekte en desertie. Geen wonder dus, dat het „oprichten” van een veldleger vaak zoo lang mogelijk werd uitgesteld en somtijds, bij gebrek aan financiën, geheel achterwege bleef.

Intusschen valt niet te ontkennen, dat op den duur een veldleger onmisbaar was, op straffe van „eyntelick geconsumeert” te worden. De trapsgewijze afbrokkeling van het grondgebied der opgestane gewesten in de jaren 1578—'85, in welk tijds-

¹⁾ Over den slag bij Amerongen, zie in dit verband Van Reydt 4—121 vlg.

²⁾ „Il Mastro di Campo Generale”, p. 97.

bestek het geheele Zuiden verloren ging, moet, afgezien van staatkundige en andere oorzaken, worden toegeschreven aan het feit, dat in deze jaren aan Staatsche zijde doorgaans geen krijgsmacht aanwezig was, die te velde het Spaansche leger kon staan, zoodat dit ongehinderd de belegeringen en blokkade's, ook van machtige steden als Brussel, Gent en Antwerpen, kon volvoeren. In Napoleons tijd echter zou een overwinning als die van Gembloux bij voorbeeld, het Zuiden binnen een maand, zoo niet een week tijds, hebben overgeleverd.

Tijdelijk kon men destijds een veldleger ontberen. Wanneer men dan ook bij onze schrijvers leest, dat met het verslaan van ons leger het bestaan der Republiek aan een zijden draad hing, moet dit ongetwijfeld met een korrel zout worden genomen.

Er zijn in dezen oorlog dan ook slechts weinig gevallen, waarin slagleveren van huis uit het doel van een veldtocht was; de meeste, ook der kleinere, gevechten waren „gelegenheidsslagen”, die of het ontzet van steden ten doel hadden, of het gevolg waren van een toevalligerwijze geboden gunstige kans voor een der partijen.

Een uitzondering op dezen algemeenen regel vormen de veldtochten van het jaar 1568, en het is dan ook geen toeval, dat twee der slagen in den in dit opzicht zoo onvruchtbaren Tachtigjarigen Oorlog juist in dit jaar zijn voorgevallen. Hier toch gold het geen strijd tusschen twee mogendheden, doch een inval in onderworpen en tot opstand geneigd gebied. Met de vernietiging van 's Prinsen leger was voor de Spanjaarden alle gevaar geweken, terwijl een nederlaag van Alva onmiddellijk een algemeenen opstand tengevolge gehad zou hebben. Wij zien dan ook Aremberg, en vervolgens Alva, naar het Noorden oprukken met het uitgesproken doel om slag te leveren; de zelfde gedachte zit bij den Prins voor bij diens overtocht over de Maas (evenals bij zijn tweeden inval in 1572). Om welke redenen het in de beide laatste gevallen niet tot een slag is gekomen, weet ieder: de Prins zag geen kans, Alva in zijn goed gekozen stellingen met succes aan te vallen, terwijl de laatste voor het onschadelijk maken van 's Prinsen leger den tijd tot bondgenoot nam.

Hiermee komen wij op een paar andere oorzaken, die het schaars voorkomen van slagen in dezen oorlog verklaren.

Eenerzijds was het slagleveren veelal overbodig, daar een leger slechts zoolang bestaan kon als de geldmiddelen van den betaalsheer gedoogden; vele legers raakten gedecimeerd door ziekten, het klimaat, slechte verpleging en desertie; ten slotte werden de legers, hooge uitzonderingen daargelaten, tegen den winter in de garnizoenen verdeeld. Zij hadden dus een kortstondig bestaan en „consumeerden” zich zelf spoedig, ook zonder slagleveren³⁾.

Anderzijds was het zeer moeilijk, een leger, dat zich „in zijn voordeel hield” tot een slag te dwingen. Het aanvallen op een versterkte of van nature sterke stelling was bij de toenmalige tactiek een waagstuk, dat slechts bij een groot overwicht aan eigen kant werd ondernomen, als bij Heiligerlee, Jemmingen en Rimenant (1578). In het laatste geval leidde de aanval tot een mislukking, die echter door een al te passieve houding aan Staatsche zijde niet in een nederlaag onttaarde.

Een ander middel, omtrekking en afsnijding der verbindingen, vond in dezen tijd weinig of geen toepassing. De hiertoe vereischte snelle evolutie's, waartoe veelal een flankmarsch in 's vijands nabijheid behoort, waren van de toenmalige legers nauwelijks te verwachten. Ook kon de afsnijding slechts geschieden door het leger in zijn geheel op de vijandelijke verbindinglijn te plaatsen. Splitsing in een vasthoudende en een omvattende groep was bij de geringe sterkte onmogelijk; strategisch zelfstandige onderdeelen kende men dan ook niet⁴⁾. Het gevolg zou dus zijn, dat het omtrekkende leger, juist door de omtrekking, zijn eigen aanvoerlijn in gevaar bracht. Het middel, dat Napoleon in dergelijke gevallen placht aan te wenden, nl. het verleggen zijner operatiebasis zoodanig dat het omtrekkende leger deze in den rug hield, was bij den toenmaligen stand van verpleging en transportwezen eenvoudig een onmogelijk-

³⁾ Zie v. Meteren 10—183 over den slag bij Noordhorn.

⁴⁾ Wel kwamen detacheringen als observatiekorps e.d. voor, doch buiten operatief verband met het hoofdleger (Duyck 1—124. 376).

heid. Zorgde dus de standhoudende partij, voor eenige dagen levensmiddelen in haar legerplaats te hebben, dan was het omtrekkende leger, dat zijn verplegingsvoorraad moest meevoeren, er binnen korten tijd verreweg het slechtst aan toe.

Wij zien dan ook, dat noch Prins Willem in 1568 en '72, noch Don Juan in 1578 bij Rimenant, noch Maurits in 1602 bij Thienen hebben beproefd, den slag, dien zij zochten, op deze wijze te forceeren, evenmin als zulks Hendrik IV tegenover Parma gelukte, of Albertus tegenover den Franschen Koning bij Amiens (1597).

De meeste veldheeren hadden van slagleveren een principieelen afkeer. Alva, Parma en Maurits waren in dit opzicht eenstemmig. In het algemeen achtten zij zich verplicht, hun troepen, voor zoover deze bestonden uit oude en geoefende soldaten, die niet dan moeilijk te vervangen waren, te sparen. Ook hadden zij het gevoel, in een slag het lot van hun leger in handen te stellen van onberekenbare factoren, van toeval en het geluk van onderbevelhebbers. De slag gold bij hen niet als de natuurlijke bekroning van den veldtocht, waaraan alle voorafgaande bewegingen organisch ondergeschikt waren, maar eenigszins als een paardewegmiddel, eerst bij absolute noodzakelijkheid aan te wenden. De Billon vertolkt dit in een uitlating, die, meer dan men geneigd zou zijn te denken, den tijdgeest weergeeft: „Et me semble que c'est le dernier point a quoi il en faut venir, et ou (chrestiennement parlant) je voudrais estre porté par la nécessité: car ces grandes effusions de sang ne sont pas approuvées de Dieu”.

De slagen, die echter geleverd werden, waren meestal beslissend; het terugnemen van eenmaal in gevecht gewikkelde troepen was bijna onmogelijk, tenzij bij absoluut verdedigende houding der tegenpartij. (Dit laatste was het geval in het reeds genoemde gevecht bij Rimenant (1578), en bij die bij Burgerhout (1579) en Gent (1582). Gevechten om tijdwinst tegen een overmacht waren in het open veld vrijwel ondoenlijk; achterhoedegevechten leidden meestal tot een overhaaste vlucht of tot een slachting onder de standhoudenden, wat een gevolg was van de

geringe afsootende kracht der vuurwapenen)⁵⁾. Dat een en ander aan de geheele strategie een van de tegenwoordige sterk afwijkend karakter gaf, is duidelijk. De mogelijkheid van het optreden van strategische onderdeelen, sterk genoeg om zich gedurende zekeren tijd zelfstandig tegen 's vijands hoofdmacht te handhaven ten einde het hoofdleger vrijheid van handelen te verzekeren, verviel hiermede. De eenige indeeling der legers, die in voorhoede, bataille en achterhoede, was dan ook, naar wij zagen, van zuiver tactischen aard.

Zoo schaarsch als de veldslagen, zoo talrijk zijn in den vrijheidsoorlog de belegeringen. De vestingen waren niet — als in den Napoleontischen en lateren tijd — uitsluitend hulpmiddelen ten behoeve van de operatie's van het veldleger, doch operatie-object op zich zelf. Van belang waren zij, hetzij wegens hun staatkundige en economische macht, hetzij wegens het beheerschen van belangrijke land- of waterwegen, hetzij als uitgangspunt voor strooptochten, voor zoover deze niet door contributie waren afgekocht.

In dit laatste geval had de inneming belangrijke financieele gevolgen. Vanuit Rijnberk bij voorbeeld werd door de Spanjaarden contributie geheven in alle dorpen van den Achterhoek, Overijsel en Drente. Toen de vesting dan ook in 1601 belegerd werd, vonden de Raad van State en de Prins het niet meer dan billijk, dat deze gewesten een maand contributie in de kosten van het beleg bijdroegen⁶⁾. Vanuit Steenwijk werd, tot de inneming in 1592, geheel Friesland, vanuit Oostende geheel West-Vlaanderen onder contributie gebracht. In 1608, na de verovering van Groenlo en Lingen in de voorafgaande jaren, trokken de Spanjaarden uit onze Oostelijke gewesten tot aan de poorten van Groningen ongeveer f 9000 per maand contributie; de Staten uit: Lingen f 1500, het Overkwartier van Gelderland f 6000, uit Brabant (tot aan Antwerpen en Mechelen) ongeveer f 26000,

⁵⁾ Het achterhoedegevecht bij Groningen (1568), bij de Geete (id.), bij Turnhout, het gevecht om tijdwinst bij Leffingen.

⁶⁾ Duyck III—75.

uit Vlaanderen f 8000, verder uit plaatsen in Limburg, Luxemburg en Namen omstreeks f 50000 per maand ⁷⁾).

Op deze wijze wordt het verklaarbaar, dat destijds de oogen van geheel Europa gericht konden zijn op de belegeringen van stadjes als Steenwijk of Geertruidenberg, feitelijk niet anders dan versterkte legerplaatsen.

Diep binnendringen in het vijandelijk land zonder het innemen van de in den weg liggende grensvestingen was in hooge mate bezwaarlijk, wegens den aanvoer. Een dergelijke onderneming was alleen uitvoerbaar indien voor een zeker aantal dagen levensmiddelen werden meegevoerd, zooals bij Maurits' veldtocht van 1602 of die van Spinola van 1605 en '06 geschiedde. Dit laatste was echter slechts voor een beperkt aantal dagen mogelijk en leidde steeds tot een overmatigen tros. Invallen over grooten afstand in vijandelijk gebied werden dan ook bij uitzondering anders ondernomen dan met kleine, bereden afdeelingen, die zonder bezwaar van de streek konden leven, en droegen dan het karakter van plundertochten. De sterkte der legers was zelden groot genoeg om voor een vesting een insluitings- of observatiekorps achter te laten.

Een factor, die in hooge mate zijn stempel op de oorlogvoering drukte was het stilstaan der operatiën in den winter. De krijgsgeschiedenis van den Tachtigjarigen Oorlog leent zich om deze reden bij uitstek tot een jaarsgewijze behandeling, waarbij de gebeurtenissen in elk jaar een afgesloten geheel vormen. De redenen hiervan kwamen in het voorafgaand verhaal reeds ter sprake.

Behalve tactische en andere factoren speelde ook de staatkunde een groote rol, en deed zij onophoudelijk haar invloed gelden; niet alleen bij het ontwerpen van het veldtochtsplan, maar ook bij de uitvoering en het verder voortzetten der operatiën.

⁷⁾ „Kurze Erzählung“ (bijlage bij St. Leger Dl. II). De stad Antwerpen betaalde doorlopend contributie om het vernielen der op de wallen staande korenmolens, wat met ons geschut gemakkelijk geschieden kon, af te koopen. (Rel. Ven. 52).

In de eerste plaats denken wij hier aan den onderlingen nijd der provinciën ^{7a)}, de traagheid in het opbrengen der vereischte gelden en de beperkte macht der Stadhouders.

Dat bij voorbeeld het beleg van Steenwijk in 1592 veertien dagen te laat werd begonnen, werd veroorzaakt doordat Maurits vooraf in persoon een reis naar Zeeland moest ondernemen, om de Staten van genoemd gewest, die „wat onwilligh” waren, te overtuigen van de noodzakelijkheid der onderneming en te bewegen tot het toestaan der „extraordinaris contributie” ⁸⁾. Elders was het wachten op den betaalmester, die met „de penningen” uit Den Haag onderweg was. Ook de langzaamheid in het besluiten der Statencollege's en de moeilijkheid om bij een zoo veelhoofdig bewind zaken van aanbelang geheim te houden oefenden zeer zeker een belemmerende werking op de oorlogvoering uit. Voorbeelden van dit alles behoeven wij niet aan te voeren: het geschiedverhaal van dezen tijd levert er bij menigte.

Het zelfde geldt voor den grooten invloed, dien de buitenlandse betrekkingen, met name onze bondgenootenpolitiek, op de operatie's uitoefenden. Hoewel niet te ontkennen valt, dat de Fransche en Engelsche steun ons van veel waarde geweest is, werkten anderzijds de eischen der betrokken soevereinen meermalen remmend. De grootsch opgezette, doch onvruchtbare veldtocht van 1602 b.v. werd tegen den zin der Stadhouders, doch ten grieve van Engeland ondernomen. Een inzicht in de voortdurende moeilijkheden, waarmede de bevelhebbers te kampen hadden als gevolg van het feit, dat de zuiver militaire desiderata door allerlei nevenmotieven doorkruist werden, verschaft vooral de correspondentie tusschen Maurits en Willem Lodewijk ⁹⁾, evenals de briefwisseling tusschen Maurits en de Staten-Generaal bij Van der Kemp.

Uit het bovenstaande blijkt wel, dat wij, om de krijgsverrich-

---

^{7a)} Zie b.v. Van Reyd 11—403.

⁸⁾ Van Reyd 9—310.

⁹⁾ Groen, Archives 2 Série T. I en II.

tingen dezer periode te beoordeelen, van de modern-strategische begrippen grootendeels moeten afstappen. Strategische doorbraak, — omvatting, operatiën op de binnen- en buitenlijnen, strategische voorhoede, flankdekking, opmarsch en concentratie zijn in dezen tijd onbekende begrippen. Men zou zelfs kunnen vragen, of er wel van strategie sprake was. In den zin, waarin wij tegenwoordig het woord opvatten, nl. dien van een afzonderlijke, van de tactiek onderscheiden wetenschap, of liever kunst, zeker niet; zelfs Napoleon sprak over de strategie meestal nog als „La grande tactique”. De krijgskundige werken uit Maurits' tijd wijden slechts zelden eenige beschouwingen aan de algemeene beginselen der oorlogvoering. Het uitvoerigst is in dit opzicht nog Mendoza in zijn „Theorica y práctica de guerra” *); overigens echter bepalen alle schrijvers zich tot zuiver tactische onderwerpen, waarbij zij onveranderlijk een indeeling in vieren volgen, nl. legering, marschen, het gevecht en de vestingoorlog.

Met het bovenstaande is niet gezegd, dat niet sommige belangrijke strategische beginselen, die tegenwoordig algemeen worden gehuldigd, ook toen reeds aanhang vonden. Het voordeel van offensieve boven defensieve oorlogvoering vinden wij herhaaldelijk betoogd.

Van Reyd zegt, na de wanbetaling, als gevolg van slecht financieel beheer aan Spaansche zijde te hebben besproken: „Dese onordnung en quaet Regiment des vijants heeft der Staten saeck soo wijdt bevordert, dat sy den voorspronck of voordans kregen, ende den vijandt de maet stelden ende hem bedwonghen om nae haere wyse den crijch te voeren. Waernae de Prins plach te wenschen, verclarende dat alsdan meer als half soude ghewonnen sijn, want by sijner Regieringhe namen de Staten ghene hooftwercken van selfs aen, maer luysterden alleenlijck daernae wat de vyandt voornemen, wat voor een Stad hy belegheren of waer hy invallen mochte, keerende sich alsdan met haer krijchsvolck oock derewaerts, ende voor ghe-

---

*) p. 25 vlg.

noegsame victory ende gheluck achtende des vyandts voorne-
men te verhinderen ende te breecken. Maer nu maeckten sy
selfs het begin ende de vyandt werdt ghedronghen hen te vol-
ghen" ¹⁰⁾).

Jan van Nassau spreekt, hoewel minder sterk, hetzelfde be-
ginsel uit in zijn „Observationes": „Ein veltherr musz sein datum
oder vorhaben im felt nicht dahin allein stellen, das er sich jede
zeit nach des feindts gelegenheit dirigieren und richten wolte
und muszte, sondern den feint solches zu thun ursach
geben" ¹¹⁾).

In een hoofdstuk „Etliche nötige observationes einen general
belangent", waar in een reeks van punten de gedragsregels voor
een veldheer worden behandeld, wordt er eveneens op gewezen,
dat, wie defensief „alles will dirigieren", er op moet rekenen,
„endlich consumiret" te worden, om welke reden de generaal
steeds naar allerlei aanslagen en verrassingen moet streven ¹²⁾).

Ook Mendoza noemt in zijn juist genoemd werk verschillende
voordeelen van aanvallend optreden: wie aldus handelt betoont
meer moed dan degene die afwacht, terwijl de fortuin meestal
den aanvaller pleegt te begunstigen. Ook zijn velen van opinie
dat de soldaten in vijandelijk land beter vechten, als zijnde hun
eenig behoud in het gebruik hunner wapenen gelegen. Ten
slotte zal een verstandig vorst handelen volgens den regel:
„voorkomen is beter dan genezen". Men ziet het: scherp gefor-
muleerd zijn de voordeelen van den aanval niet; van een eigen-
lijk strategisch initiatief, dat v. Reyd op den voorgrond stelt, is
geen sprake; Mendoza heeft vooral den moreelen kant van de
zaak op het oog. Hiertegenover stelt hij, dat de aanvaller over-
machtig, althans minstens even sterk moet zijn als de verdedi-
ger; voorts moet hij groote zorg dragen voor veiligen aanvoer;
om deze reden begint de aanval in den regel met het innemen

¹⁰⁾ Van Reyd 9—334.

¹¹⁾ f. 11.

¹²⁾ K 923, Kr. I—f. 143—148.

eener vesting. De veldslag komt dus ook bij Mendoza op het tweede plan ¹³⁾).

De werkelijke voor- en nadeelen van aanvallende en verdedigende oorlogvoering leeren wij beter kennen uit het verhaal der gebeurtenissen en vooral ook uit de op de operatie betrekking hebbende correspondentiën en beraadslagingen, dan uit de theoretische werken.

Aan het z.g. strategisch initiatief waren evenzeer groote voordeelen verbonden als tegenwoordig; doch deze waren van anderen aard. In de moderne strategie houdt het de mogelijkheid in, den vijand tot den slag te dwingen onder door den aanvaller zelf gewenschte omstandigheden van tijd en plaats. Hiervan was in den Tachtigjarigen Oorlog geen sprake. In plaats daarvan trad het feit, dat de strategische verdediger tot een groote mate van krachtsverdeling genoodzaakt werd, en dientengevolge slechts een gering veldleger overhield om eventueel bedreigde vestingen te hulp te komen. Een en ander als gevolg van de onzekerheid waarin hij verkeerde omtrent het aanvalsobject. Bij een bestudeering van de veldtochten in de jaren, waarin de oorlog door ons verdedigend werd gevoerd, blijkt dit ten duidelijkste. Tevens blijkt hieruit, dat de beginselen volgens welke het grondgebied onzer Republiek werd verdedigd, geheel andere waren dan de in den modernen tijd geldige. De oorlog droeg namelijk een veel meer territoriaal karakter; alle steden en gewesten maakten gelijkelijk aanspraak op bescherming. De mogelijkheid, een deel van het grondgebied niet of zwak te verdedigen om zodoende de mobiele strijdmacht zoo sterk mogelijk te houden, bestond eenvoudig niet. Het gevolg was, dat het leger over een zoodanig aantal vestingen en schansen verdeeld moest worden, dat het overblijvende veldleger te spoedig zwak was. Zeer sterk komt dit o.a. uit in den reeds in ander verband besproken veldtocht van 1606.

Ook in 1596 deed zich dit nadeel geducht gevoelen, wat v. Reyd de uitspraak ontlokt: „Guerre defensiva, Guerre con-

¹³⁾ p. 26 vlg. (Sp. uitg.).

sumptieve. Dat is: die altoos slaghen wil keeren ende nimmer wederslaen, die moet ghewis vergaen" ¹⁴⁾).

In dezen tijd kon men zich echter een dergelijke wijze van verdediging desnoods nog veroorloven; ook op dit gebied echter heeft men in ons vaderland de bakens niet tijdig verzet. Dat de Republiek op het einde der 18e eeuw nog werd verdedigd volgens de in Maurits' tijd geldende beginselen, is een van de oorzaken van haren ondergang in 1795.

Een ander strategisch beginsel, dat van concentratie van krachten, werd ook reeds algemeen erkend en gehuldigd, echter eveneens in anderen vorm dan tegenwoordig. Men had niet in de eerste plaats de concentratie vóór of in den slag op het oog, doch het principe dat men b.v. geen twee steden te gelijk moest belegeren, of van het veldleger troepen voor een beleg afzonderen. Wanneer Maurits in 1601 advies vraagt aan Willem Lodewijk over het formeeren van twee legers, een voor het beleg van Rijnberk, een ander om Oostende te ontzetten, ont-raadt de Friesche Stadhouder dit met groote kracht „..... je dis rondement que ce serait contre toute raison et maxime de guerre entreprendre quelque chose a demi, ce que nous ne ferons pas seulement estants séparés, mais donnerons occasion a l'ennemi d'entreprendre avec ses forces unies sur une partie des nostres, chose indigne et inexcusable pour ceulx qui manient les affaires du pays". Desnoods wil Willem Lodewijk nog liever slag leveren: „combien que je suis immobile en ce que les affaires de celui sont douteuses qui les soubmet a la trompeuse fortune d'ung combast....." ^{14a)}).

Gaan wij ten slotte na, welke alzo de strategisch-tactische vraagstukken waren, die een veldheer, bijgestaan door zijn krijgsraad ¹⁵⁾, te velde had op te lossen.

¹⁴⁾ Van Reyd 13—491; zie ook Abel Eppens tho Equart II—255.

^{14a)} Zie den brief van Willem Lodewijk aan den Prins van 24 Mei 1601. (Groen, Archives 2e Série T. II).

¹⁵⁾ Het beginsel van de uitsluitende verantwoordelijkheid van den commandant stond destijds veel minder op den voorgrond dan tegenwoordig.

Bij het opmaken van het veldtochtsplan werd allereerst uit-
 maakt, of aanvallend dan wel verdedigend zou worden opge-
 treden. In hoofdzaak hing dit af van de te verwachten sterkte
 van het vijandelijk veldleger en voorts o.a. van financieele over-
 wegingen. Het eerste geval kwam, zooals wij zagen, gewoonlijk
 neer op het bepalen, welke vesting of vestingen zouden worden
 aangevallen. Bij de overwegingen hieromtrent speelden o.m. de
 kans op ontzet of vijandelijke diversie's een rol. In het tweede
 geval betrok het veldleger een dikwijls versterkte legerplaats,
 van waaruit de het meest bedreigde plaatsen zoo snel mogelijk
 konden worden bijgesprongen. Ging de vijand tot een beleg
 over, dan kon hiertegen op twee wijzen worden opgetreden. In
 de eerste plaats kon men trachten, de stad te ontzetten, hetzij
 door den vijand in zijn verschansingen aan te vallen (liefst voor-
 dat deze voltooid waren), hetzij te trachten, hem den toevoer
 af te snijden. Bood dit geen uitzicht op succes, dan kon men een
 diversie beproeven, hetzij door een verwoestenden inval in
 's vijands gebied, hetzij door elders een stad te belegeren, waar-
 door bij welslagen tevens een vergoeding voor het eventueel
 verlies der eigen vesting werd verkregen. Van al deze verrich-
 tingen bevat de krijgsgeschiedenis in onze periode overvloedige
 voorbeelden¹⁶⁾.

Werd een veldheer, voor een stad liggende, zelf door een
 ontzettingsleger bedreigd, dan kon hij den vijand afwachten in
 zijn verschansingen met de kans op een gelijktijdigen uitval der
 belegerden, of wel hem met het geheele leger tegemoet trekken
 om slag te leveren, en ten slotte een deel van het leger voor de
 stad achterlaten. Het is deze laatste, in den regel minst verkiese-

¹⁶⁾ Voor den overgang van defensieven tot offensieven krijg in 1590 is van groot belang de memorie, die Willem Lodewijk bij de Staten zou hebben ingediend in 1589, bij van Reyd 2—284. Zij kan geacht worden het standpunt onzer legerleiding in dezen tijd weer te geven. Dat het initiatief tot offensieve oorlogvoering bepaald aan den Frieschen Stadhouders moet worden toegeschreven, zooals van Reyd doet voorkomen, wordt op goede gronden bestreden door Dr. Haak in Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidkunde, 5e Reeks, VII, 1920.

lijke oplossing, die Hohenlohe in 1580 zoo duur te staan is gekomen.

Een middel om 's vijands aanvalsplannen in de kiem te smoren was ongetwijfeld, zijn veldleger tegemoet te trekken (het „opzoeken" kostte in den regel geen moeite), en zoo mogelijk tot een slag te dwingen. Zooals wij zagen, ging men er slechts bij uitzondering toe over, op deze wijze den stier bij de horens te vattten, doch overigens werd dit voor ieder geval op zich zelf bepaald.

Een niet gering voordeel van aanvallende oorlogvoering was ten slotte, dat het leger althans op vijandelijk grondgebied vertoefde. Het was voornamelijk om deze reden dat Maurits van Augustus tot November 1603 den Bosch belegerde, hoewel zonder veel hoop, de stad te kunnen nemen.

Ook van neutraal gebied was men in voorkomend geval niet afkeerig: de Admirant van Arragon liet van 1598 op 1599 zijn leger in de Rijnstreek en Westfalen overwinteren, waar de Spanjaarden huis hielden als in een veroverd land, d.w.z. op meer dan barbaarsche wijze.

HOOFDSTUK XXI.

MAURITS' VELDHEERSCHAP.

Bij een beoordeeling van Maurits' veldheerschap dienen wij ons rekenschap te geven niet alleen van het, in het voorgaand hoofdstuk beschreven, eigenaardig karakter der toenmalige strategie, maar ook van het feit, dat 's Prinsen positie als „Generaal van 't leger” van die van een modernen veldheer hemelsbreed verschilde. De eigenlijke opperbevelhebbers waren de Staten-Generaal. Uit de briefwisseling tusschen dezen en den Prins, grootendeels opgenomen in Van der Kemp's „Maurits van Nassau”, blijkt, dat de Staten in alle belangrijke zaken niet alleen de beslissende stem hadden, maar ook van dit recht veelvuldig gebruik maakten. De positie van den Prins kan men het best kenschetsen als die van tactisch en technisch leider der operatiën en militair adviseur der Staten. Zelfstandig besliste de Prins vrijwel alleen in spoedgevallen, als bij Nieuwpoort.

Hun invloed deden de Staten gelden zoowel rechtstreeks van uit Den Haag als door tusschenkomst van hun gedeputeerden in het leger. Bovendien bevond zich dikwijls de geheele Raad van State in het hoofdkwartier, benevens afgevaardigden van rechtstreeks belanghebbende gewesten.

Een allereerst gevolg van dit veelhoofdig bewind was, dat veel tijd in beslag werd genomen door beraadslagingen, waarbij het, naar den indruk dien wij krijgen, alles behalve vlot toeging. Geheele dagen verliepen meermalen met beraadslagen; kwam men des avonds niet tot een resultaat, dan begaven de Heeren zich kalm ter ruste en werden de besprekingen den volgenden

dag voortgezet ¹⁾). Wat dit betreft, bestond een gemoedelijkheid, die met de tegenwoordig in een hoofd- of stafkwartier heersche sfeer geen vergelijking toelaat.

Ook de bevelvoering via Den Haag veroorzaakte meer tijdverlies dan, ook reeds bij de toenmalige, niet al te snelle wijze van oorlogvoeren, wenschelijk was. Als Maurits bij voorbeeld in 1598, nabij Lobith liggende, zoo vlug mogelijk troepen uit Zeeland wil aantrekken, richt hij tot de Staten-Generaal het verzoek, of deze op hun beurt de Staten van Zeeland willen verzoeken, de benoodigde troepen zoo spoedig mogelijk te zenden ²⁾).

De geheimhouding, in den oorlog van zoo groot belang, liet alles te wenschen over. De aanslag op Antwerpen, in 1605 ondernomen, maakte allerwege en openlijk een onderwerp van gesprek uit ³⁾).

Eigenlijke macht, behalve in zuiver militaire zaken, bezat de Prins niet; tegen een stad, die b.v. „zwarigheid" maakte, garnizoen in te nemen, kon niet anders dan bij minnelijke schikking worden opgetreden.

Dat de Stadhouders zich aan de vèrgaande — en niet altijd succesvolle — inmenging der burgerlijke overheid in de krijgsverrichtingen meermalen geërgerd zullen hebben, ligt voor de hand. Toch blijkt niet, dat zij tegen dit stelsel, dat een noodzakelijk uitvloeisel was van de geheele bestuursinrichting der Republiek, ooit bezwaren van principieelen aard hebben geoperd. Zij waren er van jongs af aan in opgegroeid en hebben het blijkbaar als natuurlijk, hoewel onder verzuchtingen, aanvaard.

---

¹⁾ Zie Res. R. v. St. 26 en 27 Sept. 1592, bij Van der Kemp: „Maurits van Nassau", Rotterdam 1843, Dl. I, aant. 386. Zie ook Res. R. v. St. en St. Gl. van 15 en 16 Aug. 1606, bij v. d. Kemp II, aant. 366.

²⁾ v. d. Kemp II, aant. 130. Zie ook Duyck I—642 vlg.; v. d. Kemp II, aant. 363.

³⁾ Arch. II Série T. 2: brief van Willem Lodewijk van 28 Mei 1605. — Vele zaken, als de aanslag op Breda, de tocht naar Turnhout e.d. werden echter alleen met Oldenbarnevelt en enkele andere ingewijden behandeld.

Het burgerlijk gezag nu werd in de geheele periode tot aan het Bestand grootendeels vertegenwoordigd door Oldenbarnevelt. Hoe belangrijk zijn werkzaamheid in zake de operatiën geweest is, leert de „Historie van het Leven en Sterven”, waarvan het eerste gedeelte, de eigenlijke levensbeschrijving, is overgenomen uit een in 1618 door den Advokaat geschreven Remonstrantie 4). Vooral in den eersten grooten veldtocht, dien van 1591, heeft Oldenbarnevelt een belangrijk aandeel gehad. Vijf maal heeft hij in dat jaar het leger bezocht. Op zijn aandrijven was het althans ten deele, dat het beleg van Deventer, tegen den raad van „vele hoofden van oorloge” werd doorgezet. Ook in zake het reeds in Augustus voorgenomen beleg van Nijmegen bleek zijn invloed op den nog in het begin van zijn loopbaan staanden Prins 5).

Ook de Raad van State geraakte tegenover den alvermogen den invloed van den Landsadvokaat en de door dezen beheerschte Staten-Generaal steeds meer op den achtergrond 6).

De verhouding van den Prins tot de Staten is er steeds een geweest van geven en nemen. Sometijds wijkt de Prins van de bevelen der Staten af en leggen de laatste zich er bij neer; elders handhaven zij hun wil uitdrukkelijk tegen dien van den Prins in 7).

4) Zie Fruin, Verspr. Geschr. VII—470 vlg.: „Over de Historie van het Leven en Sterven van den Heer Johan van Oldenbarnevelt”. Dat de daarin opgenomen remonstrantie, zooals Fruin zegt (p. 498) niet vrij is van groot-spraak en aanmatiging, kunnen wij, ook bij aandachtige lezing van de door Fruin geciteerde passage's, niet inzien. Overeenkomstig het doel der remonstrantie geeft Oldenbarnevelt eenvoudig een opsomming van hetgeen door hem ten behoeve der krijgsverrichtingen is gedaan; uit het ontbreken van woorden van lof voor den Prins behoeft dus geen kleineering te worden afgeleid.

5) Duyck I—45 vlg.

6) Zie hierover Duyck, Inl. 32 vlg.; v. d. Kemp I, aant. 407; II—165, noot 1; aant. 86.

7) Van het laatste een voorbeeld bij v. d. Kemp II—230: „...en dat de commies Van der Does zal vertrekken naar Z. Exc. met instructie, inhoudende het geheel dessein van dezen tocht, zoo dezelve is gearresteerd, niet om daarop

Men kan niet anders zeggen, dan dat de Prins steeds een groote mate van inschikkelijkheid jegens de Staten betoond heeft. Meermalen vraagt Maurits orders in gevallen, waarin zelfstandig handelen alleszins geoorloofd, zoo niet gewenscht was. Soms tijds ook, nadat hij uit Den Haag reeds volmacht ontvangen heeft⁸⁾. Vaak dringt de Prins aan op spoedige overkomst van gedeputeerden, van Oldenbarnevelt, en vooral van Willem Lodewijk. In het algemeen legde de Prins groote toegankelijkheid voor-, en zelfs een zekere mate van afhankelijkheid van anderer adviezen aan den dag, wat vooral ook blijkt uit de correspondentie met Willem Lodewijk. Misschien staat hiermee in verband, dat de Prins volgens Francis Vere langzaam was in het besluiten, hoewel „zekere”⁹⁾.

Openlijke conflicten met de Staten vermeed Maurits zooveel mogelijk; dikwijls bereikte hij echter ten slotte als het ware langs een omweg zijn doel¹⁰⁾. Dit is in 's Prinsen houding in hooge mate karakteristiek. Eenerzijds toch zien wij zodoende den Prins herhaaldelijk veldtochten ondernemen tegen eigen meening in en met twijfel aan de uitkomst, anderzijds stuiten de Staten, wanneer zij de operatiën overeenkomstig hun wenschen doorgevoerd willen zien, op een hardnekkig passief verzet. Wanneer

---

Z. Exc. advies en goeदनुनken te verwachten, maar om dezelve 't zelve alleenlijk aan te zeggen: welke instructie is gemaakt naar het inhouden der resolutie van de Gen. Staten”. Karakteristiek is in dit opzicht ook: Res. St. Gen. 2 Dec. 1601, als antwoord op den brief van Maurits van 30 Nov. Beide bij v. d. Kemp II, aant. 284.

⁸⁾ v. d. Kemp II, aant. 232—234, 370.

⁹⁾ Vere, Comm. (Bor, Dl. IV, Bijv., p. 4; uitg. 1684).

¹⁰⁾ Groen spreekt van „cette espèce d'indolence et de faiblesse qui volontiers s'efface devant les obstacles pour ne pas s'y heurter, Maurice défendait parfois son opinion avec chaleur; mais souvent à un paroxysme de fermeté, parfois même à une obstination passionnée, succédait un découragement subit et complet” (Arch. II sér. T. 2, p. XLIV). Het wil ons echter voorkomen, dat Groen in de laatste zin de uitersten scherper teekent dan met de feiten overeenkomt, waarin wij door de lezing van het artikel van Dr. Haak (zie hierna, noot 11) versterkt worden.

(Arch. II sér. T. 2, p. XLIV).

verschillende schrijvers den Prins als „stijfhoofdig” kenschetsen, is dit slechts gedeeltelijk waar: zooals wij Maurits bij zijn veldtochten leeren kennen, is hij plooibaar en vasthoudend tevens. Tot 1600 liet de verstandhouding met de Staten nimmer te wenschen over. In dat jaar echter deed zich voor het eerst een vrij diepgaand meningsverschil aangaande de operatiën voor, wat zich tot het Bestand toe telkens herhaalde ¹¹⁾.

Het merkwaardige hierbij is, dat de aandrang tot gedurfde ondernemingen en tot slagleveren hierbij van burgerlijke zijde uitgaat, terwijl de militaire leiders niet alleen voor meer methodische wijze van krijgsvoeren zijn, maar ook een veldslag, behoudens de uiterste noodzaak, willen vermijden.

De defensieve oorlogvoering, waartoe de Stadhouders zich tegenover een vijandelijk veldleger bij voorkeur bepaalden, verslond groote sommen aan schanswerk, zooals vooral bleek in 1599 en in 1602 voor Grave. In het belang der schatkist was het dus, zoo mogelijk een snelle beslissing te forceeren, waarvan de Stadhouders echter, om vroeger besproken redenen, afkeerig waren. Ook de buitenlandsche politiek sprak een woord mee.

¹¹⁾ In tegenstelling tot de opinie van Dr. Haak in zijn artikel: „De wording van het geschil tusschen Maurits en Oldenbarnevelt” (Bijdr. Vad. Gesch. en Oudh. 5e Reeks, 1919, 1923) blijkt o.i., dat na den slag bij Nieuwpoort tusschen Maurits en de Staten een ernstig meningsverschil bestond over de voortzetting van den veldtocht. In de Res. St. Gl. bij v. d. Kemp II, aant. 234, 235 schemert zulks, dunkt ons, duidelijk door. De Prins vooral verkeerde blijkbaar in een geprikkelde stemming (Zie Duyck II—688, 697). Dat er in de Republiek iets broeide, blijkt ook uit de officieele stappen, door de Engelsche koningin ondernomen, en waaraan o.i. meer gewicht moet worden toegekend dan aan de ontkenningen van de zijde der Staten-Generaal en der Gedeputeerden van Gelderland, vooral waar het zoozeer in ieders belang was, het geschil zooveel doenlijk te verdoezelen. Zooals Dr. Haak o.i. terecht betoogt, geven de stukken geen bepaald bewijs van een sedert 1600 dateerende slechte verstandhouding; wel echter van zóó diepgaande en veelvuldige meningsverschillen omtrent de leiding van den oorlog, dat bij Maurits en Oldenbarnevelt beiden wel het besef moet hebben postgevat van met elkaar niet of moeilijk te kunnen samenwerken. Van een dergelijk besef tot een minder goede verstandhouding is de afstand, menschelijkerwijs gesproken, niet groot.

Oldenbarnevelt was er alles aan gelegen, Oostende te ontzetten, zoowel om de Engelsche Koningin, die hierop stond, ter wille te zijn, als omdat hij van een zoo éclatant succes de hernieuwde deelneming van Frankrijk aan den oorlog hoopte. De Stadhouders daarentegen waren van oordeel, dat in de eerste plaats de nog in 's vijands macht zijnde grensvestingen, als Grave, Den Bosch en Rijnberk moesten worden veroverd. De tocht naar Brabant in 1602 geschiedde bepaaldelijk tegen hun wensch, en wij wagen het, te veronderstellen, dat toen Mendoza den aangeboden slag weigerde, zulks den Prins innerlijk niet onwelkom geweest is. Ook het hierop gevolgde beleg van Grave, en vooral de grootscheepsche insluitingswerken aldaar zagen de Staten met leede oogen.

Een zonderling verloop had de veldtocht van 1604, vooropgesteld althans dat hij werd ondernomen met het doel, Oostende te ontzetten. Allereerst de keuze der landingsplaats, op het eiland van Cadzand namelijk, met de wetenschap, dat een breed en moeilijk te passeeren water zal moeten worden overgetrokken. Vervolgens beproeft de Prins den overtocht onder pressie van de Staten, doch verklaart van te voren, niet in het slagen te gelooven, wat dan ook uitkomt. Uit de beschrijvingen, o.a. van Giustiniano, die hier de verdediging leidde, krijgen wij niet den indruk, dat de overtocht met allen ernst beproefd is ¹²⁾. Tegen de oorspronkelijke bedoeling in, wordt dan overgegaan tot het beleg van Sluis, dat na een moeilijk beleg en vergeefsche pogingen tot ontzet, den onzen in handen valt. Dit, gevoegd bij de verovering van Aardenburg en IJzendijke, waardoor geheel het tegenwoordige West-Zeeuwsch Vlaanderen in onze handen geraakte, was reeds een meer dan voldoende bekroning van den veldtocht. Vreemd doet het echter aan, te lezen, dat ook het beleg van Sluis steeds door den prins „gedifficulteert” is ¹³⁾. De vraag toch doet zich thans voor, wat den Prins dan wel bij de landing van een zoo groot leger op het eiland van Cadzand

¹²⁾ Van der Kemp II, aant. 327; verg. Giustiniano 90 vlg.

¹³⁾ Res. St. Gl. 23 Mei 1604, bij v. d. Kemp II, aant. 332.

als einddoel voor oogen gestaan heeft. Uit het vervolg van den veldtocht blijkt namelijk wel zeer duidelijk, dat de Prins, hierin gesteund door Willem Lodewijk, het ontzet van Oostende niet gewild heeft, ten minste voor zoover hieraan het risico van een slag verbonden was, wat toch à priori het geval was. Ondanks het heftige aandringen van Oldenbarnevelt en de zijnen, werd, door passieve tegenwerking van de zijde der Stadhouders, het ontzet opgehouden tot de stad ten langen leste overging. Dat het ongelijk in dezen aan den kant der Staten geweest is, zouden wij niet gaarne durven beweren ¹⁴⁾.

Zoo ooit, dan blijkt bij dezen veldtocht, dat de eensgezindheid, die vóór 1600, bij alle voorbijgaande meeningsverschillen, tusschen het burgerlijk en het militaire element in onze legerleiding bestaan had, had plaatsgemaakt voor een hoogst bedenkelijk dualisme.

Terecht heeft Maurits steeds den naam gehad, krijg te voeren zooals hij schaak speelde. Wellicht is er geen veldheer in de gansche krijgsgeschiedenis aan te wijzen, die deze om zoo te zeggen mathematische strategie zoo consequent heeft volgehouden, zoo tot onveranderlijk principe heeft verheven. Aan dit stelsel is het te danken, dat ons leger tijdens Maurits' geheele loopbaan niet alleen geen nederlaag van beteekenis heeft geleden, maar, zooals bij nader inzien blijkt, hieraan zelfs geen enkele maal is blootgesteld geweest (behoudens dan, buiten Maurits' toedoen, bij Nieuwpoort).

De enkele malen, dat Maurits den vijand tegentrok om slag te leveren, was hij van een voldoende overmacht verzekerd. Ondernam de Prins een beleg, dan was de vijand òf te veraf om tot tijdig ontzet in staat te zijn, òf het insluitingsleger vóór diens aankomst voldoende verschanst, terwijl de toevoer voor afsnijding gevrijwaard was. Waren deze voorwaarden niet aanwezig, dan brak Maurits liever het beleg op dan zijn leger aan een veldslag of aan afsnijding van den aanvoer bloot te stellen. In

¹⁴⁾ Voor de door de Staten aangevoerde argumenten zie Res. St. Gl. 9 en 11 Sept. 1604, bij v. d. Kemp II, aant. 337.

partiële gevechten trad de Prins meermalen aanvallend op, doch steeds zoodanig, dat, ook bij mislukking, het hoofdleger geen gevaar liep.

Het valt echter niet te ontkennen, dat het vólharden in het eenmaal aangenomen stelsel van krijgvoeren met zoo weinig mogelijk risico, ook nadat het Staatsche leger bij Nieuwpoort getoond had, in het open veld tegen den Spanjaard opgewassen te zijn, in de laatste veldtochten vóór het Bestand, met name in dien van 1606, den vijand ten goede gekomen is. Het is duidelijk, dat een veldheer, die à priori van slagleveren afstand doet, zich in het nadeel plaatst tegenover een tegenstander, die het hierop desnoods wil laten aankomen of zelfs den slag zoekt; vooral wanneer deze, wat niet kan uitblijven, voornoemde tactiek eenmaal heeft voorzien. Het verloop van den veldtocht van 1604 moet Spinola in dit opzicht wel den laatsten twijfel hebben ontnomen.

Het volgende jaar zien wij dan ook den genialen Genuees met een voor die tijden buitengewone stoutmoedigheid optreden. Met een zekere ontsteltenis gewagen de Staten-Generaal van zijn „extraordinaris proceduren, bestaande bij celeriteit en gewelt”¹⁵⁾. Vooral dat hij bij zijn snellen marsch naar Lingen het van een sterke bezetting voorziene Rijnberk in den rug liet, was destijds ongewoon, en voor de Staatsche bevelhebbers een absolute verrassing. Oldenbarnevelt echter, die tijdig onderricht was, en den Prins, die zonder iets van aanbelang te kunnen uitrichten, in Zeeuwsch Vlaanderen lag, herhaaldelijk, hoewel te vergeefs had doen waarschuwen¹⁶⁾, beklagt zich later terecht in zijn Remonstratie, „dat sijne vreesse wel gefundeert was, ende dat het onseker is altijts in oorlogsbeleydinge op de regu-

¹⁵⁾ Res. St. Gl. 22 Aug. 1605, bij v. d. Kemp II, aant. 352.

¹⁶⁾ Bij deze gelegenheid moest wederom 's Prinsen passieve tegenstand worden overwonnen: de Drost van Salland wordt gezonden om den Prins te recommandeeren, zooveel mogelijk volk naar „boven” te zenden, „zonder dat te excuseeren of differeeren op het gebrek van schepen...” Res. St. Gl. 4 Juli 1605; vgl. id. van 6 en 11 Juli, waarbij noot 1 (v. d. Kemp II, aant. 347—348).

lierlijkheit vast fundament te willen maken" 17).

Nog minder gelukkig was de veldtocht van 1606, de laatste vóór het Bestand. Het verlies van Rijnberk en Grol waren ernstige tegenslagen, die in binnen- en buitenland opspraak verwekten 18), en ook voor de toekomst niet veel goeds deden verwachten. Op het gerucht, dat Spinola zich beroemde, het volgende jaar den oorlog in het hart des lands over te brengen, verklaarde Hendrik IV te gelooven „dat hem dat licht om doen zal zijn, nu hij bij experiëntie bevindt, dat men hem niet wil verwachten om met hem te slaan" 19). Inderdaad raakt de Fransche koning hiermee de zwakke plek in ons systeem van oorlogvoeren.

Overzien wij echter het geheel van 's Prinsen werkzaamheid, dan kan niet anders gezegd worden dan dat het resultaat voor ons land in hooge mate zegenrijk geweest is. Men vergelijk hiertoe de kaart van 1589 met die van 1607. In eerstgenoemd jaar zijn Holland en Zeeland de eenige gewesten, die nagenoeg beveiligd zijn tegen invallen, waarbij het „op zijn Spaansch" placht toe te gaan. Friesland en de Zuiderzee worden onveilig gemaakt vanuit Steenwijk; de Veluwe en Utrecht tot aan de Vecht vanuit Deventer en Zutphen; de Betuwe vanuit Nijmegen; de Zuidhollandsche en Zeeuwsche wateren vanuit Geertruidenberg en Sluis. Bij het sluiten van het Bestand zijn alle hier genoemde vestingen in onze handen; het Noorden en Oosten van de Republiek zijn aan de Spaansche heerschappij ontruikt; het westen van Noord-Brabant en van het tegenwoordige Zeeuwsch-Vlaanderen zijn Nederlandsch grondgebied geworden. Inderdaad heeft ons volk reden, den Prins te eeren, die, in een geheel leven van onvermoeiden, stagen arbeid, hiertoe het werktuig heeft geschapen, en onder wiens bekwame leiding dit alles is tot stand gebracht.

17) „Leven en Sterven" p. 47. Zie voor dezen veldtocht v. d. Kemp II, aant. 342 vlg.

18) „Leven en Sterven" p. 49.

19) v. d. Kemp II, aant. 373 (brieven van Aerssens uit Parijs). Deze afkeer van slag leveren treft te meer bij de voortdurende en groote zorg, door de beide Stadhouders aan de oefening der troepen, juist met het oog op den veldslag, en aan de verbetering der slagorde besteed.

SLOTWOORD.

Wij zagen Maurits aan het werk, zoowel op het oorlogsveld als in het studeervertrek. In beide gevallen zien wij een ernstig, grondig werken, een langzaam, consequent opbouwen. Zijn helder verstand, dat in de „Wisconstige ghedachtenissen” zoo klaar blijkt, uitte zich zeer bepaald in concreet, systematisch denken. Van deze wiskundige denkrichting was ook de oorlogvoering van den Prins doortrokken. Niets werd aan het toeval overgelaten; niets lag minder in 's Prinsen lijn dan geniale waaghalzerij, dan gedurfde zetten op het militaire schaakbord.

Veldheeren van den allergrootsten rang kweekt deze wijze van oorlogvoering niet. Ieder die in de krijgsgeschiedenis geen vreemdeling is, weet dit. Ook Hendrik IV gevoelde dit, toen hij Aerssens, die op Maurits' kundige methodiek wees, antwoordde: „Il ne sera donc pas un grand capitaine; ce titre ne s'acquiert qu'en hasardant”¹⁾. Dat wij in de ontwerpen van den Prins de phantasie en geestdrift, die de groote veldheeren kenmerken, zoozeer missen, vindt echter, zooals wij boven uiteenzetten, voor een groot deel zijn oorzaak in het karakter der geheele oorlogvoering en in de legerinrichting der Republiek. Deze krijgvoering, die den lezer zoo zelden weet mee te sleepen, was in groote trekken ook die van mannen van geheel ander karakter, van Alva, Parma en Frederik Hendrik.

Stellen wij ons echter op het juiste standpunt, dat de oorlog niet gevoerd wordt om het nageslacht spannende lectuur te verschaffen, dan kan Nederland op de door Maurits bereikte resultaten met voldoening en dankbaarheid terugzien.

---

¹⁾ Brief van Aerssens aan Oldenbarnevelt, 16 Aug. 1602 (v. Deventer; Gedenkstukken v. Old. II, 328).

Het grootst is Maurits geweest als militair technicus en organisator. Geen onderdeel van het krijgswezen of hij beheerschte het volkomen²⁾. Rusteloos werkte hij aan de vervolmaking van het krachtig oorlogswerktuig, dat het Staatsche leger in zijn tijd was, en dat als zijn schepping beschouwd kan worden. Zooals hij zelf zijn geheele persoonlijkheid stelde in dienst van het leger, waarmee hij was opgegroeid, maakte hij ook, waar het slechts eenigszins kon, iedere wetenschap, iedere nieuwe vinding, iedere bruikbare kracht dienstbaar aan de verbetering van zijn leger.

Het zou onjuist zijn, te meenen, dat Maurits de wetenschap zuiver beoefende als hulpmiddel voor zijn militaire doeleinden. Het verband tusschen een en ander was hiertoe dikwijls te indirect. Was dit het geval geweest, dan had de Prins zich met de eenmaal gevonden uitkomst, met de hem door Stevin of anderen verstrekte gegevens tevreden kunnen stellen. Zijn neiging om steeds tot den grond der zaak door te dringen, om zelf mee op te bouwen, is alleen te verklaren uit een groote mate van wetenschappelijken zin, die met de liefde voor zijn leger hand aan hand ging.

Bij het krijgsvolk was Maurits gezien als weinigen. Uit de soldatenwereld van dien tijd zijn weinig of geen stemmen tot ons gekomen. Wij vinden echter vermeld, dat de Spaansche soldaten, toen zij naar Nieuwpoort marcheerden, onderling hadden afgesproken van het Staatsche leger twee man in leven te laten, n.l. Maurits om zijn dapperheid, en Frederik Hendrik om zijn jeugd. Ook waar de Spaansche schrijvers zich over den Prins uitlaten, geschiedt dit steeds in woorden van hoogachting en waardeering.

Waar dit het oordeel was der Spaansche krijgslieden, behoeven wij ons over 's Prinsen populariteit bij zijn eigen soldaten geen zorg te maken. Prins Willem stond bekend als een groot

²⁾ De standaardwerken van alle toenmaals beoefende wetenschappen bevonden zich in Maurits' bibliotheek. Een bewerking van den catalogus, samengesteld door Abr. van Dohna (1608) bevat het werk „De Oranje-Nassau Boekerij” (1898).

menschenkenner; Maurits was in elk geval een groot soldatenkenner, een eigenschap, veel waard in een veldheer, en die niet ieder bevelhebber tot de zijne kan rekenen. Bij de onderhandelingen met de muiters van Hoogstraten noemt hij zich „een vriend van alle soldaten”. Dat dit geen gelegenheidsfrase was, blijkt menigmaal, wanneer hij, na een veldtocht vol ontberingen, voor de „arme soldaten” in de bres springt bij de Heeren Staten³⁾. Van echten krijgsmansgeest getuigt ook, dat hij na de ontruiming van Oostende de dappere verdedigers met ongedekten hoofde tegemoet treedt en hun de hand drukt.

In verschillende opzichten doet Maurits' karakter aan zijn vader denken. Heerschersnaturen waren geen van beiden. Integendeel schijnt de plooibaarheid die Willem van Oranje zoozeer kenmerkte, zich in Maurits nog versterkt te hebben tot een toegeeflijkheid, die in vele gevallen te ver ging. Bij meeningsverschillen met Oldenbarnevelt en de Staten zien wij geen krachtig staande houden van eigen inzicht, doch een toegeven, gevolgd door een soort van passieven tegenstand, zonder dat, wat bij Prins Willem veelal het geval was, deze gedragslijn aan diplomatieken tact moet worden toegeschreven.

Een diplomaat was de Prins allerminst. Veeleer straalt in de vele korte, kernachtige gezegden, die ons van hem zijn overgeleverd, een zekere eenvoudige soldatenrondeheid door, en een niet van humor ontbloote bonhommie⁴⁾.

Een trek, die Maurits zeer zeker met zijn vader gemeen heeft, is zijn verdraagzaamheid en gematigdheid. Zooals hij het in den oorlog nimmer op uitersten liet aankomen, was hij er ook afkeerig van, de militaire strafwet of het oorlogsrecht in zijn volle zwaarte toe te passen.

De milde capitulatie's, aan verschillende steden toegestaan, veroorzaakten zelfs aan eigen zijde ontevredenheid. Toen bij IJzendijke (1604), tot zijn groote verontwaardiging, zijn ge-

³⁾ Maurits aan de St. Gl., 24 Nov. 1599: v. d. Kemp II, aant. 166.

⁴⁾ Busken-Huet, „Het Land van Rembrand” Dl. 2, 2e helft, 214 vlg. Zie behalve de daar opgegeven voorbeelden, nog Duyck I. 31.

trouwe trompetter, Hans, als parlementair was doodgeschoten, nam hij niet alleen geen wraak op de bezetting, maar degene, die het noodlottig schot op zijn geweten had, kwam zelfs vrij, nadat voor den krijgsraad gebleken was, dat een vergissing was begaan. Voor die tijden zeker een bewijs van milde justitie!

Het is ten slotte, naast Maurits' wetenschappelijken zin en zijn liefde voor zijn leger en zijn soldaten, vooral zijn edelmoe- digheid in den oorlog, die ons den Prins van zijn sympathiekste zijde doet kennen.

BIJLAGE I.

Artikelbrief van 13 Augustus 1590. (Zie blz. 103).¹⁾

1. „Eerstelycken, degene, die den name des Heeren ijdelijcken voert, ofte die blasphemeert, sal voor de eerste reyse een honorable amende doen, ende drie dagen in gevancknisse te water ende te broodt ghestelt worden. Ende voor de tweede reyse sijn tonge met een gloeiende ijser doorsteken ende voorts gedevaliseert worden tot op sijn hembde, ende gebannen uyt de Vereenichde Provinciën.
2. In gelycke poenen sullen mede vervallen, voor de eerste ende tweede reyse, deghene die yet sullen doen ofte seggen tot spijt ofte spot van het Woord Gods, ofte der Kercken dienaers.
3. Alle moetwillige dootslagen, Vrouwen-krachten, Overspel, Brandstichtinge, Dieveryen, Straatschenderyen, Force, Gewelt, Valsheyt ende andere gelyke boose daden ende openbare delicten, ofte onnatuerlicke misbruycken, sullen metter doot gestraft worden.
4. Niemand sal eenige weduwen, gehuwde of ongehuwde vrouwen, kraamvrouwen of bevruchte vrouwen of jonge kinderen eenige overlast doen, slaan, stoten of dreigen, of ook oneerlijk aantasten, op poene van gecasseert te worden zonder geld of pasport, of ook aan den lyve gestraft na gelegenheid van sake. Ende sullen mede alle gemeene hoeren voor de eerste reise met schanden uit 't leger ge-

---

¹⁾ De spelling is eenigszins gemoderniseerd.

- dreven, ende voor de tweede reise daer bevonden zijnde, strengelijk gegeeselt ende gebannen worden.
5. Die iet gedaan of geconspireert heeft tegens de Heeren Staten, het Land, Steden of plaatsen desselfs, of eenige Gouverneuren of Capiteinen van dien, waar door de Landen in eenige schade of pericul souden mogen komen, mitsgaders die daar toe sullen consenteeren, sullen sonder eenige genade gehangen worden.
  6. In gelyke straffen sullen vervallen alle degenen die iet sulcx geweten, ende haar capiteinen of oversten dat niet te kennen en sullen gegeven hebben.
  7. Niemand sal eenige munitery verwekken, of maken onbehoorlyke vergaderingen, op heimelyke, bedekte of eenige andere voornemen, sonder bevel van sijn oversten of bevelhebberen, op poene van gehangen te worden.
  8. Van gelyken sullen mede gestraft worden alle degene die haar onder sulke vergadering vinden, of iemand aanroepen, opkloppen, of verwekken sullen om onder sulke vergaderinge te komen. Welverstaande dat d'Officiers, die haar in sulke vergadering sullen vervoegen, voor alle d'andere soldaten (die geen autheurs daer van zijn) sullen gestraft worden.
  9. Degene die kwaad spreken sullen van de Staten Generaal of Particulier, de Raden van State, ofte andere Overigheid, of die iet sal seggen in spijt of spot van deselven, sal aan lijf ende leven sonder genade gestraft worden.
  10. Die eenige woorden tot oproer, munitery, of ongehoorsaamheid tenderende, sal gesproken hebben, of deselfde gehoord sal hebben ende die niet terstond te kennen gegeven sijn kapitein, sal met der dood gestraft worden.
  11. Gelyk mede gestraft sullen worden degene, die eenige soodanige woorden in bywesen van particuliere soldaten, uit

hem selven, of van anderen, sal verhalen, of ietwes aanrichten, daardoor eenige muitery of beroerte eenlgszins zoude kunnen ontstaan.

12. Niemand en sal, het zy uit bezette of belegerde plaatsen of andersins, eenige sprake of gemeenschap hebben met den vyand, noch aan hem boodschappen, noch brieven senden, of van hem ontvangen, noch aan iemand van zijn bondgenooten, 't sy heimelyk of openbaar, sonder voorgaande consent van zijn Gouverneur ofte kapitein, of hen luiden 'tselve terstont daarna te kennen gegeven te hebben, tenzy dat hy daartoe geautoriseerd zy, of ook den vyand toevalen, of eenige hulpe doen, alles op lijfstraffe.
13. Niemand en sal mede spreken of gemeenschap houden met eenige trompetter ofte tromslager van de vyanden, of andere die in boodschap is gesonden, dan degene die daartoe geordineerd is.
14. Niemand en sal mede in 't aantrekken, aftrekken, stille liggen, monstereu, of in besette plaatsen, den inwoonderen der geunieerde provincien, heur toestandere of bondgenoten verdrukken of beroven, of eenige eetwaren, geld of anderszins afpersen, sonder de eetbare waren of andere behoorlijk te betalen, noch ook ter nederwerpen of bederven eenige watermolens of waterwerken, of dezelve of andere huizen, of ook in 't optrekken 't leger aan brand steken zonder speciaal bevel van den Generaal of ander Hoofd-officier, alles op lijfstraffe.
15. Niemand zal mede ietwes doen mogen, noch aanrichten tegens eenige personen, steden, vlekken, dorpen, sloten, havenen, of ander goederen, die met paspoorten, sauvegarden, of andere verzekerdheid van wege de Generaliteit voorzien zijn, op lijfstraffe.
16. Die uit een compagnie in d'andere of elders zal willen vertrekken, of hem van 't vaandel begeben, zal gehouden zijn

- daartoe behoorlijk paspoort van zijn kapitein of hopman te hebben, ende anders doende sal metter dood gestraft worden.
17. Alle kapiteinen, die eenige soldaten aannemen zullen, zonder wettelijk verlot van heur voorgaande kapitein, zullen aan 't leven gestraft worden.
  18. De soldaat ofte ruiter, die zijn weerd, weerdin, knecht of maagd zal gestoten of geslagen hebben, zal voor d'eerste reis drie dagen te water ende te brood gesteld worden, ende voor de tweede reis een honorable amende doen, ende in de volle vergadering van de wacht gedevaliseerd worden ende gebannen uit de compagnie. Ende bij zoo verre dat er eenig lid verminkt is, ofte bloed gestort, zal hem de hand afgehouden worden.
  19. Zoo wie eenige vivres ofte andere waren komende naar den leger, garnizoen, of eenige steden of plaatsen onder 't gebied van de Generale Staten staande, zal afgeworpen of beroofd hebben, die zal gehangen worden.
  20. Niemand zal mede mogen aanvallen buiten den leger of garnizoen, of voorop koopen eenige vivres of waren aldaar komende, alear dezelve ter behoorlijke verkoopplaatse gebracht ende geschat zullen zijn, of ook berooven eenige winkel, tente, zoetelaar of koopman, die tot hulpe van 't leger of garnizoen aldaar zijn, op lijfstraffe.
  21. Wie uit het kwartier van zijn vaandel of garnizoen zal gaan, zoo ver als de scheut van een kanon draagt, zonder verlot van zijn kapitein, zal aan 't leven gestraft worden.
  22. Wie uit 't leger, belegerde stad of huis, zonder speciaal consent van zijn hopman of overste loopt, om eenige oorzaken, hetzij om voeding of anders, zal opgehangen worden.
  23. Wie eenig vee of beest zal nemen in de landen onder de gehoorzaamheid van de Generaliteit staande, zal als een dief gestraft worden.

24. Degene, die marcheerende te land na den oorlog, of in 't wederkeeren, zijn vaandel of cornette zal verlaten, zal zonder alle genade met de dood gestraft worden.
25. Ende degene, die hem buiten merkelijke ziekte, zijn Hopman of Bevelhebberen welbekent, zal begeven onder de tros of bagage, of op de wagens, zal in volle vergadering van de Compagnie gedevalueert ende zonder geld ende Pasport uit de Compagnie gebannen worden.
26. Die zijn wacht, of eenige dienst hem bevolen, zal verzui- men, zal met de dood gestraft worden.
27. De soldaat die op zijn sentinel of schildwacht slapende gevonden wordt, zal aan 't leven, zonder eenige genade ge- straft worden.
28. De soldaat, die van zijn schildwacht bij dag of bij nacht zal gaan, daar hij bij zijn korporaal of hofmeester gesteld zal zijn, zonder bij denzelfden daar afgeroepen of verlost te zijn, zal met de dood gestraft worden zonder genade.
29. Niemand zal den vijand of iemand anders de loze openbaren of te kennen geven, of eenig ander woord geven dan hem bij den officier gegeven is, op lijfstraffe.
30. Die hem absenteeren zal uit de „corps de garde" of wacht- huizen, boven twee reizen daags, of zonder verlof van zijn corporaal of rotmeester, of des nachts eenigszins, zal aen 't leven gestraft worden.
31. Niemand en zal zonder wettelijke oorzaak eenige ophoop of alarm maken, of een roer bij nacht afschieten, of groot getier maken of yet anders doen, daar door zulks zonder oorzaak zoude moge ontstaan, op lijfstraffe.
32. Degene, die hem vervorderen zal binnen besloten leger, stad, ofte quartier, of plaatse daar hij in garnizoen is of ook na bezette wacht zijn geweer uit te trekken, zal het lijf verbeuren, ende desgelijken buiten het leger, steden of plaatsen, bij zoo verre hij 't zelve doet zonder verlof van zijn Overigen.

33. Degene die iemand zal slaan met 't geweer in de scee, met een stok, steen, of anderszins, dat het bloed daarna volgt, zal zijn hand verliezen.
34. Die iemand een vuist of soufflet geven zal, zal weder in presentie van de Compagnie vier gelijke vuiststooten, soufflets, ontvangen van de geïnteresseerden, ende bovendien gedevaliseert, ende uit de Compagnie gebannen worden.
35. Dat mede de soldaten of ruiters zonder expres bevel van haar Oversten, Kapiteins, Bevelhebberen, geen gemeente zullen houden of vergadering maken, hetzij om geld of wat anders te eischen, of hem daar onder laten vinden. Welverstaande, dat de Kapiteinen of Bevelhebberen, die zulks buiten tijd of onbehoorlijker wijze laten geschieden, anderen ten exempel, met de dood, door alle soldaten zullen gestraft worden.
36. Zoo wie om geld zal roepen, als men voor den vijand of op eenige aanslag trekt, zal met de dood zonder genade gestraft worden.
37. Item, oft gebeurde, dat de maandgagie op den verschijndag niet kwam of betaald worde, of de soldaten of ruiteren om eenigerhande oorzaak, hetzij door belet des vijands, of anderszins, niet konden toegeschikt worden, zoo en zal niemand daarom eenige oproer maken, of oproerige woorden spreken, of zijn Kapitein tot betalinge van dien pogen te dwingen, of des te minder zijn tochten of wachten doen, ende waarnemen, maar hem contenteerende met een redelijke leeninge tot dat 'tgeld kome, of mag komen, alles dat goede soldaten ende ruiteren schuldig zijn te doen, ende zoo wie ter contrarie doet, of hem daar onder laat vinden, zal naar het leven gestraft worden.
38. Dat geen Kapiteinen, Luitenanten, of Vendrigs zullen vertrekken van de plaatsen, daar haar compagniën in garnizoenen liggen, 'tzij om de betalingen van haar compagniën te

- soliciteeren, of om haar eigen affairen, zonder verlof van haar Oversten of Gouverneur, op poene van aan lijf ende leven gestraft te worden.
39. Diegene die in eenige twist of gevecht, of anderszins, zijn natie zal te hulp roepen of vergaderinge maken, zal gehangen en geworpt worden.
  40. Degene, die men vinden zal bij dag of bij nacht uit 'tleger, of belegerde plaats, zonder verlof van zijn Kapitein, zal aan 'tlevens gestraft worden.
  41. Die op een vrijbuit zal gaan, ende foulen, extorsien, of dieverijen doen, zal gehangen en geworpt worden.
  42. De soldaat, die een ander zal beroepen om te slaan, zonder verlof van degene, die in 'tkwartier commandeert, zal aan 'tlevens gestraft worden.
  43. De Korporaal of andere over de wacht commanderende, die twee soldaten zal laten uit gaan om te vechten, zal zonder genade aan 'tlevens gestraft worden.
  44. De soldaat, die met woorden of werken te kort zal geschieden, zal hem voegen bij degene die in 'tkwartier zal commanderen, die na aanhooren van de redenen van partijen zal repareren het ongelijk de geïnteresseerden geschied, met blooten hoofde, ende in tegenwoordigheid van de volle wacht: ende indien de redenen daartoe dienen, den ongelijk doende uit kracht van dezen doen devaliseren van zijn wapenen, ende bannen uit de compagnie.
  45. Ende zoover daar geen getuigen zijn van de querelle, zal degene, die daar commandeert partijen doen vereenigen ende accorderen in zijn presentie: ende zoo zij niet willen vereenigt zijn, zullen beide of degene die weigerig is, de wapenen afgenomen, ende uit de compagnie gebannen worden.

46. De soldaat of Bevelhebber, die uit 'tLeger, Stad of Fort zal gaan, of langs een anderen weg inkomen, dan door de poorten ende ordinaire gewone wegen, zal gehangen ende geworpt worden.
47. De soldaat, die weigeren zal het bevel van zijn Kapitein of andere over hem ten dienst van de Staten Generaal commanderende, ende het zelve niet nakomen, zal aan 'tlevens gestraft worden, gelijk mede gestraft zullen worden die eenig bevel met trommel of trompet bij den Generaal gedaan omslaan, overtreden zullen.
48. Als er alarm gemaakt wordt, zal een iegelijk tot zijn vendel of cornette loopen, ende zoo wie daar niet en komt buiten merkelijke lijfnood, of elders loopt buiten consent ende speciaal bevel zijns Oversten, ofte ook zoo haast daar niet en is als zijn Vaandrig, zal aan 'tlevens gestraft worden.
49. Een ieder zal bijstand doen ende beschermen zijn eigen vendel bij dag en bij nacht, ende zal met d'eerste waarschuwing hem daar onder voegen, zonder daar af te scheiden, voordat het gebracht is in behouden hand, op lijfstraffe.
50. Zoo wie zonder noodelijke oorzaken, ende die den Officier te kennen gegeven te hebben, zal breken uit de orde of gelid daar in hij gesteld is, die zal aan 'tlijf gestraft worden.
51. Die eerst eenige vlucht maakt in een slag of storm, die zal vrijelijk op de daad van een ieder doodgeslagen worden, ende ontkomen zijnde, zal schelm verklaard ende aan lijf en leven, zonder eenige genade, gestraft worden.
52. Niemand, gesteld zijnde tot bescherming van eenige bresse, schans, of loopschans, 'tzij Kapitein of soldaat, en zal dezelfde gewillig niet verlaten, noch door eenige valsche of versierde oorzaak of ontschuldiging hem daarvan absentteeren, zonder genoegzaam bevel of bescheid, in de krijgsraad voor goed opgenomen.

53. Niemand zal opgeven, of den vijand overleveren eenige plaats die hem bevolen is of belast is te bewaren, op lijfstraffe.
54. Niemand en zal mede in een belegerde plaats van zijn kwartier loopen, om appointment roepen of daarvan spreken, onwillig zijn te vechten, ofte arbeiden of haer kwartier te bewaren, of iemand in eenige wijze van zulks onlustich maken, of in zulke plaatse iets doen daardoor de bescherming desselfs mochte eenigszins verachterd worden, op poene van metter dood sonder genade gestraft te worden.
55. Ist dat iemand tot den vijand overloopt, of van de vijand in 'tovergaan gevangen wordt, die zal met de dood gestraft worden.
56. De Kapiteins zullen elkanders knechten niet deboucheren of ontvreemden, op poene van aan 't leven gestraft te worden.
57. Die met woorden, of metterdaet hem bemoeien zal met den Sergeant Major, doende zijn ambt, 't zij Kapitein of soldaat zal aan 't leven zonder genade gestraft worden, gelijk mede gestraft sal worden, die hem niet zal laten genoeg met 't kwartier of logies, dat hem bij den kwartiermeester of foerier zal toegevoegd zijn, of ook een ander in 't zijn verstoren.
58. De soldaat wezende van de wacht, die hem niet zal in zijn volle geweer laten vinden bij het vendel, om na de plaats te marcheeren met d' andere, zal voor d'eerste reize drie dagen gesteld worden te water ende te brood: voor de tweede reize gedevaliseert van zijn wapenen, en de tijd van drie maanden gebannen uit de compagnie, ende voor de derde reis met de wapenen gestraft worden.
59. Een iegelijk, van wat conditie hij zij, zal van stonden aan, ende voor den avond, bij degene die in 't kwartier commanderen zal, te voorschijn brengen zulke gevangen, als van den vijand gevangen genomen zal zijn, op verbeuren van denzelfden, ende aan 't leven gestraft worden.

60. En indien iemand een Veldheer, ofte Overste van den vijand, of andere gequalificeerde heeren gevangen kreeg, die zal gehouden zijn dezelfde terstond aan de heeren Staten-Generaal of de Raden van Staten te presenteeren, of doen presenteeren, ende ook overleveren, mits daar van, als ook van andere gevangenen, die dezelve zullen willen na heur nemen, genietende een redelijke vereering na advenant de kwaliteit of macht derzelfder, nochtans niet excederende de som van vijf duizend guldens, waar mede dezelfde gevangene zal blijven ter dispositie van de voorschreven heeren Staten, zonder dat de vanger daarop eenig voordere recht zal mogen praetenderen.
61. Niemand zal mede eenige gevangen mogen doen dooden, of op rantsoen stellen, of ook na 't rantsoen betaald, mogen laten vertrekken, zonder oorlof van den Generaal of degene die in 't kwartier zal commanderen, op poene van zijn wapenen gedevaliseert ende uit de Provinciën gebannen te worden.
62. Ende in gevalle bevonden werd een gevangene langs 't leger of plaats van 't garnizoen te wandelen zonder verlof van de Generaal of wie daar commandeert, degene, die dezelfde gevangene toekomt zal hem verbeuren, ten profijt van den gene die zulken gevangene eerst zal aangrijpen.
63. Nopende goede buiten, die dezelfde brengen, zullen die den Generaal, of diegene, die in 't kwartier commandeert, te kennen geven, binnen drie uren na heur aankomen, opdat zij mogen behoorlijk geregistreert worden, op poene van confiscatie derzelfde, ende ook aan 't lijf gestraft worden.
64. Wie dat het zij, die den vijand eenig afbreuk gedaan heeft en 't zelf niet zal te kennen gegeven hebben zoo voorgescreven is, om opgeteekend te worden, ende daarna verkocht in 't leger of in de plaats van 't garnizoen, maar zal die verkoopen of doen verkoopen in de bijliggende plaatsen of steden, zal aan 't leven zonder genade gestraft worden.

- om in alles beter ordinantie te houden, ende dat niemand in zijn gerechtigheid verkort worde.
65. Als eenig soldaat eenig misbruik of fout zal gedaan hebben, zal zijn Kapitein gehouden wezen (op poene van gesuspendeert te worden van zijn ambt den tijd van drie maanden) dezelfde te stellen in handen van de Generaal of degene die in 't kwartier commandeert, die met de presente Kapiteinen, Luitenanten, ende Vaandrighs, daarover op de informatie die hij daartoe zal doen nemen, zal oordeelen volgende deze ordonnantie ende Articul-brief.
  66. Die op den dag van zijn wacht dronken zal wezen, zal gecasseerd ende uit de compagnie gebannen worden.
  67. Item indien iemand dronken dronk, ende in zijn dronkenschap iets kwaads of verbodens aanricht, zal hij daarvoor niet geexcuseert, maar des te harder gestraft worden.
  68. De Kapitein of soldaat die de monstering of revue zal weigeren te doen, zal gecasseerd worden.
  69. Niemand zal hem op de monstering met een verkeerde of andere naam, als zijn rechte, laten inschrijven, of met geleende peerd of wapenen door de monstering passeeren, of iemand op de monsterdag het zulke leenen, op poene van de wapenen gedevaliseert, ende voort uit de compagnie gebannen te worden.
  70. Niemand zal hem onder twee compagniën laten inschrijven of monstereen, op lijfstraffe.
  71. Niemand zal zijn wapenen of geweer, zulks hem die bij zijn Kapitein geordonneerd zijn, mogen krenken of verminderen, of te pand stellen, op poene van gedevaliseerd ende voor zes maanden uit de compagnie gebannen te worden.
  72. Niemand zal mede eenige soldaten wapenen of geweer mogen te pande nemen, op poene van te verliezen de dubbele waarde van de pand.

73. Niemand zal zijn wapenen of geweer verspelen of afhandig maken, maar 't zelfde altoos rein ende dienstbaar houden, op poene van zonder pasport van de compagnie gecasseerd te worden.
74. Niemand zal met bedrog wegnemen de proviand, victuaille, of geweer van zijn medegezellen, op poene van gedevaliseert ende uit de compagnie den tijd van drie maanden gebannen, of ook na gelegenheid der zaken aan den lijve gestraft te worden.
75. Wie hem vervorderen zal een commissaris van de monsterring, of anders, aan te tasten, of hem met woorden of metter daad te kort te doen, die zal aan 't leven gestraft worden.
76. De Kapitein, die zijn soldaten min geeft, dan die betaling die de Heeren Staten hem ordineren, zal van zijn wapenen gedegradeerd worden.
77. De soldaat, die zijn wapenen aantasten zal tegen zijn Overste of Commandeur, zal met de dood gestraft worden.
78. Indien de Provoost of zijn dienaars een of meer soldaten gevangen nam of apprehendeerde, zoo zal niemand, hoedanig hij zij, hem daar tegens mogen stellen, of den zelfde gevangen ontweldigen, of ook pogen te ontweldigen, alles op lijfstraffe.
79. Zal voorts geen officier of adelborst, zoowel onder de ruiteren als knechten, of ook eenige slechte soldaten, in eenig besloten leger mogen zoetelen, zonder speciaal consent van den Generaal, op poene van haar wapenen gedevaliseert te worden.
80. Zullen ook alle Soetelaars in 't leger soetelende onderworpen zijn de voorschreven artikelen ende de krijgsraad aldaar zijnde, op poene in dezen begrepen: Zonder des avonds een uur na de Sonnenondergang, of des morgens voor de Sonsongang, iemand te mogen eenig wijn of bier tappen, op de

verbeurte van drie Carolus guldens 't elken reis dat ze bevonden zullen worden zulks gedaan te hebben, t'appliceren d'een helft ten profijte van den Provoost Generaal, ende d'andere helft ten profijt van de armen.

81. Alle andere mesusen en delikten, niet gespecificeert in deze ordonnantie, zullen gestraft worden, volgende die dispositie van de placcaten, rechten, ende costumen van den oorlog.
82. Ende of ter eenige soldaten waren, die bij 't voorlezen dezes Artikel-Briefs niet en waren, die zullen even gelijk d'andere die daar present geweest zijn, verbonden zijn. Dan opdat niemand hiervan pretendere ignorantie, ende elk te beter kennisse hier af krijgen mag, hebben de Generale Staten voornoemd geordonneert, deze op de monstering alom gepubliceerd te worden, ende de Commissarissen belast, dezelve bij alle krijgsvolken te doen bezweren, als na behoren.

Aldus gedaan ende gearresteert tot Arnhem, na verscheiden communicatie hierop gehouden metten gequalificeersten Heeren ende Krijgsoversten der Vereenigde Nederlanden, met ordonnantie, dat deze zal in 't leger ende overal elders, daar zulks behoren ende behoeven zal, gepubliceert worden, ende dat ook de Commissarissen op alle monsteringen dezen Artucul-Brief den compagnien zullen oplezen ende voorhouden.

den 13 Aug. anno 1590."

(Corpus Juris Militaris, van Ackersdijck Utrecht, 1663.)

Vuurmond.	Gewicht kogel.	Geboord op kaliber van	Lengte in Mechelsche voetmaat.	Gewicht.	Gewone krutlading.	Dracht.		Aantal schoten in 12 uren.	Bespanningen (paarden).	
						Kernschot ¹⁾ geometrische passen ²⁾	Vizierschot ³⁾ Onder 45°			
Heele kartouw.	48 ⁴⁾ (23,70 K.G.)	52 (18,85 c.M.)	11 ³ / ₄ (17 kal.)	7000—7200 (3458 K.G.)	20 (9,88 K.G.)	250	500	2915	100—80 ⁵⁾	31 ⁶⁾
Halve kartouw. (half kanon).	24 ⁴⁾ (11,84 K.G.)	28 (14,84 c.M.)	10 ¹ / ₂ (20 kal.)	4500 (2223 K.G.)	12 (5,928 K.G.)	200	400	2585		23 ⁷⁾
Veldstuk	12 ⁴⁾ (5,928 K.G.)	14 (11,37 c.M.)	8 ² / ₈ (20 kal.)	3200 (1580 K.G.)	2,96 K.G.	150	300	1900		11 ⁸⁾
Veldgeschut ¹⁰⁾	10 ⁴⁾									
Valkonet ¹¹⁾	6 ⁴⁾ (2,96 K.G.)	7 (9,80 c.M.)	10 (28 kal.)	2100 (1037 K.G.)	4 (1,93 K.G.)	200	400			7
Drieling of Fransche kartouw ¹¹⁾	36 ⁹⁾									
Scheepsgeschut Mortieren ¹²⁾ .	10 ⁴⁾									

1) In 't „poyn-blanc”.

2) 1 geom. pas = 5 geom. voeten.

3) „horizontaal met de spijs”.

4) bronzen stukken. De gewichten zijn opgegeven in ponden van 0,494 K.G.

5) na elke 10 of 12 schoten wordt de vuurmond met haren kleeden afgekoeld.

6) 15 span en één lamoenpaard.

7) elf span en één lamoenpaard.

Bij den marsch naar Bislich (1595) elk half kanon 15 of 17 paarden en de veldstukken 11 paarden. (Duyck I, 26 Aug. 1595).

8) Vijf span en één lamoenpaard.

9) Als bewapening van vestingen.

10) Voor Steenwijk gebruikt (Duyck I, 78, 82 en 85).

11) Komen bij uitzondering voor.

12) Als projectielen gebruikt granaten van 100 pond, groote brandkogels en steenen. Afstand onder 600 pas. Door Maurits veel bij belegeringen gebruikt.

BIJLAGE III. (Zie blz. 211).

Artillerietrein van zes halve kartouwen.

(K 923, Kr. II, f. 4.)

- 2 wagens met horden ¹⁾.
- 3 halve kartouwen ³⁾.
- 1 wagen met buskruit ²⁾.
- 1 wagen met bokken, trektouwen, „winden” e.a. gereedschap.
- 3 halve kartouwen.
- 2 affuiten; op elke affuit een rad in reserve.
- 2 wagens met horden.
- 2 id. met balken enz. voor brugslag.
- 3 id. met gereedschap v. d. timmerman, smid en radenmaker.
- 1 id. met lont.
- 1 id. met schoppen, houweelen en spaden.
- 8 id., elk met 5 vaatjes kruit a 160 pond: per vat 15 ladingen (totaal dus 600).
- 17 id., elk met 35 of 36 kogels van 23 pond ⁴⁾.
- 8 id., elk met 8 eiken beddingsplanken (lang 14, breed 1 voet en dik 2 duim).

Totaal dus 6 stukken, 2 affuiten en 46 wagens.

- (1) Voor het begaanbaar maken der wegen.
- (2) W.s. voor handvuurwapenen der pionniers enz.
- (3) In de affuiten moet een kist zijn met 6 kogels en 6 kar-doezen („carthausen”).
- (4) Per wagen wordt dus gerekend op een laadvermogen van 800—850 pond (ong. 400 K.G.).

Personeel bij een artillerietrein van zes halve kartouwen.

(K 923, Kr. II, f. 5.)

- 1 generaal.
- 2 edelluiden van 't geschut.
- 1 gids.
- 1 commissaris.
- 1 commies („veldtzeugwarter”).
- 12 busmeesters of constabels (2 per stuk).

- 1 batterijmeester.
- 1 kapitein der trekpaarden, met
- 2 conducteurs.
- 1 wagenmeester met
- 2 conducteurs.
- 4 conducteurs bij de buskruit- en munitiewagens ¹⁾.
- 1 scheepskapitein met
- 60 „muszquetten oder schiffsgesellen“.
- 1 kapitein der pionniers met
- 60 schansgravers.
- 45 knechten bij de trekpaarden (1 per 2 paarden).
- 96 voerlieden (1 knecht en 1 jongen per wagen) ²⁾.
- 1 barbier.
- 1 provoost.

Totaal 294 man en 90 trekpaarden (15 per vuurmond, n.l. 1 lamoenpaard en 7 spannen).

(1) Dus 1 conducteur op elke 5 of 6 wagens.

(2) Gerekend is op 48 wagens; de beide affuiten meegeteld.

BIJLAGE IV. (Zie blz. 221).

Autre forme de balle de poisson. (K 924, f. 258).

„Prenez les susd' mixtions en telle quantité comme a esté dit ¹⁾, auxquels adjoutez trois livres d'argent vif, quatre livres d'arsenic, cinq livres d'orpiment, trois livres de sublimat, deux livres de camfre, et en faictes balles de la facon comme vous en voulez. Lesd. materiaulx estants froids, et dures comme marbre, et en les boulant avec les aultres materiaulx il vous fault bien garder vous mesme de la fumée, car elle faict un mal excessif a celuy qui la sente et partant excellente pour l'offense de l'ennemy”.

¹⁾ Deze zijn: colophonia, wierook, pek, lijnolie, salpeter, zwavel en hars; de volgende zijn de eigenlijke vergiftige bestanddeelen.

Het recept is overgenomen uit het werkje van Jan Bouvy: „La Pyrotechnie militaire” (1591).

„Verzeichnus einer vergiften Rauch- oder dampfkugell, wie man dieselbe machen oder zurichten soll”. (K 924, f. 107).

„Erstlichen nimpt man leinen ducht, eines halben schus breit undt so langk das etlich mall umb die kugell herumb geht, das ducht aber musz (genechzt) ¹⁾ werden undt wieder drucken ²⁾ sein, darnach schwefel weich gemacht dar (in) 2 theyll asch, (scheingkgumm), undt ein theyll mergkurium, (umbher) das selbige (mitt) gut Leinoll umber streichen, darauff man gutt meillpulver eines fingers dick thun soll, als dan nimpt man das ducht undt wickelts zum samen mit dem pulffer als wolde man ein seil machen undt so den solchs umb die kugell gebunden ist, so strauwet man ander meillpulver darauf undt dan in bech ³⁾ gedaufft wie ander fewerkugell auch. Es mus aber von obgemeltem ducht, wans mit dem schwefel bestrichen ist, 2 zoll breit abgeschnieden undt zu rollen gemacht undt in die kugell gethan werdenn. Welcher mit diesen werck will umbgehen der soll gutten wein esingk ⁴⁾ drincken, so schedt ihm die gift nichts.”

¹⁾ nat gemaakt. ²⁾ droog. ³⁾ pek. ⁴⁾ wijnazijn.

**LIJST VAN GERAADPLEEGDE HANDSCHRIFTEN,
PLAATWERKEN EN ATLASSEN, BRONNEN
EN LITTERATUUR.**

HANDSCHRIFTEN.

Staatsarchief Wiesbaden:

„Observationes” van Jan den Middelsten van Nassau van 1597 (K 971).

Van denzelfde: „Kriegsbuch”, Tomus I en II, te zamen in K 923;

„Kriegsbuch”, Tomus III (K 924) en Collectanea (K 925).

Bibliotheek Departement van Defensie: „Militaire afbeeldingen, aanwijzende de legertochten, campementen, enz.” Een dergelijke bundel, alleen slagorden bevattende, met Franschen tekst.

Krijgsgeschiedkundig Archief van den Gen. Staf:

„Ruych ontwerp van Krijchsaken”, dateerende, evenals de beide vorige, van omstreeks 1610.

Koninklijke Bibliotheek: „De conste van fortificatie” No. 62 (zie hiervóór, p. 186).

Algemeen Rijksarchief: „Verscheide slag- en togtordres (1592, 1595, 1601). (Friesch Stadhouderlijk archief Nr. 5).

Koninklijk Huisarchief: Correspondentie van Maurits.

PLAATWERKEN EN ATLASSEN.

J. DE GHEYN, „Wapenhandelinghe van roers, musquetten ende spiessen”. Amst. 1608.

A. VAN BREEN, „Le maniemment d'armes de Nassau”, 1618.

JOAN BLAEU, „Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden enz.” Atlas van Jac. van Deventer.

BRONNEN.

DIRK VAN ACKERDIJCK, „Corpus Juris Militaris”, Utrecht 1663.

„ARCHIVES de la maison d'Orange-Nassau”, uitg. Groen van Prinsterer.

AMBROISE BACHOT, „Le Gouvernail, lequel conduira le curieux de géométrie en perspective dedans l'architecture des fortifications”, etc. Melun, 1598.

GIORGIO BASTA, „Il governo della cavalleria leggiera”, Frankfort, 1612.

„Il Mastro di Campo generale”, Venetië 1606.

BERGEN OP DEN ZOOM, BELEGHERT op den 18 Juli 1622, ende ontlegghert den 3 Octobris des selven jaers”, volgens de beschrijvinge gedaen bij de drie Predikanten van de Gemeynte Christi aldaer”; Middelburg, 1623.

- DE BILLON, „Instructions militaires”, Lyon, 1617.
- CHRISTOPHE DE BONOURS, „Le mémorable siège d'Ostende”, Brussel 1628.
- PIETER BOR, „Nederlantsche Oorlogen”, uitg. 1621 en 1684.
- JOHAN BOXEL, „Vertoogh van de krijchs-oeffeninge”, Den Haag 1673.
- AREND VAN BUCHELL, „Diarium”, uitg. G. Brom en I. A. van Lange-raad, Werken H.G. 1907.
- FRANCOYS JOACHIM BRECHTEL, „De conste van Busschieten”, Neurenberg 1591.
- BENTIVOGLIO, „Della guerra di Fiandra”, Keulen 1635.
- CESARE CAMPANA, „Della guerra fatta per difese de religione”, Vicenza, 1602.
- CORNELIS CLAESZ., „Der Bussen Meesterije”, Amst. 1595.
- WILLEM CLAESZ., „Arithmetische en Geometrische Practijcke der Busschietterije”, Rotterdam 1641.
- D. CARLOS COLOMA, „Las guerras de los Estados Baxos”, Antwerpen 1625 (1588—1599).
- ANTHONIE VAN DALEN, „Recueil van de notabelste besognes ende resolutiën van den Hoogen Krijgsraad der Vereenigde Nederlanden”, Den Haag 1727.
- G. DANIEL S.J., „Histoire de Milice francaise”, Amst. 1724.
- VAN DEVENTER, „Gedenkstukken van Johan van Oldenbarnevelt en zijn tijd”, 3 Dln., Den Haag 1860—1865.
- „Handleiding voor een busmeester uit het einde der zestiende eeuw”, medeg. d. P. W. v. DOORNINCK in „Gelre”, Bijdr. en Med. Dl. IV, 1901, p. 261.
- Brieven en onuitgegeven stukken van Jonkheer AREND VAN DORP, uitg. J. B. J. N. ridder De van der Schueren, 2 dln., Werken H. G. 1887, '88.
- ADRIAEN DUYCK, „Instructie van de Krijchs-oorts Stellinghe”, Leiden 1588.
- ANTHONIS DUYCK, „Journaal”, uitg. Lodewijk Mulder, 3 Dln., 1862.
- De kroniek van ABEL EPPENS to Equart”, uitg. Feith en Brugmans, 2 dln., Werken H.G. 1911.
- PH. FLEMING, „Oostende vermaerde, gheweldighe enz. belegheringhe”, Den Haag, 1621.
- A. FREITAG, „Architectura Militaris”, Amst. 1665 (geschreven te Leiden 1630).
- RIENK FRESINGA, Memoriën, Deventer, 1584. Dumbar, Analecta III, p. 1 vlg.
- GERHARD FELTMAN, „Aanteekeningen over den Articulbrief”, Den Haag, 1690.
- H. GROTIUS, „Annales et historiae de rebus belgicis”, Amst., 1657.

- POMPEJO GIUSTINIANO, „Delle guerre di Fiandra" (1601—'09).. Antwerpen 1609.
- JOH. JAC. VAN HASSELT. „De judicio militari in praesidiis belgicis formando" of „Onderricht in het houden van kriegsraad in de garnizoenen van den Staat der Vereenigde Nederlanden", Arnhem, 1762.
- Id., „Tractatus de jurisdictione militari in praesidiis belgicis" of „Verhandelinghe over het gezag en jurisdictie der militairen in de garnizoenen van den Staat der Ver. Ned.", Arnhem, 1763.
- SPLINTER HELMICH, *Journal*, uitg. Fruin, Kron. H.G. 1875, p. 159 vlg.
- HISTORIE van het Leven en Sterven van Heer Johan van Oldenbarnevelt" door „een liefhebber der waerheyd", 1648.
- HENRICUS HONDIUS, „Korte beschrijvinge ende afbeeldinge van de generale regelen der fortificatie enz." Den Haag 1624.
- HOHENSPACH, „Kurzer Bericht der Feldschreiberey", Heidelberg 1577.
- HERMAN HUGO S.J., „Obsidio Bredana", Antwerpen, 1629. „De militia equestri antiqua et nova ad regem Philippum IV", Antwerpen, 1630.
- FR. ADR. VAN DER KEMP, „Magazijn van stukken betreffende de militaire jurisdictie," Utrecht 1783—1785.
- CRISTOVAL LECHUGA, „Discurso, en que trata del cargo de Maestro de Campo General y, de todo lo que de derecho le toca en el exercito", Milaan, 1603.
- SANCHO DE LONDONO, „Discurso sobre la forma de reduizr la disciplina militar a mayor y antiquo estado", Brussel, 1589 (gesch. 1568).
- Id., „Comentario", uitg. Fruin in *Bijdr. en Med.* H.G. Ll. XIII, 1892, p. 10 vlg.
- MANESSON MALLET, „Les travaux de Mars", Amst. 1672.
- S. MAROLAIS, „Fortification ou architecture militaire", Amst., 1628.
- BERNARDINO DE MENDOZA, *Theorica y practica de guerra*, Leiden, 1596; Fransche uitg. Brussel, 1597.
- Id., *Commentarios*, eerste uitg. 1577; Fransche vert. door Loumier, Brussel, 1860.
- EMANUEL VAN METEREN, „Historien", Amst., 1663.
- LODOVICO MELZO, „Regole Militari sopra il governo e servitio particolare della cavalleria", Antwerpen, 1611.
- FR. DE LA NOUE, „Mémoires", *Collection de mémoires relatifs à l'histoire de France*, éd. Petitot, Parijs 1823, T. 34).
- J. G. v. OLDENBARNEVELT genaamd TULLINGH, „Onderzoek of de Bestaltbrief voor de militie van den Staat van den laatste Februari 1579 kracht van wet gehad hebbe", Utrecht, 1783.
- JAN ORLERS, „Warachtige beschrijvinghe van alle de belegeringhen enz." (Nassausche Lauwerkrans), Leiden, 1619.
- Kroniek van Eggerik Egges PHEBENS, uitg. H. O. Feith, *Werken H.G. N.S.*, 1867.
- Groot PLAACCAATBOEK van Holland en Zeeland, Dl. II.

- RELAZIONI VENEZIANE, uitg. P. J. Blok, R.G.P., 1909.
- RESOLUTIE der Staten-Generaal, 1576—'99, uitg. N. Japikse, R.G.P.
- * EVERHART VAN REYD, „Nederlantsche Oorloghen”, Arnhem, 1633.
- DANIEL SPECKLE, „Architectura von Vestungen”, Straatsburg, 1589.
- SIMON STEVIN, „Wisconstige Gedachtenissen, inhoudende t'ghene daer hem in gheoeffent heeft..... Maurits, Prince van Orangiën, enz.”
Leiden, 1605, e.v.
- Id., „Castrametatio dat is leghermeting”, Rotterdam, 1617.
- Id., „Nieuwe maniere van Sterctebou door Spilsluizen”, Rotterdam, 1717.
- Id., „Stercten-Bouwingh”, Amst., 1624.
- FAMIANUS STRADA S.J., „De bello belgico”, Rome, 1648.
- GASPARD DE SAULX, Sr. DE TAVANNES, „Mémoires” (1573 vlg.)
Coll. de Mém. rel. a l'hist. de France, T. XXIII—XXV, éd. Petitot,
Parijs, 1822.
- DIEGO UFANO, „Tratado della Artilleria y uso della”, Brussel, 1613.
Vert.: „Vraye description etc.”, Zutphen, 1621.
- GRANCIS VERE, „Commentaries”, Cambridge, 1657.
- FRANCISCO DE VALDEZ, „Espeio y Deceplina Militar”, 1571.
- ALONZO VASQUEZ, „Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de
Alejandro Farnese”, uitg. De la Fuensanta del Valle, Madrid, 1879—
1880, 3 dln.
- FRANCISCO VERDUGO, „Comentario”, uitg. Henri Lonchay, Brussel,
1899.
- FREDERICH VAN VERVOU, „Enige gedenckweerdige geschiedenissen”,
uitg. Telting, Leeuwarden, 1841.
- DIEGO DE VILLALOBOS y BENAVIDEZ, „Comentarios de las coas
sucedidas en los Paisos Baxos de Flandes” (1594—1598), uitg. A.
Llorente, Madrid 1876.
- JOHAN JACOBI v. WALHAUSEN, „Krijchskonst te Voet”, Leeuwarden,
1617.
- ROGER WILLIAMS, Memorien, uitg. Bodel Nyenhuis, Utrecht, 1864.
-

LITTERATUUR.

- DE BAS en TEN RAA, „Het Staatsche Leger”,) dln., Breda 1911—'15.
- JOH. BEEN. „Krijgsgevangenen ten tijde der Republiek”, (Vragen van den Dag, XXXI—1, 117).
- J. BOSSCHA, „Neerlands Heldendaden te Land”, Dl. I, Leeuwarden, 1870.
- LOUIS—NAPOLEON BONAPARTE, „Etudes sur le passé et l'avenir de l'artillerie”, 3 dln., Parijs 1846, 1851 en 1862 (dl. 3 bewerkt door Favé).
- Dr. JOH. BROUWER, „Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den Tachtigjarigen Oorlog”, Zutphen, 1933.
- BRUGMANS—PETERS, „Oud-Nederlandsche Steden” (C. H. Peters: „De stad als veste, woon- en handelsplaats”).
- J. P. VAN CAPELLE, „Over de wiskunstige verdiensten van Prins Maurits” (Bijdr. tot de Gesch. der Wetensch. en Lett. Ned., Amst. 1821).
„Maurits en Stevin” (Bijdr. t. d. Gesch. der Ned., Haarlem, 1827).
- M. P. CHARBONNIER, „Essais sur l'histoire de la balistique” (Mémorial de l'artillerie française”, T. VI, 1927).
- A. CHORIST, „De bibliotheek van Prins Maurits” („Oud-Holland”, 1897).
- W. E. VAN DAM VAN ISSELT, „Prins Maurits' veldtocht van 1599” (Orgaan „Krijgswetenschap” 1917—1918, afl. I).
- DANGELMAIER, „Geschichte des Militar-Strafrechts” (Sonder-abdruck Bd. 79 „Jahrbücher für die Deutsche Armée und Marine”, Berlijn, 1891).
- H. DELBRÜCK, „Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte”, Dl. IV, Berlijn, 1920.
- A. DEMMIN, „Die Kriegswaffen”, Leipzig, 1893.
- J. EYSTEN, „Geschiedenis der Nederlandsche Pontonniers”, Breda, K. M. A., 1908.
- C. H. FIRTH, „Cromwell's Army”, Londen 1921.
- R. FRIEDRICHSDORF, „Markgraf Albrecht Alcibiades als Reiterführer”, Diss. Berlijn, 1919.
- R. FRUIN, „Verspreide Geschriften”.
Id., „Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog”, Den Haag, 1904.
- BON GUILLAUME, „Histoire des Bandes d'Ordonnance”, Brussel, 1873.
- W. GRAADT VAN ROGGEN, „Het Vredenburg in den loop der tijden” (Jaarb. „Oud-Utrecht”, 1932).
- Dr. K. HEERINGA, „Utrechts oorlogslasten” (Bijdr. en Med. H. G. 1923).
- F. A. HOEFER, „Mededeelingen omtrent het onderwijs in de versterkingskunst aan onze Hoogere en Illustre Scholen” (Bijdr. Vad. Gesch. en Oudh., Reeks 6, Dl. 7, afl. 3 en 4).
- J. J. VAN DEN HOEK, „De veldtocht van Prins Maurits van 1597”, Diss. Den Haag, 1914).
- G. G. VAN DER HOEVEN, „Geschiedenis der vesting Breda”, Breda, 1868.

- Dr. S. P. HAAK, „Het aandeel van Willem Lodewijk aan het offensief van 1590" (Bijdr. Vad. Gesch. en Oudh. 1920).
- Id. „De wording van het conflict tusschen Maurits en Oldenbarnevelt" (Bijdr. Vad. Gesch. en Oudh. 1919 en 1923).
- S. KALFF, „Een vermaarde geschutgieter" (Artilleristisch Tijdschrift 1919, Nr. 2, 3 en 4).
- C. M. VAN DER KEMP, „Maurits van Nassau", 4 dln., Rotterdam, 1843.
- H. VON KOSZ, „Die Schlachten bei St. Quentin und bei Grevelingen" („Historische Studien", Heft 118, Berlijn 1914).
- F. H. W. KUIPERS, „Geschiedenis der Nederlandsche artillerie" met atlas, Nijmegen, 1862.
- LOD. MULDER, „Een bijdrage tot de kennis der militaire rechtspleging in het laatst der zestiende eeuw" („Het Vaandel", 1861—'62).
- NEALE, „Elizabeth and the Netherlands" (English Hist. Review XLV, 1930, p. 373).
- L. PLATHNER, „Graf Johan von Nassau und die erste Kriegsschule", Diss. Berlijn, 1913.
- Mr. S. POLS, „Kort overzicht over het strafrecht voor het krijgsvolk te land" (Themis, N. R. X—528, XI—41).
- G. ROLOFF, „Moritz von Oranien und die Begründung des modernen Heeres" (Pr. Jahrb. 1903, Bd. 111).
- W. RÜSTOW, „Geschichte der Infanterie", Gotha, 1857.
- L. M. A. VON SCHMID, „Het oudste reglement betreffende den Nederlandschen krijgsveld" (Mil. Gids, 1899, 321).
- J. SCHÖN, „Geschichte der Handfeuerwaffen", Dresden, 1858.
- Staatsche Leger, zie De Bas en Ten Raa.
- M. THIERBACH, „Die geschichtliche Entwicklung der Handfeuerwaffen", Dresden, 1886; Nachtrag 1899.
- J. A. G. L. TROSEE, „Naar aanleiding van een zestiende-eeuwsche rekrutenschool", in „Historische Studiën", bij W. P. v. Stockum, 1924.
- W. R. H. WAKKER, „De toepassing van de pijnbank in onze militaire rechtspleging", Mil. Spect. 1888.
- FR. DE WITT HUBERTS, „Een tot nu toe niet gedrukt dagverhaal van Haarlem's beleg, geschreven door een ooggetuige" (Bijdr. en Meded. H.G. 1926).

STELLINGEN.

I.

Ten onrechte beweert M. Rostovtzeff in zijn „Social and economic history of the Roman Empire” (Oxford 1926, p. 442 vlg.) dat de maatschappelijke tegenstelling tusschen stedelijke bourgeoisie en landbevolking de oorzaak is van de burgeroorlogen in de derde eeuw na Chr.

II.

Het is niet waarschijnlijk dat, zooals F. Lot zegt in „La fin du monde Antique et le début du Moyen-age” (Parijs, 1927, p. 35, 36), de ommekeer van Constantijn den Groote ten gunste van het Christendom aan bijgeloof zou zijn toe te schrijven.

III.

Aangaande den slag bij Vlaardingen (1018) zijn de verhalen van Johannes de Beka, Melis Stoke, der Annales Egmondani en Sigibert van Gembloux achtereenvolgens aan elkaar ontleend.

IV.

Voor het beoordeelen van economisch-staatkundige toestanden der Middeleeuwen is van de verschillende economische indeelingen die van Hildebrand („Jahrbücher für National-oekonomie”, 1864), hoewel niet toereikend, nog steeds de bruikbaarste.

V.

De onderneming van Dirk Maertensz. van Schagen in Noord-Holland in 1568 wordt door N. J. M. Dresch in zijn artikel in Bijdr. en Med. H. G. 1925, p. 312, onverdiend als „rooftocht” betiteld.

VI.

De inval van Lodewijk van Nassau in het Noorden in 1568 wordt door J. C. M. Warnsinck („De Gids”, Juni 1932) ten onrechte als een aanslag op Enkhuizen beschouwd.

VII.

S. Elzinga overschat in „Het Voorspel van den oorlog van 1672" (Diss. Nederlandsche Handelshoogeschool 1926) den invloed van Colbert op de Fransche oorlogspolitiek.

VIII.

Het oordeel van Robert Fruin over de uitgava van het Journaal van Duyck door Lodewijk Mulder (Verspreide Geschriften VII, p. 364—382) is in hooge mate onbillijk.

IX.

De meening van Lodewijk Mulder (Inleiding Journaal van Duyck, p. 52) en anderen, dat Maurits het aantal vuurwapenen ten opzichte van dat der pieken vermeerderd zou hebben, is onjuist.

X.

Abusievelijk zegt P. J. Blok (Geschiedenis van het Nederlandsche Volk", Dl. 2, blz. 327), dat Francis Vere aan den laatsten ruiteraanval bij Nieuwpoort deelnam.

XI.

De beschuldiging van Robert Fruin jegens Maurits (Verspr. Geschr. III, 225), dat deze door het min of meer opzettelijk nalaten van verkenningen schuld zou dragen aan de afsnijding van zijn leger bij Nieuwpoort, is ongegrond.

XII.

De Fransche schrijvers P. Bonnassieux („Les grandes compagnies de commerce", Parijs 1892), E. Benoit („Recherches sur la politique coloniale de Colbert", Parijs, 1902), en E. Levasseur („Histoire du commerce de la France", Parijs, 1911/12), schenken, waar zij het mislukken der in 1664 opgerichte Oost- en Westindische Compagnieën bespreken, geen of onvoldoende aandacht aan de afzetmogelijkheid en den prijs der koloniale producten.

